

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Taner Akçam

1915 Yazıları

İletişim Yayınları 1441 • Araştırma-İnceleme Dizisi 243

ISBN-13: 978-975-05-0728-1

© 2010 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1-2. BASKI 2010, İstanbul

3. BASKI 2015, İstanbul

EDITÖR Kıvanç Koçak

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Vartan Deronian

(Amerikan Ermeni Mülteci Kampı, Halep, Suriye, 1920'ler)

**© Margaret Kedonian Melickian, Chelsea, Massachusetts izniyle
Project SAVE Armenian Photograph Archives**

UYGULAMA Hüsni Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Bekir Düzcan

BASKI ve CILT Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

TANER AKÇAM

1915 Yazıları

TANER AKÇAM 1953'te doğdu. 1975'te ODTÜ İ.İ.B.F.'den mezun oldu. 1976 Mart'ında sorumlu yazı işleri müdürü olduğu *Devrimci Gençlik* dergisindeki yazıları nedeniyle tutuklandı. 1977 Mart'ında Ankara Merkez Cezaevi'nden firar etti. 1978'de Almanya'da siyasi mülteci oldu. 1988'de Hamburg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde şiddet, kültür ve insan hakları konularında çalışmaya başladı. İlk eserleri, *İnsan Hakları ve Marksizm* (Ayrıntı Yayınları, 1991), *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence* (İletişim Yayınları, 1992) bu araştırmaların sonucudur. 1991'de yayımlanan *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İletişim Yayınları), Ermeni sorunu etrafındaki çalışmalarının başlangıcına denk düşer. 1996'da, "1919-1922 İstanbul Divan-ı Harbi Örfi Yargılamaları Işığında Türk Kurtuluş Hareketi ve Ermeni Soykırımı" adlı çalışmasıyla Hannover Üniversitesi'nden sosyoloji ve tarih doktorası aldı. Bu çalışma önce Almanca, daha sonra da *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına* (İmge Yayınları, 1999) adıyla Türkçe yayımlandı. 2006'da yayımlanan *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (Metropolitan Books) 2007'de, Minnesota eyaletinde araştırma dalında en iyi kitap ödülünü kazandı. Yakın dönemde "*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*" - Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar (İletişim, 2008), *Kanunların Ruhu* (Ümit Kurt ile birlikte, İletişim Yayınları, 2012), *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması* (İletişim Yayınları, 2014) ve (Vahakn N. Dadrian ile birlikte der.) *Tehcir ve Taktik: Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihat ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922* (Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008) adlı kitapları yayımlanan Akçam, 2008 yılından beri Clark Üniversitesi Tarih Bölümü Holocaust and Genocides Studies Merkezi'nde bulunan Kaloosdian/Mugar kürsüsünde çalışmalarını sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz ya da Hrant Dink Kapısı.....	7
Dr. Rupen Sevag Çilingiryan Cinayeti.....	15
<i>“Ermeni Meselesi Hallolunmuştur”</i> Kitabına Yönelen Eleştiriler ya da Tarihçinin Belgeyle İlişkisi Üzerine	39
Soykırım Suçunda Kasıt Unsuru Konusunda Bazı Notlar	111
Gündüz Aktan ve Soykırımda Saik Meselesi.....	129
Gündüz Aktan Dosyası Kapanmıştır.....	157
Guenter Lewy’nin <i>Osmanlı Türkiye’sinde</i> <i>Ermeni Katliamları, Tartışmalı Bir Soykırım</i> Adlı Kitabı Üzerine.....	165
Bir Skandal: Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Mektubu ya da Şükrü Elekdağ ve Justin McCarthy Bu Ülkeyi Nereye Sürüklüyorlar?.....	229

Bir Kitap ya da Bir Cinayetin Anatomisi.....	263
Vahakn N. Dadrian: Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller	299
Türk-Ermeni Gerilimi ve Atılması Gereken Adımlar	321
İttihat ve Terakki Geleneği ile Hesaplaşmadıkça... ..	371
<i>DİZİN</i>	379

Önsöz ya da Hrant Dink Kapısı

Önsöze Hrant ile başlamak gerekiyor. Aslında bir itiraf bu. Bu kitapta yer alan bazı makalelerin yazılmasında onun oynadığı bilinmeyen rolün itirafı... Türk Tarih Kurumu'nun yayımladığı kitabın eleştirisi, Şükrü Elekdağ ve *Mavi Kitap* kampanyası, "Soykırım ve Kasıt Unsuru" makaleleri onun ısrarları sayesinde yazıldı. Kelimenin gerçek anlamıyla, yazmam için başımın etini yedi.

"Bu iş burada bitecek" diyordu. Türkiye, onun için her şeyin başladığı ve bittiği yerdi. İki şeye çok ama çok önem veriyordu: Türkiye insanının yalanlarla beyninin yıkanmasının önüne geçilmesi ve aydınlanması ile Türk-Ermeni sınırının açılması. Bu nedenle de, propaganda amacıyla devlet görevlilerine yazdırılan her kitaptan ve her eylemden sonra, kitaplardaki yalanların açığa çıkarılması için büyük çaba harcıyordu. "Vaktim yok, derslerim var, yazamam" dedikçe telefon ediyordu. "Yabancı dilden çeviri vakit alıyor" bahanelerinin arkasına sığınıp kaytar-maya kalktığımda çevirileri kendisi yaptırıyordu.

Abartısız her telefonunda, "Oradaki tarihçi, akademisyen arkadaşlarına selamlarımı söyle, güzel şeyler yapıyorlar ama o yaptıkları buraya gelmedikçe hiçbir anlam ifade etmiyor" diyordu. "Söyle onlara, lütfen gelsinler, Türkiye'deki tartışmalar-

rın bir parçası, tarafı olsunlar. Bilsinler ki, bu iş burada Türkiye’de bitecek. Burada insanlarımızın aydınlanması için çalışsınlar.” Kendisini akademi ile kamuoyunun bilgilendirilmesi arasında bir köprü olarak görüyordu. Bu nedenle yazdığım makalelerin bazıları, format olarak uygun olmasa bile, pehlivan tefrikası gibi önce Agos’ta dizi olarak yayımlanırdı.

Bazıları onun ısrarlarıyla kaleme alınan bu makaleler, şimdi başka yeni makalelerle birlikte okuyucu ile buluşuyor.

* * *

Kitabın, Türkiye ile Ermenistan arasında 10 Ekim 2009 tarihinde imzalanan protokol anlaşması ile aynı döneme denk gelmesi güzel bir tesadüf.

Artık kolayca iddia edebiliriz ki, 10 Ekim 2009 tarihi itibarıyla, Türk-Ermeni ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemi, “geri sayım dönemi” olarak adlandırmak isterim. Geri sayım nerede ve ne zaman bitecektir bilemem ama protokolün imzalanması ile “Türkiye’nin 1915 konusunda bir şeyleri kabul etmesi”nin geri sayımının başladığını söyleyebiliriz. Gorbaçov’un, glasnost (açıklık) ve perestroyka (yeniden yapılanma) politikaları, nasıl SSCB’nin sonunu getirdi ise, bu protokolün de Türkiye Cumhuriyeti’nin 1915 konusunda izlediği inkâr politikalarının sonunu getireceğini düşünüyorum.

Bundan sonraki süreç, Türkiye’nin neyi, nereye kadar kabul edeceği etrafında dönecek gibi gözüküyor. Önümüzde, “Japonya-Almanya sarkacı” diye tanımladığım geniş bir seçenekler bütünü durmaktadır. Japonya örneği, sıradan, yarım-ağız bir “kusura bakmayın” tutumuna denk düşer. Japonya’nın İkinci Dünya Savaşı sırasında işlediği suçlar karşısında takındığı tavır gibi, Türkiye de, 1915’te Ermeni vatandaşlarına kötü bir şeyler yaptığını kabul eder ve bundan dolayı özür diler. Ama bu özrün ne Türkiye’nin iç demokratikleşmesi ne de geçmişin acılarının sarılması anlamında Ermeniler açısından ciddi bir sonucu olur. Ya da Türkiye, Almanya’nın Nazi cinayetleri konusunda izlediği yolu takip eder: 1915’in soykırım olduğunu kabul eder; tarihle yüzleşmeyi Türkiye’nin iç demokratikleşmesinin önemli bir

unsuru haline getirir ve geçmişte acı çekmiş insanların acılarını giderebilecek çeşitli sosyal, kültürel ve maddi tazminat ödemelerinin kapısını açar. Hatta 1915 felaketinin oluşmasında onların da rolü olduğunu bilerek, sürece Avrupa, Rusya gibi büyük devletleri de dahil eder. Bu iki ucun arasında nerede duracağımızı şimdiden kestirmek zor. Ama kesin olan odur ki, artık Türkiye’de 1915 üzerine daha ciddi tartışmaya başlayacağız.

* * *

Makalelerin önemli bir kısmı, 90 yıllık inkâr politikaları ile ilgili. Bugüne kadar 1915 konusunda, Türkiye insanı sistemli bir devlet politikası ile büyük bir karanlığa mahkûm edildi. Bu politikanın başını Dışişleri Bakanlığı diplomatları çekti. Bu nedenle, elinizdeki makalelerin bazılarının bu diplomatların yazdıkları ile ve düzenledikleri kampanyalarla ilgili olması bir tesadüf değildir.

90 yıllık inkâr politikasının etkileri büyük oldu. Bunlardan bir tanesi soykırım kavramı etrafında, eleştirel tarihçiler arasında da oldukça yaygın olan mitlerin ve hurafelerin yaratılmasıydı. Bunlardan bazılarını hatırlamakta fayda vardır:

1) Kavramın 1948’de ortaya çıktığı, dolayısıyla bundan önceki olayları açıklamakta kullanılamayacağı ciddi ciddi iddia edildi.

Oysa çok basit gerçekler vardı: Kavramı bulan ve bu kavramın bir kanun haline gelmesi için yıllarca uğraş veren Polonyalı hukukçu Raphael Lemkin, soykırım kavramını 1915 yılında Ermenilere karşı yapılanlardan etkilendiği için geliştirdiğini defalarca yazmış ve söylemişti. Yani Lemkin’in soykırım kavramını yaratmasının önemli nedenlerinden biri 1915’te Ermenilere yapılanlardı.

Kavramın 1948 öncesi için kullanılamayacağı tam bir hurafe idi. Nitekim 1948 Soykırım Sözleşmesi’nin Başlangıç bölümünde, “Tarihin her döneminde soykırımın insanlık için büyük kayıplar meydana getirdiği” açık olarak yazılmış ve kavram tüm insanlık tarihindeki benzeri cinayetleri kapsayacak biçimde tanımlanmıştı.

2) Devletin inkâr politikasını bağılı olarak, 1915'te yaşananların soykırım sayılamayacağını ispat etmek amacıyla ele alınan tüm eserlerde Ermenilerin yaptıkları “terörist” eylemleri ispat etmek ana uğraş haline getirildi. Buna göre, eğer Ermenilerin bir kısmının veya bütününün Ruslarla işbirliği yaptığı, Ermenilerin Osmanlı'ya karşı ayaklanma hazırlığı içinde olduğu veya ayaklandığı yahut Ermenilerin Müslümanları öldürdükleri ispat edilirse, 1915'te yaşananların soykırım sayılamayacağı ciddi ciddi ileri sürülebilecekti. Öyle de yapıldı.

Oysa yukarıda anlatılanların tümünün, bir an için gerçeklik olduğunu kabul etsek bile, böylesi bir tartışmanın soykırım kavramı açısından hiçbir anlamı ve değeri yoktu. Tekrar etmek gerekirse, soykırım tartışması açısından, 1915'te Ermenilerin neleri yaptıkları veya yapmadıklarının hiçbir önemi, hiçbir anlamı yoktur. Bir eylemin soykırım sayılıp sayılmayacağı, kurbanlarının ne yaptıkları ile ilintili değildir. Kurbanların yaptıkları, soykırımın niçin yapıldığının bir cevabı olabilir o kadar! Eğer 90 yıllık inkâr politikasını esas alır ve tüm söylenenlerin doğru olduğu kabul edersek, söylenecek cümle şu olacaktır: Ermeniler ayaklandıkları, Ruslarla işbirliği yaptıkları ve Müslümanları öldürdükleri için soykırıma tâbi tutulmuşlardır. Soykırım tartışması için cevap verilmesi gereken tek soru şudur: Ermeniler ne yapmış olurlarsa olsunlar, Osmanlı Hükümeti ve/veya İttihat ve Terakki Partisi, Ermenileri “toptan veya kısmen” imha amacına yönelik bir karar almış mıdır ve bu kararı hayata geçirmiş midir?

3) Dünya'da soykırım kavramının hukuki anlamda kullanım alanı artık çok genişlemiştir. 2 Ağustos 2001 tarihinde Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi, 1995 yılında Srebrenica'da 7-8.000 erkeğin öldürülmesi ile sonuçlanan katliamı soykırım olarak tanımlamış ve sanıkları soykırım suçundan mahkûm etmiştir. 24 Haziran 2007 yılında Irak Yüksek Mahkemesi, Saddam rejiminin yöneticilerini, 1986-89 yılları arasında “El-Enfal Harekâtı” adıyla bilinen “isyan bastırma operasyonu” sırasında Kürtlere karşı gündeme getirdikleri katliamlardan dolayı soykırım suçuyla cezalandırmış ve sanıklar idam edilmişlerdir.

Aralarında Halepçe'nin de olduğu bu katliam serisinde 100.000 civarında Kürt öldürülmüştü.

Biz ise 1 milyon civarında Ermeni'nin imha edilmiş olduğu gerçeğini tartışıyoruz.

4) Özellikle Ruanda ve Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemelerinin soykırımı kanıtlamak konusunda kullandıkları "ikinci el delillere bakmak" metodu çok önemlidir. Bu metodun bir unsuru da şudur: Bir devlet veya hükümet görevlisi, suç konusu olan eylemi, imha amacıyla gündeme getirmiş olsa bile; eğer eyleminin sonuçları, söz konusu grubun kısmen veya tamamen imhasına yol açıyor ve karar vericiler bunu engellemeye yönelik herhangi bir girişimde bulunmuyorlarsa, soykırım suçunu işlemiş sayılırlar.

Biz ise 1915 Nisan-Mayısı ile başlayan 1917 ortalarına kadar süren bir imha politikasını konuşuyoruz. Yaklaşık üç yıl boyunca sadece imhalar bilinmekle kalınmıyor, imhayı uygulayanlar, Diyarbakır Valisi Reşit gibi, ödüllendiriliyor; Dr. Çilingiryan örneğinde olduğu gibi, cinayet zanlısı olarak yakalan katiller İstanbul hükümetinin emirleriyle serbest bırakılıyor ve Ermeni sürgünlere yardım etmek isteyenler tutuklanıyordu.

Bu ve artırılabilir örneklerin bize gösterdiği bir tek gerçek vardır. Türkiye, 1915 konusunda güneşi balçıkla sıvamaya çalışmaktan vazgeçmelidir. "1915 bir soykırım mıdır, değil midir" tartışmasının akla uygun hiçbir mantıki gerekçesi yoktur. Gerek uluslararası hukuk gerek sosyal bilimlerin konuya yaklaşımı itibarıyla böyle bir tartışma yararsızdır.

Bir de bilinmesi gereken nokta şudur: Türkiye'nin meselesi veya zorluğu "1915 soykırım mıdır, değil midir" sorusunda yatmıyor. Türkiye'nin cevap vermekte zorlandığı nokta 1915'te yaşananların bir suç teşkil edip etmediğidir. Türk hükümet yetkilileri, 1915'te yaşananların suç teşkil etmediğine inanıyorlar. Devletin kendi vatandaşlarını sürgüne yollayabileceğini, mallarına mülklerine el koyabileceğini, bu sırada yollarda bazı ölümler olursa, bunun üzülecek bir şey olsa dahi normal olduğunu savunuyor. Soykırım bir suç tanımıdır. 1915'in soykırım olup olmadığını tartışabilmeniz için ilk önce bir suçun iş-

lenmiş olduğunu kabul etmeniz gerekir. Ancak ortada bir suç varsa, o zaman bu suçun soykırım olup olmadığını tartışabilirsiniz; soykırım olmadığını, insanlık suçu veya savaş suçu vb. olduğunu ileri sürebilirsiniz. Eğer Türkiye, 1915'te yaşananların ahlâken kabul edilemez olduğunu, bir suç olduğunu kabul ederse sorunun esas olarak çözülmeye başladığını görecektir.

Kitaptaki bazı makaleler doğrudan bu ve benzeri sorunlarla ilgilidir. Bu makalelerde, Türk Tarih Kurumu'nun ve Dışişleri diplomatlarının 1915 hakkındaki en basit gerçekleri karartmak için gösterdikleri inanılmaz çabaları, belki de büyük bir şaşkınlıkla okuyacaksınız. Bu makalelerde, ilgili kişi ve kurumların tarihsel gerçeklerin nasıl çarpıttıklarını, belgeleri nasıl tahrif ettiklerini gözler önüne sermeye çalıştım.

Makalelerden anlaşılacağı gibi, ortada bir "inkâr endüstrisi" söz konusudur ve bu endüstri sadece Türkiye ile de sınırlı değildir. Yabancı bazı akademisyenlere ısmarlanmış kitaplar yazdırılması ve bu kitapların Türk Büyükelçilikleri ve Konsoloslukları eliyle dağıtılmaları da bu "endüstri"nin faaliyetleri arasındadır. Tüm bu çabaların tek bir ortak amacı vardır: Mümkün olduğu kadar fazla sis bombası atarak ortalığı mümkün olduğu kadar çok karartabilmek. "Soykırım Suçunda Kasıt Unsuru Konusunda Bazı Notlar", "Gündüz Aktan ve Soykırımda Saik Meselesi", "Gündüz Aktan Dosyası Kapanmıştır", "Guenter Lewy'nin *Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni Katliamları, Tartışmalı Bir Soykırım Adlı Kitabı Üzerine*", "Bir Skandal: Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Mektubu ya da Şükrü Elekdağ ve Justin McCarthy Bu Ülkeyi Nereye Sürüklüyorlar?" ve "Bir Kitap ya da Bir Cinayetin Anatomisi" makaleleri tümüyle bu konulara ayrılmıştır.

Bu makalelerin Türkiye'de soykırım konusunda mevcut eksik bilgilenmeleri giderilmesine önemli bir katkı sağlayacaklarını umut ediyorum.

* * *

24 Nisan 1915, Ermeni Soykırımı'nın sembolik başlangıç tarihidir. Bu tarihte İstanbul'da 200'ün üzerinde entelektüel tu-

tuklanmıştır. Bunların önemli bir kısmı daha sonra sürüldükleri Çankırı ve Ayaş'ta öldürüleceklerdir. Dr. Çilingiryan bu furyada tutuklanan entelektüellerden birisidir ve o da Ağustos 1915'te öldürülecektir. Çilingiryan olayını önemli kılan, eşinin Alman olması nedeniyle, fazla istemese de, Almanya'nın sorunla ilgilenmek zorunda kalmasıdır. Bu nedenle olay hakkında oldukça iyi sayılabilecek bir belge yığınınına sahibiz. Çilingiryan hakkında okuyacağınız makalede, bugüne kadar hiçbir yerde kullanılmamış bir dizi Osmanlı ve Alman belgesi okuyacaksınız. Çilingiryan hikâyesi bize şunu öğretiyor: O sırada dürüst Osmanlı görevlileri de vardı. Bu dürüst görevliler, Çilingiryan örneğinde olduğu gibi, çok sınırlı da olsa, bazı durumlarda cinayetlerin katillerini yakalıyorlardı da. Ama İstanbul hükümeti hemen devreye giriyor ve katilleri serbest bırakıyordu.

Makaleler arasında, "*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*" adlı kitabıma yönelik eleştirilere cevap verdiğim uzun yazının son derece önemli bir yeri vardır. 1915 Soykırımı konusunda yapılan çalışmalarda merkezî sorulardan bir tanesi şudur: Hangi arşivlere ve hangi belgelere güvenilmelidir? Bu makalede, Türkiye'de hem siyasetçilerde hem akademisyenlerde egemen olduğunu gördüğüm, "sadece ve esas olarak Osmanlı arşiv belgelerine güvenmek" tutumunun ne kadar doğru olup olamayacağını sorguladım. Arşivlerdeki belge ve bilgilerin bir hiyerarşeye tâbi tutulmasının ne kadar yanlış olduğunu, arşivlerdeki bilgilerin karşılıklı kıyaslanması ile doğru bilgilere ulaşılabileceğini göstermeye çalıştım. Makalenin Türk tarihçiliği ve belge kullanma geleneği konusunda yapılacak tartışmalara ufak bir katkı yapmasını ümit ediyorum.

* * *

2005 yılının Nisan ayında, bir konferans için Erivan'da bulunuyorduk. Akşam acıkmış "Dolmama" adlı restorana gitmiş, hararetili bir sohbete dalmıştık. Murat Belge, Hrant... Başka kim vardı hatırlamıyorum. Yan masadan kalkmak üzere olan bir çiftin, gitmekten vazgeçtiklerini fark ettik. Masamıza bir şişe şarap yolladılar. Sonra da kalkıp yanımıza geldiler; Amerikan'ın o

dönem Ermenistan Büyükelçisi John Evans ve eşi. Çok uzun ve hoş bir sohbet ortamı doğdu. Konu elbette “Türk-Ermeni geriliminin nasıl çözüleceği” idi. “Türkiye’nin yerinde olsam, diplomatik ilişki kurulmamış olsa bile, seni ‘fahri konsolos’ atarım Hrant. Düşünebiliyor musun, senin fahri konsolos olman ne büyük bir mesaj olur.” Sözlerim çok hoşuna gitti Hrant’ın; “ben bu işi zaten yapıyorum”un kıvılcımını, ısıltısını gözlerinde okumak mümkündü. Ama sınır, ille de sınır... Onun akli fikri sınırın açılmasında idi. Türk-Ermeni sınırı açılır Türk ve Ermeni insanı birbirlerini tanımaya, birbirleri ile konuşmaya başlarsa, aradaki sorunların çözüleceğine inanıyordu.

Hrant, yaşadığı sürede fahri büyükelçi veya konsolos olarak atanmadı, sınırın açılacağını da göremeyecek. Ama o ölümü ile çok ciddi bir görev üstlendi. Şu anda Türk-Ermeni ilişkilerinin en fahri, en ciddi büyükelçisi o... Bizlere yapacak bir şey kalıyor: Rüyası olan o kapıyı açıp ona “Hrant Dink Kapısı” adını vermek...

Açın artık bu kapıyı; adını da Hrant Dink Kapısı koyalım!

Dr. Rupen Sevag Çilingiryan Cinayeti¹

"...bu gibilerin [katillerin – T.A.] devâm-ı mevkufiyeti de arzu edilmediğinden emsâli gibi evvela haklarında usûlen te'cîl-i ta'kibât karârı istihsâl etmek... sûretiyle meselenin halli muvâfıktır."²

1915 Ermeni sürgün ve öldürülmeleri etrafında yapılan tartışmaların merkezinde duran ana soru şöyle formüle edilebilir: İstanbul Hükümeti veya daha doğru deyişle İttihat ve Terakki Partisi, Ermenilerin imhasını hedefleyen bir politika izledi mi? Bir başka ifadeyle, Ermenilere yönelik, işlendiği artık herkesçe kabul edilen cinayetler, doğrudan İttihat ve Terakki Partisi tarafından mı örgütlendi? İttihat ve Terakki cinayetleri doğrudan örgütleyen değilse bile cinayetlerin işlenmesine karşı herhangi bir önleyici tedbir aldı mı?³ Bu makale, bu sorulara Ermeni entelektüeli Doktor Rupen Sevag Çilingiryan'ın öl-

-
- 1 Bu makalenin yazılabilmesi için elinde bulunan Dr. Çilingiryan'a ait tüm bilgi ve belgeleri benimle paylaşan sayın Hovhannes Çilingiryan'a teşekkürü bir borç bilirim.
 - 2 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/257, Dahiliye Nazırı Talat'tan 25/26 Mayıs (7/8 Haziran 1916) tarihli, Ankara Vilâyetine şifre telgraf.
 - 3 İttihat ve Terakki Partisi'nin, Ermenilere yönelik sistemli bir imha politikası izlediği, sadece Osmanlı belgelerine bakılarak dahi gösterilebilir. Bu konuda bkz. Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

dürülmesi örneğinden kalkarak, mikro düzeyde bir cevap aramaya çalışacaktır.

Makalenin ana tezi şu olacaktır: Dr. Rupen Çilingiryan olayı bize göstermektedir ki, İttihat ve Terakki yönetimi sadece cınayetleri örgütlemek ve bilmekle kalmıyor, aksine iyi niyetli yerel yöneticilerin girişimleriyle kimi katillerin yakalandıkları ve yargılandıkları ender bazı durumlarda müdahale ederek katillerin serbest bırakılmasını sağlıyordu.

Dr. Rupen Sevag Çilingiryan 24 Nisan 1915'te başlayan Ermeni entelektüellerine yönelik tutuklamaların bir parçası olarak, 22 Haziran 1915 tarihinde İstanbul'da tutuklanmış ve akabinde Çankırı'ya, gözaltında bulunan diğer entelektüellerin yanına sürülmüştü. 26 Ağustos 1915'te Çankırı'dan, Ankara üzeri Ayaş'a götürülmek üzere yola çıkarılmış ve yolda "Vahan Kehyayan ve Artin Boğosyan ve Taniyel Çibukyaryan ve Onnik Mağazacıyan" adlı arkadaşları ile birlikte "Kengirî'nin [Çankırı'nın] Kalecik'e karîb [yakın] olan hududu dâhilinde Kayalıdere mevkiinde"⁴ işkence edilerek öldürülmüştü.

Kısa hayat hikâyesi ve tutuklanması

Şair ve doktor Rupen Sevag Çilingiryan 1885 yılında Silivri'de doğdu. Eğitimine Silivri'deki Azkanazyan İlkokulu'nda başladı, ortaokula Bahçecik (Ermenice: Bardizag) Amerikan Koleji'nde devam etti ve 1905 yılında İstanbul Berberian Okulu'ndan mezun oldu. Daha sonra tıp eğitimi için Lozan'a gitti. 1908 Devrimi sırasında yaz tatili için İstanbul'da bulunan Rupen Sevag, bir grup arkadaşıyla birlikte, çok kısa ömürlü, *Surhantag* (Atlı Haberci) gazetesini çıkardı. Eğitimi için tekrar Lozan'a döndü, bu yıllarda sanat ve edebiyata yönelmeye başladı. Yazdığı düz yazı ve şiirler İstanbul Ermeni basınında boy göstermeye başladı.

4 BOA/DH.EUM., 2. Şube, 26/20, Ankara Vali Vekili'nden, "Kengirî'dan Ankara'ya sevk edilen Ermenilerden bazılarını katl ve cerh maddesinden dolayı maznûn-ı aleyhim olanlar hakkında, Dâhiliye Nezâret-i Celilesine Mahremâne" 24 Kanun-ı sâni 331 [6 Şubat 1916] tarihli yazı.

1909 Adana katliamından çok etkilendi ve 1910'da, *Garmir Kirk* (Kırmızı Kitap) adlı ilk eserini yayımladı. Bu kitapta yer alan, "Verçin Hayeri" (Son Ermeniler) adlı uzun şiirinde, birkaç yıl sonra vuku bulacak 1915 felaketini sanki bir münecim gibi öngördüğü söylenir. "Lemani Lici" (Leman Gölü) en ünlü şiiridir. Kısa yazıları, Taşnak örgütünün resmî yayın organı *Azadamard* (Özgürlük Savaşı) dergisinde, 1913-14 yıllarında "Pıjişgin kirken pırsıvadz eçer" (Bir Doktorun Kitabından Koparılmış Sayfalar) başlığı ile tefrika edilmiştir.

Rupen, İstanbul Ermeni entelektüel dünyasının bir parçasıdır ve dönemin tüm diğer entelektüelleri ile yakın arkadaşlığı vardır. 1911'de Lozan Tıp Fakültesi'ni bitirdikten sonra 1914 yılına kadar orada kalır ve doktor olarak çalışır. Bu arada 1910 yılında Helene Apell ile evlenir, Mayıs 1914'te Alman eşi ve oğlu Levon ile birlikte İstanbul'a döner. Savaşın çıkmasıyla birlikte askere alınır, Çanakkale ve İstanbul'da askerî doktor olarak çalışmaya başlar.⁵ 22 Haziran 1915 tarihinde gözaltına alınır.⁶ Altı günlük bir yolculuktan sonra, 30 Haziran 1915'te Çankırı'ya ulaşır.⁷ Dr. Rupen Sevag'a ne tutuklandığı sırada ne de sürgün yerinde herhangi bir suçlamada bulunulmuş, hakkında herhangi bir soruşturma da açılmamıştır. Ailesinin verdiği bilgiye göre, tutuklanma sırasında evi de aranmamıştır.⁸

5 Hayatı hakkındaki bilgiler şu kaynaklardan derlenmiştir: Pars Tuğlacı, *Ermeni Edebiyatından Seçmeler*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 348; Raffi Kantian, "Der Dictor und Seine Frau, Rupen Sevag und Helene Apell - Ein armenisch-deutsches Paar in den Zeiten des Genozids", *ADK Armenisch-Deutsche Korrespondenz*, 139 (2008, 1), s. 46-48; Teotig, *Huşartsan*, 11 Nisan Anıtı, Arzuman Matbaası, İstanbul, 1919; Hovhannes Çilinkiryan, *Türklerin Sözde Bilmedikleri Gerçekler*, Erivan, 2005, s. 50.

6 Tutuklanmasının bu kadar gecikmesinden üzüldüğü ve arkadaşlarına "bize ayıp değil mi ki biz buradayız", dediği aktarılır. Hovhannes Çilinkiryan, *Nairi*, 11 Şubat 2003 [Beyrut'ta yayımlanan Ermenice günlük gazete].

7 Bu tarih, karısına Çankırı'dan yazdığı ilk mektubun tarihidir. Mektupta şunları yazmaktadır: "Bu salı günü Kengir'i [Çankırı'ya] vasil oldum. Altı gün yolculuk yaptıktan sonra rahatım. Doktor Dinanyan ile bir hanede bulunuyorum. Önünde bahçesi ve ormanı vardır. Benim için merak etmeyiniz. İnşallah az vakitte adalet meydana çıkıp birbirimize kavuşacağız.... çocukların gözlelerinden öperim." Dr. Rupen Sevag toplam 8 adet mektup yazmıştır.

8 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 97 Franz Apell-Dörr an das Auswärtige Amt Lausanne, den 9. September 1915. Dr. Rupen Sevag Çilinkiryan konusunda mevcut olan

Dr. Rupen'in Çankırı'ya sürülmesinden hemen sonra Helene, İsviçre'de yaşayan anne ve babası ile temasa geçer ve annesini İstanbul'a çağırır. Dr. Rupen'in, 23 Haziran ve 30 Haziran 1915 tarihli mektuplarından ve Helene'nin babası Franz Apell-Dörr'e ait, İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'ne 26 Ağustos 1915'te gönderilen bir mektuptan anne Marie Apell'in 26 Haziran'dan beri İstanbul'da olduğunu anlıyoruz.⁹ Aile, Dr. Rupen Sevag'ın tutuklanmasının hemen ardından Alman Konsolosluğu ve Büyükelçiliği ile ilişkiye geçmiş, Alman Büyükelçiliği görevlisi Mordtmann ve von der Goltz Paşa ile konuyu görüşmüşlerdir. Von der Goltz Paşa konuyla doğrudan ilgilenmiştir.¹⁰

Marie Appel'in aktardığına göre Goltz Paşa, Osmanlı yetkililerinden Dr. Rupen Sevag'ın savaş boyunca Almanya'yı terk etmeyeceği konusunda bir garanti verilmesi durumunda Almanya'ya gönderilebileceği sözünü almıştır. 26 Temmuz 1915 tarihinde, İstanbul Büyükelçiliği'ne bir mektup yazan Lozan Almanya Konsolosu Filsinger, Rupen'in kayınpederi Bay Apell'i, "uzun zamandan beri çok saygıdeğer ve yurtsever bir insan" olarak tanıdığını ve onun "1870/71 savaşı gazilerinden" olduğunu söyleyerek, aileye, damatlarını kurtarabilmeleri için İstanbul'da gerekli her türlü yardımın yapılmasını rica eder. Mektupta, Rupen'in Almanya'ya gelmesini sağlamak konusunda da ailenin gerekli garantiyi verebileceği söylenmektedir.¹¹

Lozan Konsolosu'nun mektubunda, Alman Büyükelçilik görevlisi Mordtmann'a ait bir not da vardır. Mordtmann nota, kendisinin İstanbul Polis Şefi Bedri Bey ile görüştüğünü aktarmaktadır. Bedri Bey bu görüşmede, Dr. Rupen Sevag Çilingiryan'ın bir garanti karşılığında Almanya'ya gönderilebi-

Alman belgeleri www.armenocide.net adresinde mevcuttur. Bu belgeleri bir araya toplayan değerli dostum Wolfgang Gust'a bu vesile ile teşekkür etmek isterim.

9 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 96, Franz Apell-Dörr'den Almanya Büyükelçisi Hohenlohe Langenburg'a 26 Ağustos 1915 tarihli mektup.

10 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 96, Lozan Konsolosu Filsinger'den İstanbul Alman Büyükelçiliği'ne 26 Temmuz 1915 tarihli rapor. Ailenin İstanbul'da yaptığı girişimler hakkındaki bilgiler, bu rapora eklenen ve anne Marie Appel'e ait 9 Temmuz 1915 tarihli bir mektupta yer almaktadır.

11 A.g.e.

leceği konusunda von der Goltz Paşa'ya herhangi bir söz vermediğini söylemiştir. Bu görüşmeye dayanarak Mordtmann, "bir garanti karşılığı Almanya'ya gönderilme" alternatifinin söz konusu olmadığını bildirmektedir. Bedri Bey'e göre yapılabilecek tek şey Dr. Rupen Sevag'ın Ankara'ya gönderilmesi ve oraya yerleşmesinin sağlanmasıdır. Mordtmann bunun dışında yapılacak bir şey olmadığı kanaatindedir.¹²

Alman belgelerinden, Dr. Rupen Sevag'ın yurtdışına çıkışı-na niçin izin verilmediğini de anlamak mümkündür. Buna göre, Osmanlı yetkilileri "onu kitleleri etkileme yeteneğine sahip bir entelektüel" saymakta ve bundan dolayı korkmaktadırlar. Bu bilgi doğrudan Alman Büyükelçisi tarafından Almanya Başbakanı'na bildirilmektedir.¹³

Alman belgelerinden anlaşılaacağı üzere Dr. Rupen Sevag Çilingiryan konusu, Temmuz başı itibarıyla Osmanlı Hükümeti ile Almanya arasında görüşülmektedir ve Almanya Başbakanı dahil, üst düzey Alman yetkilileri konuyla ilgili bilgilendirilmektedirler. Hem Büyükelçilik hem de ailesi Dr. Rupen Sevag'ın serbest bırakılması konusunda çeşitli girişimlerde bulunmaktadır.¹⁴

Öldürülmesi ve ailesinin girişimleri

19 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti, Kastamonu vilâyetinden Çankırı'da bulunan tutuklular ve durumları hakkında ayrıntılı bir defter ister. Valilik 31 Ağustos 1915 tarihinde istenen defteri yollar ve tutukluların isim listelerine ilave olarak her biri hakkında ne tür işlemin yapılmakta olduğu konu-

12 A.g.e.

13 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 97, Almanya Büyükelçisi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 5 Ekim 1915 tarihli rapor.

14 Bayan Helene Çilingiryan'ın 15 Ağustos 1915 tarihinde Harbiye Nezareti'ne verdiği dilekçe bu girişimlere bir örnek olarak verilebilir. Helene Çilingiryan bu dilekçesinde kocasının "Altıncı Kolordu Kumandanı Hilmi Paşa'nın hususi tabibi" olduğunu hatırlatmakta, kocasının tekrar İstanbul'a getirilmesini ve mesleğine devam etmesine müsaade edilmesini rica etmektedir. BOA/DH.EUM. 3. Şube, 28/19, Helene Çilingiryan'dan Harbiye Nezareti Celilesi'ne 2 Ağustos [1]331 [15 Ağustos 1915] tarihli dilekçe.

sunda bilgi verir. Defter, Çankırı Mutasarrıflığı tarafından hazırlanmıştır ve 24 Ağustos 1915 tarihini taşımaktadır. Buna göre, “Rupen Çilingiryan, Vahan Kehyayan (..?), Onnik Mağazacıyan, Daniel Çibukyan, Artin Boğosyan: 22 Temmuz 1331 [4 Ağustos 1915] tarih ve 29 umum numaralı dâhiliye nezaret-i celilesinin evamir-i alileri [yüksek emirleri] mucebince [gereği] aff-ı umumi meyanında [genel af çerçevesinde] Ankara tarikiyle [yoluyla] mahfuzen [resmî kuvvetlerin muhafazası altında] Ayaş’a gidecektir.”¹⁵ Görüldüğü gibi resmî yazışmada, Dr. Rupen ve arkadaşlarının affa uğradıkları ve Ankara üzerinden Ayaş’a gidecekleri bildirilmektedir. Eğer karısı Helene Çilingiryan’ın girişimleri olmasaydı, muhtemelen Dr. Rupen hakkında elimizdeki tek resmî belge bu olacaktı.

Dr. Rupen ve arkadaşları, Çankırı Mutasarrıflığı’nın hazırladığı belgeden iki gün sonra [26 Ağustos 1915] ve Kastamonu Valisi’nin söz konusu raporu İstanbul’a yollamasından beş gün önce yola çıkartılmış ve öldürülmüşlerdir. Dr. Rupen Sevag yola çıkmadan bir gün önce, 25 Ağustos 1915’te karısına çektiği son telgrafta, “Varujan ile Ayaş’a gidiyoruz, mektuplarınızı oraya gönderiniz” demektedir. Karısı Helene, 26 Ağustos tarihinde bu telgrafa bir cevabi telgraf yollamış ama bir cevap alamamıştır. Bunun üzerine Alman Büyükelçiliği ile irtibata geçmiş, Büyükelçilik 27 Ağustos 1915 tarihinde Hükümet nezdinde girişimde bulunmuştur. Alman Büyükelçilik görevlisi Mordtmann’ın aktardığına göre bu girişimin bir sonucu olarak Hükümet, Çankırı’ya, Çilingiryan’ın orada bırakılması için telgraf çekmiştir.¹⁶

Mordtmann’ın sözünü ettiği telgraf Osmanlı arşivinde mevcuttur. Talat’ın, Dr. Rupen Sevag’ın öldürülmesinden iki gün

15 BOA/DH.EUM., 2. Şube, 10/73 20 L 1333, Kastamonu Valiliği’nden Dahiliye Nezareti’ne 18 Ağustos 1331 [31 Ağustos 1915] tarihli telgraf.

16 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 97, Sofya Elçisi Michahelles’den, İstanbul Almanya Büyükelçisi Hohenlohe Langenburg’a 17 Eylül 1915’te yollanan rapora Mordtmann tarafından eklenen not. Yine notlardan öğreniyoruz ki, İstanbul’dan 21 Ağustos’ta yollanan bir mektup, Çankırı’da 26 Ağustos tarihinde “adres bırakmadan gitti” notu ile damgalanmış ve geri gönderilmiştir. Bu mektup 2 Eylül’de İstanbul’a ulaşmıştır.

sonra, Çankırı Mutasarrıflığı'na çektiği 28 Ağustos 1915 tarihli bu telgrafta, "Kengiri'da [Çankırı] bulunan Doktor Rupen Çilingiryan'ın orada serbest olarak ikâmet ettirilmesi 12 Ağustos 331 telgrafname ile Kastamonu vilâyetine tebliğ olunmuştu. Bu kere Ayaş'a sevk olunmak üzere olduğu haber alınıyor. Merhumun [adı geçenin] esbâb-ı sevkinin [sevk nedeninin] inbası [bildirilmesi] ve ber-mucib-i iş'âr [ilgili yazının gereği olarak] orada serbest olarak ikâmet ettirilmesi suret-i katiyede [kesin surette] ihtar olunur,"¹⁷ denmektedir.

Alman belgelerinden, Alman Hükümeti'nin girişimleri ve aldıkları cevapları gün gün izlemek mümkündür. Buna göre 27 Ağustos'taki girişimden sonra 2 Eylül'de, İstanbul Polis Müdürü Bedri Bey, Alman yetkililerinden, Bayan Helene'nin Almanya'ya gönderilmesini ister. Helene, kocasının akıbeti konusunda kesin bilgi almadan, İstanbul'u terk etmeyeceğini bildirir. Aynı tarihte Alman Büyükelçilik görevlilerinin yaptığı bir başka girişim cevapsız kalır.

Osmanlı Hükümeti, Almanlara, Dr. Rupen'in ölümü ve katillerinin akıbeti konusundaki ilk ayrıntılı bilgiyi 11 Eylül tarihinde verir. Mordtmann, Aziz Bey adlı bir görevlinin kendisine Çankırı'dan gelen ve Dr. Rupen'in öldürülmüş olduğunu bildiren uzun bir telgraf okuduğunu aktarır. Mordtmann, 12 Eylül'de bu telgrafın yazılı olarak kendilerine iletilmesini ister. Fakat başarılı olamaz. Sadece bazı cümlelerin kopya edilmesine izin verilebileceği bildirilir.

Alman Büyükelçiliği ile Osmanlı Hükümeti arasında aracılık görevi yapan Büyükelçilik görevlisi Haig Etkesenyan, 14 Eylül tarihinde Aziz Bey'den bir başka haber getirir. Buna göre, Aziz Bey, kendisine zorluk çıkartıldığını söyleyerek artık bilgi vermek istemediğini aktarmaktadır. Mordtmann, Haigh E.'den, Dr. Rupen'in akıbeti konusunda mutlaka bilgi getirmesini ister. Nihayet 16 Eylül'de Haigh E., Osmanlı makamları tarafından yazılmış bir not getirir. Alman arşivinde, Osmanlıca olarak mevcut bulunan bu ilgili notta, "13 Ağustos 331 tarihinde

17 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/275, Dahiliye Nazırı Talat'tan 15 Ağustos 1331 (28 Ağustos 1915) tarihli Çankırı Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

Ayaş'a gitmek üzere Kengiri'dan yola çıkarılmış Kalecik'in Böyrek[?] karyesinden Hacı Ali oğlu Alo ve on bir refiki tarafından katledilmiştir. Tüney karyesi kurbunda Sapalı dereye muvâssalatlarında" denmektedir. Ayrıca, "Canilerden el-yevm dört kişi derdest edilmiştir. Takibat ber-devamdır" notu düşülmüştür.¹⁸

Bu bilgi aynı gün bayan Helene Çilingiryan'a aktarılır ve böylece yurt dışına çıkmaya ikna edilir. Helene aynı gün yanına çocuklarını alarak Almanya'ya doğru yola çıkar.¹⁹ Anlaşılan bayan Helene'nin İstanbul'da bulunması ve kocasının akıbeti hakkında sürekli soruşturmada bulunması hem Alman hem de Türk makamlarının hoşuna gitmemektedir.

Alman belgelerinden, Dr. Rupen Sevag'ın ölüm haberinin İstanbul'a 30 Ağustos tarihinde ulaştığını tahmin edebiliriz. Büyükelçilik Sefaret Müsteşarı Neurath, Helene Çilingiryan'a yazdığı bir notta, "Çankırı Mutasarrıfı'nın yolladığı [ve] bu haberin verildiği telgraf 30 Ağustos tarihlidir" demektedir.²⁰ Cinayet haberinin hemen ardından, Çankırı'da soruşturmanın başlatılmış olması nedeniyle, ölüm haberinin İstanbul'a daha önceki bir tarihte [26-29 Ağustos arası] gelmiş olması ihtimali kuvvetle muhtemeldir ama bu konuda elimizde bir bilgi yoktur.

Cinayet haberinin İstanbul'a ulaşmasından sonra, Çankırı'ya çekilen ilk telgraf 31 Ağustos 1915 tarihlidir. Talat Paşa tarafından çekilen bu telgrafta "Çankırı'dan sevk edildikleri sırada Hacı Ali Oğlu ve on bir refiki tarafından katl edildikleri anlaşılan Rupen Çilingiryan ile dört refikinin hangi vilâyet arâzisi dâhilinde ta'arruza uğradıklarının iş'arı [bildirilmesi] ve cânîlerin behemehâl [hemen] ta'kîb ve derdestleri [takip edilip yakalanmaları] ile inbâsı [haber verilmesi]" istenmektedir.²¹

18 PA-AA/Bo.Kon. Bd. 97, Sofya Elçisi Michahelles'den İstanbul Almanya Büyükelçisi Hohenlohe Langenburg'a 17 Eylül 1915'te yollanan rapora Mordtmann tarafından eklenen not.

19 A.g.e.

20 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 97, İstanbul Alman Büyükelçilik Sefaret Müsteşarı Neurath'dan Helene Marianne Tschilinguirian'a [Çilingiryan] 23 Eylül 1915 tarihli mektup.

21 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/338, Dahiliye Nazırı Talat'tan 18 Ağustos 1331 (31 Ağustos 1915) tarihli Kastamonu Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Talat'ın Çankırı'ya ardı ardına telgraflar çekmesinin, Almanya'nın olayı en üst diplomatik düzeyde, yakından takip ediyor olması ile doğrudan alakalı olduğunu tahmin etmek zor değildir. Nitekim Alman Büyükelçi Wangenheim, Başbakan Bethmann Hollweg'e 5 Ekim 1915 tarihinde yazdığı raporda, Dr. Rupen Sevag'ın akıbeti hakkında Osmanlı Hükümeti yetkilileri nezdinde “defalarca girişimde” bulunduklarını ve ancak aradan günler geçtikten sonra bir bilgi alabildiklerini bildirmektedir. Wangenheim ayrıca, “Dr. Çilingiryan'ın maktul olduğu saldırının Komite'nin [İttihat ve Terakki'nin] liderleri tarafından düzenlenme ve eğer [hükümet yetkililerince] desteklenmemiş olsa bile, göz yumulması sonucu yapılma ihtimalinin oldukça yüksek” olduğunu söyler. Ama Wangenheim İttihat ve Terakki yöneticilerinin suç ortaklığını gösterecek herhangi bir kanıt bulmanın imkânsız olduğunu ve katillere karşı açılan davanın bu konuya açıklık getirmesinin beklenemeyeceğini bildirmektedir.²²

Dr. Rupen Sevag'ın hanımı Helene, Lozan'a geri döndükten sonra, 5 Kasım 1915 tarihinde, Alman makamları üzerinden Osmanlı Hükümeti'nden şikâyetçi olur; suçluların asılması ve tazminat talebinde bulunur: “Türk Hükümeti tutuklularının güvenliğini sağlamakla yükümlüdür ve yetersiz koruma vererek kendisini saldırıdan sorumlu duruma sokmuştur. Bu nedenle Türk Hükümeti'ni Dr. Çilingiryan'ın öldürülmesine yardımcı olmakla suçluyorum ve en azından beş yüz bin frank tazminat istiyorum. Eğer bu miktar altın olarak hemen gönüllü biçimde ödenmez ise mahkeme açmak zorunda kalacağım, çünkü bu suçlular yüzünden her türlü imkândan mahrum duruma düşmüş bulunuyorum... Ayrıca on iki kişilik tüm çetenin, [benim yerime] Alman Büyükelçiliği'nin şahitliğinde asılmalarını talep ediyorum.”²³

Büyükelçiliğin bu isteğe 26 Kasım tarihinde verdiği cevap oldukça soğuktur. Bayan Helene'ye, Türk hükümeti nezdinde-

22 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 97, Almanya Büyükelçisi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 5 Ekim 1915 tarihli rapor.

23 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 98, Helene Maria Anna Tschilinguirian-Apell'den İstanbul Almanya Büyükelçiliği'ne, 5 Kasım 1915 tarihli mektup.

ki hem katillerin Alman memurlarının şahitliğinde asılmaları hem de tazminat isteyen girişimlerinin bir sonuç vermeyeceği bildirilir. Ayrıca diğer zorluklar yanında, Dr. Rupen Sevag'ın Türk vatandaşı olduğu ve bayan Helene'nin onunla evlenmek suretiyle Almanya tarafından korunma hakkını kaybettiği de söylenir. Alman yetkililer, bayan Helene'ye, resmî yardım yapmayacaklarını açıkça bildirirken, isterse özel kanallardan hakkını arayabileceğini söylerler ama bunun pratikte hiçbir anlamı olmayacağını eklemeyi unutmazlar.²⁴

Almanya'nın Dr. Rupen konusunda herhangi bir resmî girişimde bulunmayacağını bildiriyor olması önemlidir. Böylece Helene'nin niçin ısrarla yurt dışına çıkarılmak istenmiş olduğu da anlaşılır olmaktadır. Ne Alman ne de Osmanlı Hükümet yetkilileri bu konuda daha fazla rahatsız edilmek istenmekte, olayın üstünü kapatmayı arzulamaktadırlar.

Alman yetkililerinin bu ilgisiz tavrı Helene'yi çok üzer. Almanya'nın, kocasının de dahil, işlenen cinayetlere karşı bu denli duyarsız kalmasının öfkesiyle, deyim yerindeyse ileriki yıllarda bir gerçeklik halini alacak şu bedduada bulunur: "Aşağıdaki dileğimi en derin hürmetlerimle bildiririm: Allahınızı severseniz Türk makamları nezdinde tekrar en enerjik adımları atarak bu korkunç suçlamaların yalan olduğuna müdahale ediniz. Kesin bir emirle kurtarabilecek ne varsa, kurtarmaya çalışınız. Eğer elinde bulunan boyun eğilemez imkânları kullanmazsa, suçsuz kadınların, çocukların, hastaların ve yaşlıların göklere yükselen kanı, Almanya'ya bir lanet olarak dönecektir (bir beddua olarak sinecektir)."²⁵

24 A.g.e.

25 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 97, Helene Tschilinguirian'dan, İstanbul Alman Büyükelçiliğine 27 Ekim 1915 tarihli mektup. Bayan Çilingiryan'ın "korkunç suçlamalar"dan neyi kastettiğini anlamak biraz zor. Metnin Almancası:

"Folgende Bitte gestatte ich mir ganz ergebenst vorzutragen: Beweisen Sie um Gottes Willen durch nochmaliges allerenergischstes Einschreiten bei der türkischen Behörde, die Unwahrheit dieser furchtbaren Anschuldigung. Retten Sie durch definitiven Befehl, was noch zu retten ist. Das Blut der Unschuldigen, Frauen, Kinder, Kranke und Greise schreit zum Himmel, der Deutschland mit einem Fluche treffen könnte, wenn es nicht alles tut was in seinen eisernen Kräften steht."

Helene bu çağrısına da cevap alamayınca, Almanya ile her türlü bağlarını koparıp Lozan'daki Ermeni Bürosu'ndan Ermeni vatandaşlığını alacak ve 28 Aralık 1967 tarihinde vefat edecektir. Helene'nin öfkesi öylesine büyüktür ki, çocuklarına tek kelime Almanca öğretmeyecektir.²⁶

Cinayetın kısa hikâyesi ve katillerin yakalanması

Rupen Sevag'ın nasıl öldürüldüğüne ilişkin bilgiler Ermeni ve Osmanlı kaynaklarında mevcuttur ve bu bilgiler birbirleriyle örtüşmektedir. Ermeni kaynaklarındaki bilgiler, Çankırı'da Dr. Rupen'in yanında bulunan arkadaşlarına aittir. Bu anılardan aşağıdaki bilgilere ulaşmak mümkündür.²⁷

Dr. Rupen, doktor olduğu için kısa sürede Çankırı'da aranan bir kişi olmuştur. 28 Temmuz 1915 tarihli mektubunda yazdığı gibi, “sabahtan akşama kadar hastaların arkasından koşmakta”dır. Baktığı hastalardan bir genç kız kendisine âşık olmuştur.

Kızın babası, daha sonra öldürülmesinde de önemli rol oynayacak, arabacılık yapan İsmail isimli bir kişidir. İsmail, Çankırı arabacılarının başıdır ve oldukça etkin birisidir. Bir gün Dr. Rupen Sevag'a, kendisinin de diğerleri ile birlikte sürgün edilerek öldürüleceğini, ona yardımcı olmak istediğini söyler. Müslüman olmasını ve kızıyla evlenmesini önerir. Dr. Rupen Sevag evli olduğunu, bunu yapamayacağını söyler. Arabacı İsmail bunun önemli olmadığını söyler ve düşünmesini ister. Bu önerinin yapılmasından dört gün önce, Ankara yakınların-

26 Bayan Schamiram ile 2009 Ocak ayında, Nice şehrinde tanışma mutluluğuna sahip oldum. Ben Fransızca, kendisi de Almanca ve İngilizce bilemediği için tercüman aracılığıyla kendisiyle kısa da olsa konuşma imkânım oldu. Oğlu Levon da 2005 yılında vefat etmiştir. Ailenin kızı Schamiram bu satırların yazıldığı sırada hâlâ hayattadır. Helene ve oğlunun ölüm tarihleri için bkz. Rafi Kantian, *a.g.e.*, s. 48.

27 Bilgiler şu iki eserden alınmıştır; Teotig, *Huşartsan, 11 Nisan Anıtı, a.g.e.*, Edebi Bölüm, Mikayel Şamdancıyan'ın aktardıkları, s. 113-121; Krikoris Kıdemli Rahip Balakian, *Ermeni Kolkotası*, Bölüm 14 (Türkçe teksir metin), “Çankırı'daki Sürgünlerin Son Günleri”; Sarkis Kılıççıyan, “İhtiyarın Anlatıkları”, *Çagadamard* [Ermenice günlük gazete], 22 Mayıs 1919.

da 2.000'den fazla Ermeni öldürülmüştür. Fakat Dr. Rupen bu öneriyi geri çevirir.²⁸

“Nihayet 13-26 Ağustos 1915 Perşembe sabahı beş kişi iki arabayla yola çıkarıldılar, atlı bir jandarma ve bir polis onlara eşlik ediyordu. Mutasarrıf vekili büyük iyi niyet göstermiş, Sevag'ın Ayaş'a sağ salim varması için elinden geleni yapmıştı. Sevag'ın arabacısı da mutasarrıf vekilinin arabacısıydı. O gün tesadüfen Çankırı'ya gelmişti. Sahibi, Sevag'ı ona teslim etti ve onun güvenliğine göz kulak olmasını emretti...”

Aynı akşam saat 12.00'de öldürüldükleri haberi telefonla Çankırı'ya vardı. Yerel askerlerin kumandanı Nurettin ve İttihat sorumlu sekreteri Oğuz bu haberi kahkahalarla karşıladılar. Akşam, mutasarrıf vekili arkadaşlarının katliamını duyarak son derece telaşlandı. Nurettin'i yanına çağırdı ve ağır şüpheler bildirdi.”²⁹

“Zavallı beş arkadaşımızı sağ salim Ankaraya ulaştırmaya çocuklarının üstüne yemin eden mütasarrıf vekili ve Kastamonu vilâyeti askeri inzibat komutanı, ata binerek, beraberlerinde birkaç sorgu hakimi ve polislerle, cinayet mahalli olan Tünaya doğru yola çıkarlar. Orada zavallı beş kurbanın cesedini suya atılmış olarak tanınmaz bir vaziyette bulurlar... Onların cesetlerini gömdürüp katilleri ele geçirirler, sonra katilleri polis memuru ve askeri inzibat eriyle beraber divanı harbte yargılanmak üzere Ankarada hapsederler. Mahkemede, 4 Kürt açık bir şekilde, cinayeti Çankırıdaki İttihad komitesinin emriyle ve tavsiyesiyle kendilerinin işlediğini beyan ettiler... öyle ki kendileriyle beraber onların da mahkemeye çekilmeleri gerektiğini söylediler.”³⁰

28 Çankırı'ya sürülen entelektüellerden biri olan Püzant Keçyan İstanbul'da yayımlanan *Püzantiyon* gazetesinin başyazarıydı ve sürgünden sağ salim geri döndü. Keçyan, 1922 yılında Teotig'in Almanak'ında yazdığı bir yazıda Arabacı İsmail için “Çankırının arabacı başısı küçük köyün büyük ağası idi” ifadesini kullandı. Bilgi için bkz. Püzant Keçyan, “Sürgün Günlerinden Bir Bölüm”, Teotig, *Herkesin Almanakı*, İstanbul, 1922, s. 41 [Bu bilgiyi bana aktaran Hovhannes Çilingiryan'a teşekkür ederim – T.A.]

29 Teotig, *Huşartsan*, 11 Nisan Anıtı, a.g.e., Edebi Bölüm, Mikayel Şamdancıyan'ın aktardıkları, s. 118.

30 Krikoris Kıdemli Rahip Balakian, a.g.e.

Osmanlı belgelerinde de katillerin kimlikleri, yakalanmaları ve açılan soruşturmanın seyrine ilişkin bazı bilgiler bulmak mümkündür. Bu konuda en ayrıntılı bilgiyi, Ankara Vali Vekili tarafından 6 Şubat 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne "mahremane" başlığı ile yollanan uzun rapordan edinmek mümkündür. Buna göre olayla ilgili haklarında soruşturma açılan kişilerin toplam sayısı 19 olarak verilmektedir. Bunlardan 9'u, Dr. Rupen Sevag ve arkadaşlarını öldürmenin ötesinde 6 başka Hristiyan vatandaşı öldürmekle de suçlanmaktadırlar. Valilik, 2 Eylül 1915 tarihi itibarıyla, söz konusu 9 kişiden 5 kişinin tutuklu, aralarında Kürt Alo'nun da bulunduğu diğer 4 kişinin fi-rarda olduğunu bildirmektedir. Haklarında tutuksuz olarak soruşturma yürütülen diğer 10 kişi ise öldürülenlerin mallarına ve paralarına el koymakla suçlanmaktadırlar. Vali Vekili'nin aktardığına göre, Dr. Rupen Sevag ve arkadaşlarına eşlik eden biri polis diğeri jandarma 2 kişi de, 28 Kasım ve 1 Aralık 1915 tarihleri itibarıyla tutuklanmıştır.

Valilik, 5. Kolordu Kumandanlığı'ndan gelen, Ankara Divan-ı Harb-i Örfi tarafından zanlılar hakkında hazırlanmış 31 Ocak 1916 tarihli soruşturma dosyasını yollamaktadır. İlgili dosyada Divan-ı Harb-i Örfi bu kişilerin nerede, hangi mahkemede yargılanacakları konusunda karar verilmesini istemektedir. Ankara Valiliği bu konuda kendi görüşünü de bildirmektedir. Buna göre Valilik, her ne kadar Ermenilerin sürgün ve göçleri sırasında meydana gelen bu tür suçlara ilişkin olarak, her bir bölge için oluşturulmuş komisyonların sorumlu olması gerektiğini düşünmekte ise de Kastamonu vilâyeti "sevk bölgesi" sayılmadığı için orada böyle bir soruşturma komisyonu mevcut olmaması nedeniyle, bu konuda takdir yetkisinin Kastamonu Valiliği'ne bırakılması gerektiği görüşündedir. Bu çerçevede Bakanlıkça dosyanın oraya gönderilerek, kararın orası tarafından verilmesinin uygun görülmesini önermektedir. Valilik ayrıca, soruşturma kapsamında tutuklu kişiler olması nedeniyle konu hakkındaki kararın bir an önce alınmasını istemektedir.³¹

31 BOA/DH.EUM.2. Şube, 26/20, Ankara Vali Vekili'nden, Dahiliye Nezaret-i

Nitekim Dahiliye Nezareti, Ankara Valiliği'nin isteği doğrultusunda ilgili soruşturma evrakını, 20 Şubat 1916 tarihinde “mahrem tahrirat” notu ile Kastamonu Vilâyeti'ne iletilmiş ve konu hakkında bir karar verilip, sonucun Ankara Vilâyeti'ne iletilmesini istemiştir.³² Bu evraktaki 20 Şubat 1916 [eski tarihle 7 Şubat 1331] aşağıda göstereceğimiz gibi konumuz açısından çok önemli bir tarihtir.

Bu yazışmaların nasıl sonuçlandığı konusunda elimizde herhangi bir başka belge bulunmamaktadır. Fakat cinayet Ankara sınırları içinde işlenmesine rağmen, davanın burada görülmemiş olması önemlidir. Bunun nedeni göreceğimiz gibi Talat Paşa'nın Ankara'daki bu soruşturmaya doğrudan müdahale etmiş olmasıdır. Aşağıda aktaracağım Talat Paşa'ya ait, yukarıdaki yazışmalardan 4 ay sonra çekilen telgraflardan da anlayacağımız gibi, dava ile ilgili dosyalar Dahiliye Nezareti koridorlarında, vilâyetler arası yazışmalarda “kaybolmuştur”. Sanıklar hakkında yapılanlar, soruşturma evrakı tanzim edilmesi aşamasında kalmış ve herhangi bir dava açılmamıştır.

1919-1922 Divan-ı Harb-i Örfi yargılanmaları ve Cemal Oğuz davası

Dr. Rupen Sevag'ın katilleri ve akıbetleri hakkında ayrıntılı bilgiler, İstanbul'da Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan ve 1919-1921 yılları arasında faaliyet gösteren Divan-ı Harb-i Örfler'de görülen çeşitli yargılamalar sırasında açığa çıkacaktır. Buna göre cinayetler, İttihat ve Terakki Çankırı Kâtib-i Mesulü Cemal Oğuz, Jandarma Kumandanı Nurettin ve diğer bazı yöneticilerin organizasyonu ile işlenmiştir. Katiller, Çilingiryan ve arkadaşlarını sağ salım Ayaş'a ulaştırma konusunda “namus sözü” vermiş Çankırı Mutasarrıf Vekili İzzet Bey'in girişimleri ile yakalanmıştır. Ayrıca açığa çıkan bilgilere göre, Ankara'da bir Divan-ı Harb-i

Celilesi'ne, “mahremane” kaydıyla yollanan 24 Kanun-i Sani [1]331 [6 Şubat 1916] tarihli rapor.

32 BOA/DH.EUM. 2. Şube, 26/20, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Kastamonu Vilâyeti'ne “mahrem tahrirat” kaydıyla yollanan 7 Şubat [1]331 [20 Şubat 1916] tarihli rapor.

Örfi kurulmuş, katillerin çeşitli hapis cezalarına çarptırılması istenmiştir ve fakat bu mahkemenin kesin akıbeti belli değildir.

Konu hakkındaki ilk bilgi, Ana Dava olarak adlandırdığımız ve 1919 Nisanı'nda başlayan, İttihat ve Terakki yöneticileri davasının iddianamesinde yer alır. İddianamede, 18 numaralı belge olarak tanımlanan Dr. Çilingiryan cinayeti hakkında Cemal Asaf adlı bir Türk'ün ifadesine yer verilir: "Tehcîr edilenlerden bazılarının sâbıkan [evvelce] Kengiri kâtib-i mesûlû [parti sekreteri] ve hâlâ tüccârdan Cemâl Oğuz Bey'in teşkîl eylediği Kürd Alo çetesi tarafından sûret-i katillerine [öldürülme şekillerine] dâir Cemâl Asaf Bey'in ifâde-i mazbûtası [zabıtlara geçmiş ifadesi] [tertîb [sıra] 18] cemiyet mümessillerinin [temsilcilerinin] cemiyetin manzûme-yi merkezîyesine [merkezine] muzâf [bağlı] olması lâzım gelen fiil ve hareketlerinin bir cüzüdü [parçasıdır]." ³³ Kâtib-i Mesul Cemal Oğuz da bu cinayetten suçlanarak 3 Nisan 1919'da tutuklanmış ve sonra her nasılsa serbest bırakılmıştır. ³⁴

Cemal Oğuz, Divan-ı Örfî'ye yeni başkan olarak atanan Esat Paşa'nın emri ile tekrar tutuklanacak ve dosyası 27 Ekim 1919 tarihinde Kâtib-i Mesuller davası ile birleştirilecektir. Cemal Oğuz hakkındaki en önemli suçlama Dr. Çilingiryan ve dört arkadaşının öldürülmesini organize etmektir. Bu nedenle konu, ilgili davanın çeşitli oturumlarında gündeme gelir ve bazı görüşü tanıkları olay hakkında ifade verirler. ³⁵

Örneğin dosyanın birleştirildiği 27 Ekim tarihli oturumda, Rahip Garabetyan Efendi'nin yazılı ifadesi okunur ve Rahip, Ayaş'a sevk edilen beş kişinin katilinin Cemal Oğuz olduğunu ifade eder. ³⁶ 12 Kasım 1919 tarihli oturumda Eczacı Krikor

33 *Takvim-i Vekayi*, no. 3540, 5 Mayıs 1919; 27 Nisan 1919 tarihli birinci oturum, s. 7, sol sütun.

34 V. N. Dadrian, Taner Akçam, *Tehcir ve Taktik Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2009, Dadrian tarafından yazılan önsöz.

35 Bu ifadeler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Dadrian, Akçam, a.g.e., Taner Akçam tarafından yazılan, Kâtib-i Mesuller Davası'nın oturumları hakkında bilgi verilen bölümler.

36 Atı, 28 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

Efendi şahit olarak dinlenir ve ifadesinde, “O sırada mutasarrıf vekili İzzet Bey idi” diyerek İzzet Bey’in, Çilingiryan ve diğer cinayetlerden duyduğu büyük üzüntüyü hatta bir Ermeni arkadaşına olaydan bahsederken “hüngür hüngür” ağladığını aktarır. Bir başka şahit Altunyan da benzer ifadeler verir.³⁷ 22 Kasım 1919 tarihli oturumda ifade veren Mimar Simon Efendi, “Tüney karakolu civarında beş Ermeni katl edildiği zaman bendeniz Kengiri’da idim. Hükûmet bu mesele hakkında tahkikâtda bulundu. İşitdiğime göre bir kişiyi de tevkîf etti” der ve okunan yazılı ifadesinde olaylardan Cemal Oğuz’u sorumlu tutar.³⁸ Simon Efendi’nin verdiği bir başka bilgi çok önemlidir: “Katl edilen bu Beş Ermeni’nin hükûmet tarafından mı, çeteler tarafından mı öldürüldüğünü de bilmiyorum... bildiğim şey, vak’adan sonra Jandarma Kumandanı’nın [Nurettin], bu haysiyyet-i hükûmete mugâyirdir [aykırıdır] diye bi’z-zât ta’kibâta kalkışmadığıdır.”³⁹

Cemal Oğuz, duruşmalarda deli numarası yapmakta, sürekli mahkeme başkanı ile çatışmakta, intihar teşebbüslerinde bulunmaktadır. Sonunda mahkeme heyetini, akli dengesinin yerinde olup olmadığının tespiti için hastaneye havale edilmesi gerektiğine ikna eder ve Merkez Hapishanesi’nin sağlık hizmetlerinin görüldüğü Gümüşsuyu Hastahanesi’ne sevk edilir. Dava dosyası da 29 Kasım 1919 tarihli oturumda sağlık nedenleriyle Kâtib-i Mesuller davasından ayrılır.⁴⁰

27 Ocak 1920’de Cemal Oğuz’un yargılanmasına ayrı bir dava olarak bakılmaya devam edilir⁴¹ ve Dr. Rupen cinayeti 5 Şubat tarihli oturumda yeniden ele alınır. Şâhid (Mîhâil Ohannes) Efendi ifadesinde şunları söyler: “Arkadaşlardan beş kişi de Ayaş’a sevk olunmuştu. Bunları hâmil olan arabalar Per-

37 Atı, 13 Teşrinisani (Kasım) 1919.

38 Atı, 23 Teşrinisani (Kasım) 1919; Simon Efendi, mahkeme sırasında Cemal Oğuz hakkında daha önce verdiği yazılı ifadeyi değiştirir ve “Bu katl mes’elesinde de Cemal Oğuz Bey’in dahil olup olmadığını bilmiyorum” der. Hâkim bunun üzerine daha önce verdiği ifadeyi okur.

39 İkdâm, 23 Teşrinisani (Kasım) 1919.

40 Atı, Alemdar, 30 Kânunievvel (Aralık) 1919.

41 Atı, 28 Kânunisani (Ocak) 1920.

şembe günü hareket ve Cum'a günü de 'avdet etmişlerdi. Sonra muhafızların bu beş arkadaşımızı yolda eşkiyâya teslim etmiş oldukları şâyi' oldu. Bunun üzerine Mutasarrıf Vekili İzzet Bey mahall-i vak'aya giderek tahkikat icrâ etmişti. Bu vak'adan Cemâl Oğuz Bey'le Nûreddin Bey'in memnûn oldukları da şâyi' olmuştu. Bu mes'eleyi müte'âkıb iki şakî yakalanmış ve habse tıklılmıştı."⁴²

8 Şubat 1920 tarihli oturumda Cemal Oğuz, Çilingiryan cinayetini azmettirmek suçundan hapis cezasına çarptırılır. Karar suretinde, "Fırârî Yüzbaşı Nûreddin Bey'le birlikte Kengirî'nin 'Tüney' Karakolu Civarı'nda katl edilen Doktor Çilingiryan ve ma'lûmû'l-esâmî dört refikinin katl ve imhâsını ve tertîb kâtillerden Kürd 'Ali'yi Kengirî'ye celb [gönderme] ile merkûma [adı geçene] ta'limât-ı mukteziyye [gerekli talimatları] i'tâ [verme] ve merkûmun delâletiyle [yol göstermesiyle] diğer eşhâs-ı cinâyeti teşkil ve fâ'illere mukâvemet [karşı koyma] ve mûmâna'at [engel] olunmamasını te'mîn ile fi'l-i katl-i mezkûru [adı geçen cinayeti] ibtidâ'en teshîl [başından itibaren kolaylaştırma] ve inhâ'en ikmâle [tamamlanmasına] sebep olan ef'âlde [olayda] fâ'il-i aslilere [asıl faillere] bilerek muâvenette [yardımda] bulunmak sûretiyle" ikinci derecede suçlu olduklarına kanaat getirildiği söylenir. Buna istinaden Cemal Oğuz beş sene dört ay, karar sırasında firarda bulunan Nurettin ise altı sene sekiz ay müddetle hapis cezasına çarptırılırlar.⁴³

Cemal Oğuz davası daha sonra Askeri Temyiz Mahkemesi'ne gidecek ve mahkeme 23 Mart 1920 tarihinde Cemal Oğuz'a, Çilingiryan ve arkadaşlarını öldürmek suçundan verilen hapis cezasını bozacaktır. Temyiz Mahkemesi'nin gerekçesi şudur: Ankara'da 1915'te bir Divan-ı Harb-i ku'ûlmuş ve bu Divan-ı Harb-i, Cemal Oğuz da dahil olayın sanıklarını yargılayarak çeşitli hapis cezalarına çarptırmıştır. Dolayısıyla bu davanın yeniden İstanbul'da görülmeye çalışılması hem İstanbul mahkemesinin yetki alanının dışındadır hem de aynı dava hakkında iki defa yargılama yapılamayacağı için kanuna aykırıdır.

42 *Alemdar*, 6 Şubat 1920.

43 *Alemdar*, 9 Şubat 1920.

Dava, İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesi'nde 29 Nisan 1920'de yeniden ele alınır. Temyiz Mahkemesi'nin ilgili kararına uymayan mahkeme kendi kararında ısrar eder. Kararda, "Ankara Divan-ı Harb-i Örfi'since cinâyât-ı mebhûse-nin [söz konusu cinayetin] fâil-i esasları [asıl suçluları] mülkiye ceza kanunname-yi hümayununun yüzsekseninci ve yüz yetmiş dördüncü maddelerine tevfikân sekizer sene kürek cezasına mahkûm edilmiş" oldukları bilgisi tekrar edilir ama karar suretindeki ifadeyle Divan-ı Harb-i Örfi "gerçi cürm-i mezkûrun [adı geçen cinayetin] fâil-i aslıleri [asıl suçluları] 331 [1915] senesinde Ankara Divân-ı Harb-i Örfi'since muhâkeme ve mahkûm edilmişler ise de maznûn-ı mumâileyh [adı geçen sanık] evvela mevzû-i bahs olmamış [adı geçmemiş] ve divan-ı harb-i mezkûrun ol babdaki kararı [bu konuda adı geçen mahkemenin kararı] da el-yevm [henüz] kesb-i kat'iyet eylememiş(dir) [kesinleşmemiştir]". Mahkeme, daha sonra da "Cemal Oğuz Bey hakkında mahallinde bir gûna dava ikame edilmemiş" olması gerçeğine dayanarak kendi kararında ısrar edecektir.⁴⁴

Karar suretinde yer alan, Ankara Divan-ı Harb-i Örfi'sinde 1331 [1915] yılında davanın görülüp, sanıkların çeşitli hapis cezalarına çarptırıldıkları ifadesi oldukça sorunludur. Yukarıda Ankara Valiliği'ne ve Dahiliye Nezareti'ne ait daha önce aktardığımız belgelere ve aşağıda aktaracağımız Talat Paşa'nın telgraflarına göre, Ankara'da böyle bir davanın 1331 [1915] yılında görülmüş olması imkânsızdır. Hatırlanacağı üzere, Ankara'da oluşturulan Divan-ı Harb-i Örfi 1331 [1915] yılında sadece soruşturma dosyası hazırlamıştır. Ankara Valiliği sanıkların nerede ve hangi mahkemede yargılanacaklarına karar verilmesi amacıyla bu soruşturma dosyasını İstanbul'a yollamış; İstanbul Hükümeti de karar verilmesi amacıyla bu dosyayı 7 Şubat 1331 [20 Şubat 1916] tarihinde Kastamonu'ya havale etmiştir.

29 Şubat, 1331'in son günüdür ve 1 Mart ile birlikte yeni bir yıl, 1332 yılı başlamaktadır. Dosyanın Kastamonu'ya yol-

⁴⁴ *Peyam-ı Sabah*, 2 Mayıs 1920.

landığı bu tarihten sonra, 1331 yılından geriye sadece 21 gün kalmaktadır. Bu 21 gün içinde, dosyanın Kastamonu'ya ulaşması mümkün olsa bile, Kastamonu'nun karar vermesi, kararı İstanbul'a bildirmesi ve buna bağlı olarak davanın görülmesi imkânsızdır. Elimizde herhangi bir bilgi olmamasına rağmen, Kastamonu'nun, Ankara Valiliği ve İstanbul Hükümeti'nin isteğinin aksine, davanın Kastamonu'da değil de Ankara'da, Divan-ı Harb-i'de görülmesini istediğini düşünsek bile, bu dosyanın Ankara'ya ulaşması, davanın Ankara'da görülmesi ve sanıkların cezalandırılması mümkün değildir.

Kaldı ki, aşağıda aktaracağımız, Talat Paşa'ya ait 1916 Mayıs-Haziran aylarına ait telgraflardan, Ankara'daki davanın bu yıl içinde bile hâlâ görülmemiş olduğunu anlamak mümkündür. Bu durumda, İstanbul'daki Cemal Oğuz Mahkemesi'nin, Ankara'da görülmüş bir davadan çok, bir soruşturma evrakından yani savcılık tarafından hazırlanmış bir iddianameden söz ediyor olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim mahkeme karar suretinde, Ankara'daki davanın akıbetinin meçhul olduğunu söylemektedir ki, bu da Talat Paşa'nın sözünü ettiğimiz telgraflarındaki ifadeleri ile uyushmaktadır.⁴⁵

Şimdi Ankara'daki Divan-ı Harb-i Örfi'de sadece soruşturma evrakı hazırlanan davanın niçin görülmediği ve gerek davanın gerek Kürt Alo çetesi mensuplarının akıbetinin niçin meçhul kaldığı sorusuna cevap vermemiz gerekiyor.

Talat Paşa müdahale ediyor

Soruların cevabı Başbakanlık Arşivi'ndeki bir dizi belgede yatmaktadır. Bu belgelere göre, Talat Paşa, yerel yöneticilerin gayretleriyle tutuklanmış ve hukuk sisteminin çarklarına takılmış

45 “Ermeni Meselesi Hallolunmuştur” - Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar, (a.g.e.) adlı eserimde, Doktor Çilingiryan olayına ilişkin çalışmam sırasında, yukarıda aktardığım Ankara Valiliği'ne ait BOA/DH.EUM. 2. Şube, 26/20 numaralı evrak elimde yoktu. Bu nedenle, İstanbul yargılanmaları sırasındaki ifadeye bağlı kalarak, Ankara'da davanın görülmüş ve karara bağlanmış olduğu bilgisini esas aldım. Söz konusu kitabın ileriki baskılarında bu bilgi düzeltilecektir.

katilleri kurtarmak için yoğun bir çaba içine girmiştir. Davaya doğrudan müdahale etmiş, soruşturmaları durdurmuş ve katil oldukları soruşturma evrakı ile de sabit olan Kürt Alo çetesi mensuplarını hapisten çıkartmıştır.

Talat Paşa'nın bu tutumunu açığa çıkartan dört adet telgraf mevcuttur. Bunlardan birincisi, 13 Mayıs 1916 tarihinde "mahrem" notuyla Ankara'ya yollanmıştır. Doğrudan Talat Paşa tarafından yollanan telgrafta, "İrtikâb etdikleri cerâimden [işledikleri cinayetlerden] dolayı mahkûm veya mevkuf [tutuklu] bulunan eşhâsdan orduda hizmet arzusunda bulunanların orduda görecekları hidemâta [hizmete] göre bi'l-âhare haklarındaki ta'kibât-ı adliye [adli soruşturma] afv [adli af] veya te'cîl edilmek [ertelenmek] üzere tahliye olunabilecekleri kanûn-ı mahsûs [özel kanun] iktizâsından [gereği] bulunduğ" söylenerek, Ankara'da "dîvân-ı harbinde mevkuf [tutuklu] olan mezkûr eşhâsın [adı geçenlerin] birer ikişer orduya sevki için usûl dâiresinde Adliye Nezâretiyle muhâbere icrâ ve muâmelesinin ikmâli münâsib görülmüşdür"⁴⁶ denir. Yani Ankara Vilâyeti'ne, Adalet Bakanlığı ile ilişkiye geçerek, hapishanedeki suçluları serbest bırakmaları emri verilmektedir.

Elimizdeki diğer belgelerden, Talat Paşa'nın bu telgrafta özel olarak affını istediği kişilerin, Kürt Alo çetesi mensupları olduğunu anlıyoruz. 1914 sonbaharında geçici kanunla hapishanelerin boşaltılmasından bir buçuk yıl sonra, yine bu kanun hatırlatılarak, Ankara Hapishanesi'ndeki cinayet suçlularının serbest bırakılmak istenmesi son derece önemlidir.

Konuya ilişkin ikinci telgraf 5 Haziran 1916 tarihlidir. Bu telgrafta Talat Paşa, "Ankara Tevkifhânesinden Nallıhanlı Mehmed Ali imzâsıyla İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmîsine çekilen 18 Mayıs sene 332 [31 Mayıs 1916] tarihli telgrafnâme kopyasının mütâla'asıyla (...?) hakkındaki 26 ve 30 Nisan sene 332 [9 ve 13 Mayıs 1916] ve 788 ve 832 numaralı tahrîrât-lar mündericâtına [resmî yazıların içeriğine] göre muktezî [lü-

46 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/301, Dahiliye Nazırı Talat'tan 30 Nisan 1332 (13 Mayıs 1916) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

zumlu] muâmelenin tesrî-i ifâsı [hızlandırılması] ve netîcenin inbâsı[nı] [haber verilmesini]" ister.⁴⁷

Belgeden anlaşılan şudur; Talat Paşa'nın 13 Mayıs 1916 tarihli "mahrem" telgrafına rağmen, muhtemelen Adalet Bakanlığı ile yazışmalar uzadığı için, söz konusu kişiler henüz tahliye edilememiştir. Bunun üzerine tutuklu sanıklardan Ali, İttihat ve Terakki Merkez Komitesi'ne 31 Mayıs'ta telgraf çekmiş; Talat Paşa bu telgrafi okumuş ve 5 Haziran'da yukarıdaki cevabı yollamıştır. Talat Paşa, çete mensupları hakkında yukarıda da aktarılan 13 Mayıs 1916 tarihli telgraf emrine göre işlem yapılmasını istemektedir.

Konuya ilişkin üçüncü telgraf, iki-üç gün sonra, 7/8 Haziran 1916 tarihinde, "mahrem" kaydıyla gönderilmiştir. Bu telgraf-tan, tutuklu sanıkların serbest bırakılmaları konusunda, hukuk çarkının işlemeye başlaması nedeniyle bazı engellerin çıktığını anlıyoruz. Telgraf aynen şöyledir: "Mevzu' bahis eşhâs-ı mevkufenin haklarında Divan-ı Harb-i Örfilerce bir karar verilmedikçe afları cihetine gidilmek mümkün olamayacağı gibi esbâb-ı siyâsiyeyi hâiz olan bu meselede bilâ-kayd ve şart [şartsız] afv istihsâli [üretmek] münâsib değildir. Şu kadar ki bu gibilerin devâm-ı mevkufiyeti de arzu edilmediğinden emsâli gibi evvela haklarında usûlen te'cîl-i ta'kîbât [soruşturmaya ertelemek] kararı istihsâl etmek... sûretiyle meselenin halli muvâfıktır."⁴⁸

Bu telgraf, Talat'ın, hukukun ortaya çıkarttığı engelleri aşarak, katilleri nasıl serbest bıraktırdığının açık bir göstergesidir. Telgrafa göre, sanıkların af edilebilmeleri için kanunen cezalarının kesinleşmiş olması gerekmektedir. Fakat yukarıda da gösterdiğimiz gibi, dava henüz soruşturma aşamasındadır ve herhangi bir kesinleşmiş karar da söz konusu değildir. Dolayısıyla af kanunen mümkün değildir. Ayrıca meselenin almış olduğu siyasi boyut nedeniyle de (burada Talat Paşa, dolaylı olarak, Almanya'nın davaya yönelik ilgisi ve baskısından söz etmekte-

47 BOA/ŞFR.DR., nr. 64/214, Dahiliye Nazırı Talat'tan 23 Mayıs 1332 (5 Haziran 1916) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

48 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/257, Dahiliye Nazırı Talat'tan 25/26 Mayıs (7/8 Haziran 1916) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

dir) af uygun bir çözüm yolu da değildir. Ama Talat Paşa, katillerin tutukluluklarının devam etmesini istemediğini, onların serbest bırakılmaları gerektiğini de çok açık olarak söylemektedir. Muhtemelen Kürt Alo ve arkadaşları tarafından tehdit edildiğinden, davanın açılıp, sonuçlanmasını beklemek işine gelmemektedir. Önerdiği, sanıklar hakkındaki soruşturmanın durdurulması ve tutukluların hemen serbest bırakılmasıdır.

Elimizdeki dördüncü telgraf, Kürt Alo ve arkadaşlarının ileriki yıllarda neler yaptıklarına ilişkindir. 1918 yılına ait bir telgraftan ilgili şahısların Hükümet'ten yardım istemeye devam ettiklerini ve Osmanlı Hükümeti'nin de kendilerine gerekli yardımı yapma kararı vermiş olduğunu anlıyoruz. Dahiliye Nezareti'nden, Ankara Vilâyeti'ne, 8 Temmuz 1918 tarihinde “gayet müstaceldir [aceledir]” notu ile yollanan bir telgrafta, “Şakî Kürd Alo ile Karasülük'ün mesela Suriye cephesinde istihdâm edilmek şartıyla kabul-i istimânları [himaye başvuru] muvâfıktır” denmektedir.⁴⁹

Eldeki belgeler, hukukun ağına takılan katillerin doğrudan Hükümet'in girişimleriyle korunduğunu ve serbest bırakıldıklarını göstermektedir. Dr. Rupen ve arkadaşlarını öldürmekten haklarında soruşturma evrakı hazırlanmış ve yargılanması istenen kişileri serbest bırakan bir Hükümet'in, Ermenilere yönelik imha siyaseti izleyip izlemediği sorusunun cevabı, bu nedenle, kendiliğinden verilmiş sayılmalıdır.

Sonsöz ya da bir başka tez

Diğer Ermeni entelektüeller ile kıyaslandığında, Rupen Sevag Çilingiryan ve cinayeti hakkında Osmanlı ve Alman arşivlerinde oldukça fazla bilgi mevcuttur. Bunun nedeni, gördüğümüz gibi, Dr. Rupen'in karısının Alman olması ve Alman otoritelerine kocasının akıbeti hakkında bilgi alabilmek için süre-

49 Telgraf, Ankara Valiliği'nin 27 Haziran 1918 tarihli bir sorusuna cevaben yollanmaktadır ve düşülen kenar notta “11 Temmuz 1918 tarihinde tekrar edildi” denmektedir. BOA/\$FR.DR., nr., 89/39, Coded telegram from Interior Ministry to province of Ankara dated 8 June 1918.

li baskı yapmasıdır. Bu ısrar karşısında Almanya'nın, Osmanlı makamları nezdinde girişimlerde bulunması, Dr. Rupen cinayetinin bilinir olmasını sağlamıştır. Eğer ailesinin ve dolayısıyla Almanya'nın ısrarı olmasaydı, Dr. Rupen'in öldürülmesine ilişkin Osmanlı veya Alman belgelerinde herhangi bir kayıt bulmak mümkün olmayacaktı. Hatta iddia edilebilir ki, eldeki tek bilgi Kastamonu Valiliği'ne ait, 31 Ağustos 1915 tarihinde İstanbul'a yollanan, Dr. Rupen'in "affedildiği" ve "serbest bırakıldığı" bilgisi olacaktı. Bu yargıya varmamızın sebebi, öldürülen diğer Ermeni entelektüelleri hakkında, Osmanlı arşivindeki mevcut bilgilerdir.

24 Nisan 1915 ve sonrasında tutuklanan, Çankırı ve Ayaş'a sürülen Ermeni entelektüel sayısı 180 civarındadır. Bunlardan 150'ye yakını öldürülmüş, ancak 30 kadarı hayatta kalmıştır. Halbuki bu entelektüellerin akıbetlerine ilişkin eldeki Osmanlı belgeleri incelendiğinde son derece ilginç bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu belgelerdeki bilgiler, Ermeni entelektüellerinin büyük kısmının ya serbest bırakıldığı ya yargılanıp beraat ettikleri veya kaçtıkları biçimindedir. Nitekim Osmanlı Arşivleri Genel Müdürü sayın Yusuf Sarınoy da konu hakkında yazdığı bir makalede bu iddiada bulunacaktır.⁵⁰

Osmanlı arşivlerindeki Ermeni entelektüelleri hakkında tutulan kayıtlardan yola çıkılarak ileri sürülen bu iddia, Osmanlı makamlarının bu kayıtları belli bir sistematığa bağlı olarak tutukları şüphesini akla getirmektedir. Ermeni entelektüellerinin akıbetleri konusunda, başta Ermeni olmak üzere eldeki diğer kaynakların sistemli taranması ve bunların Osmanlı belgeleri ile kıyaslanması, Osmanlı hükümetinin kayıt tutmada ne tür bir politika izlemiş olduğunu bize gösterecektir. Bu konu ileri-ki bir çalışmada ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Şimdilik şu iddia edilebilir ki, Dr. Rupen Sevag olayı bu konuda bir istisna teşkil etmektedir ve önemi de buradan kaynaklanmaktadır.

50 Yusuf Sarınoy, "What Happened on April 24, 1915?: The Circular of April 24, 1915, and the Arrest of the Armenian Committee Members in Istanbul", *International Journal Of Turkish Studies*, c. 14 nos. 1-2 Sonbahar (2008), s. 75-103.

“Ermeni Meselesi Hallolunmuştur”

Kitabına Yönelen Eleştiriler

ya da Tarihçinin Belgeyle İlişkisi Üzerine

İletişim Yayınları'ndan Ocak 2008 tarihinde yayımlanan “*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*” Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar adlı kitabım hakkında bilebildiğim kadarıyla dört değerlendirme yazısı çıktı. Selim Deringil'in¹ ve Sait Çetinoğlu'nun² kitap tanıtımları; Ahmet İnsel'in “Ermeni Tehciri ve Ahlaki Sorumluluk”³ adlı yazısında yaptığı bazı değerlendirmeler ve Fuat Dündar'ın “Ermeni Meselesi Hallolunmuş mudur?”⁴ adlı eleştiri yazısı. İlk üç yazı esas olarak kitaptaki fikirlerin okuyucu ile paylaşılması mahiyetinde idi. Dündar'ın yazısı ise biraz değişik bir özelliğe sahipti. Yazar, kitabın ana tezlerine değinmeden, dipnotlar da dahil bula-bildiği bazı eksik ve yanlışları okurlarıyla paylaşıyor ve ama sa-

-
- 1 Selim Deringil, “Taner Akçam, ‘Ermeni Meselesi Hallolunmuştur’: Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikaları”, *Virgöl*, 117 (Nisan 2008), s. 34-38.
 - 2 Sait Çetinoğlu, “Osmanlı Kaynaklarında Ermeni Soykırımı”, *Birikim*, no: 230-231 (Haziran-Temmuz 2008), s 162-168.
 - 3 Ahmet İnsel, “Ermeni Tehciri ve Ahlaki Sorumluluk”, *Radikal*, 24 Kasım 2008.
 - 4 Fuat Dündar, “Taner Akçam'ın Son Kitabı Vesilesiyle ‘% 10 Katliam’ Sorunu ‘Ermeni Meselesi Hallolunmuş’ Mudur?”, *Toplumsal Tarih*, 174 (Haziran 2008), s. 79-83.

dece bununla da yetinmiyor, yazısına imalı bir başlık atarak kitap hakkında kuşku uyandırmayı amaçlıyordu.

Fuat Dündar, bana yönelttiği bu eleştiriden sonra, *Modern Türkiye'nin Şifresi - İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)* adlı oldukça kapsamlı bir çalışma yayımladı.⁵ Dündar'ın gerek bu kitapta, gerek eleştiri makalesinde gündeme getirdiği bazı görüşler, çağrışım yaptığı hususlar itibarıyla üzerinde özel olarak durmayı hak etmektedir.⁶

5 Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi - İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008. Kitap hakkında yapılmış oldukça kapsamlı bir eleştiri yazısı için bkz. Ayhan Aktar, Abdulhamit Kırmızı, "Bon pour l'Orient": Fuat Dündar'ın kitabını deşifre ederken...", *Tarih ve Toplum*, 8 (Bahar 2009), s. 157-186.

6 Fuat Dündar'ın kitabı, özellikle İttihat ve Terakki yönetimi tarafından çeşitli bölgelere ilişkin hazırlanmış etnik haritalar başta olmak üzere, gün ışığına çıkarttığı malzeme yığını itibarıyla son derece önemli bir çalışmadır ve ileri sürdüğü görüşlerin ayrıca ele alınması gerekir. Fakat burada şu kadarını söylemek isterim ki, eser mevcut haliyle, tamamlanmış bir çalışmadan çok, birçok dokümanın bir araya toplandığı ham bir malzeme yığını özelliği arz etmektedir. Kitabın en büyük sorunlarından birisi 1913-1918 dönemini açıklamak için kurduğu modeldir. Bu model, biraz Yunan mitolojisindeki "Prokrustes'in yatağı"nı andırmaktadır. Mitolojiye göre, Prokrustes'in demir bir yatağı vardı ve bu yatak standart/ideal uzunlukta idi. Prokrustes, herkesin boyunun bu yatağa uygun olması gerektiğine inanıyordu. Yol üzerinden geçen yolcuları durdurup bu yatağa bağlıyor, eğer yatağa yatırılan yolcu yataktan kısaysa onu, boyu yatağın boyuna ulaşıncaya kadar geriyor; yok eğer yolcunun boyu yataktan daha uzunsa yolcunun ayaklarını keserek onu yatağa uygun hale getiriyordu. Dündar da, 1913-1918 arası gelişmeleri kurduğu bir "yatağa" -model- göre ele almış, kısa gelenleri germiş, uzun olanları kesmiş atmıştır. Sonuçta, dönem boyunca yaşanmış tüm nüfus hareketleri, merkezî bir plan doğrultusunda, bilinçli bir biçimde hayata geçirilen politikalara bağlı olarak açıklanmıştır. Model, tüm Müslüman ve Hristiyanlar için uygulanmış tek bir plan ana kurgusu üzerine inşa edilmiştir. Bu modele göre Müslümanlarla Hristiyanlara uygulanan politikalar arasında esasta bir fark yoktur. Hristiyan-Müslüman tüm gruplar sistemli şekilde aynı iskân politikasına tâbi tutulmuşlar ve Ermeniler de, esas olarak Suriye'ye yerleştirilmiştir. Dolayısıyla Dündar'ın modeli ile Hristiyanlara Müslümanlardan daha farklı davranıldığını; hele hele Hristiyanlar içinde Ermenilere yönelik uygulamanın esas olarak farklı olduğunu açıklamak mümkün değildir. Zaten kitabında da bu temel farkları gündeme getiren bilgi bulmak da mümkün değildir. Bu modelin Ermenilere yönelik imhaları açıklaması zordur ve nitekim modelde yeri olmadığı için de, Ermenilerin imhası meselesi kesilip atılmış, hiçbir izah veya açıklama getirilememiştir. Bu nedenle kitapta, Ermenilerin merkezî bir imha politikasına tâbi tutulup tutulmadığı sorusu sorulmamış, konuyla uğraşılmamıştır. Katliamlar tüm kitap boyunca bir "bilinmez", bir "muamma" olarak durur.

Konuya ilişkin bir şeyler söylemeden önce, tanıtım ve eleştiri yazılarını yazan arkadaşların tümüne teşekkür etmek isterim. Eleştiri ve tanıtımların bende bıraktığı intiba, artık Ermeni soykırımı etrafındaki tartışmalarda, yavaş da olsa, bir alan kayması yaşamaya başladığımızdır. Bugüne kadar, “tartışma” olarak adlandırılan şey, daha çok “resmî devlet tezi” denilen ve akademik hiçbir değeri olmayan bazı görüşleri savunan “devlet görevlileri” ile biz “eleştirel tarihçiler” arasındaki polemikler biçimindeydi. Şimdi ise yavaş yavaş konunun “gerçek muhatapları” arasında, olması gereken bir tartışma alanına giriyor gibiyiz. Fakat bu tespitim asla “resmî devlet tezleri” ile uğraşmanın gündemden kalkması olarak anlaşılmamalıdır. Örneğin Dündar, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı (ATASE) arşiv ve belgelerini “en güvenilir kaynak” telakki ederek; buradaki bilgileri sorgulamadan “doğrudur” diye aktararak ve 1915’in en hassas sorunlarını bu belgeler etrafında kurgulayıp anlatarak, aslında bilinçli veya bilinçsiz, “resmî devlet tezleri”ni eleştirel tarihçilik kisvesi altında yeniden piyasaya sürmekten başka bir şey yapmamaktadır.

Bu makalede esas olarak Dündar’ın, kitap tanıtım yazısında bana yönelik olarak gündeme getirdiği bazı eleştirilere cevap vermek istiyorum. Daha doğrusu, eleştirilerin kendilerinden daha çok, bu eleştirilerin üzerinde yükseldiği mantık ve yaptığı bazı çağrışımlar üzerinde durmak istiyorum. Konuyu genel olarak “tarihçi ve onun belgelerle kurduğu ilişki” olarak tanımlamak da mümkündür. Dündar’ın eleştirilerinin yükseldiği zeminin arkaplanında sanki şu sorular duruyor gibidir: İttihat ve Terakki’nin Ermenilere yönelik gündeme getirdiği poli-

Bu temel hatanın dışında, yazarın özellikle Ermenilerin sürgün ve imhaları konusunda dile getirdiği görüşleri de oldukça sorunludur. Yazar, artık “resmî devlet tezi” savunucuları tarafından bile kolayca dile getirilemeyen bazı düşünceleri yeni bulgular olarak ortaya atmış, “eleştirel tarihçilik” adına bir nevi tekrar etmiştir. Protestan ve Katolik Ermenilerin sürülmediği, asker ailelerine ve bazı meslek sahiplerine dokunulmadığı, İstanbul ve İzmir’den sürgünlerin yapılmadığı vb. bu düşüncelerin başında gelir. Tüm bu noktaların ayrı bir yazıda detaylı olarak ele alınması gerekir. Ancak çalışmanın ana özelliğinin yukarıda da belirttiğim gibi 1913-1918 arası yapılan tartışmalarda önemli bir alan kaymasına hizmet etmesi olduğunu söyleyebiliriz.

tıkları nasıl tanımlamak gerekir? Bu politikalar, benim yaptığım gibi, “imha politikası” olarak tanımlanabilir mi? Yoksa Fırat Dündar’ın iddia ettiği gibi, söz konusu olan bir “iskân politikası” mıdır? Eğer yapılan sadece bir “iskân politikası” ise, ki bu “resmî devlet tezi”dir, Ermenilerin kitleler halinde öldürülmesi, bu planın neresinde durmaktadır? Ya da belki, “bir boyutunu iskân politikasının oluşturduğu imha politikası” gibi yeni bir kategori mi geliştirmek gerekmektedir?⁷

Meselenin bir de tarih metodolojisi ile ilgili bir boyutu var elbette: 1915 etrafında yapılan araştırmalarda hangi kaynaklar kullanılmalıdır? Kaynakları, “güvenilir” veya “güvenilmez” olarak tasnif etmek doğru mudur; eğer doğruysa bunun kriterleri var mıdır? Sadece Osmanlı ve özellikle Genelkurmay (ATASE) arşiv belgelerini “tek güvenilir” kaynak ve Ermeni kaynaklarını “güvenilmez” olarak telakki etmek mümkün müdür? Eğer hal böyleyse, bunun arkasındaki zihniyet nedir? Selim Deringil’in yazısında ifade ettiği, tarih biliminin “genel çerçevenin belirleyiciliğini vurgulayan bir zanaat” olması ne demektir?⁸ Bir tarihî belge ile tarihsel süreç (genel çerçeve) ilişkisi nasıl kurulur?

Tüm saydığım sorulara bu makale kapsamında cevap vermem elbette mümkün değil. Ama en azından, “tarihçi ve onun belgelerle ilişkisi” sorunu etrafında bazılarını tartışmaya açabilirim ümidindeyim. Bu nedenle, Dündar’ın bana yönelik eleştirileriyle doğrudan ilgilenmeden önce, “tarihçi ve belge ile ilişkisi” sorunu etrafında genel bir gözlemlerde bulunmak ve makaleyi bu gözlemin üzerinde şekillendirmek istiyorum.

7 Dündar kitabında, “bir imha politikası olarak sürgün” gibi bir seçeneği kategorik olarak reddetmektedir. Beni ve başka araştırmacıları, tehciri “İttihatçı iktidarın önceden alınmış planlı bir imha kararının bir aracı” olarak gördüğümüz için eleştirmektedir. Ona göre, “tehirci ikincil bir olay” olarak gören, yani tehirci bir başka politikanın aracı olarak ele alan bu yaklaşımlar yanlıştır. Bu nedenle kendisinin soruna farklı baktığını söylemekte ve “tehcir’e gereken ve hak ettiği ‘anlamı’ vermek”, diye tanımladığı bir tutumu geliştirmek istediğini yazmaktadır. Dündar, *a.g.e.*, s. 250.

8 Deringil, s. 38.

Elekdağ sendromu

“*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*” kitabımın merkezî tezlerinden birisi, Osmanlı arşiv malzemeleri ile Alman-Amerikan-Avusturya vb. gibi yabancı arşiv malzemeleri arasında, yaygın olarak iddia edildiği gibi, 1915 konusunda ihtiva ettikleri bilgiler itibarıyla bir çelişki olmadığı; tam aksine, bu arşivlerdeki belgelerin birbirilerini tamamlayan bilgiler içerdiği idi. Bu çerçevede, bilim dünyasında yaygın olan bazı kanaatlerin doğru olmadığını ve gözden geçirilmeleri gerektiğini savundum. Ne Osmanlı ve yabancı arşiv malzemelerini baştan güvenilmez olarak tasnif etmek doğrudur ne de bir arşivdeki bilgiyi, salt o arşivden olduğu için, diğerine göre daha güvenilir telakki etmek doğrudur. Arşivlerdeki malzemeler arasında bir hiyerarşi ilişkisi kurmak oldukça sakıncalı bir yöntem olarak kabul edilmelidir. Bir tarihçinin, tüm malzemelerle arasına, deyim yerindeyse, eşit uzaklıkta bir mesafe koymayı ve bu malzemelere eleştirel bir gözle bakmayı başarması gerekir.

Dündar’ın gerek kitap tanıtım yazısındaki eleştirileri, gerek kitabında dile getirdiği bazı görüşleri, bende Türkiye’de henüz böyle bir anlayışın oldukça uzağında olduğumuz izlenimini uyandırdı. Sanki tarihçilerimizin önemli bir çoğunluğu hâlâ Osmanlı arşiv ve belgelerini esas ve güvenilir kaynak olarak değerlendirmeye devam etmektedirler. Bunun da ötesinde, Ermeni kaynaklarına karşı ciddi bir önyargının varlığından da söz edebiliriz. Ermeni kaynaklarından kuşku duymayı ve onları kullanmamayı “Elekdağ sendromu” olarak tanımlamak taftarıyım.

Şükrü Elekdağ başta olmak üzere resmî devlet tezi savunucuları, gerek eserlerinde gerek propaganda faaliyetlerinde, bazı kaynak ve görüşlerin güvenilmez ve yanlış olduklarını, bunların Ermeniler tarafından dile getirilmiş olması ile açıklarlar. Özellikle Arnold Toynbee ve James Bryce tarafından yayımlanan ve *Mavi Kitap*⁹ olarak bilinen eser üzerine yapılan

9 Arnold Toynbee ve James Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, Documents presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State*

tartışmalar buna verilebilecek en çarpıcı örnektir. Söz konusu kitabın güvenilir bir kaynak olduğunu iddia eden Şükrü Elekdağ'a göre, "Taşnak komitacıların, hayali kişilerin, Ermeni militanların ve Türk düşmanı Amerikalı misyonerlerin 'görgü tanıklığı'na dayanılarak yazıldığı artık tartışmasız belli olan *Mavi Kitap*'ın ciddi bir tarihi kaynak olduğunu iddia etme(k), akademik dürüstlük ve etikten tamamen yoksun" olmak anlamına gelmektedir.¹⁰ Elekdağ'a göre, "imha edilmekten kurtulan ve *Mavi Kitap*'taki kod adlarının kimlere ait olduğunu gösteren bir belge 1999'da İngiliz arşivlerinde bulunup" açıklanmış ve böylece, "*Mavi Kitap*'la ilgili sahtekârlık ortaya çık"mıştır. "Keşfedilen bu belge 150 'görgü tanığından' 59'unu Amerikan misyonerlerinin, 52'sini Ermeni aktivistlerin ve yedisini de isyancı Ermeni Taşnak liderlerin oluşturduğunu ortaya koyuyordu."¹¹

Görüldüğü gibi kaynağın Ermeni veya Amerikan misyoneri vb. olması Elekdağ'a göre o belge veya bilginin güvenilir sayılması için yetmektedir. Üzücü olan, eleştirel olmaya özen gösteren birçok tarihçinin de bu propagandaların etkisinde kalmaları ve arşiv malzemeleri konusunda kafalarında bir hiyerarşi oluşturmalarıdır. Bu hiyerarşinin tepesinde ATASE belgeleri bulunmakta, bunu Osmanlı belgeleri takip etmekte ve galiba Ermeni kaynaklar bu hiyerarşinin en altlarında bir yerlerde yer almakta, hatta hiç yer almamaktadır.

Ermeni veya benzeri başka Türk olmayan kaynakların, salt Ermeni olma veya Türk olmama özellikleri nedeniyle güvenilir ilan edilmelerinin neden ırkçı ve yabancı düşmanı bir zihniyetin ürünü olduğu konusunda çok şey söylenebilir. Fakat meselenin bu boyutu bu makalenin konusu değil. Burada, ATASE ve Osmanlı belgelerine karşı oluşmuş bu sorunsuz güven anlayışının tarihçilik açısından da sorunlu olduğunu ve çok ciddi

for Foreign Affairs By Viscount Bryce, Gomidas Institute, Princeton ve Londra, 2005.

10 Şükrü Elekdağ, "'Soykırım' ve Mavi Kitap", *Radikal*, 27 Nisan 2005, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=150893>

11 A.g.e.

hatalara yol açabileceğini bazı örnekler ışığında göstermek istiyorum. Amacım, Dündar'ın eleştirilerinden hareketle, hangi belge olursa olsun, tarihçinin kendi eleştirel aklını merkeze koyan bir yaklaşım geliştirmesi gerektiğini gösterebilmektir.

Ama önce Dündar'ın kitabıma yönelik tanıtım yazısında gündeme getirdiği hususlara kısaca bir göz gezdirelim.

Dündar'ın eleştirileri üzerine bir gözlem ve ana sorun

Fuat Dündar, eleştiri yazısında, her ne kadar “Akçam'ın kitabının kapsamlı bir değerlendirmesini yapma” dığını söylese bile sonuçta bir kitap tanıtım yazısı yazmıştır. Her kitap tanıtımı yapan yazarının yaptığı gibi Dündar da kendisine, “bu kitabın okuyucu ile paylaşılması gerekli ve önemli noktaları nelerdir”, sorusunu sormuş ve verdiği cevaba uygun olarak, önemli bulunduğu noktaları okuyucu ile paylaşmıştır. Dündar'ın, kitabımdan okuyucu ile paylaşmayı uygun gördüğü noktalar şunlardır:

a) “Bir kısmı İngilizceden yapılan çeviriler sırasında gözden kaçmış küçük hatalar olduğu açık olan”, Rum ve Yunan terimleri yerlerinde ve uygun kullanılmamıştır.

b) Taner Akçam'ın “Mahmut Paşa'nın 19 Haziran'da çektiği telgrafi 19 Nisan olarak düzeltmeye girişmesi” ... “kitabın değerine gölge düşüren, küçük gibi görünen ama sonuçları itibarıyla önemli... bir hata”dır.

c) Hem Murat Bardakçı'nın sürgün rakamları (924.000) hem de Akçam'ın onu aktarış tarzı yanlıştır.

d) Ermenilerin yerleştirilmelerinde yüzde 5-10 uygulamasının esas alındığı tezi spekülatif ve hatalıdır.

Dündar, bu noktalardan başka, kitapta gördüğü diğer bazı “hata ve yanlışlara” da dikkat çekmiş; bazı toplama-çıkarma yanlışlarına yer vermiş; yazı boyunca “birbiriyle çelişen bilgi ve pasajlar”, “bazen başlıklar ile içerik birbirini tutmamakta, bazı başlıklar ise oldukça sloganımsı durmaktadır”¹² gibi ifadelerle yer vermiştir. Bazı kısımlar için ise “bu bölümlerde çok önem-

12 Dündar, “Taner Akçam'ın Son Kitabı Vesilesiyle...” , s. 80-81.

li ve yerinde birçok alt başlık vardır... en önemlisi ‘fuzuli meza-
lim’ ve bununla ilgili yazdıklarıdır”, “Doktor Çilingiryan cina-
yeti... ayrı bir makaleyi hak edecek... önemdedir”¹³ yorumlarını
yapmıştır. Fakat Dündar, bu konularla ilgili okuyucu ile payla-
şacak önemde bir şey bulamamış ve eleştiri yazısını esas olarak
yukarıdaki noktalar üzerine kurmuştur.

Ermeniler de dahil hemen hemen tüm etnik-din gruplarının
sürgün ve iskân politikaları konusunda oldukça hacimli bir ki-
tap yazan Dündar’ın, sadece yukarıdaki noktalarla yetinerek,
kitabımın temel tezleri konusunda bir şey söylememesi düşün-
dürücüdür. Üstelik dile getirdiğim görüşler, aşağıda gösterece-
ğim gibi, birçok bakımdan kendi tezleri ile taban tabana zıttır.

Burada, Dündar’ın niçin elinde cımbız hata avcılığına çıktığı,
bir belgedeki tarihe veya Rum ve Yunan kavramlarının nasıl
kullanılması gerektiğine paragraflar ayırdığı ve bu yolla kitabın
merkezî tezleri hakkında kuşku uyandırmayı amaçlayan bir yol
tercih ettiği konusunda spekülasyon yapmak istemem. Sonuç-
ta bu yazarın kendi tercihidir, saygı duymaktan başka yapaca-
ğım bir şey yoktur. Burada en azından, Dündar’ın üzerinde fi-
kir beyan etmediği, kitaptaki merkezî düşüncelerimden bazıla-
rını birkaç kelime ile özetleyerek, seçtiği metodun talihsizliği-
ne dikkat çekmek isterim:

a) Mevcut Osmanlı kaynaklarına göre de, İttihat ve Terak-
ki Partisi Ermenilere yönelik bir iskân değil, imha politikası iz-
lemiştir;

b) Geride kalan Ermeni malları konusunda yapılan uygula-
malar ve Suriye’ye “yerleştirildiği” iddia edilen Ermeniler hak-
kında yapıl(may)anlar “imha”nın açık göstergeleridir;

c) Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi sırasındaki uygu-
lamalar ile Ermenilere yönelik yapıl(may)anlar arasındaki fark-
lar imha siyasetinin bir göstergesi olarak telakki edilebilir;

d) İttihat ve Terakki yönetimi, her ne kadar merkezî bir nü-
fus politikası hayata geçirmeye çalışmış ise de, merkezî politi-
kaya bağlı olmayan ve önceden planlanmamış çok sayıda nüfus
hareketleri söz konusu olmuştur;

13 A.g.e., s. 81.

e) Hristiyanlar ve Müslümanlar esas olarak farklı uygulamalara maruz kalmışlardır; Hristiyanların kovulma veya imhaları amaçlanmış, Müslümanlar ise sadece asimilasyon amaçlı olarak yer değiştirmişlerdir;

f) Savaş yıllarında, değişik Hristiyan gruplara karşı farklı politikalar uygulanmıştır. Örneğin Ermeniler, Rumlardan farklı bir muameleye tâbi tutulmuşlardır.

Dündar'ın, Osmanlı belgelerine dayanarak ileri sürdüğüm bu tezlerin içeriği konusunda okuyucuya birkaç kelime söylemesini beklemek hakkımızdı zannederim. Bunu yapmayarak, cımbızla bulduğu “hatalar” üzerinde dolaşan Dündar'ın vermek istediği mesajı ben şöyle okudum:

“Taner Akçam ‘cesaretli birisidir’; ‘tarih disiplinininden’ geçerek ‘terbiye edilmiş’ akademisyenlerin bilim dışı haksız eleştirilerine maruz kalmıştı ve fakat ileri sürdüğü tezlerde hiç Osmanlı arşiv malzemesi kullanmadığı için eleştiriliyordu. Şimdi her ne kadar bu malzemeyi kullanarak yeni bir kitapla karşımıza çıkmışsa da, kitabının içinde tartışılacak değerlerde bazı fikirler olmasına rağmen, bu sınavdan pek başarı ile çıktığını söyleyemeyiz. Çünkü, Dündar'ın da gösterdiği gibi, hem kitap –okuyucu ile de paylaşılmayı hak eden– ciddi hatalar ile doludur hem de Osmanlı belgelerine dayanarak Ermenilere yönelik imha politikası uygulandığı gösterilememiştir. Çünkü zaten bu ‘imha tezi’ de doğru değildir; Ermeniler iskân edilmişlerdir.”

Fuat Dündar, Ermenilere yönelik bir imha değil, bir iskân politikası uygulandığına inanmaktadır. Hacimli kitabında geliştirdiği ana tez de budur. Belki bu tezdən daha da önemli bir başka husus, Dündar'ın söz konusu tezi için esas olarak ATASE arşivine ve buradaki belgelere güvenmesidir. Bu güven sayesinde, Dündar için tek bir belge bile sistemli bir iskân politikası uygulandığını göstermeye yetmektedir. Dündar'a göre, “iskân edilen bölgelerdeki Ermenilerin hali” ile ilgili, en güvenilir bilgiler ATASE arşivinde hâlâ saklı tutulmaktadır. Bu nedenle, “bu mıntıkalarındaki Ermenilere ilişkin ATASE'deki belgelerinin ortaya çıkarılması ve kamuoyuyla paylaşılması” gerekmektedir.

tedir.¹⁴ Bu anlayışın bir sonucu olarak, gerek kitabıma yönelik yazdığı eleştiri makalesinde, gerek hacimli çalışmasında Dündar, diğer arşivlere ve özellikle de Ermeni kaynaklara dayanarak yapılmış, Suriye’de Ermenilerin iskân ve imha edilmelerini anlatan çalışmaları elinin tersiyle bir kenara itmekte hiçbir mahzur görmemiştir.

Yukarıda belirttiğim gibi, Genelkurmay Arşivi ve onun bir belgesine koşulsuzca güvenme, tarih bilimi ve metodolojisi açısından ciddi bir sorundur. Selim Deringil’in son derece haklı olarak altını çizdiği gibi, tarihçilik bilimi “star belge” bulmak değildir; güvenilir bir belgenin öteki belgeler ile tokuşturulması hiç değildir.¹⁵ Tarihçilik esas olarak bir süreci anlama ve açıklamak bilimidir. Süreci açıklamak ise olayların akışında kendisini tekrar eden bazı pratikleri bulmak ve sürecin genel eğilimlerini açığa çıkarabilmekle mümkündür.

Örneğin Ermenilere yönelik Suriye’de bir “iskân politikası” uygulandığından söz ediyorsanız, bu politikanın, sürecin genel bir eğilimi ve pratiği olarak ve sistematik bir uygulama şeklinde (İngilizce “pattern” kelimesinde ifade edilen tarzda) kendisini onlarca başka belgede göstermesi, ifade etmesi gerekir. Selim Deringil’in “genel çerçevenin belirleyiciliği” diye anlatmak istediği de budur. Fuat Dündar, bir Genelkurmay belgesinden kalkarak bize Ermenilere yönelik bir iskân politikası uygulandığını anlatmaya çalışırken, maalesef, tarih biliminin bu en temel kuralını da unutmuş gözükmektedir.

Bu konuya tüm yazı boyunca tekrar tekrar döneceğim ama önce Dündar’ın, kitabımda bulduğu hatalara biraz daha yakından bakmakta fayda vardır.

14 A.g.e., s. 83.

15 Deringil, s. 38. Burada Selim Deringil ile anlaşımadığım bir noktayı belirtmek isterim. Elbette sorun “star belge” bulmak değildir; fakat yayımladığım bazı belgeler, ihtiva ettikleri bilgiler itibarıyla son derece önemlidirler. “Fuzuli mezallim” ile ilgili belgeyi ele alalım. Elbette bu belgeye Selim Deringil’in sözünü ettiği türden itirazlar yapılabilir. Fakat kabul etmek gerekir ki, resmî bir belgede bir Osmanlı Bakanlığı, “fuzuli” ve “fuzuli olmayan” mezalim ayırımı yapmaktadır. Resmî bir evraka bu ayırımın girmiş olması, diğerleri ne tür izah denemesinde bulunurlarsa bulunsunlar, son derece önemlidir.

Hatalar üzerinde bir gezinti

a) Kitapta Rum ve Yunan kavramlarını geçişli kullandığım doğrudur ama bunun, kendisinin de ifade ettiği gibi, çok önemli bir konu olmadığı ve hatta daha da önemlisi “hata” olmadığı da çok açıktır. Osmanlı belgelerinde ve Türkçe’de, Anadolu’da yaşayan Yunan nüfusuna Rum dediği doğrudur fakat Yunan nüfusun, kendisine Yunan dediği de o kadar doğrudur. Bu nedenle, Osmanlı belgeleri üzerinde konuşurken Rum; Yunan kaynaklarını veya yabancı arşiv belgelerini aktarırken Yunan kelimesini kullandım. Bir milletin kendisini nasıl tanımlıyorsa, benim de onu öyle adlandırmamda veya öyle çevirmemde bir “hata” keşfetmek, hele buna paragraflar ayırmak gerçekten tuhaf. Üstelik hem buna “gözden kaçmış ufak hata” diyeceksin, hem de okuyucuya kitap hakkında verilen bilgilerin en önüne, okuyucunun gözüne sokmak için koyacaksın... Bu, hoş değil.

b) Mahmut Kâmil Paşa’ya ilişkin telgraftaki tarih konusu da son derece anlamsız ve gereksiz bir tartışma. Sonuçta Fuat Dünder da beni eleştirirken benzeri bir hatayı yapmaktadır. Konu şudur: Ben, orijinal bir belgedeki tarihin doğru, fakat Türkçe’ye çevirisinin yanlış yapıldığını ileri sürdüm; Dünder ise belgenin orijinal tarihinde bir hata olduğunu ve hatanın “şifreyi aktaran şifre memurunun kaleminin sürçmesi” nedeniyle gündeme geldiğini söylüyor. Sonuçta ikimizinki de yanlış; hem belgenin orijinalindeki tarih doğru hem de Türkçe çevirisi... Tartıştığım konu açısından hiçbir anlamı ve önemi olmayan bu hatayı niçin yaptığım veya Fuat Dünder’in, “şifre memurunun kalem sürçmesi” biçiminde, biraz tuhaf kaçan analizleri üzerine okuyucunun canını sıkamak istemem ama Dünder’in nelerle uğraştığını göstermek bakımından meseleyi kısacık özetlemekte fayda vardır:

Ben, ilgili yerde, ordu ile merkezî Hükümet arasında, Ermenilerin sürülmeleri sırasında belli bir koordinasyonun yapıldığını anlatıyorum ve söz konusu telgrafı buna bir örnek olarak veri-

yorum. Söz konusu telgrafta Mahmut Kâmil iki ayrı şehir grubu (Erzurum-Van-Bitlis ile Sivas-Diyarbakır-Elazığ) hakkında konuşmaktadır. Telgrafın sonunda da, açık isimlerini yazmadan “yukarıda arz edilen illerden” Ermenilerin sürülmesini önermektedir. Ben, bu önerinin yanlışlıkla birinci grup (Erzurum-Van-Bitlis) illere ait olduğunu zannettim. Oysa belge dikkatli okununca, görülecektir ki Mahmut Kâmil öneriyi, ikinci grup (Sivas-Diyarbakır-Elazığ) iller için yapmaktadır. Ben, önerinin birinci grup için yapıldığını zannettiğim için ve Haziran ayı sonunda bu şehirlerin boşalmış olduğunu da bildiğim için (örneğin Haziran ayında Van, Rus işgali altında idi), “Türkçe transkripsiyondaki Haziran tarihi yanlış olmalı” hükmüne vardım. Bu fikrin etkisiyle, belgenin Osmanlıca orijinalindeki tarihe baktım ve oradaki 4 rakamını da (modern takvimdeki aylar ile karıştırarak) Nisan ayı diye okudum. Oysa Osmanlı tarihindeki 4 rakamı Haziran ayına denk düşer. Yani, ne belge tarihinde ne de transkripsiyonda bir hata söz konusudur.

Sonuçta ileri sürdüğüm tez ile hiçbir biçimde çelişmeyen, gerçekten anlatması bile lüzumsuz bu ayrıntıya Fuat Dündar’ın, “kitabın değerine gölge düşüren sonuçları itibarıyla önemli... bir hata” yorumunu yapması gerçekten üzücü. Bu makalenin sonuna, Fuat Dündar’ın kendi kitabında yaptığı ciddi bazı hatalara ilişkin birkaç örnek verdim. Amacım polemik değil ama bana yaptığı bu ağır eleştiriden sonra Fuat Dündar’ın verdiğim örnekler ışığında kitabına bakmasını ve bana yönelttiği eleştiri ölçüsüne uygun olarak, kendi kitabı hakkındaki kanaatini bizlerle paylaşmasını isteyeceğim.

c) Fuat Dündar’ın, Murat Bardakçı belgeleri ve belgelerdeki rakamlar konusunda yaptığı eleştiriler de aslında son derece gereksizdi. Dündar, hem yazdıklarını anlamamıştı hem de Bardakçı’nın yayımladığı belgelere yönelik anlaşılması zor itirazlar ileri sürüyordu. Her ne kadar Bardakçı’nın söz konusu belgeleri bir kitap olarak yayımlanması ile birlikte bu konu kapanmış sayılırsa da Dündar’ın eleştirilerine kısaca değinmekte fayda var. Çünkü bu örnek, Dündar’ın ana sorununun Genel-

kurmay belgelerine olan aşırı güveninden kaynaklandığını göstermesi açısından önemlidir.

Murat Bardakçı, önce *Hürriyet* gazetesinde dizi olarak¹⁶ daha sonra da kitap halinde Talat Paşa'ya ait, üzerlerinde herhangi bir tarih kaydı bulunmayan bazı belgeler yayımladı.¹⁷ Bu belgelerden iki tanesi konumuz açısından son derece önemlidir. Birinci belge, iller ve bazı ilçeler bazında sürgün edilen Ermenilerin listesidir.¹⁸ İkinci belge, "Ermeni Nüfusunun Tehcir Sonrasındaki Genel Hesabı"dır ve 1914 Ermeni nüfusu ile sürgün sonrası sağ kalan Ermenilerin karşılaştırmalı sayılarını vermektedir.¹⁹ (Belgeler için bkz. Ek-1 ve Ek-2) Bardakçı'nın aktardığı birinci belgeye göre, sürgün edilen Ermeni sayısı 924.158'dir. Fakat bu belgede sadece 18 vilâyet ve kasaba ismi mevcuttur; Ermenilerin sürgün edildiklerini bildiğimiz İstanbul, Edirne, Aydın, Kastamonu, kısmen Suriye, Antalya, Biga, Eskişehir, İçel, Kütahya, Menteşe, Çatalca ve Urfa gibi il ve ilçeler bu listeye dahil edilmemişlerdir. Sonuçta, ben kitabımda, Bardakçı'nın yayımladığı Talat Paşa'nın listesini esas aldım ve "eksik yerler de eklendiğinde, bir milyonun üzerinde Ermeni'nin sürgün edilmiş olduğu rahatlıkla söylenebilir" dedim; "bu nedenle Toynbee'nin 1-1.2 milyon rakamını gerçeğe yakın saymak gerekir", diye de ekledim.

Fuat Dündar, bu söylediklerimin tümüne itiraz etmiş ve deyim yerindeyse, sapla samanı birbirine karıştırmıştır. Birincisi, Bardakçı'nın 924.158 rakamını verdiği sürgün edilen Ermeniler belgesini (*Hürriyet*, 25 Nisan 2005; *Kitap*, s. 77), Ermeni nüfus ve geride kalan Ermenilerin rakamlarının verildiği diğer

16 Murat Bardakçı'nın, konuya ilişkin dizi yazı olarak yayımladığı makalelerinin tarihleri şöyledir: 24-29 Nisan 2005; 26 Eylül 2005; 23-26 Nisan 2006.

17 Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi, Sadrazam Talat Paşa'nın özel arşivinde bulunan Ermeni tehciri konusundaki belgeler ve hususi yazışmalar*, Everest Yayınları, İstanbul, 2008 [bundan sonra *Kitap*]. Talat Paşa'ya ait olduğu söylenen bu belgelerin hangi tarihte hazırlanmış olduğu konusunda aşağıda ilgili bölüme bkz.

18 Murat Bardakçı, "İşte Kara Kaplı Defterdeki Gerçek", *Hürriyet*, 25 Nisan 2005. Belge, söz konusu kitabın 76 ve 77. sayfalarında yayımlanmıştır.

19 Murat Bardakçı, "Paşa'ya göre Ermeni sayıları", *Hürriyet*, 26 Eylül 2005. Belge, söz konusu kitabın 108 ve 109. sayfalarında yayımlanmıştır.

belge ile (*Hürriyet*, 26 Eylül 2005; *Kitap*, s. 108- 109.) karıştırmış ve benim rakamları ikinci belgeden aldığımı zannetmiştir. Bu belgede de tüm şehirler mevcut olduğu için, “listede bazı şehirler eksiktir” sözlerimi eleştirmiştir. Dündar, “listeye birazcık daha dikkatli baktığımızda, Akçam’ın yer verilmediğini söylediği 10 vilâyet ve sancağın... listede olduğunu görürüz” demektedir.²⁰ Dündar’a göre ben, bir listedeki şehirleri bile okuyamayacak durumdaydım.

Dündar’ın dayanaksız iddiaları bununla da bitmiyor. Ben, eldeki belgelere göre, 500.000 civarında Ermeni’nin Suriye’ye ulaşmış olduğunu söylememe rağmen, Dündar, benim 1 milyona yakın Ermeni’nin Suriye’ye ulaştığını iddia ettiğimi zannediyor ve beni bundan dolayı da eleştiriyor. Dündar şunları yazmakta: “Tekrarlarsam, ne Bardakçı’nın hesaplaması doğrudur ne de Talat Paşa listesindeki eksik bilgiler eklense dahi bu iskân bölgelerine ulaşan Ermenilerin sayısı bir milyonun üzerindedir. İki yanlış bir doğru etmiyor maalesef.”²¹ Kitabımın hiçbir yerinde, “Suriye’ye ulaşan Ermeni sayısı 1 milyondur” demediğimi söylemeye bile gerek yok...

d) Dündar’ın Murat Bardakçı’nın yayımladığı her iki belgeye de itirazı var. Birinci itiraz Murat Bardakçı’nın, sürgün edilen Ermenilere ilişkin verdiği 924.158 rakamına. Dündar bu rakamı yüksek ve yanlış bulmakta. Dündar’a göre bu rakamın sürgün edilen Ermenilerle alakası yoktur ve “aslında o vilâyetlerdeki Ermeni Gregoryen nüfusa karşılık gelmektedir”; “Bardakçı yanlış bir şekilde, bunu ‘sevkolunan Ermeni mikdarı’ olarak yayımlamıştır.”²² Dündar’a göre bu rakamı esas alarak “bir milyonun üzerinde Ermeni’nin sürgün edilmiş olduğunu” söylemem de yanlıştır ve Arnold Toynbee’nin 1-1.2 milyon yönündeki rakamını argümanıma dayanak yapmam da bu sonucu değiştirmemektedir.²³ Yani Dündar’a göre, hem benim

20 Fuat Dündar, “Taner Akçam’ın Son Kitabı Vesilesiyle...”, s. 83.

21 A.g.e., s. 83.

22 A.g.e., s. 83.

23 A.g.e., s. 83.

hem de Bardakçı'nın sürgün edilen Ermenilere ilişkin verdiğimiz rakamlar yanlıştır. Bardakçı'nın yayımladığı her iki belge de Ermeni nüfusuna ilişkindir ve Bardakçı bunun farkında değildir.

Söylediğim gibi, Bardakçı'nın söz konusu belgeleri kitap olarak yayımlaması ile birlikte bu konu tamamıyla kapanmıştır. Çünkü Dünder'ın, "Bardakçı'nın yanlış şekilde yayınladığı ve Ermeni Gregoryen nüfusa aittir" dediği belgenin Osmanlıca başlığı: "*Sevk Olunan Ermeni Miktarı*"dır. Dünder'ın bundan sonra yapacağı tek şey var gibi gözüküyor; o da, Bardakçı'nın yayımladığı bu belgenin sahte olduğunu iddia etmek...

Burada Bardakçı'nın yayımladığı belgede yer alan, çok önemli olan bir noktayı da aktarmakta fayda var. Bu listeleri hazırlayan Osmanlı memurları, koydukları bir dipnotta, verdikleri rakamların tam olmadığını ve bu nedenle bunlara yüzde 30 ilave edilmesi gerektiğini söylemektedirler.²⁴ Yani sürülen Ermenilere ilişkin Toynbee'nin verdiği rakam bile, Osmanlı devlet bürokratlarının rakamları yanında biraz muhafazakâr kalabilmektedir.

e) Dünder'ın ikinci itirazı, Bardakçı'nın, "Ermeni Nüfusunun Tehcir Sonrasındaki Genel Hesabı" adıyla yayımladığı ikinci belgeye. Mesele şudur: Söz konusu belgede, sürgün sonrası Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Trabzon ve Elazığ vilâyetlerindeki Ermeni nüfusu '0' -sıfır- olarak verilmiştir.²⁵ Dünder, Bardakçı'yı, "Van, Bitlis, Erzurum vilâyetlerindeki '0'-sıfırları" bu şehirlerden "tehcir edilmiş Ermeni diye hesaba katmış" olduğu için eleştirmektedir. Çünkü Dünder'a göre, bu şehirlerdeki Ermenilerin "*büyük bir kesimi Rusya'ya kaçmıştır*."²⁶ Belgeyi ilk yayımladığı *Hürriyet* gazetesinde, Bardakçı'nın, Dünder'ın söylediği türden bir iddiada bulunduğunu söylemek zordur. Nitekim Bardakçı, daha sonra yayımladı-

24 Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, s. 108-109.

25 Murat Bardakçı, *Hürriyet*, 26 Eylül 2005; *Kitap*, s. 108- 109; bkz. Ek-2.

26 Dünder, "Taner Akçam'ın Son Kitabı Vesilesiyle..." , s. 83.

ğı kitapta bu sayıların başka yerlere kaçan Ermenileri de içerdiğini özel olarak belirtir.²⁷

Fakat bu önemli bir nokta değildir; asıl önemli olan Dündar'ın bu şehirlerdeki Ermenilerin *büyük bir kesiminin kaçtığını* iddia etmesidir. Bu iddia doğru değildir. Aşağıda ayrıntılı olarak göstereceğim gibi, söz konusu vilâyetlerdeki Ermeni nüfusunun büyük bir kesimi tehcir edilmiş veya öldürülmüşlerdir.

Dündar'ın bu temelsiz itirazlarından geriye cevabı verilmesi gereken bir soru kalıyor: Dündar niçin, hem benim “1 milyonun üzeri” ve hem de Murat Bardakçı'nın 924.158 rakamına itiraz etmekte ve onları “yanlış” saymaktadır? Niçin sürgün edilen Ermenilerin sayısını ısrarla düşük göstermekte ve Doğu vilâyetlerinden Ermenilerin büyük bir kesiminin Rusya'ya kaçtığını iddia etmektedir? Bu sorunun cevabını kitabından öğreniyoruz. Çünkü Dündar, ATASE arşivini ve onun bir belgesini tek güvenilir kaynak saymaktadır. Bu nedenle söz konusu ATASE belgesini kitabında yeniden yayımlamakla kalmamış, birçok tezine de dayanak yapmıştır.

Dündar'ın bu ATASE belgesine verdiği önem, “tarihçi ve belge ile ilişkisi” konusuna verilebilecek mükemmel bir örnek teşkil ediyor. Bu nedenle konudan ayrılmak pahasına da olsa, söz konusu ATASE belgesine ve Dündar'ın onu nasıl yorumladığına yakından bakmakta büyük fayda var. Bu vesileyle, Dündar'a, bana bu belge ile bu denli ayrıntılı uğraşma şansını verdiği için teşekkür ederim.

ATASE belgesi ve güvenilirliği sorunu

Belge, “Sevk ve Teb'idleri Mukarrer Ermeni Ahalinin Vilâyet ve Müstakil Livan Üzerine Miktarını İrae Eder” başlığını taşımaktadır.²⁸ (Bkz. Ek-3) Belgede 19 yerleşim yeri sayılmakta ve bunlara ilişkin Ermeni nüfus rakamları verilmektedir. Belge ayrıca, 19 yerleşim yerinden sadece 7'sine ait sürgün edilen Erme-

27 Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi...*, s. 106.

28 Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, cilt I, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2005, s. 147-158 ve 436-456.

nilerin rakamlarını da vermektedir. Yani 12 yerleşim yerinden yapılan sürgünler kısmı boş bırakılmıştır ve herhangi bir bilgi yoktur. Daha ziyade bir bilgi notu niteliği arz eden belgede ne hazırlayan kişi veya makam ne hangi makama yazıldığı ne de hazırlanış tarihi bellidir.

Belgeyi ilginç kılan nokta şudur: Bu belge ile Murat Bardakçı'nın Talat Paşa'ya ait olduğunu söyleyerek yayımladığı belgelerden birisi olan, "iller ve bazı ilçeler bazında sürgün edilen Ermenilerin listesi" aynı içeriğe sahiptir. Genelkurmay listesinde, sadece fazladan Van vilâyeti vardır. Ayrıca, kaba bir bakışla bile, iki belgedeki el yazısının aynı insana ait olduğu kolaylıkla iddia edilebilir.²⁹ Aradaki yegâne fark ise Talat Paşa'ya ait belgede rakamlar sürgün edilen Ermenilere aitken, Genelkurmay belgesinde aynı rakamların bu illerdeki Ermenilerin nüfusu olarak verilmesindedir.

ATASE belgesindeki nüfus rakamları, 1914 yılındaki Osmanlı nüfusuna ilişkin var olan diğer rakamlardan farklıdır. Bu farklılığı, Talat Paşa'ya ait "Ermeni Nüfusunun Tehcir Sonrasındaki Genel Hesabı" belgesindeki Ermeni nüfusa ait rakamlarla³⁰ (bkz. Ek-2) veya Kemal Karpat'ın yayımladığı 1914 Nüfus sayım rakamları³¹ (bkz. Ek-4) ile kıyaslarsak rahatlıkla görebiliriz. Talat Paşa belgesindeki sayılar ile Kemal Karpat'ın yayımladığı resmî 1914 rakamları ise bazı ufak farklılıklar gösterse bile aşağı yukarı aynıdır.³² ATASE belgesi ise bu iki kaynaktan esas olarak farklıdır.

Yukarıda aktardığım gibi, Fuat Dündar, ATASE belgesindeki "sicilde mukayyed nüfus" bilgisini doğru kabul etmekte ve bu

29 Nitekim bu iki belgeyi de gördüğünü söyleyen Yusuf Halaçoğlu, belgelerin "aynı kaleminden çıkmış ve aynı yazı karakterinde" olduklarını söyler. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2007, s. 65.

30 Murat Bardakçı, "İşte Kara Kaplı Defterdeki Gerçek", *Hürriyet*, 25 Nisan 2005. Belge, söz konusu kitabın 76 ve 77. sayfalarında yayımlanmıştır.

31 Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, *Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 226.

32 Teknik detaylarına girmeden, Murat Bardakçı'nın, Talat Paşa listesindeki rakamların bir-iki istisna hariç, Kemal Karpat rakamlarından biraz daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz.

rakamların “Gregoryen Ermenilerine ait” olduğunu söylemektedir.³³ Bu durumda bu üç belge arasındaki nüfus farklılıklarını da izah etmemiz gerekmektedir. Dündar, bu farkı şöyle açıklamaktadır: ATASE belgesi “büyük ihtimalle, bir önceki ve henüz yenilenmeyen nüfus tablosu esas alınarak hazırlanmıştır.” Bu nedenle tabloda “belirtilen birçok vilâyetin nüfusu 1914 nüfusundan daha azdır.”³⁴

ATASE belgesinin bir diğer sorunu ise niçin 19 yerleşim yeri ismi olmasına rağmen sadece 7 yer hakkında sürgün rakamları verildiğidir. Dündar’ın bu soruya cevabı, ATASE belgesinin, tehcirin erken bir döneminde hazırlanmış olduğudur. Dündar’a göre belge, Temmuz 1915’ten önce hazırlanmıştır ve bu nedenle, “tehcire tabi tutulduğundan emin olduğumuz vilâyetler bu tabloda tehcire henüz tabi tutulmamış olarak gösterilme”ktedir.³⁵ ATASE belgesindeki Ermeni nüfusa ilişkin “fırar”, “telef olma” gibi ek bilgilerin bulunması, Dündar’ın gözünde bu belgeyi daha güvenilir kılan bir diğer husustur.³⁶

Göstereceğim gibi, Dündar’ın tüm bu varsayımları yanlıştır. ATASE belgesindeki rakamlar Ermeni nüfusa ait değildir ve belgenin “Temmuz öncesi” hazırlanmış olması tezinin elle tutulur hiçbir tarafı yoktur. Ana sorun ise Dündar’ın, ATASE belgesini fazla sorgulamadan güvenilir bulmasından, belgeyi kendi güvenilirlik hiyerarşisi içinde en tepeye koymasından kaynaklanmaktadır.

Birincisi, Dündar’ın, “tabloda belirtilen birçok vilâyetin nü-

33 A.g.e., s. 83.

34 Fuat Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi*, a.g.e., s. 335. Dündar, “bir önceki ve henüz yenilenmeyen nüfus tablosu” derken, 1914 resmi nüfus rakamları diye bilinen rakamlardan önceki bazı rakamları kastediyor ama bunun hangi yıla ilişkin rakamlar olabileceği konusunda bir tahminde bulunmuyor. Dündar’ın, 1915 Temmuz’undan önce (muhtemelen Haziran ayında) hazırlandığını tahmin ettiği ATASE belgesinin, niçin 1914 rakamlarını değil de ondan bir önceki (hangisi?) bazı rakamları esas aldığı sorusuna cevap vermesi oldukça zordur.

35 Dündar, a.g.e., 335. Dündar’ın mantığına göre sürgünlerin başlaması ile Temmuz arası, yani herhalde Haziran sonlarına doğru hazırlanmış olması gerekiyor.

36 Dündar, a.g.e., s. 335-6.

fusu 1914 nüfusundan daha azdır” tezi doğru değildir. Çünkü, Dünder listelerdeki rakamlara yeteri kadar eleştirel bir gözle bakmamış; rakamlar arasında kıyaslama yapmamıştır. Eğer baksaydı, görecekti ki, ATASE rakamları, diğer listelerdeki rakamlardan, **Ankara, Erzurum, Diyarbakır ve Hüdavendigâr**, örneklerinde olduğu gibi bazan daha fazla; **Bitlis, Adana, Halep, Trabzon ve İzmit** örneklerinde olduğu gibi bazen daha düşük; **Canik, Van, Maraş, Kayseri** örneklerinde olduğu gibi ya tamamıyla aynı ya da çok yakın, **Sivas ve Elazığ** örneklerinde olduğu gibi Bardakçı’dan yüksek, Karpat’dan daha düşüktür.³⁷ Yani tek tek rakamlara bakıldığında, bu listenin, 1914 öncesine ait bir nüfus sayımı esas alınarak yapıldığına dair mantıki bir gerekçe bulmak çok zordur. Aksine bu listenin hazırlanmasının arkasında farklı bir mantığın yattığını rahatlıkla ileri sürebilir ve bu rakamların nüfus rakamları olmadığını iddia edebiliriz. Nitekim bu rakamların, Talat Paşa Defteri’nde “sürgün edilen Ermenilerin sayısı” olarak yer alması bir tesadüf değildir.

37 Burada kolaylık olması açısından üç liste arasında kıyaslamalı bir tablo koyuyorum:

ATASE Rakamlarının daha yüksek olduğu iller: **Ankara**: ATASE 47.224; Karpat, 44.507; Bardakçı, 44.661. **Erzurum**: ATASE 128.657; K. Karpat ve Bardakçı 125.657. **Hüdavendigâr**: ATASE, 66.413; Karpat 58.921; Bardakçı, 59.038. **Diyarbakır**: ATASE: 61.002; Karpat, 55.890; Bardakçı, 56.166.

ATASE rakamlarının daha düşük olduğu yerler: **Bitlis**: ATASE 109.521; Karpat ve Bardakçı 114.704; **Adana**: ATASE, 46.031; Karpat, 50.139; Bardakçı 51.723; **Halep**: ATASE, 34.451; Karpat 35.104; Bardakçı 37.031; **Trabzon**: ATASE, 34.500; Karpat ve Bardakçı, 37.549; **İzmit**: ATASE 54.370; Karpat, 55.403; Bardakçı, 56.115.

ATASE rakamları diğerleri ile ya tamamıyla ya da aşağı yukarı aynı: **Van**: Her üç kaynakta da, 67.792. **Canik**: ATASE: 26.374; Karpat, 27.058; Bardakçı: YOK. **Maraş**: ATASE: 27.101; Karpat, 27.842; Bardakçı: 27.306; **Kayseri**: ATASE, 47.617; Karpat, 48.659; Bardakçı, 47.974; **Karesi**: ATASE, 8.290; Bardakçı: 8.544; Bardakçı, 8.633. **Karahisar**: ATASE, 7.327; Karpat, 7.437 Bardakçı, 7.498. (Bu son iki şehir düşük nüfus bölümüne de alınabilir).

ATASE rakamları Bardakçı ve Karpat’ın arasında: **Sivas**: ATASE, 141.592; Karpat, 143.406; Bardakçı, 141.000; **Elazığ**: ATASE, 74.206; Karpat: 76.070; Bardakçı, 70.060.

ATASE belgesi ne zaman hazırlandı?

Dündar'ın belgeye ilişkin ikinci tezi, belgenin Temmuz 1915 öncesinde hazırlanmış olduğudur. Bu varsayım da yanlıştır. Dündar'ın, bu tür bir iddiada bulunmadan önce, söz konusu şehirlerden Ermenilerin ne zaman sürüldüklerine ilişkin yapılmış çalışmalara bakması ve elde ettiği bilgileri, ATASE belgesi ile kıyaslaması gerekirdi. Dündar, bunu yapmıyor. ATASE belgesi toplam 7 yerleşim yeri hakkında (Erzurum, İzmit, Bitlis, Canik, Sivas, Trabzon ve Maraş) sürgün bilgisi vermektedir. Bunun dışındaki 12 yerleşim yeri (Ankara, Adana, Eskişehir, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Karesi, Karahisar, Kayseri, Mamuretülaziz, Niğde ve Van) hakkında ise herhangi bir bilgi vermemektedir. Dündar'ın varsayımı ile hareket edersek, bu 7 yerleşim yerinden sürgünlerin Temmuz ayından önce (Mayıs-Haziran aylarında) tamamlanmış olması, 12 yerleşim yerinden ise Temmuz başı ve sonrası yapılmış olması gerekir.

Bu şehirlerden sadece bazılarını ele alarak hem Dündar'ın yürüttüğü mantığın doğru olmadığını gösterebiliriz hem de bu belgenin ne tür bir belge olabileceği konusunda bazı ek bilgiler elde edebiliriz. Önce ilk gruptan, yani Dündar'ın sürgünlerin Temmuz öncesi tamamlanmış olduğunu iddia ettiği illerden birkaç örnek alalım.

İzmit sancağı

ATASE belgesine göre, 54.370 kişi olan Ermeni nüfusundan 50.000 kişi sürgüne gönderilmiştir. Demek ki, Dündar'a göre, İzmit ve ona bağlı ilçelerden³⁸ Ermenilerin tamamına yakını “Temmuz 1915'ten önce”, yani Haziran ayında sürülmüşlerdir. Oysa İzmit ve ona bağlı yerlerden sürgünlerin, bırakın Temmuz öncesini, Ağustos öncesi bile yapılmamış olduğunu biliyoruz. Konuya ilişkin bulabildiğim ilk Osmanlı belgesi 29 Temmuz 1915 tarihli. Eskişehir Mutasarrıflığı'na çekilen bu telgraf-

38 İzmit ve bağlı olduğu yerler için bkz. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 222.

ta, İzmit'ten gelecek Ermenilerin sevklerine ilişkin İzmit Mutasarrıflığı ile ilişkiye geçilmesi istenmektedir.³⁹ İzmit'e, liva dâhilindeki tüm Ermenilerin sevklerine ilişkin emir ise 4 Ağustos 1915 tarihinde gönderilmiştir. "Mahremdir" ve "bizzat halî" ibareleriyle yollanan telgrafta, "Liva dâhilindeki Ermenilerin kâmilten ihrâcı" bildirilmekte ve fakat Adapazarı, İzmit ve Bağçecik Ermenilerine belli bir müddet tanınması, bu müddetten sonra yollanmaları istenmektedir.⁴⁰ Toynbee, *Mavi Kitap*'ta, Adapazarı'ndan sürgünlerin 5 Ağustos tarihinde başlamış olduğunu aktarmaktadır ki, bu da Osmanlı belgelerindeki tarih ile uyum halindedir.⁴¹

9 Ağustos 1915 tarihinde, İzmit'e, "mahremdir" ibaresi ile yollanan bir diğer telgraftan, gönderilecek Ermenilere bir hafta müddet tanınmış olduğunu ancak bazı Ermenilerin bu müddet beklenmeden gönderildiklerini anlıyoruz. Telgrafta, Adapazarı Ermenilerinin gönderilmelerine devam edilmesi istenmektedir.⁴² Bu telgraftan bir gün sonra, 10 Ağustos'ta gönderilen bir başka telgrafta ise, "Bağçecik Ermenilerine iki hafta müsâ'ade olunarak kendilerinin bu müddetin inkızâsında [bitiminden sonra] ihrâçları" bildirilir.⁴³ 13 Ağustos 1915'te ise istasyonlarda yığılmalar olduğu, buna engel olunması için Ermenilerin kafileler halinde yollanması istenir.⁴⁴ İki gün sonra, 15 Ağustos'ta Bağçecik Ermenilerine 15 gün müddet tanınmış olduğu yeni-

39 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/168, Dahiliye Nazırı Talat'tan 16 Temmuz 1331 (29 Temmuz 1915) tarihli Eskişehir Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

40 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/264, Dahiliye Nazırı Talat'tan 22 Temmuz 1331 (4 Ağustos 1915) tarihli İzmit Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

41 James Bryce ve Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 416-417.

42 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/340, Dahiliye Nazırı Talat'tan 27 Temmuz 1331 (9 Ağustos 1915) tarihli İzmit Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

43 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/353, Dahiliye Nazırı Talat'tan 28 Temmuz 1331 (10 Ağustos 1915) tarihli İzmit Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

44 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/392, Dahiliye Nazareti İAMM'den 31 Temmuz 1331 (13 Ağustos 1915) tarihli Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakir, Trabzon, Mamûretülaziz, Musul, Van Vilâyetiyle, Urfa, İzmit, Canik, Zor, Karesi, Kayseri, Karahisâr ı sâhib, Maraş, Eskişehir, Niğde Sancaklarına, Adana, Erzurum, Halep, Canik, Sivas, Mamûretülaziz Diyarbakir, İzmit Emvâl i Metrûke Komisyonları'na şifre telgraf.

den hatırlatılır.⁴⁵ Fakat elimizde Bahçecik'te de bu sürenin beklenmediği, Ermenilerin sürülmek üzere istasyonlara yığıldıkları konusunda bilgiler mevcuttur.⁴⁶ Ermeni Ulusal Enstitüsü'nün hazırladığı bir kronolojiye göre İzmit, Bahçecik ve Adapazarı sürgünlerinin başlama tarihi 13 Ağustos 1915'tir.⁴⁷

Dahiliye Nezareti kayıtları arasında, İzmit'ten sürgünlerin Ağustos sonları ve Eylül başları da devam ettiğine dair bilgilerin aktarıldığı başka belgeler de mevcuttur.⁴⁸ Listeyi uzatmanın gereği yoktur. Sonuçta, Ağustos-Eylül aylarında yapılan sürgünlere ilişkin rakamların yer aldığı ATASE belgesinin Temmuz öncesi hazırlanmış olması mümkün değildir.

Maraş

ATASE belgesine göre, Maraş sancağında 27.101 Ermeni vardır ve tamamı sürülmüştür. Yani, DüNDAR'ın hesabına göre liste "Temmuz 1915'ten önce" hazırlandığı için, Temmuz ayı itibarıyla Maraş'ta hiç Gregoryen Ermeni kalmaması gerekiyor. Oysa Dahiliye Şifre Kalemi belgelerinden elde ettiğimiz bilgiler bunu doğrulamaz. Maraş sancağına genel sürgün için ilk emir, "Nefs-i Maraş müstesnâ [Maraş merkezi hariç]" olmak üzere 23 Mayıs tarihinde gitmiştir.⁴⁹ 20 Temmuz 1915 tarihli bir baş-

45 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/22, Dahiliye Nazırı Talat'tan 2 Ağustos 1331 (15 Ağustos 1915) tarihli İzmit Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

46 BOA/DH.EUM., 2. ŞB, nr. 10/29/1, Bahçecik Rahibi Asayi'den 4 Ağustos 1331 (17 Ağustos 1915) tarihli Dahiliye Nezareti'ne telgraf.

47 Ermeni Ulusal Enstitüsü söz konusu kronolojiyi, soykırım hakkındaki ilk belgeleri toplayan Haigazn K. Kazarian'ın çalışmasını esas alarak hazırlamıştır. <http://www.armenian-genocide.org/1915-3.html>

48 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/279, Dahiliye Nezareti EUM'den 15 Ağustos 1331 (28 Ağustos 1915) tarihli Konya Vilâyeti, İzmit, Kütahya, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflıklarına şifre telgraf. Telgrafta istasyonlarda biriken Ermenilerin sayısı sorulmaktadır.

49 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/94, Dahiliye Nazırı Talat'tan 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihli Dördüncü Ordüyü Hümâyûn Kumandanlığı'na şifre telgraf. Maraş sancağından sürgünler bir kısım Zeytun Ermenilerinin sürülmesiyle, 8-10 Nisan 1915 tarihinde başlar. [James Bryce ve Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians*, s. 491, ed. Ara Sarafyan'ın dipnotu; 9 Nisan tarihi için NA/RG59/867.00/761, Halep Konsolosu, J. B. Jackson'dan Büyükelçi Morgenthau'ya 21 Nisan 1915 tarihli rapor, Ara Sarafyan (ed.), *United States*

ka telgraftan, Maraş'ta hâlâ Ermeni olduğunu ve sürülmediklerini anlıyoruz.⁵⁰ 24 Temmuz 1915 tarihli bir telde, Maraş'ta ne kadar Ermeni kaldığının bildirilmesi istenmektedir.⁵¹ 4 Ağustos 1915'te, "gizli" koduyla çekilen bir başka telde ise daha önce sürgünleri durdurulan Maraş merkezdeki Ermeniler ile Maraş ilçe sınırları içerisindeki tüm diğer Ermenilerle birlikte "tamâmen ihrâcları" istenir.⁵²

24 Eylül 1915'te, bizzat Talat Paşa tarafından yollanan bir telgrafta, Maraş'tan hâlâ sürülmemiş Ermenilerin sayısı bildirilmektedir. Telgrafta, "Maraş Ermenilerinin tamamen ihracıyla tayin olunan menatıka sevkleri lüzumu... bildirildiği halde nefsi Maraş'da 2500'ü mütecaviz Ermeni ve 3000'den ziyade Protestan kalması esbabı anlaşılamadı" denerek bu durumun sebebi sorulmaktadır.⁵³ Talat Paşa, bir ay sonra, 28 Ekim 1915'te çektiği bir başka telgrafta, şimdilik hiçbir Ermeni'nin gönderilmemesini isteyecektir.⁵⁴ Bu listeyi de uzatmaya gerek yoktur. ATASE belgesinin 1915 Eylül-Ekim aylarında dahi hazırlanmış olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir.

Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917, Gomidas Institute, Princeton ve Londra, 2004, s. 10.] Zeytun Ermenilerinin tümünün boşaltılması için gönderilen emirler, 5 ve 9 Mayıs 1915 tarihine aittir. [BOA/DH.ŞFR., nr. 52/253 ve 286, Dahiliye Nezareti EUM'den 22 Nisan 1331 (5 Mayıs 1915) ve 26 Nisan 1331 (9 Mayıs 1915) tarihlerinde Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraflar.]

- 50 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/49, Dahiliye Nazırı Talat'tan 7 Temmuz 1331 (20 Temmuz 1915) tarihli Erzurum, Adana, Bitlis, Halep, Diyarbakir, Sivas, Trabzon, Ma'mûretü'l-azîz, Musul, Van vilâyetleriyle Urfa, Canik, Zor, Niğde, Kütahtaya, Maraş, İçel, Eskişehir Mutasarrıflıklarına şifre telgraf.
- 51 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/100, Dahiliye Nazırı Talat'tan 11 Temmuz 1331 (24 Temmuz 1915) tarihli Erzurum, Adana, Bitlis, Halep, Diyarbakir, Sivas, Trabzon, Ma'mûretü'l-azîz, Van vilâyetleriyle Urfa, Maraş mutasarrıflıklarına şifre telgraf.
- 52 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/272, Dahiliye Nazırı Talat'tan 22 Temmuz 1331 (4 Ağustos 1915) tarihli Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.
- 53 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/96, Dahiliye Nezareti EUM'den 11 Eylül 1331 (24 Eylül 1915) tarihli Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.
- 54 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/182, Dahiliye Nezareti EUM'den 15 Teşrinievvel 1331 (28 Ekim 1915) tarihli Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

ATASE belgesine göre, 128.657 Ermeni nüfusun, 120.000'i sürgün edilmiştir. Bu sürgünlerin "Temmuz öncesi" gerçekleşmiş olması mümkün değildir. Erzurum'a, özellikle "güney kısımlarından" Ermenilerin boşaltılması ile ilgili ilk emir 6 Mayıs 1915'te yollanır. Erzurum Valisi Tahsin'den boşaltma işini "serian ve muntazaman tatbik" etmesi istenir.⁵⁵ 23 Mayıs 1915 tarihinde Erzurum vilâyetinin tümü sürgün kapsamına alınır.⁵⁶ Bu tarihten sonraki gelişmeleri Alman belgelerinden neredeyse günü gününe takip etmek mümkündür. Vilâyet merkezinden sürgünler 4 Haziran 1915 tarihinde uygulamaya konacak,⁵⁷ ilk kafilenin 15 Haziran'da şehri terk etmesi planlanacak⁵⁸ ve kabile 16 Haziran'da Erzurum'u terk edecektir.⁵⁹ İkinci kabile 19 ve 20 Haziran'da,⁶⁰ üçüncü grup 26 Haziran'da yola çıkarılacaktır.⁶¹ Konsolosun, 26 Haziran 1915 aynı tarihli bir başka raporundan, Erzurum'daki tüm Ermenilerin sürülmesi ile ilgili bir emrin bu günlerde gelmiş olduğunu anlıyoruz.⁶² Nitekim Talat Paşa tarafından, 26 Haziran'da Erzurum Valisi'ne yollanmış telgrafta, Ermeni sevklerine ara verilmeden devam edilmesi istenmektedir ki, bu da Konsolosun bilgilerinin doğruluğunu göstermektedir.⁶³ Temmuz başında yollanan bir başka telgraftan ise Erzurum'da hâlâ Ermenilerin var

55 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/282, Dahiliye Nezareti EUM'den 23 Nisan 1331 (6 Mayıs 1915) tarihli Van Valisi Cevad Bey ile Bitlis Valisi Mustafa Abdülhâlik Bey'e şifre telgraf. Erzurum Valisi Tahsin'e yollanan aynı muhtevadaki telgraf metni için bkz. BOA/DH.ŞFR., nr. 52/281.

56 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/94, Dahiliye Nazırı Talat'tan 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihli Dördüncü Orduyu Hümâyûn Kumandanlığı'na şifre telgraf.

57 DE/PA-AA/BoKon/169, Erzurum Konsolosluk Vekili Scheubner-Richter'den, İstanbul Büyükelçiliği'ne 4 Haziran 1915 tarihli rapor.

58 A.g.e., 10 Haziran 1915 tarihli rapor.

59 A.g.e., 18 Haziran 1915 tarihli rapor.

60 A.g.e., 22 Haziran 1915 tarihli rapor.

61 A.g.e., 26 Haziran 1915 tarihli rapor.

62 A.g.e., 26 Haziran 1915 tarihli rapor.

63 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/156, Dahiliye Nazırı Talat'tan 13 Haziran 1331 (26 Haziran 1915) tarihli Erzurum Vilâyeti'ne şifre telgraf.

olduğunu ve bunların din değiştirerek kalmak istediklerini anlıyoruz. Talat Paşa, telgrafında, bu Ermenilerin de yollanmasını bildirmektedir.⁶⁴

Erzurum'daki Alman konsolosu, 5 Ağustos 1915 tarihli raporda Erzurum için genel bir özet yapar. Buna göre Erzurum'dan Ermenilerin gönderilmelerinin, büyük kısmı itibarıyla 15 Temmuz'da tamamlandığı ve 5 Ağustos itibarıyla Erzurum'da Ermeni kalmadığı bildirilir.⁶⁵ Başka kaynaklar ise son Ermeni kafilesinin Erzurum'u 28 Temmuz 1915'te terk ettiğini aktarmaktadırlar.⁶⁶

Sivas

ATASE belgesine göre, 141.592 nüfusun tamamı sürülmüştür. Yani DüNDAR'ın hesabıyla, Temmuz başı itibarıyla Amasya, Merzifon, Tokat ve Şebihkarahisar vb. gibi⁶⁷ ilçeleri de dahil Sivas vilâyetinin tümüyle boşaltılmış olması gerekiyor. Bu doğru değildir. Sivas vilâyetinde sürgünler Temmuz başında başlayacak ve ileriki aylarda devam edecektir. Sivas, Doğu illerinin tümünün boşaltılma kararı alındığında, bu kararın dışında tutulmuştur. 27 Mayıs 1915'te, Erzurum Vilâyeti'ne gönderilen bir telgrafta "Diyarbakır, Harput, Sivas Ermenilerinin ihrâcına lüzûm ve ihtiyâc görülmemiştir" denmektedir.⁶⁸ 14 Haziran 1915'te doğrudan Sivas vilâyetine çekilen bir telgrafta, vilâyetten "Ermenilerin ihrâcı[nın] şimdilik münâsib görülmedi-

64 BOA/DH.ŞFR., nr., 54/254, Dahiliye Nazırı Talat'tan 18 Haziran 1331 (1 Temmuz 1915) tarihli Erzurum, Adana, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul, Van Urfa Kütahya, Marâş, İçil, Eskişehir vilâyet ve mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

65 DE/PA-AA/BoKon/169, Erzurum Konsolosluk Vekili Scheubner-Richter'den, İstanbul Büyükelçiliği'ne 5 Ağustos 1915 tarihli rapor.

66 Simon Payaslian, "The Death of Armenian Karin/Erzurum", Richard Hovannisian (ed.), *Armenian Karin/Erzurum*, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2003, s. 357.

67 Sivas'a bağlı yerleşim yerlerinin listesi için bkz. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 216.

68 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/129, Dahiliye Nazırı Talat'tan 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihli Erzurum Vilâyeti'ne şifre telgraf.

gi” bildirilir ve Dahiliye Nezareti’nin “fikir ve mütâla‘ası alınmadıkça Ermeni sevk olunmaması lâzımdır” denir.⁶⁹

Sivas Vilâyeti Ermenilerinin sürgününe ilişkin ilk karar 20 Haziran 1915 tarihlidir ve bura Ermenilerinin, Mamûretülaziz, Trabzon, Diyarbakır ve Canık Mutasarrıflığı Ermenileri ile birlikte boşaltılmasına karar verilmiştir. Sözü geçen yerlere yollanan bir telgrafta, “Vilâyet dâhilindeki kurâ ve kasabâtda bulunan bilâ-istisnâ bi’l-umûm Ermeniler âileleriyle birlikte ih-râç olunarak Musul vilâyetiyle Urfa ve Zor cihetlerine sevk olunacak ve orada iskân edilecektir.”⁷⁰ denilmektedir. 24 Haziran 1915’te yollanan bir telgrafta, adı geçen yerlerden tahliye edilecek Ermenilerin rakamlarının bildirilmesi istenir.⁷¹ Bundan dört gün sonra, 28 Haziran’da çekilen bir başka telgrafta ise “şimdiye kadar nerelerinin sevkîyâtına başlanılmış ve nerelere sevk edilmişlerdir” sorusuna acele cevap verilmesi istenmektedir.⁷²

Dahiliye Nezareti belgelerinden, Sivas’ta sürgünlerin tüm Temmuz boyunca devam ettiğini anlıyoruz. Mamûretülaziz Vilâyeti’ne yollanan 20 Temmuz 1915 tarihli telgrafta, Mamûretülaziz Vilâyeti’nin, Sivas’tan sürgünleri getiren arabaları daha ileriye yolladığı ama Sivas’tan sürgünlerin devam edebilmesi için bu arabalara ihtiyaç duyulduğu ve arabaların hemen geri gönderilmeleri gerektiği bildirilmektedir.⁷³ Bundan dört gün sonra 24 Temmuz’da yollanan bir başka telgrafta, arabaların geri gelmemiş olduğu aktarılmakta ve bu durumun “sevkîyâtın dūçâr-ı ta’tîl olmasına sebebiyet vereceği” söylenmekte-

69 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/7, Dahiliye Nazırı Talat’tan 1 Haziran 1331 (14 Haziran 1915) tarihli Sivas Vilâyeti’ne şifre telgraf.

70 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/87, Dahiliye Nazırı Talat’tan 7 Haziran 1331 (20 Haziran 1915) tarihli Mamûretülaziz, Trabzon, Sivas, Diyarbakır vilâyetleriyle Canık Mutasarrıflığı’na şifre telgraf.

71 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/136, Dahiliye Nezareti IAMM’den 11 Haziran 1331 (24 Haziran 1915) tarihli Mamûretülaziz, Trabzon, Sivas vilâyetleriyle Canık Mutasarrıflığı’na şifre telgraf.

72 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/222, Dahiliye Nazırı Talat’tan 15 Haziran 1331 (28 Haziran 1915) tarihli Trabzon, Sivas, Diyarbakır vilâyetleriyle Canık Mutasarrıflığı’na şifre telgraf.

73 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/59, Dahiliye Nazırı Talat’tan 7 Temmuz 1331 (20 Temmuz 1915) tarihli Mamûretülaziz Vilâyeti’ne şifre telgraf.

dir.⁷⁴ Aynı gün Sivas da dahil olmak üzere birçok ile “acil” ko-
duyla gönderilen bir başka telgrafta ise henüz sürgüne gönde-
rilmemiş Ermenilerin sayılarının bildirilmesi istenmektedir.⁷⁵ 3
Ağustos 1915 tarihinde Sivas’a çekilen bir başka telgraftan, vilâ-
yette hâlâ sürülmemiş 4.000 civarında Ermeni olduğunu anlı-
yoruz. Telgraf, bu Ermenilerin sürgünleri için hangi güzergâhın
kullanılması gerektiğine ilişkindir.⁷⁶ Yani Ağustos başı itibarıyla
bile Sivas Vilâyeti’nden sürgünler hâlâ devam etmektedir.

Ermeni kaynaklarının aktardıkları bilgiler, Osmanlı belgele-
rindeki bilgilerle uyum içindedir. Buna göre, 1 Temmuz’da Si-
vas Valisi Muammer, Ermeni dinî liderleri çağırarak Mezopo-
tamyâ’ya sürüleceklerini, 5 Temmuz’da yola çıkarılacaklarını
ve bunun için gerekli hazırlıkları yapmalarını bildirir. Sürgün-
ler 5 Temmuz’da başlar ve 18 Temmuz’da esas olarak tamam-
lanır.⁷⁷ Fakat bu tarihten sonra bile şehirde hâlâ amele taburu-
na alınmış 4.000 civarında Ermeni asker, hapishanede binlerce
tutuklu, 80 kadar “Türkleştirilmiş” aile ve bazı meslek erbabı-
nın bulunduğu önemli sayıda Ermeni nüfus vardır.⁷⁸ Nitekim
4 Temmuz 1915 tarihli Dahiliye Nezareti şifresinden, Sivas’tan
sürgünler devam ederken, “kendi işleriyle meşgûl tüccâr ve es-
nâfın vilâyet/livâ dahilinde kasabaları tebdîl edilmek üzere alı-
konulması” istendiğini okuyoruz.⁷⁹

74 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/96, Dahiliye Nazırı Talat’tan 11 Temmuz 1331 (24 Temmuz 1915) tarihli Mamûretûlaziz Vilâyeti’ne şifre telgraf.

75 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/100, Dahiliye Nazırı Talat’tan 11 Temmuz 1331 (24 Temmuz 1915) tarihli Erzurum, Adana, Bitlis, Halep, Diyarbakir, Sivas, Trabzon, Ma’muretü’l-aziz, Van vilâyetleriyle Urfa, Maraş mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

76 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/220, Dahiliye Nazırı Talat’tan 21 Temmuz 1331 (3 Ağustos 1915) tarihli Sivas Vilâyeti’ne şifre telgraf.

77 G. Kapigyan, *Sivastan Kara Haber, Küçük Ermeniliğin Büyük Başşehri Sivas’ın Trajedi Destanı*, Hayrenik Basımevi, Boston, 1924, s. 91, 103-4. Kapigyan’dan bu bilgileri aktaran, Bedross Der Matossian, “The Extermination of the Armenians of the City of Sivas in 1915: A Preliminary Case Study of the Process of Genocide”, yayımlanmamış bir çalışma, 2001, s. 54-55.

78 Bedross Der Matossian, s. 56.

79 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/287, Dahiliye Nazırı Talat’tan 21 Haziran 1331 tarihli, Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Mamuretûlaziz vilâyetleriyle Canik Mutasarrıflığı’na şifre telgraf.

Ermeni Ulusal Enstitüsü'nün kronolojisi de Sivas'ın boşaltılmasına ilişkin aynı tarihleri vermektedir. Buna göre, Sivas Valisi 1 Temmuz'da sürgün yapılacağını ilan etmiş ve 5 Temmuz'da ilk konvoy Sivas'ı terk etmiştir. Bunu takip eden 16 gün boyunca her gün ortalama 400 aile sürgüne gönderilmiştir.⁸⁰ Toynbee'nin *Mavi Kitap*'ta verdiği bilgiler de aynıdır ve Sivas merkezinden ilk Ermeni kafilesinin 5 Temmuz'da yola çıkartıldığı aktarılır.⁸¹

Vilâyete bağlı kasabaların boşaltılmasına da 5 Temmuz tarihinde başlanmıştır. Örneğin önemli bir Ermeni nüfusunun yaşadığı Merzifon'da sürgün, eğer 26 Haziran'daki bir grup erkek Ermeni'nin tutuklanıp yollanmaları sayılmaz ise 5 Temmuz 1915 tarihinde başlamış ve iki hafta boyunca devam etmiştir.⁸² Ağustos başında bile hâlâ gönderilmekte olan kafileler vardır.⁸³ Şebinkarahisar başka bir örnektir: Osmanlı rakamlarına göre kasabada, merkezinde 8.500 olmak üzere, kendisine bağlı yerlerle birlikte 20.000 civarında Ermeni yaşamaktadır.⁸⁴ Kasaba halkı, sürgüne gitmemek için direnmiş ve 15 Haziran'da başlayan direniş 12 Temmuz'a kadar sürmüştür. Yani bu tarihe kadar herhangi bir sürgün olmamıştır.⁸⁵

Trabzon

ATASE belgesine göre, 34.500 Ermeni'nin 28.000'i sürülmüş, geri kalan nüfus ise "müsademelerde telef olmuştur". Dündar'a göre, Trabzon sürgünlerinin de Haziran ayında ta-

80 <http://www.armenian-genocide.org/1915-3.html>

81 Arnold Toynbee ve James Bryce, s. 325.

82 A.g.e., s. 355-56.

83 Merzifon'dan sürgünlerin günbegün hikâyesi, Amerikan Misyoneri Bertha B. Morley'in günlüklerinde kayıtlıdır. Bkz. Bertha B. Morley, *Marsovan 1915, The Diaries of Bertha Morley*, Ann Arbor Michigan, 2000; 31 Temmuz ve takip eden günler için s. 44 vd.

84 Kemal Karpat, s. 216.

85 Şebinkarahisar olaylarının kronolojik bir anlatımı için bkz. Simon Payaslian, "The Armenian Resistance at Shabin-Karahisar 1915, Between Repression and Reform", Richard Hovannisian, *Armenian Sebastia/Sivas and Lesser Armenia* içinde, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2004, s. 397-426.

mamlanmış olması gerekiyor. Oysa yukarıda aktardığımız gibi, Trabzon Ermenilerinin sevk kararı Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakır ve Canik ile aynı tarihlidir ve ilgili emir 20 Haziran 1915 tarihinde yollanmıştır. Bu illerin boşaltılmaları eş zamanlıdır. Vali Cemal Azmi, 26 Haziran'da bir ilan yayımlayarak, Katolikler dışında tüm Ermenilerin sürgün için hazır olmasını bildirmiş ve sürgünlerin gönderilmeleri 1 Temmuz ile birlikte başlamıştır.⁸⁶ Temmuz ayı boyunca bazen sadece Trabzon'a,⁸⁷ bazen yukarıda adı geçen vilâyetlerle ortak çekilen telgraflarda, gönderilen ve kalan Ermenilerin sayılarının bildirilmesi istenmiştir.⁸⁸ Sonuçta Trabzon'un boşaltılması da bir ay kadar sürmüştür.⁸⁹

Ermeni kaynaklarına göre, Trabzon'dan toplam beş konvoy gönderilmiştir ve ilk konvoy 1 Temmuz'da yola çıkmıştır. Bu ilk kervan aşağı yukarı 600 kişiden oluşmaktaydı ve çoğunluk daha önce tutuklanmış olan Ermenilerdi. İkinci konvoy 3 Temmuz'da gönderilmiştir, toplam 2.000 kişi civarındaydı. Çevre köylerden katılımlarla bu sayı 5.000 dolayına çıkacaktır. Üçüncü konvoy 5 Temmuz'da yola çıkacaktır. Konvoy çoğunlukla Protestan Ermeniler, kadınlar, çocuklar ve yaşlılardan oluşmaktadır. Bu konvoy da başlangıçta 2.000'e yakın olmasına rağmen civar köylerden katılımlarla sayı 6.000'i bulacaktır. 7 Temmuz'da dördüncü kervan tahmini 700 kişi olarak yola çıkacak ve çevreden katılımlarla bu sayı 1.200'e ulaşacaktır. Temmuz 7 ile 17 arası herhangi bir tehcir olmaz ve son konvoy Trabzon'u 17 Temmuz'da terk eder. Bu konvoyda Katolikler de vardır.⁹⁰

86 Vartkes Yeghiayan, *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, American Armenian International College, AAIC, Pasadena California, 1991, s. 431-2. İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'nde Sophie Tahmazian tarafından Ocak 1920'de verilen ifade.

87 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/360, Dahiliye Nazırı Talat'tan 25 Haziran 1331 (8 Temmuz 1915) tarihli Trabzon Vilâyeti'ne şifre telgraf.

88 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/100, Dahiliye Nazırı Talat'tan 11 Temmuz 1331 (24 Temmuz 1915) tarihli Erzurum, Adana, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ma'muretül-aziz, Van vilâyetlerine, Urfa, Maraş mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

89 Vartkes Yeghiayan, s. 432.

90 Esas olarak Ermeni kaynaklara dayanarak hazırlanmış bu bilgiler şu kay-

Listeyi uzatmaya gerek yok. Bir de sürgün edilen Ermenilere ilişkin herhangi bir rakamın verilmediği Elazığ ve Diyarbakır gibi iki örneğe baktıktan sonra, belgenin hazırlanış mantığı ve tarihi konusunda bir tahminde bulunmak istiyorum.

Elazığ

ATASE belgesi Mamuretülaziz'e (Elazığ) ilişkin herhangi bir rakam vermez. Oysa Elazığ sürgünü Trabzon, Sivas ve Diyarbakır ile eş zamanlıdır ve konvoylar hemen hemen aynı tarihlerde yola çıkartılmışlardır. Yukarıda aktardığımız Dahiliye Nezareti belgeleri Elazığ için de geçerli bilgileri içermektedir. Elazığ konusunda daha doğrudan bilgiler bölgedeki Amerikan konsolosu Leslie A. Davis'in raporlarında mevcuttur. Buna göre, Elazığ şehir merkezinden ilk önce tutuklular, 23 Haziran tarihinde "bilinmeyen bir yöne doğru" yola çıkartılırlar.⁹¹ 26 Haziran 1915'te Valilik, Elazığ merkez ve çevrelerinden erkek, kadın, çocuk, tüm Ermenilerin sürgün edileceklerini ilan eder. Buna göre şehir merkezi 1 ve 3 Temmuz'da, Harput 5 Temmuz'da ve çevre köyler 5 Temmuz sonrası boşaltılmaya başlanacaktır. Konvoylar sözü edilen tarihlerde yola çıkartılırlar. 13 Temmuz'da geride kalan tüm Ermenilerin gönderileceği ilan edilir ve sürgünler Temmuz'un ikinci yarısında da devam eder.⁹² Buradan çıkartacağımız basit sonuç şudur: Sivas, Trabzon ve Canik için rakamların verildiği bir listede, Elazığ için herhangi bir tarih verilmemiş olmasının hem izahı çok zordur hem de DüNDAR'ın iddia ettiği gibi, belgenin hazırlanış tarihi ile herhangi bir ilişkisi yoktur.

naktan alınmıştır: Kevork Y. Suakjian, "Genocide in Trebizond: A Case Study of Armeno-Turkish Relations During the First World War", yayımlanmamış doktora tezi, University of Nebraska, Lincoln Nebraska, Şubat 1981, s. 132-137.

91 Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province, An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide 1915-1917*, Susan K. Blair (ed.), Aristide D. Caratzas, New Rochelle, New York, 1989, s. 51.

92 . A.g.e., s. 52, 64-70.

ATASE belgesi Diyarbakır için de herhangi bir sayı vermemektedir. Oysa Diyarbakır'ın durumu, Trabzon, Sivas ve Elazığ ile aynıdır. Örneğin, 5 Haziran 1915 tarihinde Diyarbakır'a çekilen bir telgrafta, oradaki Ermenilerin sürülmelerine lüzum görülmediği bildirilir.⁹³ Sürgün emri ise 20 Haziran'da yollanır. Elimizde, Haziran ve özellikle Temmuz başları itibarıyla, Diyarbakır Valisi Reşit'in, gerek Diyarbakır şehir merkezinde, gerek Lice, Silvan Mardin gibi Diyarbakır'a bağlı yerlerden Ermenileri ve Süryanileri sürgün dahi etmeden, katliama tâbi tuttuğuna ilişkin bilgiler de mevcuttur.⁹⁴

Diyarbakır'dan sürgünler, Temmuz-Ağustos aylarında da devam eder ve 31 Ağustos 1915 tarihli bir telgraf ile Diyarbakır Valisi şehirde sürülecek Ermeni kalmadığını bildirir.⁹⁵ Bu bilgileri bir kenara bırakacak olursak, Diyarbakır'ın da esas olarak Sivas, Trabzon ve Elazığ ile birlikte boşaltıldığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla, Diyarbakır hakkında da herhangi bir rakam verilmemiş olmasının izahı zordur ve belgenin yayımlanma tarihi ile bir alakası yoktur.

Tek tek şehirleri ve sürgün tarihlerini bu denli uzun aktarmamın nedeni, herhangi bir belgeye, burada ATASE belgesi-ne bu denli gözü kapalı güvenin ne tür hatalara yol açabileceğini gösterebilmektir. Zannediyorum Dündar da, bu güven nedeniyle, Ermenilerin hangi şehirlerden ne zaman sürüldükleri konusundaki mevcut çalışmalara bakma ihtiyacını hissetmemiş ve sonuçta yapılmaması gereken hatalar yapmıştır.

93 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/239, Dahiliye Nezaretî EÜM'den 23 Mayıs 1331 (5 Haziran 1915) tarihli Diyarbakır Vilâyeti'ne şifre telgraf.

94 Diyarbakır ve ilçelerinde yaşanan katliamlar için bkz. Simon Payaslian, "The Armenian Genocide in Diarbekir 1915", Richard Hovannisian (ed), *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2006, s. 285-307; David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I*, Gorgias Press, New Jersey, 2006; Uğur Ü. Üngör, "A Reign of Terror' CUP Rule in Diyarbekir Province, 1913-1923", University of Amsterdam, Department of History, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Haziran 2005.

95 BOA/DH.EUM., 2. Şube, 68/71, Diyarbakır Valisi Reşit'ten 5 Eylül 1331 (18 Eylül 1915) tarihli, Dahiliye Nezaretî'ne şifre telgraf.

Rusya'ya kaçan Ermeniler meselesi

ATASE belgesi eğer güvenilir kabul edilirse, bu belgeden kalkılarak yapılabilecek bir diğer yorum Erzurum, Van ve Bitlis şehirlerindeki Ermenilerin *büyük bir kesiminin* Rusya'ya kaçmış olduğudur. Nitekim Dündar da gerek bana yönelik eleştirisinde gerek kitabında bu iddiayı oldukça sık tekrar edecek, bu bilgiyi birçok tezi için temel olarak kullanacaktır.⁹⁶ Üstelik kitabının bazı yerlerinde, Ermenilerin Rusya'ya kaçtığını çok daha genel ifadelerle anlatacak ve kaçan Ermenilerin Rus ordusu saflarına geçip savaşa katıldıklarından söz edecektir: “Sınır bölgelerindeki Ermeniler kaçmış ve bir kısmı da daha şimdiden Rus ordusu saflarındaki Ermeni gruplara katılmışlardır.”⁹⁷

Burada ATASE belgesi esas alınarak, birbirine geçmiş iki ayrı argüman ileri sürülmektedir. Birincisi, Rusya ile sınır teşkil eden üç doğu vilâyetinden Ermenilerin *büyük bir kısmının* Rusya'ya kaçtığı; ikincisi, doğrudan ATASE belgesinde ileri sürülme bile, bu kaçan Ermenilerin “belli bir kısmının” Rusya saflarında savaşa katıldıklarıdır. Önce Rusya'ya kaçma sorunu na biraz daha yakından bakalım.

Gerçekten de, ATASE belgesindeki rakamlara bakarak, “bu üç vilâyetin 305 bin Ermeni nüfusunun ancak 140 bininin seveke tabi tutulabildiği”, geriye kalan 165.000 kişinin esas olarak kaçtığı ileri sürülebilir. Oysa 1915 konusunda yazılmış eserleri tarar; Erzurum, Bitlis ve Van vilâyetleri hakkında yapılmış çalışmalara bakarsak, söz konusu illerdeki Ermenilerin *büyük bir kesiminin* kaçtığı değil *sürgün ve imha edilmiş* olduğu tezinin daha kolay ileri sürülebileceğini görebiliriz. Söz konusu bu üç ile biraz yakından bakarak, tek bir ATASE belgesine dayanarak hüküm vermenin ne kadar yanlış olduğunu göstermek istiyorum.

96 Dündar, “Taner Akçam'ın Son Kitabı Vesilesiyle...”, s. 83 ve Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 296, 336, 347 ve 349.

97 *A.g.e.*, s. 348.

Dündar, Erzurum vilâyetini, “büyük bir kesimi kaçan” Ermeniler kategorisine sokmuştur ancak bunu anlamak mümkün değildir.⁹⁸ Bu ildeki Ermenilerin büyük bir çoğunluğu sürgün edilmişlerdi. ATASE belgesi bile 128.000 kişiden 120.000’inin sürgün edildiğini, yani “kaçmış” veya “telef olmuş” olanların sayısının 8.000 civarında olduğunu söyler. Ermeni kaynaklarında bu rakam biraz daha yüksektir. Konuya ilişkin en ayrıntılı çalışmaları yapmış olması ile bilinen Raymond Kevorkian, Patrikhane kayıtlarına dayanarak 202.391 kişi olarak verdiği Erzurum’dan, özellikle Bayazıd ve çevresinden Rusya’ya kaçanların sayısını 33.000 civarında olarak vermektedir.⁹⁹ Görüldüğü gibi Erzurum nüfusu esas olarak sürgün edilmiş ve yollarda imha edilmiştir. Hayatta kalanlardan bir kişinin 1919’da yaptığı bir çalışmaya göre, tüm sürgünden sağ kalanların sayısı 5.000 civarındadır.¹⁰⁰

Bitlis

Bu vilâyette de¹⁰¹ tablo çok farklı değildir. Vilâyet nüfusu, Osmanlı kaynaklarına göre 119.132, McCarhty’e göre 191.156, Ermeni kilise kayıtlarına göre 196.000 kişidir.¹⁰² Vilâyetten aslında fazla bir sürgün olmamıştır, çünkü bölgedeki Ermeni nüfusunun **büyük bir bölümü** sürgüne dahi gönderilmeden katle-

98 Dündar bu konuda çok dikkatli değildir. Bazen, “Erzurum’un çoğu”, bazen “Erzurum’un doğu kesimi” ifadelerini kullanır. Fakat tüm kitap boyunca Erzurum’u diğer illerle aynı kategoride gösterir ve kaçan Ermenilere ilişkin “yüzbinlerce Ermeni” gibi abartılı ifadelere yer verir. Fuat Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi*, s. 296, 336, 347 ve 349.

99 Raymond H. Kevorkian, *Le génocide des Arméniens*, Editions Odile Jacob, Paris, 2006, s. 386.

100 Aktaran Hilmar Kaiser, “A Scene from the Inferno”, Hans-Lukas Kieser, Dominik J. Schaller (ed.), *Der Völkermord and den Armeniern und die Shoah, The Armenian Genocide and the Shoah* içinde, Chronos Verlag, Zürih, 2002, s. 167.

101 Vilâyet ve kazaları (Siirt, Erüh, Genç, Muş, Sason Malazgirt, Varto vb.) için bkz. Karpas, s. 212.

102 Nüfus sayımlarının kıyaslamalı listesi için bkz. Levon Marashlian, *Politics and Demography Armenian, Turks, and Kurds in the Ottoman Empire*, Zoryan Institute, Cambridge MA, Paris, Toronto, 1991, s. 58.

dilmiştir. Osmanlı ordusunda görevli Venezuelalı subay Rafael de Nogales, olayların görgü tanığıdır ve katliamları ayrıntılı biçimde anlatır. Ona göre, Bitlis şehir merkezinde 200 Ermeni, Van'dan gelen Vali Cevdet tarafından idam edildikten sonra, kalan erkek nüfus 50'şer kişilik gruplar haline sokulur ve şehir dışına çıkartılarak katledilirler. Bitlis merkez ve çevresinde bir günde öldürülenlerin sayısı Nogales tarafından 15.000 kişi olarak verilir.¹⁰³ Buradan çok az sayıda kurtulan olur ve sağ kalanlar Muş civarına kaçarlar.

Muş'ta da katliam devam eder, Nogales'e göre, Muş ovasında sadece 14 gün içinde katledilenlerin sayısı 50.000 civarındadır.¹⁰⁴ Osmanlı III. Ordu Komutanı Vehip Paşa, insanların diri diri kiliselerde, evlerde yakıldıklarını anlatır ve cinayetleri, "tarih-i İslâm'da misli görülmemiş bir zulm ve vahşet nümunesi" olarak tanımlar.¹⁰⁵ Muş ovasında, insanların diri diri yakılmalarının başka tanıkları da vardır.¹⁰⁶

Kaç kişinin Bitlis'ten Rusya'ya kaçtığı konusunda elimizde kesin bilgiler yoktur. Ama tüm bir dönem boyunca Bitlis dağlarında saklanarak hayatta kalan Taşnak örgütü yöneticisi Vahan Papazian, "190.000 Ermeniden kurtulanlar"ın sadece 10.000 kişi civarında olduğunu söyler.¹⁰⁷ Bitlis ve Muş'ta 1915-1917 döneminde yaşananları ele alan Christopher J. Walker da 180.000 kişinin imha edildiğini söyleyerek, Papazian ile aynı rakamları verir.¹⁰⁸ Kevorkian, Ermeni Ulusal Delegasyonu'nun 1920'de hazırladığı rapora dayanarak, bu rakamın 8.000 olduğunu aktarır.¹⁰⁹

103 Rafael de Nogales Mendez, *Vier Jahre Unter dem Halbmond, Erinnerungen aus dem Weltkrieg*, Verlag von Reimar Hobbing, Berlin, 1925, s. 95.

104 A.g.e., s. 96-7.

105 Vehip Paşa'nın 5.12.1334 (1918) tarihli, "Emniyet-i Umumiye Dairesinde Tahkik-i Seyyi'at Komisyonu Riyaseti'ne" verdiği yazılı ifadede. Kudüs Ermeni Patrikhanesi, Karton 7, Dosya H, no. 171-182.

106 Christopher J. Walker, "The End of Armenian Taron and Baghesh", Richard Hovannisian (ed.), *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2001, s. 203.

107 Vahan Papazian, *Im Husherê* [Anılarım], 2. cilt, Hamazkain, Beyrut, 1952. Bilgi, "Bölüm LVIII, Rus Ordusunda" kısmındadır, elimdeki teksir metin, s. 278.

108 Walker, , s. 205.

109 Raymond Kevorkian (ed), "L'extermination des déportés arméniens ottomans

Nüfusunun çoğunun Rusya'ya kaçabildiğini iddia edebileceğimiz bu ilde bile durum o kadar açık ve net değildir. ATASE belgesi Van nüfusunu 67.792 olarak verir ve herhangi bir açıklamada bulunmaz. Dünder da, bu belgeye güvenerek, bu nüfusun esas olarak Rusya'ya kaçmış olduğunu varsayan toplama ve çıkarma hesapları yapar. Van nüfusu McCarthy tarafından 130.500, Ermeni Patrikhanesi tarafından 192.200 olarak verilir.¹¹⁰ Şehir savaş bölgesi olduğu için kitlesel bir tehcir olmamıştır. Şehir merkezinde 17 Nisan 1915'te başlayan ayaklanmadan önce vilâyetin birçok ilçe ve köylerinde Ermenilere yönelik katliamlar gündeme gelmiştir.¹¹¹ Tüm bir ayaklanma boyunca Van'da kalan, daha sonra Ermenilerle birlikte şehri terk eden Amerikan misyoneri doktor Clarence D. Ussher, anılarında, "elimizde 55.000 kişinin öldürüldüğünün kesin kanıtları vardır" demektedir.¹¹² Morgenthau, Ussher'in bu rakamları Ruslara dayanarak aktardığını ve Ruslar tarafından 55.000 cesedin toplanıp yakıldığını yazar.¹¹³ Aynı rakamlar, başka misyonerler tarafından da tekrar edilir.¹¹⁴

Şehir, Mayıs ortasında Rus birliklerinin eline geçmiş ve fakat Ruslar 31 Temmuz 1915'te şehri boşaltmak zorunda kalmışlardır. Van üzerine yapılmış bir çalışmada, şehri terk eden Erme-

dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915-1916)", *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, özel sayı, cilt II, 1998. Raymond'un kullandığı kaynak; Nu, Archives de la délégation nationale arménienne, "Statistique de la population arménienne en Turquie [en 1920]". Bilgi için bkz. <http://www.imprescriptible.fr/rhac/tome2/plb>

110 Marshlian, *Politics and Demography...*, s. 58.

111 Bu katliamların kısa bir özeti için bkz. Onnig Mukhitarian, *An Account of the Glorious Struggle of Van*, Raven Publishers, Michigan, 1980, s. 1-6; Rafael de Nogales Mendez, s. 44-54.

112 Clarence D. Ussher, *An American Physician in Turkey, A Narrative of Adventures in Peace and in War*, Houghton Mifflin Company, Boston ve New York, 1917, s. 265, 329 [Zoryan Enstitüsü tarafından 2002 yılında yapılan tıpkı basımdan].

113 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, Doubleday, Page & Company, New York, 1918, s. 142.

114 Grace H. Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, Gomidas Institute, Londra, 2002, s. 15.

ni sayısı 100.000 civarında olarak verilir.¹¹⁵ Van'ın boşaltılması sırasında orada bulunan ve Ermeni kabileleri ile birlikte şehri terk eden misyonerler, Dr. Clarence Ussher ve Alman Kâthe Ehrhold yolculuk sırasında binlerce kişinin hayatlarını kaybettiklerini aktarırlar.¹¹⁶ Kafkasya'ya sağ ulaşan Van Ermenilerinin sayısı 30.000 civarında olarak verilir.¹¹⁷

Sonuç olarak şunu söylemek gerekir, söz konusu vilâyetlerden Kafkasya'ya kaç kişinin sağ olarak ulaşabildiği konusunda oldukça değişik rakamlar vardır ve bu rakamlar savaş nedeniyle 1922'ye kadar sürekli değişmiştir.¹¹⁸ Üstelik bu kaçanların ne kadarının İran'dan, ne kadarının Osmanlı topraklarından geldiği ve belki daha da önemlisi ne kadarının Ermeni ne kadarının Süryaniler başta olmak üzere diğer Hristiyanlardan oluştuğu da belli değildir. Batum İngiliz Konsolosluğu 1 Ocak 1916 tarihli raporunda, bölgeye Osmanlı topraklarından ve İran'dan gelen Hristiyanların toplam sayısının 150.000'in üzerinde olduğunu söyler ve "her gün 350-400 insan ölmektedir" diye ekler.¹¹⁹ İngiliz Lordlar Kamarası'nda İngiliz Hükümeti adına yapılan açıklamada rakam 160.000 olarak tekrar edilir.¹²⁰ Alman kaynaklarında ise bu rakam 200.000 civarında olarak verilmektedir.¹²¹ Kafkasya'da, gönüllü Ermeni birliklerinden birine kumandanlık

115 Anahide Ter Minassian, "Van 1915", Richard Hovannisian (ed.), *Armenian Van/Vasputakan* içinde, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2000, s. 242-3.

116 Ussher, s. 311-2; Kâthe Ehrhold, *Flucht in die Heimat, aus dem Kriegserleben deutscher Missionsschwester in der asiatischen Türkei*, C. Ludwig Ungelenk, Dresden-Leipzig, 1937, s. 16.

117 Minassian, s. 243.

118 Bu nedenle, örneğin 1919 veya 1920'lerde yapılmış tahminleri bu tartışma için esas almak doğru değildir. Dünder, esas olarak savaş sonrasına ilişkin bazı rakamları kitabında aktarmaktadır. Bkz. Dünder, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 337, dipnot 639; s. 338, dipnot 649.

119 Belgeyi aktaran Hilmar Kaiser, "A Scene from the Inferno", s. 173, dipnot 33.

120 <http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/spotlights/armenian.htm>

121 DE/PA-AA/R14098, Pastor Stier tarafından, Ermenilerin sürülmeleri konusunda hazırlanmış rapor. Deutsche Evangelische Missions-Hilfe örgütü müdürü August Wilhelm Schreiber'den, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yollanan 20 Kasım 1917 tarihli rapor içinde.

yapmış olan Erzurum milletvekili Garo Pasermadjian ise tüm bir dönemi kapsayan “250.000’e yakın” tahmininde bulunur.¹²²

Özetle söylemek gerekirse Bitlis, Van ve Erzurum vilâyetlerinin toplam nüfusu Osmanlı rakamlarına göre 323.524, McCarthy’e göre 484.874, Ermeni kilise kayıtlarına göre 591.000 kişidir. Tüm Doğu illerinde yaşayan Ermenilerin rakamları ise Osmanlı kayıtlarına göre 636.306, McCarthy’e göre 867.960, Ermeni kilisesine göre 1.004.500’dir. Sonuçta 1915-1917 döneminde Kafkasya’ya kaçan ve sayıları 150.000 ile 250.000 arasında verilen Hristiyan (veya Ermeni) mülteci sayısının ve nerelerden gelmiş oldukları konusunda ciddi bir tartışma yapılabilir ve yapılmalıdır da. Ama tek bir ATASE belgesine güvenerek Erzurum, Van ve Bitlis Ermenilerinin *büyük bir bölümünün* kaçmış olduğunu iddia etmek doğru değildir.

Kaçan Ermenilerin Rusya yanında savaşa katılmaları meselesi

Sınır bölgelerindeki, özellikle Erzurum, Bitlis ve Van Ermenilerinin *büyük bir bölümünün* Rusya’ya kaçtığı ve kaçan bu Ermenilerin Rus ordusuna katılarak savaştıkları ve bunun da Ermenilerin sürülmesinde önemli bir rol oynadığı, “resmî devlet tezleri”nden birisi olarak çok sık tekrar edilen bir argümandır. Dündar da çalışmasında bu argümanı hiç sorgulamadan, aynen tekrar ederek Erzurum, Van ve Bitlis’ten kaçışları bu çerçevede ele alır. Bunda ATASE belgesine aşırı güvenin bir rolü olduğu kadar, genelgeçer klişeleri sorgulamadan tekrarlamamanın da bir payı vardır. Sonuçta, aslında Erzurum, Bitlis ve Van Ermenilerinin *büyük bir bölümünün* kaçtığı ve Rus ordusunda savaştığı, bunun Ermenilerin sürülmesinde bir rol oynadığı argümanı ciddi bir anakronizm örneği olarak ele alınabilir ve bir tarihçinin asla yapmaması gereken hatalardan birisidir. Bu anakroniz-

122 Dr. Garo Pasermadjian, *Why Armenia Should Be Free*, Hairenik Publishing Company, Boston, 1918, s. 31. Dündar da kitabında konuya ilişkin başka rakamlar aktarmaktadır, bkz. Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi*, s. 337, dipnot 639; s. 338, dipnot 649.

mi gösterebilmek açısından, Dünder'ın konuyu ele alışı na yakından bakmakta fayda var.

Dünder'ın aktardıklarına göre, Hükümet önce 9 Mayıs 1915'te "Van ve Bitlis gibi bölgelerden güney bölgelere" tehcirleri emretmiş ama emir uygulanmamıştır. Dünder'a göre, bunun nedeni bilinmemektedir ama kendisi iki tahminde bulunur: "Ya Ermeniler direnmiştir, ya da bölgenin askeri yetkilileri böylesi bir emrin hayata geçirilmesinin daha da büyük sorunlara yol açacağından korkmuş ve bu emri hayata geçirmemişlerdir."¹²³ Van, Rusların eline geçtikten sonra ise 23 Mayıs 1915'te "bu bölgedekilerin tehciri yeniden emredilir". Dünder'a göre, "23 Mayıs 1915 tarihli bu emir [de] hayata geçirilemez." Çünkü "Van, Bitlis ve Erzurum (un doğu kesimi) Ermenileri Rus tarafına kaçacaklardır."¹²⁴

Dünder daha sonra Van, Bitlis ve Erzurum'dan kaçışları anlatmaya başlar: "Van düşmüş, Rus ordusu yaklaşmaktadır. Üstelik güneye sevk edilmek istenen sınır vilâyetlerinde sakın Ermenileri Rusya tarafına kaçmıştır." Dünder'a göre bu, "Ermeni nüfus politikasını belirleyecek" bir gelişmedir. Çünkü bu üç vilâyetten kaçan Ermeniler "şimdiden Rus ordusu saflarındaki Ermeni gruplara katılmışlardı." Dünder devam ediyor, "Sınırdaki Ermeniler kaçmış ve henüz tehcir kararı verilmemiş(tir)".¹²⁵

Dünder'ın burada anlattığı 23 Mayıs 1915 tarihli emrin aslında 9 Mayıs 1915 emrine uyulmadığı için yollandığı ve buna da uyulmadığı vb. bilgileri doğru değildir. Söz konusu belgeler okunduğunda kolayca görülecektir ki, her bir yeni emir, bir önceki emirde sürgün dışı tutulan yeni yerlerin sürgüne dahil edilmesi amacıyla gönderilmiştir. Ayrıca her yeni emirde, hangi bölge Ermenilerinin, hangi bölgelere gönderilecekleri ayrıntılandırılır; göç bölgesinin sınırları da buna bağlı olarak yeniden tanımlanarak genişletilir.¹²⁶

123 A.g.e., s. 346-7.

124 A.g.e., s. 347.

125 A.g.e., s.348.

126 Olayın sarmal gelişim sürecini "Ermeni Meselesi Hallolunmuştur" kitabımdan

Tüm bu sayfalar boyunca Dünder bize, Erzurum, Van ve Bitlis Ermenilerinin büyük bir kısmının kaçtığını ve bunların bir kısmının Rus ordusunda savaşmaya başladığını, Hükümet'in de bu nedenle 23 Mayıs 1915'ten sonra politikalarında ciddi değişiklikler yaptığını anlatmaktadır. Dünder burada sadece "resmî devlet tezi"ni tekrar etmekle kalmıyor, çoğu 1915 yaz ayları sonunda kaçabilen bu insanların kaçışlarını, sürgün kararının nedenleri arasında sayarak inanılması zor bir anakronizm de yapıyor. Sadece tarihlere bakmak bile kâfidir aslında. Büyük kısmı Kafkasya'ya kaçtığı söylenen Van Ermenilerinin Van'ı terk ettikleri tarih 1 Ağustos 1915'tir. Benzeri bilgiler Anahide Ter Minassian tarafından da tekrar edilir ve Van çıkışında kafilelerin ağır kayıplar verdiği söylendikten sonra, sadece İğdir Eçmiyazın arasındaki yolculukta ölenlerin sayısı 30.000 civarında olarak verilir.¹²⁷ Bitlis Ermenilerinden zaten çok azı katliamlardan kurtulabilmiş; kurtulanlar, kaçarak dağlarda saklanmışlar ve tüm bir yaz boyu Rus ordusunun gelmesini beklemişlerdir. Savaşın gelgitleri sırasında, bazı bölgelerde Rusya'ya kaçma şansına rağmen, bölgede kaçak yaşayan Taşnak liderlerin cesaretsizliği nedeniyle bekleme siyaseti devam etmiş ve yeniden katliamlar yaşanmıştır.¹²⁸

Burada dikkat çeken nokta, gerek ATASE belgesine aşırı güven, gerek kanıksanmış klişeler sorgulanmadan tekrar edildiği için daha savaşın başlamasından hemen önce ve ilk aylarında sınırlı sayıda Ermeni'nin Rusya'ya kaçması ile Erzurum, Bitlis ve Van illerinden Ermeni nüfusun "büyük bir bölümünün" Rusya'ya kaçmasının birbiri ile karıştırılmış olmasıdır. Rusya'nın teşviki ile Kafkas Ermenileri önderliğinde, Avrupa

takip etmek mümkündür. Sürgüne süreç içinde yeni bölgelerin dahil edilmesi, sürgün yerlerinin yeniden tayin edilmesi ve genişletilmesi vb. konularında bakılacak olan belgelerden bazıları şunlardır: BOA/DH.ŞFR., nr. 52/93; nr. 52/281-282; nr. 53/91-92-93-94; nr. 54/87-308-315. Konumuzla alakası olmasa da bu belgeler, sürgün ve imhaların ne denli bir ön hazırlığın ürünü olarak gündeme geldiği konusundaki tartışma için çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

127 Anahide Ter Minassian, "Van 1915", s. 242-3.

128 Bitlis ve Muş civarlarında yaşananlar ve dağlarda saklanan Taşnak önderleri arasındaki fikir ayrılıkları için bkz. Walker, s. 199-205. Vahan Papazyan, anılarında bu konuya değinecek ve özeleştiri yapacaktır.

ve Amerika'dan gelen bazı Ermenilerin de katılımıyla Ermeni gönüllü birliklerinin oluşturulduğu bir vakadır. Bu Ermeni gönüllü birliklerinin oluşturulmasına 1914 yaz aylarında başlanmış ve ilk birliklerin oluşturulması 1914 Ekimi'nde tamamlanmıştır. Başlangıçta toplam 2.500 gönüllüden oluşan dört birlik kurulmuş; daha sonra buna üç birlik daha eklenmiş ve toplam rakam 7.000 civarına çıkmıştır.¹²⁹

Yani bu birliklerin, ATASE belgesinde dile getirilen Van, Bitlis ve Erzurum'dan, sürgün ve imhalar sırasındaki-sonrasındaki kaçışlarla bir alakası yoktur. Bu illerden kitlesel kaçışlar, eğer olduysa, sürgün ve imha kararı sonrası oldu. Dolayısıyla asla sürgünlerin gerekçesi olarak gösterilmemesi gerekir.

Sonuç: ATASE belgesi tamamlanmamış ve kullanılmaması gereken bir belgedir

ATASE belgesine ilişkin son bir noktaya daha değinmek isterim. Belgeye dikkatle bakılırsa, Ermenilere ilişkin “sevk olunan nüfus” olarak verilen rakamlarda hiçbir kusurat olmadığı, son derece düz ve yuvarlak rakamların verildiği görülecektir. Örneğin Ankara için 120.000, Bitlis için 20.000, Trabzon için 28.000, İzmit için 50.000 rakamları verilmiştir. Bu rakamların herhangi bir sayım neticesinde elde edildiklerini söylemek mümkün değildir. Muhtemelen birtakım genel tahminlerde bulunulmak istenmiş ve yuvarlak bazı rakamlar verilmiştir. Çalışmalarında, istatistiğe ve rakamlara büyük önem verdiğini anladığım DüNDAR'ın bu açıdan bile ATASE belgesinden şüphelenmemiş olması ve onu diğer kaynaklardan daha güvenilir bir kaynak sayarak kullanması ilginçtir.

129 Ghorghanian, Gabriel General, “Armenian Participation in World War I on the Caucasian Front”, *Armenian Review Dergisi*, cilt 20, no. 3/79, Sonbahar-Kış 1967, s. 6-10. Ermeni gönüllü birlikleri ve rolleri konusunda bkz. Ghorghanian, Gabriel General, “Armenian Participation in World War I on the Caucasian Front”, *Armenian Review Dergisi*, cilt 20, no. 3/79-4/80, Sonbahar-Kış 1967, s. 3-21, 66-80; cilt 21, no. 2/82, 4/84, Yaz-Kış 1968, s. 66-80, 70-75; cilt 22, no. 1/85, 4/88, Bahar-Kış 1969, s. 71-77, 68-71; cilt 23, no. 1/89-2/90, Bahar-Yaz 1970, s. 72-79, 45-65; Richard Hovannisian, *Armenian on the Road to Independence*; University of California Press, Berkley ve Los Angeles, 1967, s. 44-47.

Tüm bu örneklerin bize gösterdiği şudur ki, ATASE belgesi- nin Ermeni nüfusuna; sürgün edilen, “telef olan” veya “Rusya’- ya kaçan” Ermenilere ilişkin verdiği rakamlara güvenmek doğ- ru değildir. Hatta diğer kaynaklarla kıyaslayarak bu belgenin güvenilemez olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Son olarak, eğer belgeye ilişkin bir tahminde bulunmak gere- kirse, belge, Suriye’ye sağ varan Ermeni nüfusunu açığa çıkar- tabilmek amacıyla yapılmakta olan ve yarım kalmış, tamamlan- mamış bir çalışma özelliğini arz etmektedir. Nitekim Dahili- ye Nezareti’nin, ATASE listesinde adı geçen yerlerin bir kısmı- na 26 Temmuz 1915 tarihinde “bizzat hallolunacaktır” notuy- la bir telgraf yolladığını biliyoruz. Telgrafta, “bidâyet-i harbdan beri [harbin başladığından beri] şimdiye kadar hastalık, isyân, harekât-ı harbiye dolayısıyla vilâyet dahilinde ne kadar Erme- ni telef olduğunun mümkün olduğu kadar sıhhate makrûn [ya- kın] bir derecede ta’yîn-i mikdârıyla serian iş’arı [bildirilmesi]” istenmektedir.¹³⁰ Amaç muhtemelen Suriye’ye kaç kişinin yo- la çıkartıldığı, bunların ne kadarının sağ olarak ulaşabildiğine ilişkin bir tablo çıkartabilmektir. Ama sonradan bu çalışmanın yarım bırakıldığı anlaşılıyor.

ATASE belgesi üzerinde fazla spekülasyon yapmaya gerek yoktur ama belgenin esas alınarak tarihi olaylar üzerine yorum ve analizler yapılması doğru değildir. Dündar, bir tarihçinin belgeyle arasında kurması gereken “eleştirel ilişki”yi kurmayı başaramamış, ATASE belgesini sorgulama ihtiyacı bile duyma- dan doğru kabul etmiş ve analizlerini bunun üzerine kurmuş- tur. Dündar’ın tutumu, bir tarihçinin içine düşmemesi gereken önemli bir hataya işaret eder.

“Talat Paşa belgeleri”nin tarihi konusu

Murat Bardakçı yayımladığı Talat Paşa belgelerinin ne zaman hazırlandığı konusunda bir bilgisi olmadığını aktarmaktadır.

130 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/112, Dahiliye Nazırı Talat’tan 13 Temmuz 1331 (26 Temmuz 1915) tarihli Trabzon, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Adana ve Bitlis vilâyetleriyle Maraş ve Canik mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

Oysa “*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*” kitabımda yayımladığım bazı belgelerden hareketle, Talat Paşa belgelerinin 1916 sonlarında hazırlanmaya başlandığını ve 1918 başlarında tamamlanmış olduğunu çıkartmak mümkündür.

Anadolu’nun çeşitli vilâyetlerine yollanan telgraflardan, İttihatçı yönetimin 1916 sonu itibarıyla Ermeni sürgünler konusunda bir tür döküm çıkarmaya, cetveller hazırlamaya başladığını anlıyoruz. Bu amaçla doğrudan Talat Paşa tarafından 24 Eylül 1916’da tüm bölgelere bir tamim gönderilir ve bölgelerdeki Ermenilerin miktarına dair bir cetvel hazırlanıp yollanması istenir. 29 ve 30 Ekim 1916 tarihlerinde çekilen telgraflarla aynı istek tekrar edilir: “Vilâyet/liva dahilindeki Ermenilerin mikdârına dâir 11 Eylül sene [1]332 tarihli telgrafnâme ile talep edilen cedvelin ilk vasıta ile irsâli [bildirilmesi]”.¹³¹

25 Eylül 1916 tarihinde gönderilen bir başka telgraftan, bu cetvellerin neleri kapsaması gerektiğini öğreniyoruz. Telgrafta, “(1) yerli Ermenilerin, (2) yabancı Ermenilerin, (3) Katolik ve Protestan olarak bırakılanların, (4) asker ailesi olarak ibka edilenlerin [yerinde bırakılanların], (5) ihtidâ ederek [din değiştirerek] kalmış olanların, (6) emr-i mahsus [özel emir] üzerine bırakılmış olan Ermenilerin” tek tek yazılması istenmiştir.¹³²

Cetveller hakkındaki sorulara cevap vermeyen illere tek tek telgraflar çekilerek bilgilerin bir an önce yollanması istenir. Adana’ya 5 Aralık 1916 tarihinde, “Ermenilerin mikdarı hakkındaki cedvelin serian tanzim ve irsâli [gönderilmesi]”,¹³³

131 BOA/DH.ŞFR., nr. 69/120, Dahiliye Nazırı Talat’tan 16 Teşrinievvel 1332 (29 Ekim 1916) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Bitlis, Bağdad, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul vilâyetleriyle Urfa, Bolu, Canik, Zor, Karesi, Kudüs-i Şerif, Menteşe, Teke, Kayseri, Kütahya, Maraş, Karahisâr-ı Sahib mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

132 BOA/DH.ŞFR., nr. 68/112, Dahiliye Nezareti EUM’dan 12 Eylül 1332 (25 Eylül 1916) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Bağdad, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul vilâyetleriyle Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karesi, Kudüs-i Şerif, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisâr-ı Sahib, İçel, Kütahya, Maraş, Niğde, Eskişehir mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

133 BOA/DH.ŞFR., nr. 70/183, Dahiliye Nezareti EUM’de 22 Teşrinisani 1332 (5 Aralık 1916) tarihli Adana Vilâyeti’ne şifre telgraf.

Urfa'ya yine aynı tarihte "Ermenilerin mikdarı hakkındaki cedvelin bir daha işara mahal bırakılmayacak seri'an irsâli [gönderilmesi]";¹³⁴ Diyarbakır, Suriye ve Mamuretülaziz Vilâyet ve Deyr-i Zor Mutasarrıflığı'na gene aynı tarihte "Liva/Vilâyet dahilindeki Ermenilerin miktarına dair 11 Eylül sene 1332 [24 Eylül 1916] telgrafname ile talep edilen cedvelin tekrar işarına mahal bırakılmayarak ilk posta ile irsâli [gönderilmesi]" ile ilgili çekilen telgraflar birer örnek olarak verilebilirler.¹³⁵

Bu cetvellerin niçin istendiği konusunda bazı bölgelere izahat da verilir. Örneğin 14 Şubat 1917'de Kütahya'ya yollanan bir telgrafta, daha önce yollanan bilgilerden, "liva dahilindeki Ermenilerin nereli oldukları tasrih edilmiyor [açık belirtilmiyor]" dendikten sonra, "bunların mikdârını sormakdan maksad nere ahalisinden ve oraya ne suretle gelmiş ve kalmış olduklarını anlamaktır. Bu cihetin iyice tasrihi [açık belirtilmesi] lâzımdır" denir.¹³⁶ 17 Şubat 1917'de birçok bölgeye çekilen bir telgrafta, "liva/vilâyet dahilindeki Ermenilerin miktarını sormaktan maksad memleketlerini ve hangi vilâyet ve livadan oraya geldiklerini anlamak içindir" dendikten sora "Binaen-aleyh bunların ne miktarının yerli ve ne kadarının hangi vilâyet ve liva ve kaza ahalisinden olduğunun yegân yegân [ayrı ayrı] tahkikiyle vilâyet üzerine yekûnlerinin telgrafla sûrat-i inbası [haber verilmesi] ve babda tanzim olunacak cedvelde kabile kaza üzerinde miktarlarıyla nere ahalisinden olduklarının derciyle [kaydedilerek] ilk posta ile irsâli [gönderilmesi]" istenir.¹³⁷

26 Mart 1917 tarihli "çok acil" notuyla birçok bölgeye çe-

134 (BOA/DH.ŞFR., nr. 70/186, Dahiliye Nezareti EUM'den 22 Teşrinisani 1332 (25 Aralık 1916) tarihli Urfa Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

135 BOA/DH.ŞFR., nr. 70/190, Dahiliye Nezareti EUM'den 22 Teşrinisani 1332 (25 Aralık 1916) tarihli Diyarbakır, Suriye ve Mamuretülaziz Vilâyet ve Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

136 BOA/DH.ŞFR., nr. 73/5, Dahiliye Nazırı Talat'tan 1 Şubat 1332 (14 Şubat 1917) tarihli Kütahya Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

137 BOA/DH.ŞFR., nr. 73/29, Dahiliye Nazırı Talat'tan 4 Şubat 1332 (17 Şubat 1917) tarihli Adana, Ankara, Aydın, Beyrut, Halep, Suriye, Sivas, Kastamonu, Konya, Musul vilâyetlerine Urfa, İzmit, İçel, Eskişehir, Bolu, Zor, Karesi, Kuddüs-i Şerif, Karahisar-ı Sâhib, Maraş, Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

kilmiş bir telgraftan, geride kalan Ermenilerin sayılarına ilişkin olarak 11 Şubat ve 18 Şubat 1917 tarihlerinde ayrı ayrı telgrafların çekilmiş olduğunu anlıyoruz. Bazı il ve ilçelerden, kalan Ermenilerin sayılarının aktarılması gecikmiştir. Bu nedenle Talat Paşa cevabın niçin geciktiğinin izahının yapılmasını ve bununla beraber üç gün içinde gerekli bilgilerin iletilmesini ister. Ayrıca bu gecikmeye “sebebiyet veren kazâ kaymakamları esâmîsinin [isimlerinin] iş’ârî lüzûmu [yazılı bildirilmesi lüzumu] ehemmiyetle tebliğ” edilir.¹³⁸

Genel bir döküm çıkarma Ağustos 1917’de de yapılacaktır. 2 Ağustos’ta çeşitli illere yollanan bir telgrafla üç ayrı soru sorularak bunlara ayrı ayrı cevap verilmesi istenir: “1- Vilâyetiniz/livanız dâhilinden mahall-i ahira sevk edilen Ermenilerin mikdârıyla bunlara aid emvâl-i menkûlenin mecmû’ kıymeti nedir? 2- El-yevm ne kadar Ermeni vardır ve bunların ne mikdârı kendi hânelerinde sâkindir? 3- Sevk edilen Ermenilere aid mebânî-i’ metrûkenin [boşalmış binaların] ne mikdârı muhâcirine verilmiş ve ne kadarı Maliyece bi’l-müzâyede icâra rabt olunmuşdur? Mevâd-ı mezkûre [zikredilen mallar] hakkında m’alûmat mevcudunun ayrı ayrı serî’an ve şifre ile inbâsı [bildirilmesi].”¹³⁹ 21 Ağustos’ta ise yine çeşitli illere yollanan bir telgrafta, “Vilâyet dahilinde el-yevm [şu anda] mevcut bulunan Ermenilerden ne kadarının yerli ve ne kadarının hangi vilâyet veya elviye-i müstakille ahalisinden olduğunun yegân yegân [ayrı ayrı] tahkikiyle yekûnlerinin telgrafla... ve bu babda tanzim olunacak cedavelin ilk posta ile irsâli [gönderilmesi]” istenecektir.¹⁴⁰

138 BOA/DH.ŞFR., nr. 74/115, Dahiliye Nazırı Talat’tan 13 Mart 1333 (1917) Adana, Aydın, Suriye Vilâyetine, Urfa, Zor, Karesi mutasarrıflığına şifre telgraf. Aynı gün aynı telgraf Kastamonu ve Konya vilâyetlerine de çekilecektir, BOA/DH.ŞFR., nr. 74/118.

139 BOA/DH.ŞFR., nr. 78/225 Dahiliye Nezareti AMMU’dan 29 Temmuz 1333 (1917) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul vilâyetleriyle Eskişehir, Urfa, İçel, Bolu, Teke, Canik, Çatalca, Zor, Kuûs-ü Şerif, Karahisar-ı Sahib, Kale-i Sultaniye, Karasi, Kayseri, Kütahya, Maraş, Niğde, Cebel-i Lübnan mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

140 BOA/DH.ŞFR., nr. 72/210, Dahiliye Nazırı Talat’tan 8 Ağustos 1333 (1917)

Eğer Murat Bardakçı'nın Talat Paşa'ya ilişkin yayımladığı belgelere bakılırsa görülecektir ki, belgeler yukarıdaki sorulara cevap teşkil etmektedir ve sadece nüfusa ilişkin değil emlak, öksüz-yetim çocuk vb. ile ilgili bilgileri de içermektedir. Yine belgelerden anladığımız gibi, sorulan soruların cevaplarının gelmesi bazen aylar almaktadır. Bu nedenle söz konusu belgelerin 1917 sonları, belki daha kuvvetle muhtemeldir ki, 1918 başlarında hazırlanmış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Suriye'de Ermeniler: İmha mı iskân mı? Yüzde 5-10 meselesi

Dündar benim, “yüzde 5-10 uygulaması imha politikasının bir göstergesi olarak ele alınabilir” tezimi “spekülatif ve hatalı” bulmaktadır; yanlış olduğu kanaatindedir. Çünkü ona göre, İttihatçı politikanın esası Ermenileri Suriye'ye iskân etmektir. Dolayısıyla İttihatçılar, Suriye'ye ulaşan 500.000 civarındaki Ermeni nüfusunu 168.000 civarına indirmek veya yüzde 10 prensibine göre yerleştirmek gibi bir politika içine girmediler. “İskân bölgelerinde katliamlar yaşanmışsa, bunun nedeninin % 10 prensibi olmadığı yeterince açıktır”¹⁴¹ diyen Dündar, katliamların ne ile alakalı olduğu veya niye yapıldıkları konusunda hiçbir şey söylemez ama Ermenilerin esas olarak bu bölgeye yerleştirilmiş olduklarını ve bu yerleştirmede yüzde 10 ilkesinin geçerli olmadığını savunur. Ona göre, yüzde 10 gibi bir kural, Ermeniler Müslümanların yaşadığı mevcut köy ve kasabalara yerleştirilirken söz konusu olmuş olabilir ama bunun dışında geniş iskân bölgeleri vardı ve Ermeniler esas olarak buralara yerleştirilmişlerdi. Yani Suriye'nin genelinde Ermenilerin iskânında yüzde 10 kuralı söz konusu değildi.

tarihli Adana, Ankara, Aydın, Beyrut, Halep, Suriye, Kastamonu, Konya, Musul vilâyetleriyle Urfa, İzmit, Eskişehir, İçel, Bolu, Zor, Karasi, Kudûs-ü Şerif, Karahisar-ı Kütahya, Maraş, Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

141 Fuat Dündar, “Taner Akçam'ın Son Kitabı Vesilesiyle...”, s. 81-83. Bundan sonraki alıntılar bu sayfalardan yapılmıştır.

Aslında Dündar'ın bu eleştirisinin üzerinde durmak bile gereksiz sayılabilir. Çünkü kendisi de kitabında, benim söylediklerimi tekrar etmektedir. Dündar, İttihatçıların politikalarını tanımlarken, “iskân sırasında Türkleştirilmesi istenen ve Anadolu'da kalmasına izin verilen gayri Türk ve gayrimüslimlerin Türkler arasında % 5 oranında, Ermenilerin ise iskân bölgelerinde % 10... oranında iskânları(nın)” planlandığını aktarmaktadır. Bu amaca uygun olarak, “Talat Paşa Anadolu'da % 5 nisbetini tutturmakla uğraşırken Şükrü Bey iskân mahallinde % 10'u tutturmaya çalışmıştı” demektedir. “İskân mahalline varabilen şanslı Ermenilerin yerli nüfusun %10'unu geçmemesi için... bu oranı aşan Ermenileri(n) başka vilâyetlere yeniden sevk” edildiklerini eklemektedir.¹⁴²

Sorunu Dündar'ın iç çelişkisi olarak ele alabilir ve kendisinden düşüncelerini netleştirmesini talep ederek kapatabiliriz. Fakat kuvvetle muhtemeldir ki Dündar, bana yönelik eleştiri makalesini kendi kitabını bitirdikten sonra kaleme almıştır ve bu makalede, kitabındaki fikirlerini biraz değiştirmiş, geliştirmiş ve yenilemiştir. Dündar'ın ileri sürdüğü fikirler, Ermenilerin imhasının mı yoksa iskânının mı amaçlandığı tartışması açısından son derece önemli olduğu için, konuyu ayrıntılı olarak ele almakta fayda vardır.

Önce Dündar'ın düşüncelerini kısaca özetlemek yerinde olacak. Şunları söylüyor Dündar: Eğer Suriye'de yüzde 10 prensibi uygulanacak olursa, buraya yerleştirilmesi gereken Ermeni sayısı 100.000 civarındadır. Halbuki Suriye'ye 500.000'e yakın Ermeni ulaşmıştır. “İstatistik verilerine dayanarak operasyon yapan bir iktidar”ın hata yapması mümkün olamayacağına göre, İttihatçıların 500.000 kişinin Suriye'ye ulaşmasını istediklerini kabul etmek gerekir. Eğer İttihatçılar Suriye'de yerleşecek Ermeniler için yüzde 10 ilkesini öngörselerdi, oraya sadece 100.000 kişinin gelmesini sağlardı. Ama öte yandan Osmanlı yöneticileri, bölgelere, Ermenilerin Suriye'de yüzde 10 esasına göre yerleştirilmelerini isteyen telgraf emirleri yolluyorlardı. Peki bu durum nasıl açıklanacaktı?

142 Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 424-425.

Dündar bu konuda çok zorlandığını itiraf eder, ta ki üç ay-
rı şeye rastlayıncaya kadar. **Birincisi**, çadır resimleri görmüş-
tür; “Ermenilerin çadırlarda yaşadığına dair fotoğrafların olma-
sı”, onun için çok önemli bir ipucudur. Çünkü ona göre çadır
resimleri, toplama kamplarına benzeyen yerleşim bölgeleri an-
lamına gelmektedir. Eğer yerleşim için yerler ayrılmışsa, ortada
Ermenilere yönelik ne sistemli bir katliamdan söz edebiliriz ne
de yüzde 10 kuralı söz konusudur.

İkincisi, Dündar elindeki “binlerce şifreli telgrafı tekrar”
okumuş ve bir tane belgede “yeni tesis edilecek Ermeni mın-
tıkaları” ibaresine rastlamıştır. Mesele artık esas olarak çözül-
müştür. Demek ki İttihatçılar, Ermenileri bir taraftan Müslü-
manların yaşadığı mevcut kasaba ve köylere yüzde 10 kuralına
bağlı olarak yerleştirirken, bir taraftan da onlar için yeni yer-
leşim yerleri açıyordu. O halde yüzde 10 kuralı sadece *mevcut*
yerleşim yerleri için geçerliydi. Müslümanlar arasına dağıtıla-
cak yüzde 10’un dışında kalan kesim *yeni, müstakil* yerleşim
yerlerine yerleştirilecekti. Dündar, benim de söz konusu Os-
manlı belgesini kullandığımı fark etmiştir ama beni bu belge-
deki “ifadenin ne anlama geleceği hususunda belli ki yeterince
düşünmemiş” olmakla eleştirmektedir.

Artık üçüncü ve son bir adım daha gereklidir. O da, söz ko-
nusu Osmanlı belgesinde geçen “yeni tesis edilecek Ermeni
mıntıkaları”nın sınırlarını tespit etmektir. Dündar, bunun için
de çok uğraşır ama “tüm çabalarına rağmen bu mıntıkların
kapsamına giren yerleri net olarak tespit edemez”.¹⁴³ Dündar’ın
yardımına, Genelkurmay Başkanlığı’nın yayımladığı bir kitap ve
oradaki bir harita yetiyecektir. Haritada bir bölge “Ermeni mın-
tıkası” olarak gösterilmektedir. Artık sorun *tamamıyla* çözül-
müştür. Bu haritanın varlığı bile, “Ermenilere yönelik uygula-
nan imha politikasıdır ve yüzde 5-10 kuralı da bunun kanıtıdır”
yolunda benim söylediklerimi geçersiz kılmaya yetmektedir.

Sonuçta Dündar’a göre, 500.000 Ermeni’nin Suriye’ye İtti-
hatçıların hesapları dışında ulaşmaları imkânsızdır. İttihatçı-
lar Ermenilere yönelik sistemli bir imha değil, iskân politika-

143 Fuat Dündar, “Taner Akçam’ın Son Kitabı Vesilesiyle...”, s. 82.

sına sahiptiler. Ermeniler iki türlü iskân edilmişlerdir: Bir kısım Ermeni, Müslümanların yaşadığı mevcut köy ve kasabalara yüzde 10 usulüne göre yerleştirilmiş; geri kalanlar ise yeni yerleşim mıntıkaları yaratılarak oralara yerleştirilmişlerdir. Eğer bu dönemde bazı katliamlar yaşanmışsa da, bunlar ana model içinde önemsiz bir ayrıntı gibidir ve özel olarak açıklanmalarına gerek yoktur.

Dündar'ın tezinin ana sorunu

Tartışmanın merkezinde duran soru şudur: 1915-1917 döneminde Suriye'de gerçekten ne oldu? Suriye'de Ermenilerin iskânını hedefleyen bir politika var mıydı ve sistemli bir iskân politikası uygulanmış mıydı? Burada konu hakkında ayrıntılı tartışma yapma şansına sahip değilim. Fakat eldeki tüm arşiv malzemelerini karşılaştırmalı olarak incelediğimizde, aşağı yukarı şöyle bir tablo ile karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz: İttihat ve Terakki Partisi, 1915 sonbaharına kadar Suriye'ye ulaşan Ermenileri ağırlıklı olarak Halep ve Deyr-i Zor arasındaki mıntikalar olmak üzere, vilâyetin çeşitli yerlerine yerleştirmek esasına dayalı bir politika izlemiş; bu doğrultuda yerleşim mıntıkaları tespit etmiş, kamplar kurmuş ancak 1916 başı itibarıyla bu politikadan vazgeçmiştir. Halep ve Deyr-i Zor arasında oluşturulmuş ve sayıları 18 civarında olan bu “geçici” ve “kalıcı” yerleşim yerleri 1916 Martı ile birlikte boşaltılmaya başlanmış ve tepe noktasını Deyr-i Zor çöllerinde 200.000 civarında insanın katledilmesinin oluşturduğu ikinci bir imha dalgası organize edilmiştir.

Dündar'ın, ana hatası, yukarıdaki aynısıdır. Tek bir ATA-SE belgesine aşırı güvenmiş ve tezlerini esas olarak bu belgenin üzerine inşa etmiştir. Osmanlı arşiv malzemelerini bile ATA-SE belgesi çerçevesinde yorumlamaya ve açıklamaya çalışmıştır. Bu nedenle de konu hakkında mevcut diğer arşiv malzemelerini ve çalışmaları yok saymış, elinin tersi ile bir kenara koymuştur. Dündar, “Bu durumda, [Suriye'de] kalan 400 bine yakın Ermeni'ye ne olduğu sorusuna, başvurduğum hiçbir kitap

ve belgede cevap bulamamıştım” derken Alman, Amerikan ve özellikle Ermeni kaynaklarını, açıkça “kitap ve belge” kategorisinden saymadığını söylemiş olmaktadır.¹⁴⁴

Burada altı çizilmesi gereken iki önemli husus var. **Birincisi**, metodoloji sorunu ile doğrudan ilgili. Tek bir ATASE belgesindeki “yeni Ermeni mntıkaları” ifadesini esas alarak ve bir Osmanlı belgesinde gördüğü bir ifadeyi de bu haritaya bağlı olarak yorumlayarak, Ermenilere yönelik sistemli bir imha değil, iskân politikası uygulandığını ileri sürmek yanlıştır ve bir tarihçinin böyle bir hata yapmaması gerekir. Maalesef Türkiye’de, tarihyazımında “belgesini buldum” zihniyeti çok kuvvetlidir. Dündar’ın bana yönelik eleştiri yazısında söyledikleri bunun tipik bir örneği sayılabilir.

Genel olarak, sosyal süreçlerin asla bir tane belge ile açıklanamayacağını kabul ederiz. Eğer bir sürece damgasını vurmuş bir politikadan söz ediyorsak, bu politikanın kendisini onlarca yüzlerce belgede değişik tarzlarda ifade etmesi gerekir. Olayların [burada iskânın] genel çerçevesini belirleyen belgeler manzumesi ile karşılaşmadan ve süreçte bir süreklilik ve sistematik gözlenmeden, yani bu belgeler manzumesinin ortasından akan bir sistematığı açığa çıkartmadan bir yerleştirme politikasından söz etmek mümkün değildir.

“*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*” kitabımda, aynı içerikteki belgeleri, çok fazla tekrar riskini de göze alarak yayımlamamın ana nedeni buydu. Ortada, tek bir belgede karşılaşılmış bir ifadenin değil, bir sistematığın ve sürekliliğin söz konusu olduğunu göstermek istiyordum. Suriye’de Ermenilerin yeni yerleşim yerleri ve iskân politikaları konusunda da yapılması gereken bu olmalıdır.

İkincisi, yeni yerleşim yerleri “yeni tesis edilecek Ermeni mntıkaları” ifadesi ile imha siyaseti arasında birbirini dışlayan bir ilişkinin kurulmasına gerek de yoktur. “Yeni yerleşim yerleri veya mntıkaları”, imha siyasetinin bir parçası ve hatta aracı olarak da gündeme gelebilir. Amerika’da, Kızıldere’ye karşı gündeme gelen imha politikası bu konuda verilebilecek ör-

neklerin başında gelir. Kitlesel katliamlardan hayatta kalan Kızılderilileri, kendi yaşadıkları yerlerden sürmek, onlar için özel yaratılmış “yerleşim alanlarına” toplamak, Amerika’da izlenen imha politikasının en temel araçlarından birisiydi. Kızılderililer için açılan bu yeni yerleşim yerlerinde, onların asimile edilmesi, yani Kızılderili olarak varlıklarına son verilmesi amaçlanıyordu. “Native American Reservations” veya “Indian Reservations” olarak adlandırılan bu “yeni mıntıkalar” hâlâ varlıklarını sürdürmektedirler. Bu nedenle, bu yerlerin yaratılması Kızılderili soykırımının son aşaması sayılır ve bu düşünce akademik dünyada genel kabul görür.¹⁴⁵

Amerika’da oluşturulan bu “yeni mıntıkaların” kelimenin gerçek anlamıyla yerleşim yerleri olduklarını, okul, sağlık ocağı vb. gibi altyapı hizmetlerine de sahip olduklarını eklemek gerekir. Dolayısıyla 1915-1917 döneminde Suriye’de, başlangıç aylarında yaratılması planlanan “yeni yerleşim yerleri” politikasının varlığı, Ermenilerin imha edilmeleri siyasetinin önemli bir parçası olarak da okunabilir ve anlaşılabilir. Fakat söylediğim gibi, 1915 sonlarına kadar, “yeni yerleşim yerleri yaratma” ve süreç içerisinde Ermenileri buralarda asimile etme fikrine sahip İttihatçılar, Suriye’ye ulaşan Ermeni sayısının fazlalığı nedeniyle, 1916 başı ile birlikte bu politikadan vazgeçtiler.

Şimdi Dünder’ın ileri sürdüğü argümanların eleştirel bir gözle değerlendirilmesine geçebiliriz:

a) Dünder, İttihatçıların “hata yapmayacaklarına” inanıyor ve tüm tezini bu varsayıma dayandırıyor. Dünder’a göre, 500 bine yakın Ermeni’nin İttihatçıların hesapları dışında Suriye’ye ulaşması imkânsızdı. İttihatçılar, Suriye için yüzde 10 ilkesini savunsalardı, 500.000 değil sadece 100.000 kişinin gelmesine izin verirlerdi. Çünkü Dünder’a göre, “istatistik verilerine dayanarak operasyon yapan bir iktidar(ın)” hem de “beş misline

145 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için şu iki temel kaynağa başvurulabilir: Churchill, Ward, *A Little Matter of Genocide: Holocaust and Denial in the Americas 1492 to the Present*, City Lights Books, San Francisco, 1997; David E. Stannard, *The Conquest of the New World, American Holocaust*, Oxford University Press, New York, Oxford 1992.

varan bir hata” yapması mümkün değildir. Kitlese katliamlarla uğraşan biliminsanları adına bu tür retorik sorulardan bıktığımızı itiraf etmek zorundayım. Birkaç soru da ben sorayım: “Madem Hitler, tüm Yahudileri imha edeceğini söylüyordu, niye beş yıl boyunca egemenliği altında tuttuğu topraklarda mevcut Yahudilerin ancak yüzde 65-70 civarını imha edebilmiştir?” Veya “İttihatçıların amacı eğer Ermenilere soykırım uygulamak olsaydı, onları bulundukları yerde öldürürdü. Böyle bir amacı vardı da, Ermenileri ta Suriye’lere kadar yollama zahmetine niye katlandı?” vb.

Tüm bu soruların ve Dündar’ın temel kuşkusunun cevabı aslında çok basit, insanoglu hıyar değil ve doğramakla bitmiyor. Üstelik çok dayanıklılar ve en zor yaşam koşullarında bile insanı hayrette bırakan bir direnme gücüne sahipler. Ayrıca İstanbul’da da kuvvetli bir uydu ile tüm bölgeyi kontrol eden, bir düğmeye basınca istediği her şeyi yapan dev bir bilgisayar hüküm sürmüyor. Dündar, İstanbul’da dört cephede birden savaş yürüten ve bölgeleri ne kadar yakından kontrol edebildiği bile meçhul bir partinin var olduğunu unutup; elinde hesap makineleriyle dolaşan “her şeye kadir” istatistik uzmanlarının hüküm sürdüğünü zannetmesi ve birçok işi de istatistik ve matematik aşkı nedeniyle yaptıklarını düşünmesi gerçekten çok tuhaf.¹⁴⁶

Aslında konu, İttihat ve Terakki Partisi bölgelere ne kadar hâkimdi ve imhayı ne derece amaçladığı biçimde organize edebilmişti gibi son derece önemli bir soruyla doğrudan ilintilidir. Ama bu soruyu burada tartışmam mümkün değil, bu nedenle cevabı bir kenara bırakarak, konuya ilişkin genel bir gözlemimi aktarmakla yetinmek istiyorum. Özellikle Ermeni akademisyenler, Ermenilere uygulananın bir soykırım olduğunu ispat edebilmek için, İttihatçıları mümkün olduğu kadar Nazilere yakın bir yerde tanımlamaya çalıştılar. İttihatçıları, sahip olmadıkları imkânlarla ve mükemmel bir devlet organizasyonu-na sahipmiş gibi gösterdiler. Ermenilerin imhası sırasında yaşa-

146 Nitekim Ayhan Aktar ve Hamit Kırmızı eleştiri yazılarında bu konunun altını özel olarak çizdiler. Bkz. Aktar, Kırmızı, a.g.e., s. 175-178.

nan tutarsızlıkların, anlamsızlıkların ve çelişkilerin altında dahi derin bir anlam aradılar. Hatta bunları merkezî sinsi bir planın, bilinçli olarak düzenlenmiş parçaları olarak açıklamaya çalışanlar oldu. Oysa kural şudur: İttihatçılar, 1914’lerde devleti ne kadar yönetmeyi becerebildilerse, Ermenilerin sürgün ve imhalarını da o kadar becerebildiler. Sıradan devlet işlerini bile eline yüzüne bulaştıran bir devletin, sürgün ve imhayı son derece düzenli organize edebileceğini düşünmek fazla saflık sayılmalıdır.

b) Dündar’ın “toplama kampına benzer yerleşim yerleri”nin varlığını bazı resimlerden çıkarttığını söylemesi çok ciddi bir talihsizliktir. Eğer Dündar, başta hayatta kalan Ermenilerin veya misyonerlerin anılarında kaleme aldıkları olmak üzere Ermeni, Amerikan ve Alman kaynaklarını ve arşiv malzemelerini ciddiye alsaydı, Raymond Kevorkian’ın, özellikle Ermeni kaynaklarına dayanarak, konuyu ayrıntılarıyla ele aldığı çalışmalarına¹⁴⁷ gereken önemi verseydi, bu kamplar hakkında, her bir kamptaki çadır sayıları da dahil olmak üzere ayrıntılı bilgiye sahip olabilirdi.

Bu kaynak ve çalışmalardan biliyoruz ki, Adana’dan Antep’e, Antep’ten Halep’e tüm yol boyunca en az on sekiz “kalıcı” ve “geçici” kamp oluşturulmuştu. Hatta aşağıda aktaracağım bir Osmanlı belgesinde de göreceğimiz gibi, bu kampların hangilerinin geçici, hangilerinin kalıcı oldukları sıralanmış ve aralarındaki idari ilişkiler bile ayrıntılı olarak belirlenmişti. Bu kamplar 1915 Haziranı’ndan itibaren oluşturulmaya başlanmışlar, 1916 başından itibaren ise sistemli olarak boşaltılmışlardır. Bu kamplar ve etrafındaki bölgeler, kalıcı Ermeni yerleşim yeri olarak ilan edilmişlerdi. Bu kamplar 1915 sürgün ve imha politikalarının ayrılmaz bir parçasıdır.

Zannediyorum Dündar’ın temel hatası, Türk tarihçilerinde var olduğunu söylediğim “Elekdağ sendromu” ile hareket et-

147 Raymond Kevorkian (ed), “L’extermination des déportés arméniens ottomans...”, a.g.e. Daha fazla bilgi için bkz. <http://www.imprescriptible.fr/cdca/kevorkian.htm> ve <http://www.imprescriptible.fr/rhac/tome2.htm>

miş olmasıdır. Dünder, kaynaklar ve arşiv malzemeleri konusunda tepesine ATASE arşivini yerleştirdiği bir hiyerarşi oluşturmuştur. Hiyerarşide ikinci sırada Osmanlı Arşivi vardır. Başta Ermeni kaynaklar olmak üzere, diğer arşiv malzemeleri ise fazla bakılması gerekmeyen kaynaklar olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Ermeni kaynaklarına, ne yakından bakmaya ne de orada dile getirilen görüşler hakkında bir fikir bildirmeye gerek vardır. Bunlar yok sayılır, olur biter...

c) Dünder'ın, elindeki "binlerce şifreli telgrafı tekrar" okuduğu ve sadece bir tane belgede "yeni tesis edilecek Ermeni mıntıkaları" ibaresine rastladığı ifadesi; hele hele "çadır resimleri-bir Osmanlı Belgesi ve bir ATASE belgesi" üçlemesinden kalkarak İttihatçıların Ermenileri imha değil, iskân etmeyi amaçladıklarını ileri sürmesi bir başka talihsizlik sayılmalıdır. Birincisi, yukarıda dile getirdiğim gibi, metodolojik açıdan bu argüman sorunludur; "binlerce şifreli telgraf" içinde, sadece bir tane belgede bu ifade varsa, demek ki, böyle bir politika söz konusu değildir, mesele bu kadar basittir. Bir belgede görülen bir ifadenin bir politika çıkartmak inanılması zor bir tarihçilik hatası olarak kabul edilmelidir. İkincisi, Dünder'ın bu ifadeyi niçin sadece bir tane belgede görmüş olduğunu anlayabilmek mümkün değildir. Çünkü İttihatçılar Ermenilerin Suriye'de yerleştirmeleri meselesini ele aldıkları hemen her belgede, düzenli ve sistemli olarak, Ermenilerin hem Müslümanların yaşadığı *mevcut* köy ve kasabalara hem de *yeni* açılacak bölgelere yerleştireceklerini açık açık söylerler. Yani, elimizdeki Osmanlı belgelerinde, Ermenilere yeni mıntikalar tesis edileceği ve buralarda köy ve nahiyeler vb. kurulacağı sıkça tekrar edilir. Burada konuya ilişkin bulabildiğim belgelerin bir listesini sunmakta fayda görüyorum.

Bulabildiğim ilk belge 12 Mayıs 1915 tarihliidir. "Mahrem" kaydıyla Halep'e yollanan telgrafta Ermenilerin yerleştirilmesinde *mevcut* ve *yeni yerler* ayrımını açık olarak yapılır ve "oraya sevk olunan Ermenilerin köylere dağıtılmaları ayrıca karreye [yerleşim yeri] teşkil etmek şıklarından hangisi muhît

i'tibâriyle mümkünse ol sûrette iskân" edilmeleri istenir.¹⁴⁸

İkinci belge, 23 Mayıs 1915 tarihli, Talat Paşa imzasıyla, Erzurum Van ve Bitlis vilâyetlerine yollanan telgraftır. Telgrafta, "Mahall-i iskâniyye karyelerine vürûd eden Ermeniler icâb ve hâl ve mevki'e göre ya müteferrik sûrette *mevcûd kurâ ve kasabâta* inşâ edecekleri hânelere veyâhûd taraf-ı hükûmetden *ta'yin edilecek mahallerde yeniden te'sis edecekleri* köylere yerleştirilecektir" denir (italikler bana ait – T.A.).¹⁴⁹ Görüldüğü gibi, belgede hem *mevcut* yerleşim birimlerinde inşâ edilecek yeni binalardan hem de *yeni* tayin edilecek mahaller (bölgeler) ve burada kurulacak *yeni* köylerden bahsedilmektedir. Aynı telgraf Musul Vilâyeti ile Urfa ve Deyr-i Zor mutasarrıflıklarına ve Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya da gönderilmiştir.¹⁵⁰

Üçüncü belge, 26 Mayıs 1915 tarihli, Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne yollanan, Ermenilerin sürgün edilmelerinde göz önüne alınması gereken hususların ele alındığı bir yazıdır. Yazıda, "Ermeni nüfusu, gönderildiği yerlerdeki aşiret ve İslâm sayısının yüzde 10 nisbetini geçmemelidir" ve "Ermenilerin kuracakları köylerin her biri elli evden çok olmamalıdır" denmektedir. Görüldüğü gibi belge hem *yeni* yerler kurulacağını ima etmekte hem de Ermeni nüfusu gönderildiği yerlerdeki Müslümanların nüfusu ile kıyaslamaktadır.¹⁵¹

Dördüncü belge, 26 Mayıs 1915 tarihli Dahiliye Nezareti'nden Sadrazamlık (Başbakanlık) makamına yazılan yazıdır. Bu yazıda da Ermenilerin "tayin ve tahsis edilen mahallere nakil ve

148 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/335, Dahiliye Nezareti EUM'den 29 Nisan 1331 (12 Mayıs 1915) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf. (<http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge2600belge/238.doc>)

149 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/93, Dahiliye Nazırı Talat'tan 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihli Erzurum, Van, Bitlis vilâyetlerine şifre telgraf; BOA/DH.ŞFR., nr. 53/94, Dahiliye Nazırı Talat'tan 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihli Dördüncü Ordu Hümâyûn Kumandanlığı'na şifre telgraf.

150 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/91, Dahiliye Nazırı Talat'tan 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihli Musul Vilâyeti ile Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına şifre telgraf

151 İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1984, s. 224; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1988, 4. basım, s. 277.

iskânı”ndan söz edilir.¹⁵² Yani Ermenilere *mevcut* yerleşim yerleri dışında *yeni* bölgeler tahsis edilecektir.

Beşinci belge, 31 Mayıs 1915 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı’dır. Kararda 15 maddelik bir yönetmelik de vardır. Bu yönetmeliğin 4. maddesi [Oluşturulan iskân yerlerine ulaşan Ermeniler duruma ve yere göre; *ya mevcut köy ve kasabalar-da* ayrı ayrı inşa edilecek evlere ya da yerel idareciler tarafından *belirlenecek yerlerde kurulacak köylere* yerleştirileceklerdir]; 5. maddesi [Iskân bölgelerinde köy kurulmasına elverişli, boş, sahipsiz ve devlete ait arazi bulunmaması durumunda, devlet malı olan çiftlik ve köylerin iskân için tahsis edilmeleri uygundur]; 6. maddesi [Ermenilerin yerleştirilecekleri köy ve kasabalarla, *yeniden kurulacak* Ermeni köyleri sınırlarının...] ve 7. maddesi [Köy ve kasabalarda yeni yapılacak evlere yerleştirilen Ermeniler ile *yeni kurulan* köylere yerleştirilen Ermenilerin...] Ermenilerin hem *mevcut* hem de *yeni* yerlere yerleştirileceklerini açık olarak belirtir (italikler bana aittir – T.A.).¹⁵³

Altıncı belge, Fuat Dündar’ın “binlerce şifreli telgraf” içinden, “yeni te’sîs edilecek Ermeni mıntıkaları” ifadesini okuduğu 1 Temmuz 1915 tarihli telgraftır.¹⁵⁴

Yedinci belge, 5 Temmuz 1915 tarihinde, “Ermenilerin *iskânlarına tahsîs edilen mıntika* görülen lüzûm üzerine ta’dîl ve tevsî’ edilmiştir [değiştirilmiş ve genişletilmiştir]” denerek birçok bölgeye gönderilmiş bir telgraftır.¹⁵⁵ Bu telgrafın

152 Dahiliye Nezareti’nden, Sadrazamlık makamına 13 Mayıs 1331 (26 Mayıs 1915) tarihli yollanan tezkere, tam metin için bkz. Atı, 23 Şubat 1920. Belgenin zikredildiği kaynaklar için bkz. Gürün, s. 277-278; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Yayın no. 5, Van, 1990, s. 110; Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, Genelkurmay, Ankara, 1996, s. 53.

153 Söz konusu 15 maddenin başlığı, “Savaş hâli ve olağanüstü siyasi zorunluluklar dolayısıyla, başka yerlere nakledilen Ermenilerin iskân ve işleri ile diğer konular hakkında yönetmeliktir”. Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt I*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2005, s. 131-133; 427-431.

154 BOA/DH.ŞFR, nr. 54/261, Dahiliye Nazırı Talat’tan 18 Haziran 1331 (1 Temmuz 1915) tarihli Suriye, Halep, Musul vilâyetleriyle Urfa, Zor mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

155 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/315, Dahiliye Nezareti İAMM’den 22 Haziran 1331 (5

benzeri aynı gün Deyr-i Zor Mutasarrıflığı'na da gönderilmiş ve bu telgrafta da "Ermenilerin *iskân edilecekleri mıntika* tev-sî edilerek [genişletilerek]" yeni bölgeler eklendiği belirtilmiştir¹⁵⁶ (italikler bana ait – T.A.). Bundan on gün sonra, 15 Temmuz tarihinde birçok bölgeye yollanan başka bir telgrafta da aynı ifadeler tekrar edilmiştir.¹⁵⁷ Tüm bu belgelerden anlaşıldığı gibi Ermenilere yerleşecekleri "mıntikalar" tahsis edilmiştir.

Sekizinci belge, 21 Aralık 1915 tarihli ve din değiştirmelere izin verilmesi ile ilgilidir. Telgrafta, "Mahall-i âhardan berâ-yı *iskân* gelmiş olan Ermenilerden ârzû edenlerin *yeni mıntikalara vürûdları* târihinden i'tibâren ihtidâlarının alelusûl kabûlü" istenmektedir¹⁵⁸ (italikler bana ait – T.A.). Görüldüğü gibi bu belgede de Ermeniler için "yeni mıntikalar" ifadesine yer verilmiştir.

Dokuzuncu belge, Ermeni yerleşim yerlerini tanımlama açısından en kapsamlı olan belgedir. "Mu'âmele-i Umûmiyye-i Sevkiyye Hakkında Ta'limât-nâmedir", başlığını taşıyan belge 7 Ekim 1915 tarihli ve Ermenilerin yeni yerleşim yerlerinde alınacak tedbirleri kapsamaktadır.¹⁵⁹ Toplam 55 maddeden oluşan belgede gerçi Ermeni ifadesi geçmez ve muhacir ifadesi kullanılır ama belgeyi "İskân-ı Aşâyir ve Muhâcirîn Müdü-

Temmuz 1915) tarihli Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyârbekir, Suriye, Sivas, Trabzon, Ma'mûretü'l-azîz, Musul Vilâyâtına, Adana Emvâl-i Metrûke Komisyon Riyâsetine, Zor, Maraş, Canik, Kayseri, İzmit mutasarrıflıklarına, Halep Emvâl-i Metrûke Komisyon Riyâseti'ne şifre telgraf.

156 BOA/DH.ŞFR, nr. 54/308, Dahiliye Nezareti IAMM'den 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihli Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

157 BOA/DH.ŞFR, nr. 54/308, Dahiliye Nezareti IAMM'den 29 Haziran 1331 (12 Temmuz 1915) tarihli Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyârbekir, Sivas, Ma'mûratü'l-azîz, Urfa, Kayseri, Canik, İzmit vilâyet ve mutasarrıflıklarına şifre telgraf. Yukarıda, Deyr-i Zor'a gönderilen belgeye de aynı numara verilmiştir ki, bu arşivde sıkça rastlanan bir numaralandırma hatası sayılmalıdır.

158 BOA/DH.ŞFR, nr. 59/83, Dahiliye Nazırı Talat'tan 8 Kanunievvel 1331 (21 Aralık 1915) tarihli Halep, Suriye, Musul vilâyetleriyle Urfa, Zor mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

159 BOA/DH.EUM., VRK. 15/71-1-6, Dahiliye Nezareti IAMM Müdürü Şükrü Bey tarafından 25 Eylül 1331 (8 Ekim 1915) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazı.

rü” Şükrü imzasıyla, Dahiliye Nezareti’ne yollayan Şükrü [Kaya] talimatnamenin, “Urfa, Zor ve Haleb’de mütehaşşid Ermeni muhâcirlerinin mahall-i müretteblerine sûret-i sevk ve iskânları hakkında” olduğunu söyler.

Belge aslında Suriye’de 1916 başına kadar nelerin planlanmış olduğunu son derece açık olarak anlatır. Ve belki daha da önemlisi, Kevorkian’ın çalışmasında yer alan bilgilerle aynı içeriğe sahiptir. Belgenin 3. maddesine göre, sevkıyat ve yerleştirme sürecinde “Rakka, Havran, Deyr-i Zor gibi” yerler mahalli-i iskân bölgeleri olarak ilan edilmişlerdir. “Halep, Kâtma, Müslimiye, Suruç, Re`sûl’-ayn gibi” yerler “merkezi tevakkuf [bekleme-birikme yeri] olan mahaller” olarak planlanmıştır. “Deyrûl hafr, Meskene, Ebû Hüreyre, Hamâm, Sıhhiye, Ma’den Şer’ası, Tibni” ise “güzergâhda menzil te’sis edilen [yol üstünde duraklama]” yerlerdir. Yani bu plana göre, kafileler yol üstündeki duraklama yerlerinde molalar vererek, Halep, Katma vb. gibi geçici merkezî toplama yerlerine gelecekler, buralarda bir müddet kaldıktan sonra kendileri için ayrılan nihai iskân bölgelerine gönderileceklerdir.

4. maddede bu bölgelerde “sevk memurlukları” kurulacağı ve bu memurlukların esas olarak dört yerdeki “Halep, Meskene, Deyr-i Zor (ve) Rakka” sevk memurluklarına bağlı olarak çalışacakları söylenir. 31 ve 42. maddeler, “iskân olunacak mahaller” hakkında bilgileri içermektedir, örneğin 31. madde, “iskân olunacak mahaller lüzûmu mikdar suyu ve kuvve-i inbâtiyyeyi hâiz olan fakat ahâlî-i mahalliye ve aşâyirle münâza’aya sebebiyet vermesi muhtemel bulunmayan yerler” olarak tanımlanır. 42. maddede, “muhâcirinin iskân edilecek yerlerde ... nâhiyeler teşkîli olacaktır” denir.

Tüm bu belgelerden de açıkça anlaşıldığı gibi, Osmanlı yöneticileri, Ermenilerin nerelere yerleştirilecekleri konusunda başından beri açık bir dil kullandılar ve Ermenilerin hem *mevcut* köy ve kasabalara hem de *yeni* tesis edilecek yerleşim yerlerine yerleştirileceklerini söylediler. Bu ayrımı yapan bir yönetimin, yüzde 10 kuralının sadece *mevcut* yerleşim yerlerine ilişkin olduğunu; *yeni* yerleşim yerlerinin yüzde 10 kuralı dışında ol-

duğunu aynı açıklıkta söylemesi gerekirdi. Oysa yüzde 10 ifadesinin geçtiği tüm belgelere baktığımızda, Ermenilerin “vilâyetteki”, “liva sınırları”, “vilâyet sınırları” içinde yüzde 10 usulüne göre dağıtılmaları istenir. Örneğin, yukarıda yedinci belge adıyla aktardığım 5 ve 15 Temmuz 1915 tarihli telgraflarda, “Ermenilerin iskân edilecekleri mıntıka” tarif edilmiş ve Ermenilerin bu mıntıkalarda yüzde 10 esasına uygun olarak dağıtılmaları istenmiştir.

Verilebilecek bir başka örnek, 8 Eylül 1915'te Halep vilâyetine çekilen telgraftır. Telgrafta, “muhtelif mahallerden oraya gönderilen Ermenilerin tamâmen kabûlleri ile merkez ve mülhakâtta [çevrede] iskânları bi'l-âhire bunların o muhitde nisbî bir ekseriyet teşkil etmelerini intâc edeceğinden [sonucunu doğuracağından] muvâfık değildir” denir ve “bu cihet(in) dâ'imâ nazar-ı dikkatde bulundurulurak şimdiye kadar gelen muhâcirlerden fazla olanların vilâyet dâhiline tevzî olunmayarak Urfa cihetlerine sevkî” istenir.¹⁶⁰ Belgeden görüldüğü gibi, Osmanlı yöneticileri bir “muhitte”, bir “bölgede” geçerli yüzde miktarı üzerinden konuşmaktadırlar; “Ermeni yerleşim bölgeleri” ve “mevcut şehirler” ayırımına gitmemektedirler.

Aynı ifadelere 12 Temmuz 1915 tarihli telgrafta da rastlarız. Telgrafta, “Haleb vilâyetinin cenûbu, Sûriye vilâyetinin şarkı ve Kerkük livâsında da Ermenilerin iskânı mukarrer olduğu için hâl-i işbâ'a gelen ve yüzde on nisbeti tecâvüz eden Zor sancağına sevk edilmeyerek gönderilmeyeceklerin sâlifü'z-zikr vilâyâta sevkleri” istenir.¹⁶¹ Özetle DüNDAR'ın yaptığı ayırım, sadece DüNDAR'ın kafasında vardır ve İttihatçı yöneticilerde böyle bir ayırım yoktur. Tüm belgelerde, Ermenilerin gittikleri yerlerdeki ahâlinin yüzde 10'nu geçmeyecek şekilde yerleştirilmesi söylenir.

Aslında bazı küçük yerleşim yerlerinin nüfuslarına ve bura-

160 BOA/DH.ŞFR., nr. 55-A/145, Dahiliye Nezareti EUM'den, 26 Ağustos 1331 (8 Eylül 1915) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf.

161 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/413, Dahiliye Nezareti İAMM'den 29 Haziran 1331 (12 Temmuz 1915) tarihli Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakir, Sivas, Ma'mûretü'l-azîz, Urfa vilâyetleri ile Kayseri, Canik, İzmit mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

ya yerleştirilen Ermenilerin sayısına baktığımızda, İttihatçıların niçin Dünder'ın yapmaya çalıştığı bir ayrıma sahip olmadıklarını daha rahat anlarız. Res-ul Ayn, Deyr-i Zor'a bağlı son derece küçük bir yerleşim yeridir. 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra buraya yerleştirilen 20-30 Çeçen evinden oluşan bir yerdir. Burası Ermeniler için bir toplama kampı olarak örgütlenmeden biraz önce kaymakamlık yapıldı. Dünder'ın istatistik hesaplarına göre buraya aslında iki veya üç Ermeni aile iskân edilebilirdi. Oysa Res-ul Ayn toplam 50.000 kişinin barındığı bir kampta dönüştürüldü.¹⁶²

Ayrıca eklemek gerekir ki, eğer mesele Fuat Dünder'ın söylediği gibi olsaydı, hem yerel yöneticiler hem merkez “mevcut köy ve kasabalara yerleştirilen Ermeniler yüzde 10 miktarını doldurdu, kalanları onlar için ayrılmış olan yeni yerlere yolladık” diye birbirleri ile yazışsılar ve ortada sorun da olmazdı. Merkezin yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi, “o bölgeye gidenler yüzde 10'u aştı sakın göndermeyin” yollu uyarılarına gerek kalmazdı.

d) Dünder'ın ATASE haritasında gördüğü yerleşim yerinin, 1 Temmuz 1915 tarihli telgrafta sözü edilen “yeni te'sis edilecek Ermeni mıntıkaları” ile bir alakası yoktur. Harita ve telgrafta bahsi geçen yerler esas olarak farklı mıntikalardır veya daha doğru bir deyişle harita, Temmuz 1915'te kararlaştırılmış yerleşim yerlerinin sadece son derece sınırlı bir kısmını içermektedir. Haritada gösterilen mıntıkayı, 1916 boyunca Cemal Paşa ile merkezî hükümetin uzlaşması neticesinde ortaya çıkmış yeni bir olgu olarak kabul etmek taraftarıyım.¹⁶³ Dünder'ın sö-

162 Reymond Kevorkian (ed.), *a.g.e.*, <http://www.imprescriptible.fr/rhac/tome2/ple#alep>

163 Nitekim Cemal Paşa, anılarında Halep ve civarındaki Ermenilerin Mezopotamya içlerine doğru boşaltılmaya başlaması ile birlikte, bu uygulamaya karşı çıktığını anlatır. Paşa'ya göre, bu insanlar Suriye içlerine yerleştirilmeliydiler. Bu doğrultuda İstanbul nezdinde, defalarca girişimde bulunan Cemal Paşa, sonunda, 150.000 civarında Ermeni'nin Suriye'de yerleştirilmesi konusunda hükümeti ikna ettiğini söyler. Bkz. *Memories of a Turkish statesman: 1913-1919*, George H. Doran Company, New York, 1922, s. 278-279. <http://www.archive.org/details/memoriesofturkis00cemarich>

zünü ettiği telgraf ile örnek verdiği haritadaki Ermeni mıntıklarının birbirinden farklı olduğunu görememiş olması biraz tuhaftır.

Dikkat edilirse, sözü edilen, 1 Temmuz 1915 tarihli telgrafta yeni birtakım yerlerin belirleneceği söylenmektedir ve kuvvetle muhtemeldir ki, bu yerler, 5 Temmuz ve 15 Temmuz 1915 telgraflarında bildirilen yerlerdir. Bu yerler ilgili belgelerde şöyle tanımlanmıştır: “1- Kerkük sancağının İran hudûduna sekse kilometro mesâfede kâ'in [var olan] kasabât ve kurâ dahî dâhil olduğu hâlde Musul vilâyetinin havâli-i cenûbiyye ve garbiyyesi. 2- Diyârbekir hudûdundan yirmi beş kilometro dâhil de ve Habur ve Fırat nehirleri vâdisindeki ma'mûreler dâhil olmak üzere Zor [Deyr-i Zor] sancağının cenûb ve garbı. 3- Halep Vilâyeti'nin kısm-ı şimâlîsi müstesnâ olmak üzere şark ve cenûb ve cenûb-ı garbîsinde vâki' kâffe-i kurâ ve kasabât ile Suriye Vilâyeti'nin Havran ve Kerek sancakları dâhil olmak üzere şimendüfer güzergâhlarından yirmi beş kilometro dâhil vâki' kasabât ve kurâda ahâlî-i Müslime nüfusunun yüzde onu nisbetinde tevzî ve iskân edileceklerdir.”¹⁶⁴

Basit bir bakışla bile görmek mümkündür ki, ATASE haritasındaki mıntika yukarıdaki bölgeleri kapsamamaktadır. Örneğin 1915 yaz ve sonbaharında Ermenilerin büyük ölçüde gönderildiği yerlerin başında gelen Deyr-i Zor, Rakka, Meskene gibi yerler haritada Ermeni mıntikası olarak gösterilmemiştir. Oysa buraların Ermeni yerleştirme yerleri olarak ilan edildiğine dair elimizde yeteri kadar Osmanlı belgesi vardır. Düandar'ın, Osmanlı belgelerinde geçen yerleşim yerlerini içermeyen bir haritayı, Suriye'de Ermenilerin iskânına ilişkin genel bir belge olarak bize sunmasını anlamak gerçekten mümkün değildir.

ATASE haritasında gösterilen bölge için ise şunlar söylenebilir: Belgenin altında zaten 12 Aralık 1916 tarihi vardır ve muhtemelen daha önce kurulmuş olan mevcut yerleşim yerlerinin

164 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/315, Dahiliye Nezareti IAMM'den 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihli Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyârbekir, Süriye, Sivas, Trabzon, Ma'mûretü'lazîz, Musul vilâyatına Adana Emvâl-i Metrûke Komisyon Riyâseti'ne, Zor, Maraş, Canik, Kayseri, İzmit mutasarrıflıklarına, Halep Emvâl-i Mütrûke Komisyon Riyâseti'ne şifre telgraf.

1916 Martı itibarıyla boşaltılmaya başlanmasından sonra, Cemal Paşa'nın itirazları neticesinde gündeme gelmiştir. Cemal Paşa, anılarında da belirttiği gibi, İstanbul nezdinde defalarca girişimlerde bulunmuş, Ermenilerin Mezopotamya istikametine değil, Suriye içlerine gönderilmelerini istemiş ve sonuçta İstanbul ile bir uzlaşmaya varmış, söz konusu bölge oluşturulmuştur.

Cemal Paşa'ya ait 20 Ekim 1916 tarihli bir emirde yer alan ifadelerden söz konusu haritanın hangi bölgeleri kapsadığını da okuyabiliyoruz. İlgili emirde Cemal Paşa, "1. Ermeni Milleti'nin terfih, iskân ve ikdârlarını şeref-i millî 'add ederim. 2. Bu vazîfeye Havran'da Hasan [Çerkez Hasan Amca] ve Humus'ta Kemâl Beyler ta'yîn edilmişlerdir. Havran'da mevcûd muhâcirîn-i erbâb-ı san'attan bulunmak ve Havran Mıntakası Erbâb-ı San'atı geçindirecek bir muhît olmamak dolayısıyla bunlar Suriye ve Beyrut Vilâyetleri'nin livâ ve kazâ merkezlerine müreffehen sevk edilecektir. Bu sevkıyâtı Havran'da Hasan Bey idâre edecek ve üç aya kadar ikmâl edecektir," demektedir.¹⁶⁵

Havran için görevli olarak atanan Çerkez Hasan Amca anılarında "14 Ağustos [13]32 (27 Ağustos 1916)'de Haleb'de Ordu Karârgâhı'na iltihâk etmek üzere Dördüncü Ordu Kumandanlığı'ndan emir almış" olduğunu ve 5 Eylül 1916 tarihinde Halep'e geldiğini söyler. Kendisine verilen görev doğrultusunda, Cemal Paşa'nın kendisine, "şimdi sen Havran'a gideceksin. Orada takriben yirmi otuz bin Ermeni Muhâciri bulacaksın, biliyorsun ki orası erbâb-ı sînâ'atı geçindirecek bir muhît değildir. Ermenilerin ise ekserîsi erbâb-ı sînâ'attandır. Binâ'en 'aleyh orada sefâlet içindedirler. Bunlardan evvelâ dul ve yetimleri toplar, buraya gönderirsin" diye emir verdiğini aktarır.¹⁶⁶

Çerkez Hasan Amca'nın anılarından anladığımız bir başka husus da, Cemal Paşa'nın sağladığı bu yeni mıntıkaya Müslümanlığı kabul eden Ermenilerin yerleştiriliyor olmasıydı. Yeni göreve başlamasıyla birlikte kendisine verilen bilgilerin başında "muhâcirînin cümlesinin emr-i ihtidâlarının icrâ edildiği"

165 Çerkes Hasan Bey'in Hâtırâtı, Tehcîrin İç Yüzü, *Alemdar*, 28 Haziran 1919.

166 A.g.e., *Alemdar*, 19 Haziran 1919.

geliyordu.¹⁶⁷ Bu işi yapmak üzere özel din hocaları görevlendirilmişti. Çerkez Hasan Amca anılarında, yerleşim yerinin sınırları konusunda kesin bir bilgi vermez ama örneğin Şam ve civarının Ermeni mıntıkası sayılmadığını anlıyoruz. Çünkü Hasan Amca, “Şam mıntika-i iskân olmamakla” beraber buraya mülteci yerleştirdiği için şikâyet edilmişti.¹⁶⁸

Sonuçta, Cemal Paşa'nın bu planı tam anlamıyla hayata geçirilememiştir. Suriye'deki Ermenilerin iskânını amaçlayan bir merkezî politika söz konusu değildir ve kısa bir müddet sonra Dahiliye Nezareti, Cemal Paşa'ya yolladığı bir emirle, onun yerleştirme girişimlerine son vermiştir: “Tehcîr edilen Ermeni Muhâciri'nin emr-i iskânı Hükûmet-i Mülkiyye'ye 'â'id vezâ'ifdendir. Ordu Kumandanları'nın bu işe müdâhaleleri hâ'iz değildir. Binâ'en 'aleyh bir Ermeni Muhâciri'nin bir kazâdan diğer kazâyâ nakl edebilmesi ancak Dâhiliyye Nezâreti'nin emir ve müsâ'adesiyle mümkündür.”¹⁶⁹

Özetle, bir ATASE haritasını esas alarak, üstelik bu haritanın, Osmanlı belgelerinde dile getirilen iskân bölgelerini dahi içermediğini çıplak bir gözle bile görmek mümkünken, Suriye'ye yönelik genel bir iskân politikası çıkartmak mümkün değildir. Dünder, gerek bana yönelik eleştirisinde gerek kitabında Suriye'de nelerin yaşandığı, imha ve yerleştirmelerin hangi aşamalardan geçtiği konusunda en temel bilgilerden yoksun gözükmekte ve sadece çadır resimleri, bir belge ve bir haritaya dayalı, bir tarihçinin yapmaması gereken spekülasyonlar yapmaktadır.

Eğer bu makaleden çıkartılabilecek bir kısıdan hisseden söz etmek gerekirse, o da biz tarihçilerin belgelerle aramızda kurduğumuz ilişkiyi yeniden gözden geçirmemiz gerektiğidir. Bunun başında zihniyet dünyamıza egemen olduğunu düşündüğüm “Elekdağ Sendromu” ile hesaplaşmak gelmektedir. ATASE ve Osmanlı belgelerine verilen önem, başta Ermeni kaynakları olmak üzere Alman, İngiliz, Amerikan, Avusturya, Rusya

167 A.g.e., *Alemdar*, 20 Haziran 1919.

168 A.g.e., 23 Haziran 1919.

169 A.g.e.

vb. diğer arşiv belge ve kaynaklarına da gösterilmek zorundadır. “Belgesini buldum” zihniyetinden uzaklaşmak, tek bir belge ile tarihsel süreç açıklama hastalığından kurtulmak gerekiyor. Esas olan “belge” değil, belgeler manzumesi içine sinmiş, sürecin ana hatlarını gösterebilen derin çizgiler, süreklilikler ve genel çerçevedir.

Bir kaynaktan elde edilen bilgilerin, diğer kaynaklarda mevcut bilgilerle test edilmeleri ve belgelerle aramıza “eleştirel bir ilişki” kurulması şarttır. İdeolojik tercihlerimize veya önyargılarımıza dayanarak, bir arşiv veya belgeye körü körüne bağlı kalmak, bir diğerini güvenilmez ilan etmek, tarih biliminin henüz bilim aşamasına gelmediğinin ve bu bilim dalında hâlâ “hurafeler” çağında yaşadığımızın bir göstergesi olarak da kabul edilebilir.

Fuat Dündar’ın kitabındaki ciddi hatalara bazı örnekler

Selim Deringil, kitabım hakkındaki tanıtım yazısında, dipnotlar, Osmanlıca okuma hataları vb. konularında önemli bir hususa değinmekteydi. Deringil’e göre, kitabımın temel tezleri ile uğraşmakta zorlanacak olanlar, “Kitaptaki birkaç (malesef bariz) Osmanlıca okuma hatasına mal bulmuş mağribi gibi saldıracak” ve “buradan hareketle yazarın inanırlılığı olmadığı iftirasını en son savunma hattı yapacaklardır”.¹⁷⁰ Deringil’in öngörüsü yanlış çıkmadı; vaktiyle Türk Tarih Kurumu Başkanı olan Yusuf Halaçoğlu, “Kitapla ilgili geniş bir tenkit Kurumumuzca hazırlanmaktadı” açıklamasını yaptı.¹⁷¹ Amaç muhtemel yanlış okumalar listesi çıkartarak, kitabı çürütmeye çalışmaktı. Kurulan ekibin yaptığı çalışmanın sonucunu bilmiyorum ama aradan iki yıla yakın zaman geçmesine rağmen henüz “Osmanlıca yanlış okumalar” salvo atışıyla karşılaşmış değilim. Ama bunun yapılabileceğini tahmin etmek zor değildir ve muhtemel kitabımda Osmanlıca okuma

170 Selim Deringil, *a.g.e.*

171 Yusuf Halaçoğlu, “Ayşe Hür’e Cevap”, *Taraf*, 15 Haziran 2008.

hataları bulunabileceği doğrudur. Önemli olan, bu hataların niteliği, ne tür yorum ve analiz değişikliklerine yol açabileceği, yani içeriğinin boyutu ve belli bir kasıt ile yapılıp yapılmadıklarıdır. Hata yapmak insana mahsustur. Bu nedenle, belli bir sistematik ve kasıt yoksa, bu konularda çok saldırgan bir dil kullanmaktan, ağır suçlamalarda bulunmaktan uzak durmak gerekir.

Aşağıda Fuat Dündar'ın kitabındaki hatalardan bazılarına örnekler verirken de amacım, Dündar'ın "iskân politikaları" konusunda ileri sürdüğü tezleri zayıflatmak veya "açıklarının" üstüne gitmek değil. Tezlerinde sorunlu bulduğum kısımları, eğer çeviri hatalarından da kaynaklanmış ise metin içinde zaten tartışmış bulunuyorum.

Bu listeyi çıkartmamda, Dündar'ın, kitabımda cımbızla hata arama mantığının, örneğin son derece ayrıntı olan bir tarih hatasını, kitabımın "değerine gölge düşüren... bir hata" olarak tasnif etmesinin etkili olduğunu itiraf etmek zorundayım. Başkasına karşı bu denli insafsız bir eleştiride bulunmaktan çekinmeyen bir insanın kendisi acaba bu konuda nasıl davranıyordu, merak ettim. Ama gene de, Dündar'ın dipnotlarını sistemli olarak kontrol etmek gibi bir amacım asla olmadı ve böyle bir şey de yapmadım. Sadece, kitabının Ermenilere ilişkin bölümlerinde verdiği, ilginç veya sorunlu bulduğum bazı bilgilerden emin olmak için kullandığı kaynakları kontrol etme ihtiyacı hissettim ve aşağıdaki tablo ile karşılaştım.

Çıkardığım sınırlı listeden de anlaşılacağı gibi, Dündar'ın, başkalarının dipnotlarında hatalar arar ve bu hataları yorumlarken, daha alçakgönüllü olmayı öğrenmesinde gerçekten fayda var. Kitabının önsözünde dile getirdiği, bir biliminsanında "gerekli olan... tevazuyu... bu noktada ne yazık ki gösteremiyorum" ifadesinin kendisi açısından ciddi bir sorun teşkil ettiğini fark etmesi iyi olur.¹⁷² Eğer Dündar, tevazu yoksunluğunun

172 Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi...*, s. 20; Aktar ve Kırmızı'nın, Dündar'ın kitabına yönelik kaleme aldıkları eleştiri yazılarında da dikkat çektikleri bu hususun çok önemli olduğunu düşünüyorum. Bkz. Aktar, Kırmızı, s. 159.

övünülecek bir meziyet olmadığını fark ederse, burada söylediklerim amacına ulaşmış sayılır.

Aşağıdaki hatalarını, kitabının bir başka baskısında düzeltmesini ümit ediyorum. Bu yanlışların analizlerinde ne tür değişikliklere neden olacağı ise tamamiyle kendi sorunudur.

a) Kitabın 275. sayfasında yayımlanan, DH.ŞFR, 53/222 kayıtlı belge: Belge 2 Haziran 1915 tarihinde, Merkez Kumandanı Kaymakam (Yarbay) imzası ile Mamuretülaziz Vilâyeti'ne gönderilmiş bir telgraftır. Fakat Dünder, “kaymakam” kelimesinin, Osmanlılar'da aynı zamanda askerî bir rütbe anlamına geldiğini ve Yarbay demek olduğunu bilmemektedir. Bu nedenle, belgenin, Dersim Kaymakamı'na ait olması gerektiğine karar vermiş ve tüm telgrafı da buna göre tepetaklak ederek çevirmiştir. Sonuçta, İstanbul Merkez Kumandanlığı'ndan bir yarbay tarafından Mamuretülaziz'e gönderilen bir telgraf, Dünder'in elinde, Dersim Kaymakamı'ndan İstanbul'a yollanan bir telgraf haline dönmüştür.¹⁷³

b) Kitabın 273. sayfasında yayımlanan EUM 2. Şube 68/17 numaralı belge: Belgede Bitlis Valisi, bölgesinde bir Kürt-Ermeni çatışmasından korkmakta ve bu korkusunu dile getirmektedir. Dünder ise belgeyi tam tersi anlamda okumuş ve bölgede, Kürt-Ermeni dayanışmasını gösteren bir belge olarak sunmuştur.

c) Kitabın 270. sayfasında, Cemal Paşa'ya ait 8 Nisan 1915 tarihli belge: Belge, Genelkurmay tarafından yayımlanmıştır. Dünder'in hatası, Türkçe metni yanlış yorumlamasıdır. Belgede, Cemal Paşa, İngilizlerin Süveyş bölgesindeki varlığı nedeniyle, Maraş gibi iç bölgelerde, fazla asker tutmak istemediğini, bunları yanına almak istediğini söylemektedir. Dünder, Cemal Paşa'nın, İngilizleri kastederek kullandığı “düşman” ifadesinin, Maraş Ermenileri için kullanıldığını zannetmiş ve tüm belgeyi, tam tersi bir biçimde Ermenilere karşı alınacak tedbirler bağlamında yorumlamıştır.

d) Kitabın 289. sayfasında DH.ŞFR, 53/115 numaralı bir bel-

173 Belgenin orijinali ve çevirisi için bkz. <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/resim/2600belge/243.PDF>

ge: Dündar'a göre belgede, "İlk günler Zeytun'a iskân için gönderilen muhacirlerden arta kalanların bir kısmı Adana'ya valinin 'sadık unsurları' ihtiyacını sağlamak için sevk edil(diği)" bilgisi mevcuttur. Oysa belgede, "İskânları icrâ edilemeyen muhâcirlerin tahliye edilen köylere yerleştirilmek üzere bil-muhâbere Adana'ya izâmları" istenmektedir. Yani "Zeytun" ve "sadık unsurlar" tamamıyla Dündar'ın belgeye dışarıdan kattığı bilgilerdir.

e) Kitabın 308-309. sayfasında DH.ŞFR., 54/426 numaralı belge: Dündar belgeden alıntılarla şu bilgiyi verir: "Talat Paşa, Halep ve Maraş emval-ı metruke komisyon başkanına şu haberi vererek 'Ermeni meselesinin suret-i katiyede hall' edildiğini ve bunun da 'Ermenilerin nakil ve sevk'i' ve 'yerlerine muhacir ve aşiretlerin yerleştirilerek İslâm nüfusunun artırılması' ile elde edildiğini belirtir." Yani Dündar'a göre, "Ermeni meselesi" 13 Temmuz 1915 tarihi itibarıyla kesin surette hallolunmuştur. Oysa belge okunduğunda görülecektir ki, ortada biten herhangi bir mesele yoktur, tam aksine Talat Paşa, zor bir zamanda yapılması zorunlu işlerin, mümkün olan azami dikkat gösterilerek yapılmasını istemekte, ilgili komisyon üyelerine "yevmiye almasalar" bile memuriyetlerinin devam edeceğini bildirmektedir.

f) Dündar kitabı boyunca, birçok tez ileri sürmekte, sonra bazı arşiv belgelerini, belgelerden herhangi bir alıntı yapmadan, tezlerine kaynak olarak göstermektedir. Sorun şudur ki, birçok durumda bu belgelerin ileri sürdüğü konuyla hiçbir alakası yoktur. Söz konusu belgelerden alıntı yapmadığı için de bunu bilmek imkânsızdır. Bu tablo ile dipnot kontrol etmek merakı nedeniyle karşılaşmadım. Sadece, ilginç bulduğum bazı bilgileri, belki daha ayrıntılı bir şeyler öğrenebilirim saikiyle verdiği dipnotlarda kendim de görmek isteğim için karşılaştım. Burada birkaç örnek vermek istiyorum: Kitabın 319. sayfasında Dündar, "Kasım 1916'da iskân bölgesinde bir sayım yapılması emredilir" dedikten sonra "İstanbul bu sayım sonuçlarını almakta sabırsızdır, detaylı bilgiler posta ile gönderilirken, özetlerin bir an önce telgrafla yollanması istenir" demektedir.

572 no'lu dipnotta da bu tezine kanıt olarak, hiç alıntı yapmadığı beş ayrı belge numarası aktarır. Maalesef, belgelere baktığımızda görüyoruz ki, Dünder'ın kaynak olarak gösterdiği bu belgelerin hiçbirisinin “iskân bölgesi sayımları” ile alakası yoktur. Sırayla DH.ŞFR., 69/120 belgesi tüm bölgelere yollanmıştır, genel olarak tüm Ermeni nüfusuna ilişkindir; DH.ŞFR., 69/183 no'lu belge, 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya iâşe meseleleri ile ilgili yazılmış bir telgraftır; DH.ŞFR., 69/185 no'lu belge, Canik Mutasarrıflığı'na çekilmiş, gene mültecilerin iâşe meselesi ile ilgili bir yazışmadır; DH.ŞFR., 69/186 no'lu belge, Niğde Mutasarrıflığı'na mültecilerin sevk ve iskân işleri ile ilgili olarak yollanmıştır; DH.ŞFR., 69/190 no'lu belge Urfa Mutasarrıflığı'na muhacir ve mülteci yerleştirme meselesi ile ilgili olarak yollanmıştır.

g) Dünder, kitabın 305. sayfasında Ermenilerin sevk edildikleri güney bölgelerinde, kadın ve genç kızların Müslüman köylere dağıtılmaları konusunu ele alır. Dünder'a göre, Halep ve Deyr-i Zor merkezine bağlı köylere dağıtım yapılmaması şartı getirilmiştir. Buna kanıt olarak da 516 ve 517. dipnotlarda iki ayrı belge gösterir. “Halep merkezine bağlı köylere” dağıtım yapılmasının sınırlandırıldığına ilişkin gösterdiği DH.ŞFR., 54-A/325 no'lu belgede böyle bir bilgi yoktur. Deyr-i Zor için kaynak gösterdiği DH.ŞFR., 58/164 no'lu belge, ne Deyr-i Zor'a çekilmiştir ne de bu konuyla ilgilidir. Kitabın 327. sayfasında, Kasım 1915'te yapılan bir toplantıda, Cemal Paşa'ya, “bölgesinde Ermenilerin iskânına ancak yüzde 2 oranında izin” verildiğini aktarır. Buna ilişkin verdiği DH.ŞFR., 58/59 no'lu belgede böyle bir yüzde yoktur. Aynı sayfada, bir belgeden uzun bir alıntı yapmakta ve 603 no'lu dipnotta DH.ŞFR. 57/125 no'lu belgeyi kaynak olarak göstermektedir. Bu belgede söylediği bilgiler yoktur vb.

h) Dünder, kitabın 313. sayfasında, Ermeni zanaatkârların sürgünden muaf tutulduğunu iddia ettikten sonra, “ancak yine de çok yakından takip edilmişler ve periyodik soruşturmaya uğramışlardır. Ve hatta İstanbul, sıklıkla vilâyetlerde mevcut Ermeni zanaatkârların sayımlarını yapmıştır” der. Buna ka-

nıt olarak da 549 no'lu dipnotta, DH.ŞFR., 63/119 no'lu belgeyi gösterir. Belgenin konuyla alakası yoktur.

1) Kitabın 346. sayfasında, Van olayları sonrası, Ermenilerin yoğun olduğu Van, Bitlis yörelerinden “güney bölgelere”ne tehcir emrinin yollandığını söyler ve buna ilişkin Van, Bitlis ve Erzurum Valilerine çekilmiş, 9 Mayıs 1915 [aslında 6 Mayıs 1915 tarihlidir] tarihli bir telgraftan söz eder ve DH.ŞFR., 52/200, belgesini kaynak gösterir. Verdiği belge ne bu üç valiye çekilmiştir ne de sürgün meselesi ile ilgilidir.

Sonuç: Tarihçiler olarak, diğer tarihçilerin aktardığı saf bilgileri ve bu bilgiler için kullandıkları kaynaklarını esas olarak doğru kabul eder ve birçok durumda bu kaynakları kontrol etmeden kullanırız. Bunun ne kadar doğru olup olmadığı tartışılabilir. Fakat Fuat Dündar'ın kitabı hakkında sahip olduğum kanaati, kendisinden de özür dileyerek, okuyucu ile paylaşmak isterim: Kitap içindeki, özellikle Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak aktarılan bilgiler ve ilgili belge numaraları, orijinallerinden kontrol edilmeden asla doğru kabul edilmemeli ve kullanılmamalıdır.

EK 1
SEVKOLUNAN ERMENİ MİKDARI

Esâmî-i vilâyât ve elviye	Naklolunan nüfus
Ankara Vilâyeti	47.224
Erzurum Vilâyeti	128.657
Adana Vilâyeti	46.031
Bitlis Vilâyeti	109.521
Halep Vilâyeti	34.451
Hüdavendigâr Vilâyeti	66.413
Diyarbakır Vilâyeti	61.002
Sivas Vilâyeti	141.592
Trabzon Vilâyeti	34.500
Mâmuretülâziz Vilâyeti	74.206
İzmit Sancağı	54.370
Canik Sancağı	26.374
Karesi Sancağı	8.290
Karahisar Sancağı	7.327
Kayseri Sancağı	47.617
Maraş Sancağı	27.101
Niğde Sancağı	5.101
Konya Vilâyeti	4.381
Yekûn	924.158

Kaynak: Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi, Sadrazam Talat Paşa'nın özel arşivinde bulunan Ermeni tehciri konusundaki belgeler ve hususi yazışmalar*, Everest Yayınları, İstanbul, 2008, s. 77.

EK 2
ERMENİ NÜFUSUN TEHCİR SONRASINDAKİ GENEL HESABI
(1915-1916 OLABİLİR)

	Elyevm bulunan yerli ahâli	Yabancı ahâli	Âhır mahallerde	330'da mevcud nüfus kaydına göre	İzahat
Ankara	12.766	410	4.560	44.661	
Musul	253	7.033	0	0	
Niğde	193	850	547	4.939	
İzmit	3.880	142	9.464	56.115	
Kütahya	3.932	680	0	4.023	
Eskişehir	1.258	1.096	1.104	8.620	
Bolu	1.539	551	56	3.002	
Afyonkarahisar	2.234	1.778	1.484	7.498	
İçel	252	116	0	350	
Karesi	1.852	124	1.696	8.663	
Kayseri	6.650	111	6.778	47.974	
Adana	12.263	4.257	19.664	51.723	
Maraş	6.115	198	2.010	27.306	
Sivas	8.097	948	3.993	141.000	
Beyrut	50	1.849	0	1.224	
Kastamonu	3.437	185	211	9.052	
Konya	3.730	14.210	3.639	13.078	
Aydın	11.901	5.729	0	19.710	
Suriye	0	39.409	0	0	
Zor	201	6.778	0	63	
Hüdâvendigâr	2.821	178	10.251	59.038	
Halep	13.679	13.591	19.091	37.031	
Urfa	1.144	6.687	451	15.616	
Erzurum	0	0	3.364	125.657	
Bitlis	0	0	1.061	114.704	
Van	0	0	160	67.792	
Diyarbakir	0	0	1.849	56.166	
Trabzon	0	0	562	37.549	
Elâziz	0	0	2.201	70.060	
	97.247	106.910	94.206 ⁽¹⁾	1.032.614	(1) İşbu miktar esâsen yaban- cı miktarına da dâlidir. 330 nü- fusuna nazaran 68.433'dür.
İstanbul	80.000	0	0	80.000	
	177.247 106.910	106.910	94.206	1.112.614	
	284.157				

1330 icmâlinde Ermeni Gregoryen nüfus-ı umûmisi 1.187.818 ve Ermeni Katolikler'in mikdarı 63.967 ki, her ikisinin mecmûu 1.256.403'den ibaret olarak gösterilmiştir. Nüfus-ı mevcude tamamen muhar-
rer olmadıgından, mikdâr-ı hakiki 1.500.000 kadar olacağı gibi, bugün mevcud olarak bâlâda görülen
yerli ve yabancıların 284.157 mikdarına da ihtiyâten % 30 kadar ilâve eylemek ictizâ eder ki bu takdir-
de mevcud-ı hakiki 350.000 ile 400.000 arasında bulunmuş olur.

Kaynak: Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi, Sadrazam Talat Paşa'nın özel arşivinde bulu-
nan Ermeni tehciri konusundaki belgeler ve hususi yazışmalar*, Everest Yayınları, İstanbul, 2008, s. 109.

EK 3
SEVK VE UZAKLAŞTIRILMALARI KARARLAŞTIRILAN
ERMENİLERİN İLLERE GÖRE DAĞILIMLARI

İllerin isimleri	Kütüğe kayıtlı nüfus (sayı)	Sevk olunan nüfus (sayı)	Sevk olunacakları yol güzergâhı ve yer	Açıklamalar
Ankara	47.224			
Erzurum	128.657	120.000	Elazığ yoluyla Musul ve Zor'a	Geri kalan nüfus kısmen çarpışmalarda ölmüş ve kısmen de kaçmıştır*
Adana	46.031			
İzmit	54.370	50.000	Konya, Halep yoluyla Zor'a	Geri kalan nüfus kaçmış, saklanmış veya ölmüştür*
Eskişehir				
Bitlis	109.521	20.000	Bir kısmı Siirt yoluyla Diyarbakır'a, bir kısmı da Elazığ yoluyla Zor ve Musul'a	Geri kalan nüfus çarpışmalarda ölmüş ve bir kısmı da kaçmıştır*
Samsun (Canik)	26.374	26.374	Amasya, Karahisar, Sivas yoluyla Zor ve Musul'a	
Halep	34.451			
Bursa (Hüdavendigâr)	66.413			
Diyarbakır	61.002			
Sivas	141.592	141.592	Malatya yoluyla Zor ve Musul'a	
Trabzon	34.500	28.000	Gümüşhane yoluyla Zor ve Musul'a	Geri kalan nüfus çarpışmalarda ölmüştür
Balıkesir (Karesi)	8.290			
Afyon	7.327			
Kayseri	47.617			
Elazığ (Mamuretülaziz)	74.206			
Kahramanmaraş	27.101	27.101	Halep yoluyla Zor ve Suriye'ye	
Niğde	5.101			
Van	67.792			
Toplam	987.569	(413.067)		

(*) Kaçanlara ilişkin olarak ayrıntılı belge bilgileri için bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Dahiliye Fonu; (Yabancı arşiv belge bilgileri için) *Ermeniler: Sürgün ve Göç*. TTK Yay. Ankara 2004, s. 89-108.

Kaynak: Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, cilt 1, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2005, s. 147.

EK 4
OSMANLI NÜFUSUNUN ÖZETİ, 1914

İdari bölge	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Katolikler	Ermeni Katolikler	Protestanlar	Latinler	Süryaniler	Eski Süryaniler
Edirne	360.417	224.459	19.725	22.515	221	48	115			
Erzurum	673.297	4.859	125.657	10	5	8.720	2.241	1	88	
İstanbul	560.434	205.375	72.962	52.126	387	9.918	1.213	2.905	562	
Adana	341.903	8.537	50.139	66	437	2.511	5.036	174	467	
Ankara	877.285	20.226	44.507	1.026	14	7.069	2.381			
Aydın	1.249.067	299.096	19.395	35.041	1	892	479	1.793	2	
Bitlis	309.999		114.704			2.788	1.640		3.992	
Beyrut	648.314	87.244	1.188	15.052	24.210	277	3.823	3.367	491	
Halep	576.320	13.772	35.104	12.193	8.182	5.739	8.643	1.776	2.956	
Hüdavendigâr	474.114	74.927	58.921	4.126		1.278	992			
Diyarbakir	492.101	1.822	55.890	2.085	113	9.960	7.376		37.976	4.133
Suriye	791.582	60.978	413	10.140	27.662	247	1.873	2.991	3.079	
Sivas	939.735	75.324	143.406	344		3.693	4.575		3	
Trabzon	921.128	161.574	37.549	8		1.350	1.338			
Kastamonu	737.302	20.958	8.959	8						
Konya	750.712	25.071	12.971	4	79		254	1		
Mamuretülaziz	446.379	971	76.070			3.751	8.043	715	2.234	
Van	179.380	1	67.792	1.383						
Eskişehir	140.578	2.613	8.276	728		316	215			
Antalya	235.762	12.385	630	250						
Urta	149.384	2	15.161	865		1.557	1.652	39	2.328	
İçil	102.034	2.500	341	10	7					
İzmit	226.859	40.048	55.403	428		449	1.937	10	3	
Bolu	399.281	5.146	2.961	20	5	9	2	1	1	
Canik	265.950	98.739	27.058	27		261	1.257			
Çatalca	20.048	36.797	842	1.480						
Zor	65.770	18	67	2	27	215	1	1	141	
Kudüs-i Seril	266.044	26.035	1.310	21.259	1.086		1.733	9.880	427	
Karahisar-i Sahip	277.659	632	7.437	7		2	9			
Karesi	359.804	97.497	8.544	362		109	51	2		
Kale-i Sultaniye	149.903	8.541	2.474	3.642	9		67			
Kayseri	184.292	26.590	48.659			1.515	2.018			
Kütahya	303.348	8.755	3.910			638				
Maras	152.645	11	27.842	251	23	4.480	6.111	1.189		
Menteşe	188.916	19.923	12	1.615						
Niğde	227.100	58.312	4.890				769			
Toplam	15.044.846	1.729.738	1.161.169	187.073	62.468	67.838	65.844	24.845	54.750	4.133

Soykırım Suçunda Kasıt Unsuru Konusunda Bazı Notlar

1915 tehciri sırasında yüzbinlerce Ermeni'nin hayatını kaybetmiş olduğu, “resmî tez” de dahil tüm taraflarca kabul edilir. Asıl tartışma bu ölüm olaylarının meydana gelmesinde belli bir kasıt unsurunun olup olmadığıdır. Kabul etmek gerekir ki, Ermeni kayıpları ne kadar yüksek olursa olsun, eğer İttihat ve Terakki Partisi, Ermenilerin imhası amacına yönelik bir kasta sahip değilse, 1915'te yaşananların bir soykırım sayılması mümkün değildir. Çünkü 1948 Birleşmiş Milletler soykırım tanımı, toplu öldürmelerin soykırım sayılabilmesi için “kasıt” unsurunun varlığını şart koşar ve en kötü kitlesel imhalar bile, eğer kasıt unsuru yoksa soykırım sayılmazlar.¹

Bu durumun ahlâken kabul edilemez olduğu ileri sürülebilir. Gerçekten de “suçların suçu” (crime of the crimes) sayılan bir suçun, sırf özel imha kasdı bulunmuyor diye bazı etnik ve-

1 Çok bilinir olmasına rağmen, tanımı burada tekrar etmekte fayda var: “Ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri soykırım suçu oluşturur: a) gruba mensup olanların öldürülmesi; b) grubun mensuplarına ciddi surette bedensel ve zihinsel zarar verilmesi; c) grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak, yaşam şartlarını kasten değiştirmek; d) grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak; e) gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek.” Tanımı, Birleşmiş Milletler Enformasyon Merkezi-Ankara'nın web sitesinden aldım: http://www.un.org.tr/doc_pdf/metin1210.pdf

ye dinsel gruplara yönelik katliamları kapsamıyor olması biraz tuhaf kaçmaktadır. Ama hukuki-teknik tanımı itibarıyla soykırım suçu ile öldürülen insan sayısı arasında doğrudan bir ilişki yoktur. Hatta hukuki tanıma göre, Avustralya yerlilerinin çocuklarının alınıp, Beyazlara verilerek asimile edilmeleri örneğinde olduğu gibi, içinde hiç öldürme eyleminin olmadığı bazı eylem türlerini de soykırım olarak tanımlamak mümkündür. Bunun gibi, Japonya'ya atılan atom bombaları veya Amerikan yerlilerinin öldürülmeleri, Ukrayna'da 1930'lu yıllarda insanların açlıktan ölüme terk edilmeleri soykırım sayılabiliyorken; Bosna'da, saydığım eylemlerle kıyaslanmayacak derecede sınırlı Müslümanın öldürülmesi soykırım sayılabilmektedir.

Kavramın hukuki-teknik olarak hangi suçları kapsadığı veya kapsaması gerektiği ile kamuoyunda algılanışı arasında ciddi bir uçurumun var olduğundan söz etmek mümkündür. Bu tuhaf sayılabilecek uçuruma yol açan önemli bir faktör, soykırım kelimesinin yarattığı büyük ahlâki, politik etkidir. Deneylerin bize gösterdiği, eğer bir suç soykırım sayılabiliirse kamuoyunun daha fazla ilgilendiği yolundadır. Eğer bir kitlesel cinayet soykırım olarak adlandırılmayı hak ederse, büyük devletlerin, bu cinayeti durdurmak için müdahale etmeleri beklenmektedir. Kurbanlar, kendilerine yapılanın soykırım olduğunun kabul ettirilmesi durumunda, kayıplarının tazmin edilebilmesinin daha kolay olacağına inanmaktadırlar. Bunlar ve benzeri birçok nedenden dolayı, hangi suçların soykırım kapsamına alınıp alınmaması gerektiği, hukuki değil, daha çok ahlâki ve politik kaygılarla tartışılmakta; birçok ulus, din veya etnik grup kendilerine yapılanların soykırım olarak tanınması gerektiği konusunda yoğun bir politik faaliyet içine girmektedirler.

Sonuçta ortaya çıkan uçurum sadece soykırım kavramının kamuoyunca algılanışı ile hukuki terim olarak soykırım arasında yoktur. Benzeri bir uçurum, soykırım kavramının sosyal bilimlerde kullanılışı ile hukuk tarafından ele alınışı arasında da mevcuttur. Bu yazıda bu farklar ele alınmayacak, soykırımın oluşmasında merkezî role sahip olan kasıt unsuru konusunda bazı tespitlerde bulunulacaktır.

Soykırımın iki temel unsuru: Kasıt ve grup tanımı

Mevcut tüm düşünce farklarına rağmen denebilir ki, gerek sosyal bilimciler gerek hukukçular arasında bir eylemin soykırım sayılıp sayılmaması hususunda iki önemli faktörün bulunması gerektiği konusunda bir uzlaşma söz konusudur. Bunlardan birisi kasıt unsuru diğeri ise tanımda yer alan (ulusal, etnik, ırksal veya dinsel) grubun varlığıdır. Buna bağlı olarak da soykırım konusunda üç önemli soruya cevap aranır: a) Kasıt nedir ve nasıl ispatlanır? b) Bir grubu kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak ne demektir (bunun bir ölçüsü var mıdır)? c) Bu söz konusu grup nasıl tanımlanacaktır?

Bu sorulara verilecek cevaplar soykırımdan neyin anlaşılması gerektiği sorusu ile doğrudan ilişkilidir. Tanımın yapıldığı 1948 yılından bu yana konu üzerinde ciddi tartışmalar yapılmaktadır. Sorulara verilen cevapları ve tanım tartışmalarını bir cümlede özetlemek gerekirse bunu, “soykırım tanımı üzerinde uzlaşma yokluğu” biçiminde yapmak mümkündür.

Anlaşmazlıkları iki ayrı düzeyde tanımlamak mümkündür. Birincisi, daha çok sosyal bilimciler arasında tanımın kapsam alanına ilişkin anlaşmazlıklardır. Bir grup bilimsani kavramın son derece sınırlı sayıdaki kitlesel imha eylemi için kullanılması gerektiğini savunurken, bir diğeri grup, kavramın mümkün olduğunca geniş ve yaygın kullanılmasından yanadır.² Kavramın dar veya geniş olmasını belirleyecek şey ise kasıt unsurunun nasıl tespit edileceği ile grup tanımının nasıl yapılacağına ilişkindir.

Gerçekten de imhada kastın varlığını ispat etmek ciddi bir sorundur. Zira genel kural olarak, toplu öldürme eylemlerini

2 Kavramın niçin dar veya geniş kullanılması gerektiği ayrı bir tartışma konusu olup, bu makalenin ilgi alanına girmemektedir. Henry Huttenbach, biliminsanları arasında, kavram etrafında ortaya çıkan uçurumu, kavramın son derece dar kullanılmasını savunan Steven Katz ve son derece geniş kullanılmamasından yana olan Israel Charny'nin isimlerinden kalkarak, “Katz-Charny conundrum [muamması-bilmecesi]” olarak tanımlamıştır. Henry Huttenbach, “Towards a Conceptual Definition of Genocide”, *Journal of Genocide Research*, c. 4, no. 2, Haziran 2002, s. 167.

planlayan ve hayata geçirenler, bu işi kasti bir imha amacıyla yaptıklarına dair belge bırakmazlar. Nitekim kasıt unsurunun ispatının hemen hemen imkânsız olması nedeniyle, Yugoslavya ve Ruanda mahkemelerinin kurulduğu 1990'ların ortalarına kadar, 1948 tanımına göre soykırım suçunun ispat edilmesinin ve dolayısıyla birilerinin yargılanmasının mümkün olamayacağı iddia edilmişti.³

Kasıt unsuru ve bunun ispatının zorluğu, sosyal bilimlerde bir başka problemi de beraberinde getirdi. Kastı gösterecek yeterli belgenin yokluğu, sosyal bilimciler arasında, kastı gösterebilmek için eylemi yapanların “niyeti” üzerine spekülâtif kalmak zorunda olan tartışmalara yol açtı. Sonuçta ortaya ciddi bir düşünce basitliğinin dahi çıkmış olduğundan söz edebiliriz. Bu düşünce basitliği şöyle formüle edilebilir: “Önce bir imha fikri vardı, bu fikri bir plan haline getirdiler sonra da uygun zamanını bulunca bu fikri uyguladılar.” Oysa bir topluluğun imha edilmesi gerektiğine ilişkin bir fikirle eylem arasında burada ifade edilen “tek yönlü yol” bağlantısı hiçbir biçimde söz konusu değildir. Fikir ile eylem arasında son derece büyük uçurum vardır ve karmaşık süreçleri gerektirmektedir. Üstelik bu süreç ve geçişlerde herhangi bir zorunluluk da yoktur. Bu tür mantık çıkarmalar üzerine oturan çalışmalar, sözü edilen “niyet”ten doğrudan eyleme niye ve nasıl geçildiği sorusunu genellikle cevapsız bırakmaktaydılar. Sonuçta bu mantık, sosyal süreçlerin son derece basite indirgenerek açıklanmasına yol açmaktadır ki ortada sosyal bilim açısından ciddi bir problemin var olduğundan dahi söz edebiliriz.⁴

Söz konusu zorluktan dolayı, tanımdan kasıt unsurunun tümüyle çıkarılması gerektiğini savunan veya eğer bir ey-

3 Bu yöndeki bazı argümanlar için bkz. John K. Roth, “The Politics of Definition”, Carol Rittner, John K. Roth ve James M. Smith (ed.), *Will Genocide Ever End?* içinde, Paragon House, St. Paul, 2002, s. 26; Jennifer Balint ve Israel W. Charny, “Internationality of Genocide and the Agent of Genocide”, Israel W. Charny (ed.), *Encyclopedia of Genocide* içinde, c. I, ABD-CLIO, Santa Barbara, California, Denver, 1999, s. 14-5.

4 Kasıt kavramı hakkındaki kuşkuyla dair daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Jacques Semelin, “Toward a vocabulary of massacre and genocide”, *Journal of Genocide Research*, c. 5, no. 2, 2003, s. 193-210.

lemin sonucunda çok büyük insan kayıpları söz konusu ise kasıt unsurunun gerçekleşmiş sayılması gerektiğini savunan biliminsanları çıkmıştır. Bu tartışma soykırım kavramının, mümkün olan tüm kitlesel cinayetleri “içermesi” mi yoksa önemli bir kısmını “dışlaması” mı gerektiği alanında yoğunlaşmış; sonuçta, kavramın “geniş” ve “dar” kullanılmasından yana olanlar arasında bir ayırım ortaya çıkmıştır.

Kavram üzerinde var olan anlaşmazlıkların ikinci düzeyi, kavramın hukuki ve hukuki olmayan tanımları arasındaki farka ilişkindir. Soykırım kavramı hukuki bir kavramdır ve bu anlamda soykırımla ilgilenen sosyal bilim dalı hukukun içinden doğmuştur. Giderek soykırım konusunda kendi bağımsız alanını kuran sosyal bilim, 1948 tanımı ile arasına mesafe koymaya başlamıştır. Konu üzerine çalışan sosyal bilimciler, 1948 tanımının ciddi eksiklikler içerdiği konusunda hemfikirler. Hatta bu nedenle sosyal biliminin kendisini, salt hukukla sınırlı bir kavram ve tartışma alanından özgürleştirmesi gerektiğine inanan biliminsanlarının sayısı oldukça kabarıktır. Bunların arasında soykırım tanımı yapılırken, 1948 hukuki tanımının referans alınmaması gerektiğini savunanlar da vardır. Ana itirazı şöyle özetlemek mümkündür: Sonuçta devletlerarası diplomatik ve politik pazarlıkların ürünü olarak ortaya çıkmış ve politik olduğu açıkça belli olan bir kavramın sosyal bilim tarafından işlevsel bir kategori olarak değerlendirilmesi imkânsızdır.⁵

Fakat tüm bu farklara ve 1948 tanımına yöneltilen tüm itirazlara rağmen, birçok sosyal bilimci 1948 tanımını doğrudan veya dolaylı olarak kabul ederek ya da grup tanımını politik ve sosyal grupları da içerek şekilde genişleterek analizlerinin başlangıç noktası yapmışlardır. Yeni tanımlar yapmaya çalışsalar bile bu daha çok 1948 tanımının düzeltilmesi biçiminde olmuştur.⁶ Soykırım alanındaki çalışmaların duayeni sayı-

5 Jacques Semelin, “Defining Genocidal Process in Relation to Other Massacres”, 2002’de Londra Konferansı’na sunulan tebliğ, *Generation of Genocides*; Jacques Semelin, “From Massacre to the Genocidal Process”, *International Social Science Journal*, no: 174, Kasım 2000.

6 Helen Fein, *Genocide: A Sociological Perspective*, Sage Publication, Londra, 1993, s. 23-5.

lan Leo Kuper, 1994 yılında Birleşmiş Milletler tanımının başlangıç noktası olarak alınmasını savunurken bu genel eğilimi dile getiriyordu. Kuper'e göre, Birleşmiş Milletler'in soykırım "tanımını kullanmak için sağlıklı (sağlam) gerekçeler mevcuttur. [1948 tanımı] farklı disiplinler arası analizler ve uygulama için yeterli bir kavramsal çekirdek sunmaktadır ve bir sözleşme ile Birleşmiş Milletler üyesi çok sayıda devlet tarafından kabul edilmiş hukuki bir tanımdır."⁷

Fakat eklemek gerekir ki, Yugoslavya ve Ruanda için kurulan geçici Uluslararası Ceza Mahkemelerinin varlığına kadar, soykırım konusunda örnek alınabilecek herhangi bir hukuki kararın olmaması tartışmaları oldukça zorlaştırıyordu. Örnek hukuki bir kararın yokluğunda, 1948 tanımında yer alan kasıt unsurunun ispatı ve grup tanımlaması konusunda sosyal bilimciler oldukça karamsar bir tutum takınıyorlardı. Yugoslavya ve Ruanda mahkemeleri kurulunca, mahkemelerin kasıt unsurunu nasıl yorumlayacakları ve hangi koşullarda "zaruri kasıt" (requisite intent) şartının yerine getirilmiş sayacakları büyük bir merak konusu oldu. Sonuçta bu mahkemelerin aldıkları çeşitli kararlar hukukçular ve sosyal bilimciler arasında tanım ve kullanımı konusunda var olan uçurumun biraz kapanmasına ve ortak bir zemin yaratılmasına katkıda bulunduğu söylenebilir.

Soykırımda kasıt unsuru

Eğer genel kural olarak bir suçun işlenmiş sayılması için maddi, manevi ve yasal olmak üzere üç unsurun bir arada bulunması gerektiği ilkesini kabul edersek, soykırım suçu açısından bunun anlamı şudur: Soykırım suçunun maddi unsuru (*actus reus*), sözleşmede sayılan beş ayrı eylem türünü kapsar ve bunlardan bir tanesi bile suçun işlenmiş sayılması için yeterlidir. Manevi unsur ise suç işleme düşüncesinin var olması ve bu dü-

7 Leo Kuper, "Theoretical Issues Relating to Genocide", George J. Andreopoulos, *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions* içinde, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1994, s. 31.

şüncenin bir karar haline gelmesidir. Manevi unsur kastı, kastın gerçekleşmesi ise eylemi oluşturur. Soykırım suçunda manevi unsur (*mens rea*), suçun, sözleşmede sayılan grupları “kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla” işlenmesi olarak tanımlar.⁸ Burada kasıt, suçlanan kişinin suç sayılan eylemi yapmış olmasının ötesinde bir anlamda kullanılmaktadır. Genel kural olarak, soykırım suçunun ispat edilebilmesi için suçlanan kişinin *dolus specialis* denilen özel bir kasta (*special intent*) sahip olduğunun ispat edilmesi beklenir. Elbette “özel kasıt” ispat edilemezse, bu suçlanan kişinin ceza almayacağı anlamına gelmez. Belki soykırım suçundan değil ama insanlık suçu veya ceza hukukunun herhangi başka bir maddesine göre sanık cezalandırılabilir.⁹

Zorluk bu özel kastın nasıl oluştuğunun tesbit edilmesinden kaynaklanmaktadır. Aslında ulusal ceza hukukları, kasıttan neyin anlaşılması gerektiğine ışık tutacak kurallara sahiptirler ve yasalar hangi koşullarda kastın oluşmuş sayılabileceği konusunda çeşitli ilkeler belirlemişlerdir. Buna göre de, kasıt niteliğine ve derecesine bağlı olarak değişik cinayet türleri arasında ayırım yapmışlardır. Bu konuda değişik dereceler söz konusudur. Suçu işleyen kişi, yaptığı eylemin ötesinde bir hedef gözeterek, eylemin ötesinde bu amacı elde etmek istemektedir (bu, *dolus specialis* –özel kasıt– olarak da adlandırılmaktadır); fail suçu hiçbir başka hedef gözetmeksizin isteyerek işlemektedir; fail eyleminin belli sonuçlar doğuracağını bilincindedir; fail eylemin hangi sonuçları doğurabileceğini bilmektedir; fail eyleminin hangi sonuçları getireceğini önceden tahmin edebilmektedir.¹⁰

8 Burada hukuki bir metin yazmadığımı özel olarak altını çizmek isterim. Konuya ilişkin daha ayrıntılı bir bilgi için bkz. William A. Schabas, *Genocide in International Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, özellikle 4. ve 5. bölümler, s. 151-257.

9 *A.g.e.*, s. 214.

10 Matthias Bjørnlund, Eric Markusen, Martin Mennecke, “What is Genocide? A Search for Common Ground Between the Legal and non-Legal definitions”, s. 14. Makale, *Genocido. La administración de la muerte en la modernidad* (Daniel Feierstein vd. (ed.), Universidad Nacional Tres de Febrero, Caseros, 2005, s. 17-48.) adlı kitapta İspanyolca olarak yayımlanmıştır. Ben, bilgileri makale-

Benzeri kategorileri Türk Ceza Yasası'nda da bulmak mümkündür. Örneğin 1 Haziran 2005 tarihinde yürürlüğe giren Türk Ceza Yasası kasıt ve taksir suçları arasında ayırım yapmıştır. Kasıt (bilerek eylemde bulunma)-taksir (kusurlu olarak eylemde bulunma) ayırımı aslında eskiden beri var olan bir ayırımdır. Yeni Türk Ceza Yasası'nda yapılan, kast/taksir ayırımına yeni alt ayrımların getirilmesidir. Kastın alt kavramı olarak olası kast, taksirin alt kavramı olarak da bilinçli taksir kavramları getirilmiş ve bunlardan neyin anlaşılması gerektiği 21. ve 22. maddelerle tanımlanmıştır. Kast, “suçun kanunî tanımındaki unsurların bilerek ve istenerek gerçekleştirilmesidir”. Olası kast ise “kişinin, suçun kanunî tanımındaki unsurların gerçekleşebileceğini öngörmesine rağmen, fiili işlemesi hâlinde” ortaya çıkar. Taksir, suçun kanuni tanımında belirtilen neticesi öngörülmeyerek, dikkatsizlik ve özensizlik nedeniyle işlenen suçtur. Bilinçli taksir ise “öngörülen netice istenmemesine karşın, netice meydana gelmişse” oluşur.¹¹ Bu tasniflerden anlaşılacağı gibi olası kast ve bilinçli taksir arasındaki çizgi oldukça incedir. Soykırımın oluşmasında kasıt unsurunun nasıl tespit edileceği konusunda bu ulusal ceza hukukları deneylerinin önemli bir katkısı olduğu söylenebilir.

1998 Roma Sözleşmesi bu ulusal deneylere de dayanarak, soykırım suçunun manevi unsurunun (*mens rea*) iki önemli unsuru içerdiğini kabul etmiştir. Bunlardan birisi kasıt (intent) diğeri ise “bilgi (bilgisi dahilinde) (knowledge)” dir. Bu sözleşmeye göre soykırım, “suçun maddi unsurları kasıt ve bilgi ile işlenmiş ise” yapılmış sayılır. Sözleşme kasıt için iki önemli ilke sayar. Birincisi kişinin eyleme katılması, eylem içinde olmayı amaçlaması ile ilgilidir. İkinci olarak ise kasıt sonuçla ilintilidir, yani bir kişinin “o sonuca neden olmayı amaçlaması veya olayların normal sonucu olarak gerçekleşebileceğinin farkında olması” ile ilintilidir. “Bilgi (bilgisi dahilinde)” ise “olayların doğal sonucu olarak bir ortamın mevcut olduğunun veya

nin İngilizce orijinal teksir metninden aktardım. Sayfa numarası teksir metne aittir.

11 <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5237.html>

bir sonuç doğuracağına farkında olmak” olarak tanımlanmıştır.¹² Yani suçlanan kişi, suçun keyfiyetinin farkında olmalıdır.

Soykırım suçunun oluşup oluşmaması konusunda önemli bir nokta da, bir planın var olup olmadığı meselesidir. Sözleşmede “plan” konusunda açık bir hüküm yoktur. Fakat buna rağmen, “kasıt” ve “bilgi dahilinde” unsurlarının yerine getirilebilmesi için işlenen suça ilişkin bir planının olması gerektiği genel kabul görmektedir. Aslında soykırım suçu genel olarak bir grup insan (hükümet, parti vb.) tarafından işlenen bir suç olduğundan bu insanlar arasında, suçun işlenmesine ilişkin genel bir çerçevenin, genel bir planın oluşturulması gerektiği son derece mantıktır. Çünkü asgari bir planlama ve hazırlık olmadan soykırım eyleminin gerçekleştirilmesi imkânsızdır. Dolayısıyla burada planın varlığı dolaylı olarak, eylemin niteliği gereği, olması varsayılan bir şey olarak gündeme gelmektedir.¹³

Yugoslavya ve Ruanda mahkemelerinde alınan kararlarda kasıt unsuru

Yugoslavya ve Ruanda mahkemeleri elde var olan hüküm ve deneylerden de yararlanarak, soykırım tanımı için gerekli olan kasıt unsurunun hangi koşullarda oluşmuş sayılabileceğine ilişkin bir dizi karar aldılar. Bunların başında elbette soykırım için özel

12 Sözleşmenin soykırım suçunun manevi unsurunun oluşmasını tanımlayan 30. maddesi aynen şöyledir: “1. Unless otherwise provided, a person shall be criminally responsible and liable for punishment for a crime within the jurisdiction of the Court only if the material elements are committed with intent and knowledge. 2. For the purposes of this article, a person has intent where: (a) In relation to conduct, that person means to engage in the conduct; (b) In relation to a consequence, that person means to cause that consequence or is aware that it will occur in the ordinary course of events. 3. For the purposes of this article, “knowledge” means awareness that a circumstance exists or a consequence will occur in the ordinary course of events. “Know” and “knowingly” shall be construed accordingly.” <http://www.un.org/law/icc/statute/rome.htm>

13 Sözleşmenin soykırım suçunun oluşması için bir planın gerekli olup olmadığını açık olarak ifade etmemiş olması konu üzerinde hukukçular arasında farklı görüşlerin oluşması sonucunu doğurmuştur. İlgili tartışma için bkz. Schabas, s. 207-210 ve 226-8.

kastın –*dolus sepcialis*– şart olduğuna yapılan vurgu gelmektedir. ICTR (International Crimminal Tribunal for Rwanda- Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi) heyeti, aldığı çeşitli kararlarda soykırım suçunu diğer suçlardan ayıran şeyin *dolus specialis* olduğunun altını çizdi. Örneğin Akayesu davası karar suretinde özel kasıt, “kasta dayalı suçun fiziki sonuçları ile manevi unsurlarını birleştiren psikolojik ilişki olarak tanımlanabilecek anahtar bir kavram” olarak değerlendirildi.¹⁴ Bir başka davada (Kambanda) ise mahkeme, “soykırım suçu, *dolus specialis* unsuru nedeniyle... cinayetlerin cinayetini teşkil ettiği için, tekdir (emsalsizdir)”¹⁵ diyerek konu hakkında kesin bir hat oluşturdu.

Soykırım için, imhaya yönelik özel bir kastın (*dolus specialis*) oluşması ilkesi ICYT (Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi) tarafından da kabul edildi. Goran Jelisc aleyhine açılan dava bu konuda son derece önemli bir örnek teşkil etti. Mahkeme, savcılık tarafından istenen soykırım nedeniyle cezalandırma talebini, *dolus sepecialis* oluşmadığı için kabul etmedi ve sanık başka suçlardan (insanlık suçu, savaş suçu vb.) cezaya çarptırıldı. Savcılığın itirazı ile 2001 Temmuzunda davaya bakan Temyiz Mahkemesi, bir önceki mahkeme kararına katıldı ve *dolus sepecialisin*, herhangi bir ulusal yargı sisteminde var olan kasıt unsuru ile eş tutulmamasının altını özenle çizdi.¹⁶

14 Akayesu davası karar sureti, paragraf 518 (Case No. ICTR-96-4), <http://www.ictr.org/default.htm> “According to this meaning, special intent is the key element of an intentional offence, which offence is characterized by a psychological relationship between the physical result and the mental state of the perpetrator.”

15 Kambanda davası karar sureti, paragraf 16 (Case No. ICTR-97-23), <http://www.ictr.org/default.htm> “The crime of genocide is unique because of its element of *dolus specialis* (special intent) which requires that the crime be committed with the intent to destroy in whole or in part, a national, ethnic, racial or religious group as such, as stipulated in Article 2 of the Statute; hence the Chamber is of the opinion that genocide constitutes the crime of crimes, which must be taken into account when deciding the sentence.”

16 1999 Eylül-Ekim aylarında görülen Goran Jelisc davası ve bunun kasıt unsuru açısından anlamı üzerine ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Martin Mennecke ve Eric Marcussen, “The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia”, Steven L.B. Jensen (ed.), *Geonocide: Cases, Comparisions and Contemporary Debates* içinde, The Danish Center for Holocaust and Genocide Studies, Kopenhag, 2003, s. 331-339.

ICYT'nin bu karar da dahil daha önce görülen davaların hiçbirisinde soykırım suçundan ceza vermemesi, kasıt unsuru için çıtayı çok yüksek tuttuğu eleştirilerine yol açtı ve kasıt unsuru ispat için yerine getirilmesi neredeyse imkânsız standartların konulmasının, bu suçtan dolayı cezalandırmayı imkânsız hale soktuğu ileri sürüldü.¹⁷ Dolayısıyla mahkemenin Srebrenica olayları nedeniyle, 2001 yılında General Radislav Krstic'i soykırım suçuyla cezalandırması bir dönüm noktası teşkil etti.¹⁸ Yalnız bu durum, mahkemenin kasıt suçunun oluşması konusunda, Goran Jelasic kararında var olan çıtayı daha geriye çektiği anlamına yorumlanmamalıdır. Krstic kararında, soykırım tanımının “bir grubun kısmen veya tamamen imhası ile sonuçlansa dahi, eğer imha kastını içermiyorsa bu tür eylemleri dışladığı” açık olarak belirtilmiştir.¹⁹

Kasıt nasıl ispat edilir?: İkincil derecede deliller meselesi

Soykırım tanımlamasında merkezî soru bellidir ve hep aynıdır: ICYT, Yugoslavya Mahkemesi'nin, Milomir Stakic davası kararında belirttiği gibi, eğer soykırım “özel kasıt unsuruna özel bir vurgu yapılması gereken istisnai bir suç” ise ve bu anlamda diğer suçlardan bu kasıt “fazlası” (surplus) ile ayrılıyorsa, bu “fazla”nın ispat edilebilmesi gerekmektedir. Çünkü yine aynı mahkeme kararına göre, “failin söz konusu eylemleri yapmak istemesi yetmez fakat aynı zamanda hedeflediği özel ve seçilmiş grubu kısmen veya bütün olarak imhayı kastetmiş olması” gerekmektedir. Anahtar unsür, grubun fiziksel olarak yok edilmesi değil, imha amacına yönelik olarak yok edilme-

17 A.g.e., s. 335

18 Karar Nisan 2004 tarihinde temyiz mahkemesince onaylandı. <http://www.un.org/icty/krstic/Appeal/judgement/krs-aj040419e.pdf> Goran Jelasic ve Radislav Krstic davalarındaki kasıt unsurlarının karşılaştırmalı bir analizi için bkz. Morten Bergsmo, “Intent”, Dinah L. Shelton (ed.), *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity* içinde, Thomson Gale, Detroit, New York, 2005, c. II, s. 524-530.

19 Aktaran Bergsmo, s. 529.

sidir.²⁰ Mahkeme Stakic davasında bu tespitleri yaparken hem ICTR'nin hem de ICYT'nin konu hakkında yukarıda değindiğim tüm kararlarına da atıfta bulunuyor böylece kasıt konusunda genel bir standart oluşturmuş oluyordu.²¹

Peki aranan *dolus specialis*, imha kastını gösteren yazılı belgelerin yetersiz veya yokluğu durumunda nasıl ispatlanacaktır? Nitekim Ruanda Mahkemesi, Kayishema ve Ruzindana duruşmaları ile ilgili karar suretinde, “zaruri kasıt” (requisite intent) başlığı ile konuya özel olarak değinmiş ve “faillerin imha kasıtlarını gösterecek kesin delillerin bulunmasının zor olduğunu” kabul etmiştir. Mahkeme, doğrudan kesin delillerin yokluğu durumunda ikincil derecede delillere bakılması gerektiğini savunmuştur.²²

Mahkeme bu konuda 1985 yılında Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi'ne bağlı Azınlıkların Korunması ve Ayrımcılığın Önlenmesi Alt Komisyonu'na sunulan, “Soykırım Suçlarının Önlenmesi ve Cezalandırılması Sorusu Üzerine Gözden Geçirilmiş ve Güncelleştirilmiş Rapor”da dile getirilen görüşleri esas almaktadır. İlgili raporda, bütün soykırım benzeri kitlesel cinayetleri işlemiş rejimlerin, Nazi örneğinde olduğu gibi belgelenmesinin imkânsızlığına değinildikten sonra kastın belgelenmesi konusunda şu yöntem önerilmişti: “Bir mahkeme [soykırım için şart olan] zorunlu kasıt kâfi sayıda belgeden sonuç çıkartmak yoluyla elde edebilmelidir ve belli durumlarda bu [kasıt], sanığın mantıki olarak eyleminin sonuçlarının farkında olduğunun tahmin edilebildiği, belli derecede suç oluş-

20 Milomir Stakic için 2003 yılında alınan kararın (Case IT-97-24), 520 ve 522. paragraflarda geçen bu ifadeler için bkz. <http://www.un.org/icty/stakic/trialc/judgement/stak-tj030731e.pdf> “Genocide is a unique crime where special emphasis is placed on the specific intent... the perpetrator not only wanted to commit those acts but also intended to destroy the targeted group in whole or in part as a seperate and distinct entity (paragraf 520). The key factor is the specific intent to destroy the group rather than its actual physical destruction. (paragraf 522)”

21 Milomir Stakic kararı, s. 147, 1110 no'lu dipnot. <http://www.un.org/icty/stakic/trialc/judgement/stak-tj030731e.pdf>

22 Kayishema ve Ruzindana davası karar sureti, 93. paragraf, <http://www.ictr.org/default.htm>

turan ihmalkârlık ve kayıtsızlık eylemlerini (pervasızlıkları) ve savsaklamaları içerebilir.”²³

Bu tezi esas alan Ruanda Mahkemesi, “kasıt söz ve eylemlerden çıkartılabilir ve amaçlı eylemin yapılış tarzıyla (modeliyle) ispatlanabilir” sonucuna ulaşmıştır. Mahkeme, grup üyelerinin veya mallarının fiziksel olarak hedeflenmesi; hedef gösterilen gruba yönelik kullanılan dil; kullanılan silahlar ve vücuda yönelik yaralamaların boyutunu, öldürmenin sistematik tarzda yapılması ve planlamanın metodik bir şekilde olması gibi unsurları, kasıtlı ispat edecek ikincil el kanıtlar arasında saymıştır.²⁴

Özetle kasıt unsuru, imha amacını doğrudan gösteren birinci el belge ve bilgilerin yokluğu veya yetersizliği durumunda, ikincil derecede önemli (circumstantial evidence) olarak tasnif edilen dolaylı belgelere bakılarak ispat edilebilir. Nitekim Ruanda Mahkemesi, Akayesu aleyhine açılan davada bu yöntemi izlemiş ve ikincil derecede önemli kanıt sayılabilecek bazı olayları sıralamıştır. Sıralanan eylem tarzlarının başlıcaları öldürmelerin sistematik bir özellik arz etmesi; yeni doğmuş çocukların ve Tutsi erkek tarafından hamile bırakılmış Hutu kadınlar da dahil olmak üzere hamile kadınların öldürülmeleri; yollar da barikatlar kurularak Tutsilerin kaçmalarının engellenmiş olması; Tutsi olup olmadıklarının anlaşılabilmesi için insanların kimlik kartlarının sürekli kontrol edilmesi; eylemlerden önce, eylem sırasında ve sonrasında radyo yoluyla Tutsiler aleyhine

23 Rapor, s. 19, paragraf 39, <http://www.preventgenocide.org/prevent/UNdocs/whitaker/section6.htm> “It is suggested that a court should be able to infer necessary intent from sufficient evidence, and that in certain cases this would include actions or omissions of such a degree of criminal negligence or recklessness that the defendant must reasonably be assumed to have been aware of the consequences of is conduct.”

24 Kayishema ve Ruzindana davası karar sureti, 93. paragraf, <http://www.ictr.org/default.htm> (Case No. ICTR-95-1-T): “The Chamber finds that the intent can be inferred either from words or deeds and may be demonstrated by a pattern of purposeful action. In particular, the Chamber considers evidence such as the physical targeting of the group or their property; the use of derogatory language toward members of the targeted group; the weapons employed and the extent of bodily injury; the methodical way of planning, the systematic manner of killing.”

düzenli propaganda yapılması gibi eylemlerdir. Bu eylemleri sıralayan mahkeme, Tutsilerin, Tutsi oldukları için öldürüldükleri ve soykırım için gerekli özel kastın (*specific intent*, *mens rea* veya *dolus specialis*) oluştuğu sonucuna ulaşmıştır.²⁵

ICYT (Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi) de, 2001 yılında benzeri bir karar almıştı. Goran Jelisic davasında mahkeme, “doğrudan sarıh delillerin yokluğunda, özel kast (*specific intent*); genel bağlam, söz konusu gruba karşı sistemli olarak başka kusurlu suçların işlenmesi, işlenen suçların kapsamı, kurbanların sistemli olarak bu özel grubun üyeleri olmaları nedeniyle hedef alınmaları veya yıkıcı (zararlı) ve ayrımcı eylemlerin sürekli tekrar edilmesi gibi bir dizi olgu ve koşullardan çıkartılabilir” kararına varmıştı.²⁶

Mahkemeler, kastın ispatlanmasında ikincil el kaynakları yaygın olarak kullanmalarının ötesinde, soykırım suçunun manevi unsurunun (*mens rea*) tamamlanması için gerekli olan zorunlu kast (*necessary intent*) unsurunun hangi şartlarda yerine getirilmiş olabileceği konusunda başka önemli kararlar almışlardır. Bunların başında, sanıkların eylemlerinin sonuçları karşısında ihmalkâr bir tutum takınmalarının, suçun tamamlanmış olması açısından yeterli sayılması gelmiştir.²⁷ Örneğin ICYT, Zejnil Delalic davasında 16 Kasım 1998’de aldığı bir kararda, sanığın “insan hayatını hiçe sayan öldürme ve ciddi yara-

25 Akayesu davası kararı, paragraf 117-126. Kararın tam metni için bkz. <http://www.ictr.org/default.htm>

26 Goran Jelisic davasında Temyiz Mahkemesi’nce, 5 Temmuz 2001 tarihinde alınan karar: “As to proof of specific intent, it may, in the absence of direct explicit evidence, be inferred from a number of facts and circumstances, such as the general context, the perpetration of other culpable acts systematically directed against the same group, the scale of atrocities committed, the systematic targeting of victims on account of their membership of a particular group, or the repetition of destructive and discriminatory acts.” (paragraf 47) <http://www.un.org/icty/jelisic/appeal/judgement/index.htm>

27 Bazı uluslararası hukukçular, soykırım suçunun manevi boyutunun oluşmasında, umursamazlık ve ihmalkârlık sonucu meydana gelen eylemlerin kategorik olarak dışlandığını savunmaktadırlar. Ancak bu fikri savunanların başında gelen Antonio Cassese, Yugoslavya ve Ruanda mahkemelerinin konuya ilişkin aldıkları kararlarla, tanımın netleşmesine önemli katkılar yaptıklarını belirtmiştir. Aktaran Morten Bergsmo, s. 529.

lama” eyleminde bulunmasıyla zorunlu kast (*necessary intent*) unsurunun tamamlanmış olduğuna hükmetmiştir.²⁸ ICTR de, Akayesu davasında aldığı kararda, “suçlu kabahatlidir çünkü yapılan eylemle, grubun bir kısmını veya tümünü imha edeceğini biliyordu veya bilmeliydi” diyerek, kastın oluştuğu sonucuna ulaşmıştır. Bu durum “dolaylı kasıt” olarak da tanımlanmaktadır.²⁹

Burada yanlış anlamaya yol açmamak için eklemek gerekir ki, bu kararlarda yer alan ihmalkârlık ile kastedilen, eylemin fiziksel sonuçlarının sıradan kayıtsızlık veya vurdumduymazlık sonucu oluşması meselesi değildir. Söz konusu ihmalkârlık (omission) yapılması gereken belli eylemlerin, bilerek yerine getirilmemesi anlamında kullanılmaktadır. Yani suçlanan kişilerin, belli eylemleri yerine getirmeyerek ne tür sonuçlara yol açmakta olduklarını biliyor olmaları ile ilgilidir. “Bir kişi yaşam için gerekli şeyleri sağlamayı ihmal ederek gruba belli hayat koşullarını empoze edebilir. Suç, eylemde bulunarak değil, eylem ihmal edilerek işlenir.”³⁰ İhmalkârlık (omission), özellikle soykırım suçunun (c) maddesi (grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak, yaşam şartlarını kasten değiştirmek) bağlamında özel bir öneme sahiptir. Eğer sorumlu durumda bulunanlar, kendilerine bağlı kişilerin suç işlediklerini biliyor ve müdahale etmiyorlarsa, soykırım suçunun (c) fıkrasındaki suçu işlemiş oldukları kabul edilir.

Nitekim ICTR, Kambanda davası kararında sanığın kasıt unsurunu, sadece eylemleri ile değil, belli eylemleri yapmamış olması nedeniyle de [by his acts or omissions] yerine getirmiş olduğu sonucuna varmıştır. Katliamdan kurtulmuş çocukların korunması için yeterli tedbirleri almamış olması, sorum-

28 <http://www.un.org/icty/celebici/trialc2/judgement/cel-tj981116e.pdf>, Case No. IT-96-21-T, paragraf 439.

29 “Dolaylı kasıt” konusunda, özellikle “eylemin sonuçları konusunda bilgi sahibi olmanın derecesi nedir” sorusu etrafında hukukçular arasında tartışma vardır. Bir kısım hukukçu sonuçları tahmin etmeyi bile yeterli sayarken, bir kısmı ise fiili bir sonucun elde edilmesini şart saymaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Schabas, s. 212-3.

30 *A.g.e.*, s. 227.

lu olduğu insanların Tutsileri öldürdüğünden haberdar olmasına rağmen bu kişilerin cezalandırılması yoluna gitmemiş olması gibi ihmalkârlıklar örnek olarak verilmiştir.³¹ ICYT’de görülen Kovacevic ve Drljaca davasında da iddia makamı sanıkların eylemleri ve ihmalkârlıkları ile soykırım suçunu işlediklerini söylemiştir.³²

Kasıt unsurunun oluşup oluşmadığı konusunda mahkemeler, ele aldıkları eylemlerde gözlenen başka ortak unsurlara da bakılması gerektiğinin altını çizmişlerdir. Buna göre, söz konusu eylemlerin genişliği, yaygınlığı ve sistematik karakteri yani eylemin yapılaş tarzı kasıt unsurunun tespit edilmesinde önemli sayılmıştır. Örneğin ICYT, 1998 yılında Radovan Karadzic ve Ratko Mladic davasında, Usul ve Delil Kuralları [Rules of Procedure and Evidence] konusunda aldığı 61 no’lu kararda bu noktanın altını özel olarak çizmiştir. “Sadece bir gruba mensup oldukları için seçilen kurbanların sayısı, en azından kısmen, grubun imhasına yönelik bir kastın var olduğu sonucunu gösterir. Bunun da ötesinde, ‘etnik temizlik’ hedefini elde etmek için seçilen bazı araçların özel karakteri... eylemlerin yapılaş tarzının grubun varlığının temellerini hedeflemek için düzenlendiğini göstermektedir.”³³ Mahkeme bu eylemlere yoğun tehcir; kadınların ırzına geçilmesi; grubu parçalamaya yönelik aşağılama ve terör; cami, Katolik kilise ve kütüphanelerin tahrip edilmesi gibi örnekler vermektedir. Mahkeme bu “eylemlerin soykırım kastı ile planlandığını ve emir edildiğini” söylerken, özel kastın, “eylemleri gerekçelendiren ve ön hazırlıklarını oluşturan konuşmalar veya projelerin toplam etkisinden; bir grubun esaslarını teşkil ettiği kabul edilen unsurları hedefleyen eylemlerin yıkıcı etkilerinin büyük bo-

31 Jean Kambanda davası karar sureti (Case no.: ICTR 97-23-S), paragraf 39-40 <http://www.ict.rg/default.htm>

32 Kovacevic ve Drljaca davası iddianamesi (Case no: IT-97-24): “by their acts and omissions, commit genocide” <http://www.un.org/icty/indictment/english/kov-ii970313be.htm>

33 Radovan Karadzic ve Ratko Mladic davası (Case No: IT-95-5-R61; IT-95-18-R61), paragraf 94, <http://www.un.org/icty/karadzic&mladic/trialc/rev-ii960716-e.pdf>

yutundan ve [eylemlerin] özel karakterinden” çıkartılabileceğini söylemektedir.³⁴

Mahkemelerin soykırım oluşmasında işlenen suçun yoğun ve sistematik karakterine özel vurgu yapmaları son derece dikkat çekicidir ve önemlidir. Suçun işlenmesindeki sistematik yaygınlık ve süreklilik, bu eylemlerin arkasında kısmi bir planın olması gerektiği anlamında da yorumlanmıştır. Kayishema ve Ruzindana davası karar suretinde, “mahkemenin görüşüne göre, her ne kadar, özel bir imha planı soykırımın bir unsuru sayılmıyor olsa da, böyle bir plan veya organizasyon olmaksızın soykırım yapmak imkânsızdır” denmiştir.³⁵ ICTR’nin (Ruanda) bu kararına atıfta bulunarak, benzeri bir karar, yukarıda bahsettiğim Goran Jelisic davasında ICYT Temyiz Mahkemesi’nce de alınmıştır.³⁶

Bu kararların ışığında diyebiliriz ki, “kasıt, eylemin maddi kanıtlarından mantıki bir sonuç çıkartma eylemidir.”³⁷ Özel kasıt ise hedeflenen grubun imha edilmesi gerektiğini belirten yazı, konuşma ve imha emirlerinin yokluğu durumunda, eylemin muhtevası, kapsamı (yoğunluğu) ve gruba yönelik nefreti ve onun imhasının hedeflendiğini gösteren işleniş tarzından çıkarılabilir. Yani eylemin yoğun ve sistematik karakteri ile buna uygun fiziksel sonuçları da özel kasıt göstermek açısından son derece önemlidir.

Kısaca ICTR ve ICYT’nin kastın oluşma koşulları konusunda almış olduğu bu kararlar ve buna bağlı olarak verdikleri cezalar, sosyal bilimciler arasında kasıt suçunun kanıtlanmasının imkânsızlığı konusunda oluşmuş yaygın kanaatin ortadan

34 A.g.e., paragraf 95.

35 Kayishema ve Ruzindana davası karar sureti (Case No. ICTR-95-1-T), 94. paragraf, <http://www.ictor.org/default.htm> “It is also the view of the Chamber that although a specific plan to destroy does not constitute an element of genocide, it would appear that it is not easy to carry out a genocide without such a plan, or organisation.”

36 Goran Jelisic davası karar sureti (Case No.IT-95-10), 48. paragraf, <http://www.un.org/icty/jelisic/appeal/judgement/index.htm> “The Appeals Chamber is of the opinion that the existence of a plan or policy is not a legal ingredient of the crime.”

37 Schabas, s. 222.

kalkmasına yardımcı olmuştur. Çünkü özellikle ikincil el belgelerin (circumstantial evidence) kasıt unsurunu ispat için kullanılması gerektiği sosyal bilimciler tarafından uzun bir süredir savunulmaktaydı.³⁸

Son bir söz olarak, bu kararlar ışığında sosyal bilimciler ile hukukçular arasında var olan uçurumun giderek kapanmakta ve belli bir konsensüsün gelişmekte olduğunu söyleyebiliriz.

Birikim, sayı 199, Kasım 2005

38 Bjørnlund, Markusen, Mennecke, s. 17.

Gündüz Aktan ve Soykırımda Saik Meselesi^{1,2}

Gündüz Aktan, *Birikim* dergisinin 199. sayısında yer alan “Soykırım Suçunda Kasıt Unsuru Konusunda Bazı Notlar” başlıklı yazıma kısa bir eleştiride bulunmuş. “Karşı görüştekiler [yani resmî devlet tezini savunmayanlar – T.A.] belgelerden kaçtıkları gibi, hukuktan da kaçıyorlar. Bunların lideri durumundaki Taner Akçam, hukuk alanındaki perişanlıklarını anladığından, bu alana eğilmek ihtiyacı duymuş. Ama yok etme kastını anlatırken, bu kasta yol açan ‘saiki’ atlamayı uygun bulmuş. Zira bir grubu yok etme kastı yalnız ırkçılık saikiyle ortaya çıkıyor. O da Osmanlı’da yok.”³

Sayın Aktan, benim soykırımda “saik” veya “niçin” meselesini bilerek atladığımı iddia ediyor.⁴ Çünkü eğer o alana girmiş

- 1 Bu makalede Gündüz Aktan’ın soykırım konusunda en temel bilgileri bile nasıl çarpıtarak aktarmaya ve Türkiye kamuoyunu yanıltmaya çalıştığını göstermeye çalışmıştım. Gerek Aktan gerek makalede adı geçen Şükrü Elekdağ hakkımnda hakaret davaları açıldılar. Aktan davası beraatle sonuçlandı. Ama Elekdağ davasından cezaya çarptırıldım. Bu mahkeme kararları çerçevesinde elinizdeki makalede ilgili kişilerin yalan söylediklerine dair her türlü ibare çıkartılmıştır.
- 2 Gündüz Aktan’la ilgili makaleler, sayın Aktan hayattayken yazılmıştı. Kendisini 19 Kasım 2008’de kaybettik. Bu vesileyle kendisine Tanrı’dan rahmet, yakınlarına başsağlığı dilerim.
- 3 Gündüz Aktan, Rövanş (1), *Radikal*, 29 Kasım 2005.
- 4 Aktan, İngilizce “motive” kelimesinin karşılığını saik olarak kullandığı için ben de tüm yazı boyunca buna sadık kaldım. Tartışılan konu itibarıyla söz ko-

olsaydım, soykırımda suç saikinin ırkçılık olarak tanımlandığını göreceğim ve epey zararlı çıkacaktım. Sözü geçen yazıda saik unsuru elbette konum değildi onun için uğraşmamıştım. Ayrıca saik konusu, kasıt konusu gibi fazla tartışmalı bir konu değildir. Soykırımın nedeninin, yani saik unsurunun önemli olmakla birlikte, özel olarak tanımlanmasının gerekmediği konusunda, gerek hukukçular gerek sosyal bilimciler arasında görüş birliği vardır. Ama madem ki sayın Aktan bunu bir eksiklik olarak görmüş, ben de bu yazımda eleştiriye kabul edip, saik unsuru ile ayrıntılı olarak uğraşmaya karar verdim. Amacım Aktan'ın konu hakkında söylediklerinin tamamıyla yanlış olduğunu göstermektir.

Gündüz Aktan'ın iddiası

Gündüz Aktan, soykırımda saik unsurunun çok önemli olduğunu ve bunun da ırkçı nefret ile belirlendiği iddiasını birçok başka yazısında da tekrar etti. Her türlü yanlış anlamayı ortadan kaldırmak açısından Aktan'ın görüşlerini özetleyen şu uzunca alıntıyı yapmakta fayda var: “Bir grubun diğer bir gruptan insanları öldürmesinin çeşitli nedenleri olabilir. Bağımsızlık mücadelesi yapanla bunu engellemeye çalışan iki taraftan güçlü olanı, diğerini etnik temizlikle katlederek bir toprak parçasından atabilir. İki rakip din veya mezhebin hâkimiyet mücadelesinde de çok sayıda masum insan ölebilir. Bu mücadelelerde *stratejik, politik veya dini bir neden* olduğu gibi, ortaya çıkan ölümlerde, değişen oranda da olsa, iki tarafın sorumluluğu vardır. Bu bağlamda sivillerin katledilmesi ‘insanlığa karşı suç’ oluşturur. Bu bir gerekçeli suçtur. Oysa Nazi Almanyası, Yahudileri Yahudi oldukları için yok etmiştir. Yahudiler Almanlarla herhangi bir stratejik, politik veya dini mücadele içine girmemişlerdir. Aslında ortada iki taraf arasında bir mücadele yoktur. Bu açıdan kurbanlar masumdur. Naziler ve yardımcıları, Almanya'yı ve dünyayı bu ‘aşağılık ırktan’ kurtarmak gerek-

nusu olan, soykırıma yol açan güdülerin veya nedenlerin, hareket ettiricilerin ne olduğu meselesidir.

çesiyle yok etmişlerdir. Dolayısıyla *soykırım, bir grubun diğerini, aklın kabul etmeyeceği nedenlerle ya da gerekçesiz yok etmesidir. Soykırım sözleşmesi 2. maddesine göre soykırım budur. Sözleşmenin soykırım tanımı Yahudi Holokost'unu örnek almıştır. Bunun dışında bir katliamı soykırım olarak kabul etmez. Sosyal bilimler bu tanımın taşıdığı olağanüstü anlamı yani insanlığa karşı suç ile soykırım arasındaki derin anlam farkını anlamaz ve hukukun dışında soykırım çalışması yaparsa, bilimsel ciddiyet dışına çıkmış olur.*"⁵

Sayın Aktan özetle der ki, eğer bir kitlesel katliam, politik, dinî, stratejik vb. nedenlerden dolayı yapılmışsa buna "insanlığa karşı suç" denir. Ama aynı cinayet "gerekçesiz" ya da "aklın kabul etmeyeceği nedenlerle" yapılmışsa buna soykırım denir. Aktan'a göre soykırımın tek nedeni vardır: "İrkçi nefret". Bu tanıma göre de dünyada Holocaust dışında soykırım yoktur. Ve Aktan iddia etmektedir ki, Holocaust dışında soykırım tanımı yapmak "hukuk dışı soykırım çalışması" yapmaktır.

1948 tanımının yapılacağı sırada, başta Sovyetler Birliği olmak üzere bazı devletler, soykırım sözleşmesinin giriş bölümünde, soykırımı Nazi cinayetleri ve bu anlamda nazizm-faşizm ile irtibatlı olarak tanımlayan cümlelerin konulmasını istemişlerdir. Fakat bu devletler, Gündüz Aktan kadar bile ileri gidip, "sadece Holocaust soykırım sayılmalıdır" biçiminde bir iddiada bulunmamışlardır. Görüşmeler sırasında Sovyetler'in bu teklifi açık olarak reddedilmiş ve Nazi Almanyası'na referansın öne çıkartılmasının, sözleşmenin ana mantığından sapma anlamına geleceği kabul edilmiştir. Sonuçta "soykırımın tarihin tüm dönemleri boyunca insanlığa büyük kayıplara yol açtığı"nın mutlaka altının çizilmesi ve sözleşmenin giriş bölümünde bu ifadelere yer verilmesi gerektiği karara bağlanmıştır.⁶ Nitekim 1948 soykırım sözleşmesinin giriş bölümünde, "Birleşmiş Milletler... Tarihin her döneminde soykırımın insan-

5 Gündüz Aktan, "Soykırımdan kurtulanlar (2)", *Radikal*, 1 Aralık 2005 [italikler bana ait – T.A.].

6 Matthew Lippman, "The 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: Forty-Five Years Later", 1948, 8, *Temple International and Comparative Law Journal*, s. 17.

lık için büyük kayıplar meydana getirdiğini kabul eder” [italikler bana ait – T.A.] ibarelerine yer vermiştir. Görüldüğü gibi Aktan’ın tezi soykırım konusundaki en temel metin ile bile açık bir çelişki halindedir ve ciddiye alınmaması gerekir. Ama ben sadece bu yazı için Aktan’ın iddiasını ciddiye almak istiyorum.⁷

Benim iddiam

Gündüz Aktan’ın yukarıda aktardığım görüşlerinin tümü yanlıştır ve uluslararası hukukla hiç mi hiç alakası yoktur. Aktan ciddi hatalar yapmakta, kamuoyunu yanlış bilgilendirmektedir.

Göstermeye çalışacağım gibi, başta 1948 soykırım sözleşmesi olmak üzere hiçbir uluslararası hukuk metni Aktan’ın yaptığı soykırım tanımını yapmaz. Soykırımın sadece “gereksiz” veya sadece “ırkçı nefret” nedeniyle meydana geldiği biçiminde yapılmış tek bir hukuki metin yoktur. Tam aksine, uluslararası hukuk metinlerinde soykırım tanımında “saik” unsuruna kasıtlı olarak özel yer verilmemiş, imha edilen grubun (hangi saikle olursa olsun) grup olarak hedef alınması yeterli sayılmıştır. Saik unsuruna yer verilen bazı metinlerde ise “ulusal, etnik, dinî, ırksal, politik” gibi bir dizi faktörün sayılması yoluna gidilmiştir.

Dolayısıyla Aktan iki noktada çok büyük hata yapmaktadır: Birincisi, soykırım konusunda uluslararası hukuk metinlerini hazırlayanlar, tartışmalar sırasında tek bir saik değil, birçok saik saymışlar; soykırımın, özellikle “dinî, ulusal, etnik, ırksal vb.” saiklerle meydana geldiğini defalarca söylemişler-

7 Burada bir yanlış anlamaya yol açmak istemem. Birleşmiş Milletler’in, soykırımı tüm insanlık tarihine özgü bir sosyal olgu olarak tanımlaması mutlaka kabul edilmesi gereken bir görüş olmak zorunda değildir. Bir sosyal bilimci, tüm dönemleri ve tüm kitlesel katliamları kapsayan tek bir tanımın çok fazla işlevsel olmadığını iddia edebilir ve tarihin her dönemi için ayrı bir kavram önerir. Fakat Aktan gibi, soykırımı sadece hukuki bir kategori olarak tanımlayan, hukuki metinleri esas ve bağlayıcı sayan ve üstelik başkalarını “hukuk bilmemekle” azarlayan birisinin, eğer Birleşmiş Milletler’in, bağlayıcı hukuki karakterdeki bir metninde geçen “tarihin her dönemi” ifadesini eleştiriyorsa, yani soykırımın hukuki tanımı dışına çıkarak kendine ait tanımını yapıyorsa bunu açık olarak bildirmesi gerekirdi. Soykırım tanımı için bkz. www.un.org.tr/doc_pdf/metin1210.pdf

dir. Bunlara bazen “politik, stratejik veya ekonomik” gibi başka saiklerin de eklendiği olmuştur. İkincisi nihai metinleri formüle ederlerken, soykırımın hangi saiklerle meydana geldiğini saymanın, sonuçta saik unsurunu sınırlamak anlamına geleceği için yanlış olduğunu kabul etmişler ve saik konusunu bilecek doğrudan tanım içinde ele almamışlardır.

Ayrıca 1948 tanımının belirlenmesi sırasında yapılan tartışmalarda, saik unsuru konusunda bir noktanın altı özellikle ve defalarca tüm konuşmacılar tarafından tekrar tekrar çizilmiştir. “Eğer”, denilmiştir, “biz soykırım tanımına saik konusunda bazı şeyler eklersek, katiller her zaman gelip, ‘biz bu cinayetleri sizin saydığınız nedenlerle işlemedik, başka nedenlerle işledik, bu nedenle bizi soykırım suçuyla yargılayamazsınız’, diyebilirler. O nedenle saik meselesinin belirtilmemesi, ‘hangi nedenlerle olursa olsun’ ilkesinin kabul edilmesi gerekir.” Yani kanun yapıcılar, ileride “biz cinayetleri saydığınız nedenlerle işlemedik” diyecek birilerinin çıkacağını bildikleri için sorunun cevabını daha 1948 yılında vermişlerdi.

Özetle, gerek soykırımı ilişkin uluslararası hukuk metinleri gerek daha sonra konuya ilişkin alınan mahkeme kararları Aktan’ın söylediklerinin tam aksi yöndedir. Cevabı verilmesi gereken soru şudur: Kendisini hukuk uzmanı sayan, resmî devlet tezlerini kabul etmeyenlerle “hukuk bilmiyorlar” deyip tepeden bakarak alay eden Gündüz Aktan’ın tüm bu hukuk metinlerini ve tartışmaları bilmiyor olması düşünülemez. Eğer bu yazıdaki konuya atıfta bulunarak söylemek gerekirse, ortada kötü bir “saik” ile işlenmiş “kasti” bir hata söz konusudur.

Şimdi soykırım tartışmalarında saik unsurunun nasıl yer aldığına ilişkin uluslararası hukuk metinleri üzerinden bir gezintiye başlayabiliriz. Fakat bundan önce bu yazıda kendimi esas olarak sorunun hukuki metinlerde ele alınışı ile sınırlı tuttum, sosyal bilimlerde soykırım ve saik konusuna burada hiç girmeyeceğimin altını özellikle çizmek istiyorum. Çünkü kendilerini hukuki metinlere bağlı hissetmeyen sosyal bilimciler, son derece çeşitli saik tanımlamaları yaparak, bu esasta farklı soykırım kategorileri geliştirmişlerdir. Bu saik tanımları, “ger-

çek veya potansiyel tehdidin ortadan kaldırılması”, “ideolojik”, “politik bir sistemi egemen kılmak”, “ekonomik zenginlik elde etmek”, “fayda elde etmek”, “düşman arasında dehşet ve terör yaymak”, “intikam” ve “sömürgeciliği egemen kılmak” vb. gibi son derece zengin ve çeşitli olabilmektedir. Gündüz Aktan’ın saik unsurunun bu denli rahat ve serbest ele alınmasından fazla memnun olmayacağını ve sadece hukuki metinleri esas alacağını bildiğim için Aktan’a haksızlık etmemek amacıyla sosyal bilimcilerin saik tanımı ve tartışmalarını konunun dışında bırakıyor kendimi hukuki metinlerle sınırlıyorum.⁸

Raphael Lemkin ve saik meselesi

Kitlesel imhanın uluslararası hukukta suç sayılmasına ilişkin ilk girişim Lemkin tarafından 1933 yılında yapılmıştır. Madrid’de yapılan bir konferansa sunduğu tebliğde Lemkin, “Barbarlık Eylemi” (Acts of Barbarity) olarak tanımladığı bir suç türünün uluslararası hukuka dahil edilmesini ister. Lemkin, önerdiği suçun hangi saikle işlenmiş olması gerektiği konusunda şunu söyler: “İlk ve her şeyden önce (politik, dinî vb.) hangi nedenle olursa olsun etnik, dinî veya sosyal bir gruba karşı yönelmiş imha etme eylemlerini göz önüne alalım; örneğin katliam, pogrom, bir kolektifin üyelerinin ekonomik varlığını yok etmek vb.”⁹ Burada görüldüğü gibi, daha ilk yazılarında bile Lemkin için saik meselesi birinci elde belirleyici değildir ve politik, dinî herhangi bir saik olabilir.

1944’te yani on yıl sonra Lemkin bu suçun “genocide” (soy-

8 Sosyal bilimlerde saik unsuruna bağlı olarak yapılan farklı sınıflandırmalar konusunda genel bir bilgi için bkz. Scott Straus, “Contested meanings and conflicting imperatives: a conceptual analysis of genocide”, *Journal of Genocide Research* (2001), 3 (3), s. 349-375; Jeffrey S. Morton ve Neil Vijay Singh, “The International legal regime on genocide,” *Journal of Genocide Research* (2003), 5 (1), s. 48-50.

9 “Let us consider, first and foremost, acts of extermination directed against the ethnic, religious or social collectivities whatever the motive (political, religious, etc.); for example massacres, pogroms, actions undertaken to ruin the economic existence of the members of a collectivity, etc.” Metnin tümü için bkz. <http://www.preventgenocide.org/lemkin/index.htm>

kırım) olarak kabul edilmesini isteyecektir. Soykırım kavramını ilk defa tanıttığı eserinde suçu tanımlarken özel olarak herhangi bir saik unsurundan bahsetmez. Grubun grup olarak hedef alınması ve imhasının amaçlanmasını yeterli görür. Doğrudan saik (motive) kelimesini kullanmasa bile, buna yakın sayılabilecek bir başka kavram kullanır ve eylemin amacından (objectives) söz eder. Soykırım suçunun amacını da grubun politik ve sosyal kurumlarının, kültürünün, dilinin, ulusal duygularının, dininin ve ekonomik varlığının yok edilmesi olarak tanımlar.¹⁰ Tanımını geliştirirken büyük ölçüde Almanya'nın özellikle de işgal bölgesindeki politikalarını örnek alan Lemkin, soykırımın uygulanış tekniklerinden bahsederken politik, sosyal, kültürel, ekonomik, biyolojik, fiziksel, dinî ve moral imha tarzlarından söz eder.

1946 yılında soykırım kelimesini tanıtmak üzere yazdığı bir başka makalede, yine soykırım tanımının yeni bir tanım olarak kullanılması gerektiğini anlatırken de saik unsuruna değinir ve suçun değişik saikler nedeniyle işlenmiş olabileceğini söyler: "Böyle bir olgu için [soykırım olarak tanımlayacağı suç cinsi için-T.A.] kitlesel cinayet uygun bir isim midir? Zannediyoruz ki hayır; bu kavram suçun saiki hakkında herhangi bir şey çağrıştırmayacağı için, özellikle de saik ırksal, ulusal veya dinsel nedenlere dayanıyorsa."¹¹

10 Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 1944, s. 79. "Generally speaking, genocide does not necessarily mean the immediate destruction of a nation, except when accomplished by mass killings of all members of a nation. It is intended rather to signify a coordinated plan of different actions aiming at the destruction of essential foundations of the life of national groups, with the aim of annihilating the groups themselves. The objectives of such a plan would be disintegration of the political and social institutions, of culture, language, national feelings, religion, and the economic existence of national groups, and the destruction of the personal security, liberty, health, dignity, and even the lives of the individuals belonging to such groups. Genocide is directed against the national group as an entity, and the actions involved are directed against individuals, not in their individual capacity, but as members of the national group."

11 "Would mass murder be an adequate name for such a phenomenon? We think not, since it does not connote the motivation of the crime, especial-

Görüldüğü gibi, kavramın yaratıcısının konuya ilişkin kaleme aldığı metinlerde bile Gündüz Aktan'ı haklı çıkartacak tek bir ifade yoktur ve Aktan'ı çürütecek cinsten fikirlerle doludur. Bu durumun önemli nedenlerinden birisi de, belki Gündüz Aktan ve Türkiye'deki birçok kişiyi şaşırtacak bir bilgidir. Lemkin soykırım kavramı üzerine düşünürken ona bu konuda ilk ilhamı veren, onu harekete geçiren Naziler değil, 1915'te Ermenilerin imha edilmesi gerçeğidir. Gerek anılarında, gerek yazı ve röportajlarında Lemkin, Ermenilerin dinî, siyasi vb. nedenlerle imha edildiklerini ve bu cinayetlerin kendisinde kitlesel katliamların uluslararası hukukta suç sayılması gerektiği fikrini uyandırdığını söyler.¹²

1949 yılında Amerikan CBS televizyonuna verdiği bir röportajda Ermeni olaylarının soykırım kavramını geliştirmesi üzerindeki etkisi konusunda çok açık bir dille konuşur:

“Soykırım ile ilgilenmeye başladım çünkü Ermenilere yapılan buydu. Daha sonra kendilerini öldürenler soykırım suçu işlemiş oldukları halde cezalandırılmadıkları için Ermeniler, Versay Konferansı'nda çok kötü bir sonuç elde ettiler. Biliyorsunuz, onlar [Ermeniler] terörist örgüt kurarak adaleti kendi ellerine aldılar. 1921 yılındaki Talat Paşa davası çok öğretici idi. Soykırımda annesi öldürülen bir adam [Soghomon Tehlirian] Talat Paşa'yı öldürmüştü. [Tehlirian] mahkemede, cinayeti annesi sürekli uykusunda kendisine görüldüğü için işlediğini söylemişti... ‘Annenin katili burada, bir şeyler yap!’ Bunun

ly when the motivation is based upon racial, national or religious considerations.” Metnin tamamı için bkz. Raphael Lemkin, “Genocide”, *American Scholar*, c. 15, no. 2, Nisan 1946, s. 227-230. Ayrıca <http://www.preventgenocide.org/lemkin/index.htm>

- 12 Lemkin'in anılarından ve bazı makalelerden konuya ilişkin değişik alıntılar için bkz. Israel Charny, *The Encyclopedia of Genocide*, c. I, ABC-Clio, Santa Barbara, CA., 1999, s. 79. Lemkin, Ermenilerin dışında tarihteki başka birçok halktan da bahseder. Ayrıca onun, Ermenilerin niçin imha edildiği konusundaki görüşlerini fazla yüzeysel bulabiliriz. Fakat bizim için önemli olan iki noktadır. Birincisi, Lemkin kavramını tarihin tüm dönemlerini kavrayacak bir tarzda ele alıyordu, ki nitekim 1948 tanımına bu girmiştir; ikincisi, Ermenilerin imhasının, soykırım kavramını oluşturmada önemli bir payı olmuştur.

üzerine cinayeti işliyor. Gördüğün gibi, bir avukat olarak düşündüm ki, bir suç kurban tarafından değil mahkeme tarafından, ulusal hukuk tarafından cezalandırılmalıdır.”¹³

İlk hukuk metinleri

Konumuzla ilgili ilk uluslararası hukuk metni 1945 yılında Londra’da imzalanan Nürnberg Askerî Mahkemeleri Tüzüğü’dür.¹⁴ Tüzük üç ayrı suç tanımlamıştır: Barışa karşı suç, savaş suçu ve insanlık suçu. Her ne kadar soykırım bu suçlar arasında yer almasa da, insanlık suçu (*crime against humanity*) daha sonra yapılacak olan soykırım tanımının belirlenmesinde önemli bir rol oynayacaktır. Sözleşmenin 6(c) maddesi insanlık suçunu tanımlarken, bu suçun saiklerini de saymıştır. Buna göre, savaş öncesi veya sırasında sivil halka yönelik politik, ırksal ve dinî nedenlerle yapılacak takipler suç sayılmıştır.¹⁵ Daha

- 13 Harut Sassounian, “Lemkin Discusses Armenian Genocide In Newly-Found 1949 CBS Interview”, *California Courier Online*, 8 Aralık 2005. “Raphael Lemkin then explains to the moderator how his interest in genocide began: “I became interested in genocide because it happened to the Armenians; and after[wards] the Armenians got a very rough deal at the Versailles Conference because their criminals were guilty of genocide and were not punished. You know that they [the Armenians] were organized in a terroristic organization which took justice into its own hands. The trial of Talaat Pasha in 1921 in Berlin is very instructive. A man (Soghomon Tehlirian), whose mother was killed in the genocide, killed Talaat Pasha. And he told the court that he did it because his mother came in his sleep ... many times. Here, ...the murder of your mother, you would do something about it! So he committed a crime. So, you see, as a lawyer, I thought that a crime should not be punished by the victims, but should be punished by a court, by a national law.”
- 14 08.08.1945 tarihinde ABD, İngiltere, Fransa ve SSCB arasında Londra Antlaşması imzalandı ve bu antlaşmaya göre, Nürnberg’de bir Uluslararası Askerî Mahkeme’nin (*International Military Tribunal-IMT*) kurulması karara bağlandı. Bu antlaşma daha sonra on dokuz devlet tarafından kabul edilmiştir. Tüzüğün tam metni için bkz. <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/proc/imt-const.htm>
- 15 A.g.e. Tanımın tam metni şöyledir: “Crimes Against Humanity: namely, murder, extermination, enslavement, deportation, and other inhumane acts committed against any civilian population, before or during the war; or persecutions on political, racial or religious grounds in execution of or in connection with any crime within the jurisdiction of the Tribunal, whether or not in violation of the domestic law of the country where perpetrated.”

sonra bu tanım 2002 yılında Uluslararası Ceza Yasası'nda yeniden tanımlanan insanlık suçu için esas teşkil etmiştir.

Nürnberg'de görülen Nazi yargılamaları esas olarak yukarıdaki üç suç kategorisine göre yapılmıştır. Her ne kadar cezalar soykırım suçuna göre verilmediyse de, yapılan yargılamaların bir tanesinin iddianamesinde ilk defa soykırım ifadesine yer verilerek, sanıkların soykırım suçu işledikleri söylenmiştir. Leo Kuper bu ifadeyi, "soykırım suçunun hukuki olarak tanındığı ilk metin" olarak tanımlar.¹⁶ Ayrıca İngiliz ve Fransız savcılar da esas hakkındaki mütalaalarında soykırım kelimesini kullanmışlardır. Soykırım suçu, ceza maddesi olarak daha sonra Nazilerin yargılanmasına devam etmek amacıyla kurulan ulusal mahkemelerdeki iddianamelerde yer alacak ve karar suretlerinde geçecektir.¹⁷

1946 tanımı

Soykırım tanımında saik unsuru ve ırkçılık konusunda şüphesiz en önemli kaynak, soykırım sözleşmesinin karara bağlanacağı 1946-48 yılları arasındaki tartışmalardır. Fazlasıyla "ilkokul bilgisi" olarak yorumlanma tehlikesine rağmen, bu sürecin ana seyrini ve alınan karar tasarılarına kısaca değinmekte fayda vardır. Soykırım suçunun uluslararası hukuk suçu olarak tanımlanması için Birleşmiş Milletler gündemine ilk teklif 1946 yılında Küba, Hindistan ve Panama tarafından getirilmiştir. Lemkin tarafından yazıldığı söylenen ve 9 Kasım 1946 tarihli oturumda ele alınan bu öneride soykırımın bir suç olarak tanımlanması isteniyordu. Önergenin havale edildiği 6. Komisyon olarak bilinen Hukuk Komisyonu [Birleşmiş Milletler'in başka bir organı olan Uluslararası Hukuk Komisyonu ile karıştırılmamalıdır] 29 Kasım 1946 tarihinde konuyu 3 no'lu alt komisyona havale etti ve bu komisyonca hazırlanan bir metin da-

16 Leo Kuper, *Genocide, Its Political Use in the Twentieth Century*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1981, s. 22.

17 Matthew Lippman, "The Drafting of the 1948 on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide", *Boston University of International Law Journal* (1985), no. 3, s. 4.

ha sonra 9 Aralık 1946 tarihinde Hukuk Komisyonu tarafından oy birliği ile kabul edildi.¹⁸ Alınan karar, Birleşmiş Milletler'in soykırım konusunda bir kanun teklifi hazırlaması için Sosyal ve Ekonomik İşler Konseyi'ne tam yetki vermesiydi. Birleşmiş Milletler'in, 11 Aralık 1946 tarihli 55. oturumunda istenen karar oybirliği ile alındı. 96(1) olarak bilinen bu karar, bağlayıcı bir hukuk metni karakterinde olmamasına rağmen soykırım tanımının yapıldığı ilk uluslararası hukuk metni sayılabilir. İkinci Dünya Savaşı sonrası faaliyette olan bazı askerî mahkemeler ilgili kararı hukuki bağlayıcı metin olarak da kabul etmişlerdir.¹⁹

Kararda soykırım, tüm bir insan grubunun yaşam hakkının reddedilmesi olarak tanımlanır. Ayrıca son derece geniş bir grup tanımı yapılır. Buna göre, soykırım suçunun "ırk, din, politik ve diğer grupların kısmen veya tamamen imha edilmesiyle" meydana geldiği kabul edilir. Kararda ayrıca soykırımın hangi saiklerle yapılmış sayılacağı konusunda da açık bir ifade yer alır. Saik olarak da "dinî, ırksal, politik veya başka nedenler" sayılır.²⁰

Görüldüğü gibi bu ilk metinde, daha sonra soykırım tanımından çıkartılacak olan politik grup tanımı da yer almakta-

18 1946 yılında başlayan görüşmelerin 1948 yılına kadar uzamasının bir nedeni de usul ile ilgilidir. Ülkeler, bu konuda hangi komisyonun çalışması gerektiği konusunda görüş ayrılığına düşmüşler ve tasarı çeşitli komisyonlarda dolaşmıştır. Sözleşmenin sonuçlanıncaya kadar hangi komisyonlardan geçtiği konusunda derli toplu bir çalışma için bkz. Matthew Lippman, s. 5-25.

19 Örneğin Nazi hâkimleri ile ilgili Amerikan Savaş Suçları Mahkemesi, Genel Kurul'un 96(1) sayılı kararı için şunları söyler: "Genel Kurul uluslararası yasama mercii değildir fakat dünya kamuoyunda konusundaki mevcut en otoriter kurumdur. [Genel Kurul] soykırımı [96(1) kararıyla] ispat edilmiş bir hakikat olarak kabul etmiştir. Bu karar onaylıyor ve sonuçlarını kabul ediyor. Eğer bir kişi bu suçtan [soykırımdan] yargılanırsa bir adaletsizlik olduğuna inanmıyoruz. "The General Assembly is not an international legislature, but it is the most authoritative organ in existence for the interpretation of world opinion. Its recognition of genocide as an international crime [in Resolution 96(1)] is persuasive evidence of the fact. We approve and adopt its conclusions... We find no injustice to persons tried for such crimes." Matthew Lippman, s. 11.

20 Kararın tam metni için bkz. <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/NR0767/27/IMG/NR076727.pdf?OpenElement>

dır ve ayrıca saik unsuru açık olarak belirtilmektedir. Soykırımın saikleri en az dört madde olarak sayılmasına ve “başka nedenler” ibaresi ile çok geniş tutulmasına rağmen bu sıralama da daha sonra tanımdan çıkartılacaktır. Ana gerekçe ise saiklerin tek tek sayılmasının, saikleri sınırlandırma tehlikesi yaratacak olmasıdır.

1948 tanımı ya da “as such”

[böyle olmak sıfatıyla, bu sıfatla] meselesi

96(1) kararı ışığında Ekonomik ve Sosyal Konsey, yedi üyeden müteşekkil geçici bir komisyon kurdu. Raphael Lemkin’in de üye olduğu geçici alt komisyon 5 Nisan ve 26 Ağustos 1948 tarihleri arasında toplandı; kaleme alınan tasarı çeşitli komisyonlardan geçtikten sonra 9 Aralık 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından (yapılan değişikliklerden sonra), Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi adıyla kabul edildi.

Gündüz Aktan’ın, “...soykırım, bir grubun diğerini, aklın kabul etmeyeceği nedenlerle ya da gereksiz yok etmesidir. Soykırım sözleşmesi 2. maddesine göre soykırım budur” derken kullandığı tanım budur. Tanımın Türkçesinde 2. madde, “Bu Sözleşme bakımından ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir gruba, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri, soykırım suçunu oluşturur” ifadesi ile başlar. Türkçe ifadeden de anlaşılacağı gibi bu tanımda herhangi bir neden veya saik tanımı yoktur ve yapılmamıştır. Önemli olan, “bir grubu kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak” kastının olmasıdır ve bu kasit için hangi saikin (nedenin) söz konusu olduğu önemli değildir.

Soru şudur: Eğer tanımda, grubun hangi nedenle imha edilmesi gerektiği, yani suçun saiki konusunda hiçbir şey belirtilmemiş ise Gündüz Aktan’ın yukarıdaki iddiası uydurma mıdır? Belki uydurma kelimesi ağır kaçabilir ama Aktan’ın kasıtlı olarak kamuoyunu yanılttığı ve bu hatayı yaptığı kesindir. Metnin Türkçesinde, çevrilemediği için yer almayan ve ama İngilizce

metinde bulunan bir “as such” [böyle olmak sıfatıyla, bu sıfatla] ibaresi vardır.²¹ Muhtemeldir ki, Gündüz Aktan bu ibarenin saik unsurunu tanımlamak amacıyla metne konduğunu bilmektedir ve bu “as such” ifadesinin “ırksal nefret” anlamında kullanıldığını iddia etmektedir.

Dolayısıyla yapmamız gereken bu “as such” kavramının hikâyesini tam olarak açığa çıkartmaktır.²²

Mesele geçici alt komitede ele alınmaya başladığı zaman Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği, komisyonda görüşülmesi amacıyla, soykırım konusunda taslak bir tanım önerisinde bulunmuştur. Bu tanımda, saik konusunda herhangi özel bir tespit veya değerlendirme yapılmamıştır. Sekreterlik adına taslağı sunan Henri Giraud, önerilen taslak tanımda niçin saik konusunda herhangi bir ifade bulunmadığını, “saik ispat etmek gereksizdir” biçiminde açıklamıştır. Komisyon başkanı John Maktos da bu görüşü desteklemiş ve “eğer nedenden bahsedilirse, suçun özel olarak sayılanların dışında bir saikle işlendiği iddia edilebilir” demiştir.²³

Lübnan, ırk, din, dil veya politik görüşlere dayanan ötekinden nefret fikrinin ve fanatizm ürünü her türlü eylem türünün saik olarak konulması gerektiğini savunmuştur. Sovyetler Birliği ve Polonya da saik unsurunun mutlaka tanıma girmesi fikrini desteklemişlerdir. Çin’in, “ulusal veya ırksal kökenli veya dinî inanca dayalı” saik tanımlaması ise soykırım suçunun ulusal, ırksal veya dinsel neden dışındaki saiklerle de işlenebileceği için dar bulunmuş ve destek görmemiştir. Verilen bir öneri

21 “In the present Convention, genocide means any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such”

22 Saik unsurunun Birleşmiş Milletler’in 1946-1948 oturumları sırasında nasıl tartışıldığı konusunda ayrıntılı bilgi sahibi olmak isteyenler, bundan sonra aktaracağım bilgileri derlediğim şu dört kaynağa başvurabilirler: Leo Kuper, s. 23-40; William A. Schabas, *Genocide in International Law*, Cambridge University Press, New York, s. 245-257; Matthew Lippman, “The Drafting of 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide”, a.g.e.; Matthew Lippman, “The 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide...”, a.g.e.

23 Aktaran Schabas, s. 247. “If the reasons were mentioned, it might be claimed that a crime was committed for motives other than those specified.”

ile yukarıdaki üç faktöre (ulus, din, ırk) ek olarak grup mensuplarının politik fikirleri nedeniyle de öldürülmeleri, bir saik unsuru olarak tanıma eklenmiştir. Özel olarak saik konmaması gerektiğini savunanlar azınlıkta kalmışlardır.

Görüşmeler sırasında Sovyetler Birliği, soykırım ile ırkçılık ve nazizm arasında doğrudan bağ kurulması gerektiğini savunmuştur. Verdikleri bir öneri ile sözleşmenin giriş bölümüne “soykırım suçu faşizm-nazizm ve diğer ırk teorileri ile organik olarak bağlıdır” cümlesini tanıma eklemek istemişler ve ama bu istek reddedilmiştir. Reddediş gerekçesi önemlidir. Eğer sözleşmenin giriş bölümüne böyle bir hüküm konur ise sözleşmenin sadece ırkçılık (nazizm-faşizm) teorileri ile beslenen eylemleri engellemek istediği gibi bir sonuç çıkardı ki, bu doğru değildir.

Daha sonra kaleme alınan komisyon raporunda Sovyetler Birliği'nin, soykırım suçunu özellikle ve sadece nazizm-faşizme bağlama girişimlerine karşı çıkıldığı özel olarak belirtilmiş ve “nazizm-faşizmden önce de soykırım olduğu” kabul edilmiştir. Rapor ayrıca şu noktanın altını özellikle çizmiştir: “Soykırım suçu, gelecekte başka saiklere dayanarak da işlenebilir. [Bu nedenle] Soykırım ancak faşizm-nazizmin ürünü ise cezalandırılır ve sözleşme sadece bu tarihi olayla ilgilidir fikrini ortaya atmak tehlikelidir.”²⁴ Komisyon üyeleri 60 yıl kadar sonra Gündüz Aktan adlı bir kişinin benzeri iddiaları ortaya atacağını bilir gibidirler. Gündüz Aktan ise kendi tezinin çürütülmesi anlamına gelen bu tartışmalardan habersiz görünüyor.

Hazırlanan komisyon raporunda tartışmalar özetlenirken, saik unsuru konusunda şu ifadelere yer vermiştir: “Komitenin bazı üyelerine göre, tanımda grubun kasti olarak imha edilme amacının var olması metinde gösterildiği için birinci planda soykırımın saiklerini saymak gereksizdir. İkincisi, onların görüşüne göre saik belirtilmemelidir çünkü insan grubunun hangi saik-

24 Kuper, s. 27. “The report of the Ad Hoc Committee pointed out that there was genocide before nazism-fascism, and that ‘as regard the future, it was possible that crimes of genocide would be based on other motives. It would be dangerous to create the idea that genocide should only be punished if it were a product of fascism-nazism, and the Convention was concerned only with that historical accident.”

le olursa olsun imha edilmesi yasaklanmalıdır. Bu üyeler saikten ancak örnekleme yoluyla bahsedilmesini kabul etmişlerdir.”²⁵

Geçici alt komisyon raporunda, taslak bir soykırım tanımı da yapmış ve bu tanımda saik unsuruna yer vermiştir. Buna göre, soykırım “önceden düşünülerek kasti olarak bir ulusal, ırksal, dinî veya politik grubu, *grup üyelerinin, ulusal ve ırksal kökeni, dinsel inancı veya politik görüşleri nedeniyle önceden düşünülerek yapılmış imha etme eylemlerinden herhangi birisidir.*”²⁶ Görüldüğü gibi taslakta saik unsuru açık olarak dört ayrı faktörle tanımlanmıştır. Soykırımın belirlenmiş dört saik temelinde gerçekleşebileceğine ilişkin alınan bu kararın bir çekimser oya karşı, tüm komite üyelerinin oybirliği ile alınmış olduğu, belirtilmesi gereken bir başka önemli husustur.²⁷

“As such” etrafında sağlanan uzlaşma

Konu 6. Komisyon’a gelmiş ve burada da hararetli tartışmalar olmuştur. Aslında tartışmalar daha çok, grup kavramının hangi kriterlere göre belirlenmesi gerektiği, politik grup kavramının ve kültürel soykırım tanımlamasının kavramdan çıkartılması ve kasıt unsuru konuları etrafında dönmüştür. Saik unsuru konusundaki tartışmalarda İngiltere, “tanımın başında zaten kasıt unsurundan bahsedilmiş bulunuluyor. Grubun imhası amacı bir kere mevcut olduktan sonra, fail hangi amaçla cinayeti işlerse işlesin, bu soykırımdır” fikrini savunmuştur. İngiltere saik unsurunu belirleyecek özel bir ifade konulmasını

25 A.g.e., s. 249. “In the opinion of some members of the Committee it was in the first place unnecessary to lay down the motives for genocide since it was indicated in the text that the intent to destroy the group must be present and in the second place, motives should not be mentioned since, in their view the destruction of a human group on any grounds should be forbidden. They accepted the mention of motives, but only by way of illustration.”

26 Kuper, s. 32. “Genocide as any of the following deliberate acts committed with the intent to destroy a national, racial, religious or political group, on grounds of the national or national origin, religious belief, or political opinion of its members” [italikler bana ait – T.A.].

27 Lippman, “The 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide...”, s. 23.

“sadece gereksiz değil ayrıca tehlikeli de” bulmaktadır. Çünkü böyle bir ek, “sınırlayıcı karakterinden dolayı, soykırım suçunu işleyenlere cinayeti maddede sıralanan saiklerden herhangi birisiyle işlememiş olduklarını iddia etmek hakkını verir.” Norveç de saik unsurunun ispatının çok zor olduğu gerçeğinin altını çizerek İngiltere’yi desteklemiştir.

Saik unsurunun tanıma konulup konulmaması konusunda lehte ve aleyhte birçok başka konuşma daha yapılır. Saik unsurunun maddede kalmasını savunanlar bile amaçlarının saik unsurunu daraltmak olmadığını açık olarak bildirirler. Soykırım tanımını mümkün olduğu kadar ırkçılık, nazizm-faşizm ekseninde açıklamaya çalışan Soyvetler Birliği dahi, politik grup kavramını tanımdan çıkartmak için mücadele ederken hem saiklerin sayılmasında hem de bunun ulusal, dinsel ve ırksal olarak tanımlanmasında ısrarlıdır.²⁸

Sonuçta, “ırksal, etnik, ulusal veya dinsel bir grubun üyelerinin bu gruba mensup oldukları için öldürülmeleri, ulusal güvenlik ve bir grubu devletin belli bölgesinden çıkartmak arzusunu da içeren çeşitli farklı saiklerle de yapılabileceği” fikri ağır basmış ve devletin bu eylemi, kötü niyet veya nefret gibi duygular dışında başka nedenlerle de yapabileceği kabul edilerek saiklerin sayılması ısrarından vazgeçilmiştir.²⁹ Tüm üyeler, Venezuela’nın önerisi ile tüm saikleri kapsayacak “*as such*” ifadesinin metne girmesinde anlaşılır. Böylece hem saik unsuru tamamıyla atılmamış hem de saiklerin özel olarak sayılması yoluna gidilmeyerek herhangi bir saik daraltmasının önüne

28 Örneğin Sovyetler Birliği daha tasarı alt komisyondayken, soykırım suçları arasında “ırksal, ulusal veya dinî düşmanlık veya nefret duygularını teşvik veya soykırım eylemini provoke etmek amaçlı” propagandaların kesin olarak suç sayılmasını istemiş fakat bu öneri, düşünce özgürlüklerini sınırlayabileceği gerekçesi ile reddedilmiştir. Bkz. Lippman, “The Drafting of 1948 Convention...”, s. 31.

29 Daha önce alt komisyonda Fransız delege tarafından dile getirilen bu görüş, 6. Komisyon’da Venezuela tarafından da tekrar edilmiştir. Lippman, “A Road Map to the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime Genocide”, *Journal of Genocide Research* (2002), 4 (2), s. 181; Lippman, “The 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide...”, s. 23.

geçilmiştir. Nitekim “as such” ifadesini öneren Venezuela değişiklik önergesini gerekçelendirirken, saiklerin listesinin çıkarılmasından özel olarak imtina etmek amacıyla bu yolun seçildiğini belirtmiştir. “Venezuela’nın değişiklik önergesinin kabul edilmesi, hâkimlerin geçici komisyonca kabul edilmiş ve sayılmış olan [ulusal, dinsel, ırksal, politik – T.A.] saiklerin dışında başka saikleri de hesaba katmaları imkânını vermektedir.”³⁰

Özetle tartışmalarda saik unsurunun tanıma konmasının lehinde veya aleyhinde konuşan üyeler arasında en az üç-dört adet farklı saik konusunda kesin anlaşma vardır. Saik unsuru, kasıtlı olarak açık olarak tanımlanmamış ve son derece geniş tutulmuştur. Bu değişiklik ile birlikte, soykırım tanımında ağırlık açık olarak saik unsurundan kasıt unsuruna kaydırılmıştır.³¹

Kanun yapıcıların, saiklerin daraltılmasının tehlikeli olduğu yolundaki endişelerinde haklı çıkmaları için Gündüz Aktan’ın fikirlerini beklemleri gerekmiyordu. Daha İkinci Dünya Savaşı sonrası duruşmaları sırasında Naziler, Gündüz Aktan’ın 2005’te dile getirdiği tezleri savunarak savunma yaptılar. Duruşmalarda Naziler, Yahudilerin ve başka grupların öldürülmelerinin nedeninin onların Bolşeviklerin safında savaşmaları olduğunu iddia ettiler. Eylemleri, ırkçı saikler nedeniyle değil Alman ulusunu “kızıl tehlikeye” karşı politik olarak korumak amacıyla yaptıklarını savundular. Saik unsurunun soykırım maddesine oldukça geniş bir biçimde konulması, Nazilerin bu savunma stratejisini boşa çıkardı.³²

Diğer bazı metinler

Konu, daha sonraki yıllarda, Birleşmiş Milletler’in çeşitli komisyonlarında tekrar gündeme gelmiştir. Burada 1978 yılın-

30 Schabas, s. 250.

31 Nina H. B. Jørgensen, “The Definition of Genocide: Joining the dots in the light of recent practice”, *International Criminal Law Review* (2001), 1, s. 291.

32 Aktaran Lippman, “The 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide...”, 151 no’lu dipnot.

da Nicodème Ruhashyankiko ve 1985 Benjamin Whitaker tarafından İnsan Hakları Alt Komisyonu'na sunulan iki ayrı rapordan kısaca bahsetmek gerekir. Raporlar soykırım sözleşmesine etkinlik kazandırılması için yapılması gerekenlerin neler olduğunu belirlemek amacıyla hazırlanmışlardır. Nicodème Ruhashyankiko'nun raporu oldukça karamsar bir rapordur. Rapor, sözleşmenin 1978 yılına kadar soykırım suçunun işlenmesini ne engelleyebildiği ne de suç işleyenlerin cezalandırılmasında başarılı olabildiği tespitini yapar. Sözleşmenin etkin olarak hayata geçirilebilmesi için yapılması gerekenlerin uzunca sayıldığı raporda, korunma altına alınan grupların adedinin artırılması, ulusal egemenlik, ulusal hukuk vb. gibi faktörlerin engelleyici olmaktan çıkarılması gibi hususlar sayılır.³³ Rapor da saik konusuna çok sınırlı olarak değinilmiş ve sadece konu hakkındaki farklı tutumlara dikkat çekilerek özel bir tavır belirtilmekten kaçınılmıştır.³⁴

Whitaker ise raporunda daha açık bir ifade kullanmış ve “as such” kavramının anlamını yorumlamıştır. Whitaker'e göre, “as such” ifadesi tanıma, bir grup insana yönelmiş suçun soykırım sayılabilmesi için ya kolektif grubun hedeflenmesi ya da bu kişilerin grup karakterlerinin veya grup sıfatlarının hedef alınması gerektiğini belirtmek amacıyla konmuştur. Whitaker saik unsurunun önemli bulunmadığı için özel olarak tanıma konmadığını söylemektedir.³⁵

33 Lippman, “The 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide...”, s. 69.

34 “Study on the question of the prevention and punishment of the crime of genocide” (E/CN.4/Sub.2/416) adlı rapordan aktaran Schabas, s. 251.

35 Benjamin Whitaker, *Revised and updated report on the question of the prevention and punishment of the crime of genocide*, 38 U.N. ESCOR Comm. On Human Rights, Subcomm. on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, (Agenda Item 4), 8-9, U.N. Doc. E/CN.4/Sub.2/1985/6 (1985). “An essential condition is provided by the words ‘as such’ in Article II, which stipulates that, in order to be characterized as genocide, crimes against a number of individuals must be directed at the collectivity or at them in their collective character or capacity. Motive, one the other hand, is not mentioned as being relevant.” Rapor tam metin olarak internette çeşitli adreslerde mevcuttur. Bunlardan bir tanesi için bkz. http://www.abarundi.org/documents/Whitaker_Report_July_1985.html

Konu daha sonra Yugoslavya ve Ruanda geçici Uluslararası Mahkemelerinin oluşturulması sırasında da yeniden gündeme gelmiştir. Yugoslavya Mahkemesi'nin kuruluşu sırasında oluşturulan Uzmanlar Komisyonu da, Whitaker'in konuya yaklaşımını benimsemiş ve saik unsurunun soykırım sözleşmesinin bir unsuru olmadığı kararına varmıştır. Komisyona göre “*as such*” ifadesi, insanların bir grup üyesi olmaları sıfatıyla hedef alındıklarını göstermek amacıyla konulmuştur.³⁶

Konu, Birleşmiş Milletler Uluslararası Hukuk Komisyonu'nda yapılan çeşitli tartışmalarda da ele alınmıştır. Bu tartışmalarda üyeler, soykırım suçunun oluşmasında saik unsurunun değil, grubun hedef alınması unsurunun belirleyici olduğunun altını özel olarak çizmişlerdir. “Suçun işlenmesi için neden ne olursa olsun, korunma altındaki grubun hayatına yönelik eylem veya önlemlerin açık veya gizli saikleri ne olursa olsun, eğer grubun üyeleri [grup üyelikleri nedeniyle “*as such*”] imha ediliyorlarsa, soykırım suçu gerçekleşmiş sayılır.”³⁷

Roma Uluslararası Ceza Mahkemesi için yapılan ön hazırlıklarda da konu gündeme gelmiş ve geliştirilen tutum farklı olmamıştır. Amerika tarafından hazırlanan taslak metinde soykırımda saik unsurunun eklenmesi istenmiş ve burada da “ulusal, etnik, ırksal ve dinî” faktörler sayılmıştır. Daha sonraki metinlerde bu ibare çıkartılmıştır.³⁸ Bu nedenle, Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin tüzüğü ve ceza maddeleri tanımlanırken soykırım suçunun hangi koşullarda gerçekleşmiş olacağı konusunda ayrıntılı tanımlamalar yapılırken, saik konusunda herhangi bir belirleme yapılmamıştır. Saik konusunda belirlenen ilke, “grubun grup olarak hedef alınması” ilkesidir. Gerek soykırım suçunun tanımının yapıldığı 6. madde, gerek bu maddelerde ifade edilen suçların hangi durumlarda tamamlanmış sayılacağına ilişkin ilkeler sıralanırken, esas olarak kasıt unsurunun han-

36 Komisyon, Whitaker raporundaki ifadeyi aynen tekrar etmiştir. A.g.e.

37 Schabas, s. 254. “Whatever the reasons for its perpetration, whatever the open or secret motives for the act or measures directed against the life of protected group, if the members of the group as such were destroyed, the crime of genocide was being committed.”

38 A.g.e.

gi koşullarda oluşacağı konusunda ayrıntılı tanımlamalar yapılmış ancak saik konusuna hiç değinilmemiştir.³⁹

Örneğin soykırım sözleşmesinde belirtilen beş ayrı suç türünün (ldrme, bedensel ve psikolojik zarar vermek, grubun maddi varlığının kısmen veya tamamen yok olmasına yol açacak hayat şartlarına kasten tâbi tutmak vb.) hangi koşullarda işlenmiş sayılacağına ilişkin beş ayrı kriter tekrar edilmiştir. Bu kriterlerin içinde, bunları diğer suçlardan ayıracak saik unsuru konusunda tek bir belirleme olmaması önemlidir.⁴⁰ Soykırımın en önemli ve belirleyici ayırımının “ırk nefret” olduğunu savunan Aktan’ın, bu suç da dahil tüm suçların tanımlandığı temel bir hukuki metinde, suçlar arası ayırım yapmak için bahsettiği kriterden bahseden tek bir bilginin bile bulunmaması konusunda ciddi ciddi düşünmesinde fayda vardır.

Konu sadece soykırım ile ilgili hukuk metinlerinde gündeme gelmemiştir. Soykırım gibi, insanlık suçunun bir başka özel türü olan “apartheid” (ırk ayrımcılığı) ile ilgili yapılan bazı sözleşme ve düzenlemeler nedeniyle de konu tartışılmıştır. 30 Kasım 1978 Sözleşmesi ile ırk ayrımcılığı suç olarak tanımlanırken, 3. madde ile cezai sorumluluğun hangi saik ile olursa olsun bireylere, kurumlara ve devletlere karşı uygulanacağı ilkesi kabul edilmiştir.⁴¹ Yani ırk ayrımcılık suçunun işlenmesinde bile saik esas belirleyici değildir.

Tüm bu örneklerin gösterdiği gibi uluslararası hukuk soykırımda saik unsurunun özel olarak tanımlamasını yapmamış, grubun grup olarak hedef alınmasını yeterli saymıştır. Konu-

39 Bu sıralamalarda tek ve önemli belirleme, kasıt unsuruna ilişkindir ve eylemin sürekli ve yaygın karakterinin kasıt unsurunu ispat etmede kullanılacağı ilkesi getirilmiştir. “The conduct took place in the context of a manifest pattern of similar conduct directed against that group or was conduct that could itself effect such destruction.” Tam metin için bkz. <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/519/83/PDF/N0051983.pdf?OpenElement>

40 Belirttiğim gibi tek yeni sayılacak önemli değişiklik, hukuklar tarafından “konteks unsuru” olarak adlandırılan, aynı eylemin sistemli ve yaygın olarak gündeme gelmesinin soykırımda kasıt unsurunun ispatında kullanılmasıdır. Jrgensen, s. 295.

41 Anlaşmanın tam metni ve 3. madde için bkz. <http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/11.htm>

ya ilişkin yapılan akademik makalelerin hemen hemen tümüne yakınında benzeri bir tutum takınılmış ve saik unsurunun çok çeşitli olabileceği, özel olarak sıralanmasının sakıncalı olduğu ve bu nedenle tanımda özel olarak belirtilmediği biçiminde bir uzlaşma gözlenmiştir.⁴² Bu uzlaşmanın asıl nedeni, Uluslararası Ceza Hukuku alanında önemli bir isim sayılan Schabas'ın da belirttiği gibi, daha çok soykırım soruşturmalarını zorlaştırmamak içindir.⁴³

Yugoslavya ve Ruanda mahkemeleri

Yugoslavya ve Ruanda mahkemelerinin kuruluş tüzüklerinde saik unsuruna yer verilmiştir. Fakat bu, soykırım maddesine özgü olarak değil insanlık suçunu tanımlamak amacıyla yapılmıştır.⁴⁴ Duruşmalar sırasında saik unsuru nadiren ele alınmıştır. Konunun gündeme geldiği bazı duruşmalarda mahkemeler, soykırım suçu için saik unsurunun özel bir belirleyici niteliği olmadığını altını çizmişlerdir.

Bazı örneklerle kısaca bakmakta fayda vardır. ICYT (International Criminal Tribunal For the Former Yugoslavia - Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi) tarafından görülen Goran Jelasic davasının karar suretinde, “as such” ilkesi grubun

42 Sadece birkaç örnek: Lawrence J. LeBlanc, “The United Nations Genocide Convention and Political Groups: Should United States Propose an Amendment?”, *Yale Journal of International Law*, (1988), 13, s. 268-295; David Markovich, “Genocide, a Crime of Which No Anglo-Saxon Nation Could be Guilty”, *Murdoch University Electronic Journal of Law*, c. 10, sayı 3, Eylül 2003. (http://www3.murdoch.edu.au/elaw/issues/v10n3/markovich103_text.html#t11); Ratner, S.R. ve Abrams, J.S., *Accountability for Human Rights Atrocities in International Law Beyond the Nuremberg Legacy*, Clarendon, Oxford, 1997, s. 36; Hannum, H., “International Law and Cambodian Genocide: The Sounds of Silence, 1989, 11 *Hum Rts Q* 82, s. 108-12; LeBlanc, s. 268, 288-90; Starkman, P., “Genocide and International Law: Is There a Cause of Action?”, 1984, 8 *ASILS Int'l LJ* 1, not 14, 7.

43 Schabas, s. 252.

44 İnsanlık suçu tanımında, ilk yapıldığı andan itibaren saik unsuruna özel yer vermiştir. İnsanlık suçunda saik unsuru konusunda bkz. Rathner ve Abrams, *Accountability For Human Rights Atrocities in International Law*, Oxford, New York: Oxford University Press, 2. baskı, 2001, 2. baskı; Yugoslavya ve Ruanda mahkemeleri için bkz. *a.g.e.*, s. 365-371.

grup olarak hedef alınmasıdır, biçiminde yorumlanmıştır. Ayrıca mahkemede Yugoslav ceza maddesine de atıfta bulunularak, saik unsurunun sadece cezanın alt veya üst sınırlarını belirlemek açısından anlamlı olabileceği ilkesi belirtilmiştir.⁴⁵ Davada sanık başta insanlık suçu (*Crime Against Humanity*) suçu olmak üzere çeşitli suçlardan cezalandırılmış, fakat bunu yeterli bulmayan savcılık bir üst mahkemeye başvurmuştur. Davayı yeniden ele alan üst mahkeme, konumuzla ilgili olarak aldığı kararda, soykırımda özel kastın, saikten farklı olduğunu ve bunların birbirine karıştırılmaması gerektiğini hatırlattıktan sonra, saik konusunda şu tespitte bulunmuştur: “Soykırım suçunda failin kişisel saiki, örneğin kişisel ekonomik kazanç, politik avantaj veya herhangi bir iktidar elde etmek olabilir. Kişisel bir saikin varlığı failin özel kasıt ile soykırım suçu işlemesini dışarıda bırakmaz.”⁴⁶ Yine aynı karar suretinde sanığın öldürmelerden “keyif” almasının (yani farklı bir saike sahip olmasının) bu öldürmeleri kasti olarak yaptığını aleyhinde bir kanıt olamayacağını tekrar ediyordu.⁴⁷

ICTR’de (International Criminal Tribunal for Rwanda-Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi) görülen Clement Kayishe- ma ile Obed Ruzindana davaları konumuz açısından bir başka örnek olarak ele alınabilir. 1997 yılında görülen davada, alınan

45 Prosecutor v. Goran Jelusic, Judgement case no. IT-95-10-T. Karar tarihi: 14 Aralık 1999, paragraf 79 ve 111. Tam metin için bkz. <http://www.un.org/icty/jelusic/trialc1/judgement/index.htm>

46 Prosecutor v. Goran Jelusic, Judgement case no. IT-95-10. Karar tarihi: 5 Temmuz 2001. “The Appeals Chamber further recalls the necessity to distinguish specific intent from motive. The personal motive of the perpetrator of the crime of genocide may be, for example, to obtain personal economic benefits, or political advantage or some form of power. The existence of a personal motive does not preclude the perpetrator from also having the specific intent to commit genocide. In the *Tadic* appeal judgement the Appeals Chamber stressed the irrelevance and “inscrutability of motives in criminal law.” Tam metin için bkz. <http://www.un.org/icty/jelusic/appeal/judgement/index.htm>

47 A.g.e. “Similarly, the fact that he took ‘pleasure’ from the killings does not detract in any way from his intent to perform such killings; as has been mentioned above, the Tribunal has declared in the *Tadic* appeal judgement the irrelevance and ‘inscrutability of motives in criminal law’ insofar as liability is concerned, where an intent –including a specific intent– is clear.”

kararda saik unsuru detaylı ele alınmasa da, özel kasıttan bahsedilirken, “as such” ilkesine değinilerek imha eyleminin grubun grup karakterine yönelik olması gerektiği ilkesinin altı çizilmiştir.⁴⁸

Saik konusu üst mahkemede yeniden ele alınacaktır. Dava sonucu, soykırım suçundan ceza alan Obed Ruzindana bir üst mahkemeye yaptığı itirazda, eylemleri iş dünyasındaki rakiplerini ortadan kaldırmak amacıyla, yani ekonomik saiklerle yaptığı yolunda şahit ifadeleri olduğundan hareketle, “intikam, servet vb. gibi kişisel amaçları için suç işleyen bir kişinin... soykırım suçu nedeniyle değil fakat adi suç ile suçlanabileceğini” iddia etmiştir.

Üst Mahkeme bu iddiayı geçersiz sayarken, tartışmamız açısından önemli olan şu tespitte bulunmuştur. “Suç kastı (*mens rea*), saik ile karıştırılmamalıdır. Soykırım suçunda kişisel bir saik, eğer 2(a)’dan (e)’ye kadar yer alan suçlar [soykırım suçunun ilgili maddesinde tek tek ifade edilen beş ayrı suç], ‘ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla’ işlenmiş ise suçtan sorumlu olmayı dışlamaz.”⁴⁹

Gerek Goran Jelisic gerek Obed Ruzindana davalarındaki kararlara esas teşkil eden dava ve karar, ICYT’de görülen Dusco Tadic davası ve orada alınan karardır. 1997 yılında, sanığın çeşitli cezalara çarptırılmasıyla sonuçlanan dava, itiraz nedeniyle Üst Mahkeme’de yeniden ele alınmış ve 15 Temmuz 1999 tarihinde karara bağlanmıştır. Bu kararda, saik meselesi ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

48 Prosecutor v. Clement Kayishema and Obed Ruzindana, case no. ICTR-95-1-T, Judgment, paragraf 99. “The ‘destroying’ has to be directed at the group as such, that is, *qua group*, as stipulated in Article 2(2) of the Statute.” Tam metin için bkz. <http://65.18.216.88/default.htm>

49 Prosecutor v. Clement Kayishema and Obed Ruzindana, case no. ICTR-95-1-A. “The Appeals Chamber notes that criminal intent (*mens rea*) must not be confused with motive and that, in respect of genocide, personal motive does not exclude criminal responsibility providing that the acts proscribed in Article 2(2)(a) through to (e) were committed with intent to destroy, in whole or in part a national, ethnical, racial or religious group.” Tam metin için bkz. <http://65.18.216.88/ENGLISH/cases/KayRuz/appeal/3d.htm>

Üst Mahkeme'nin uğraştığı esas konu şudur: Dusco Tadic davasında mahkeme, sanığın insanlık suçundan cezalandırılabilmesi için "silahlı çatışma ile alakası olmayan tamamen kişisel saiklerle" eyleme karıştığının ötesinde saikler bulunmak zorundadır biçiminde bir karar almıştır. Çünkü mahkemeye göre kişisel saiklerin varlığı insanlık suçunun işlendiğini ispatlamak için yeterli değildir. Mahkeme bazı suçlardan, sanığın kişisel bazı saikler ötesinde bir saikle eyleme katıldığını ispat edemediği için cezalandırmamıştır. Üst Mahkeme, kolektif karaktere sahip bir cinayette (örneğin soykırım veya insanlık suçu), eğer bir sanık, kolektif suça yol açan saik dışında, özel bir motivasyonla suç işlemiş ise sanık ilgili suçtan yargılanabilir mi, sorusuna cevap aramaktadır. Acaba sanığın saikini özel olarak tespit etmek gerekir mi ve özel saik belli ise ve bu son derece kişisel ise bu, sanığın ilgili suçtan beraat etmesini gerektirmez mi?⁵⁰ Mahkeme, konu hakkında daha önceki ulusal ve uluslararası yargılamalardan geniş örnekler aktardıktan sonra şu genel ilkeyi tekrar etmiştir: Saik unsuru ceza hukukunda önemli değildir⁵¹ ve bu nedenle saik meselesi suçun karakteri hakkında değil ama verilecek cezanın hafifletilmesi veya ağırlaştırılması konusunda bir anlam ifade edebilir.⁵² Mahkeme, "eğer kişisel saikler dikkate alınmaya kalkılırsa, suçu, kolektif suçun işlenmesine neden olduğu söylenen saiklerle işlemediğini ileri süren tüm sanıkların beraat etmesi gerekirdi" diyerek konunun saçmalığına dikkat çekmiştir. Mahkeme burada "ceza hu-

50 Elbette sanık işlediği suçtan dolayı adi cinayet suçlusu olarak ceza alacaktır ama soykırım veya insanlık suçundan değil.

51 Saik unsurunun ceza hukukunda merkezî öneme sahip olmadığı iddiası konuya ilişkin tüm temel kitaplarda tekrarlanır. Bir örnek olarak bkz. J. Smith ve B. Hogan, *Criminal Law*, 1996, Londra, s. 82. "Saikin, suçun bir unsuru olmadığı ceza hukukunun yerleşmiş bir veçhesidir." ("It is a settled aspect of criminal law that motive is not an element of offence.")

52 Prosecutor v. Dusko Tadic, case no.: IT-95-1-A, Judgement, 15 Temmuz 1999 ("The Tadic appeal judgement"), paragraf 268-69, s. 120. "The Appeals Chamber believes, however, that a further reason why this was not in issue is precisely because motive is generally irrelevant in criminal law... The Appeals Chamber approves... that motive becomes relevant at the sentencing stage in mitigation or aggravation of the sentence." Tüm metin için bkz. <http://www.un.org/icty/tadic/appeal/judgement/tad-aj990715e.pdf>

kukunda saik [unsurunun] esrarlı” karakteri ilkesine atıf yapmaktadır.⁵³

Sonuç

Tüm bu söylenenlerden de anlaşılacağı gibi soykırım suçunda saik unsuru konusunda ileri sürülen, konuşulan ve tartışılan şeylerin Gündüz Aktan’ın söyledikleri ile alakası yoktur. Eğer sayılması gerekirse soykırımın ulusal, etnik, ırksal, dinsel, politik vb. nedenlerle gündeme geleceği kabul edildiği gibi, bundan daha da önemli olan grubun grup olarak hedef alınmasıdır. Grup ulusal, etnik, ırksal, dinsel, politik nedenler dışında başka nedenlerle de imha edilebileceği için yasa yapıcılar, suçlanan kişilere kaçış imkânı tanımamak amacıyla özel olarak saikleri sayma yoluna gitmemişlerdir. Grubun hangi nedenlerle hedef alınmış olunduğu ikincildir.

Soykırım tanımının yapıldığı sözleşmenin ikinci maddesinin asla saikleri sayma yoluna gitmediği madde hakkında yorum yapan tüm hukukçuların üzerinde anlaştıkları konudur. Politik grupların, sözleşmede korunma altına alınan gruplar arasından sayılmasından vazgeçilmesinin, korunma altına alınan ulusal, etnik, dinsel, ırksal grupların politik nedenlerle imha edilmesinin soykırım sayılamayacağı biçiminde yorumlanamayacağı gene üzerinde anlaşılan başka konudur. “Ulusal, etnik, ırksal veya dinî grupların soykırımsal eylemin kurbanı olma nedenleri konu dışıdır. Politik, ekonomik veya başka nedenlerle mi kurban oldukları önemli değildir, önemli olan sadece onların kurban olmalarıdır.”⁵⁴ Bu nokta, soykırımın ispatının kolaylaşması olarak yorumlanmamalıdır. Aksine, ispatta dikkatin başka bir yöne, kasıt unsuruna çevrilmesi gerektiğinin altı çizilmektedir.

53 A.g.e., “Inscrutability of motives in criminal law is revealed by the following *reductio ad absurdum*.”

54 LeBlanc, s. 289. “...the reasons that national, ethnic, racial or religious groups become victims of genocidal acts are irrelevant. It does not matter whether they become victims for political, economic, or other reasons, it matters only that they become victims.”

Dolayısıyla soykırımla, insanlığa karşı suç arasındaki esas fark, suçlardaki saiklerin farklı olması değil aksine soykırımdaki kasıt unsuru ve grubun doğrudan grup olarak varlığı nedeniyle hedef alınmasıdır. Bu nedenle insanlık suçunun özel bir biçimi olarak kabul edilen soykırım suçunda da saik unsuru söz konusudur ve onu toptan atmak veya devre dışı bırakmak doğru değildir. Birden fazla saikin var olabileceği ve özel olarak saiklerin sıralanmasının sakıncalar yaratacağı fikri, tanımdaki “as such” ifadesinin yani saiklerin yok sayılması biçiminde yorumlanamaz. Eğer bir mahkemede savunma, işlenen suçta saik unsurunun varlığı konusunda ciddi kuşkular yaratmayı başarır, kasıt unsurunun varlığı konusunda, yani soykırım suçu konusunda da ciddi kuşkular yaratmış olur. Herhangi bir saik olmadan bir grubun toptan veya kısmen imhasına yönelik bir kastın oluşması zordur.

Uluslararası Ceza Hukuku uzmanı Schabas, saik unsurunun bir anlamda soykırım tanımı dışında bırakılmış olmasını yasa yapımcıların vaktiyle kolektif saik ile bireysel saik arasında net bir ayırım yapmamış olmalarıyla açıklar. Bireysel saiklerin çeşitli ve zengin niteliği, yasa yapımcılarını suç tanımlamasında saik unsurunu tanımlamamaya yöneltmiştir. Böylece de sanki saik unsuru önemsizmiş gibi bir hava çıkmıştır ki, yukarıda söylediğim gibi bu doğru değildir.

Schabas'ın saiklerin açık belirtilmesi gerektiği fikrini savunmaya iten önemli bir argüman, onun soykırımı insanlık suçunun özel bir türü olarak görmesidir. Bu nedenle, Schabas'a göre de insanlık suçu için sayılan saiklerin soykırım için de geçerli olması gerekir. Önerilen, saiki tümüyle devre dışı bırakmayan bir tutumun geliştirilmesidir. Bunun yolu da bireysel saikleri değerlendirme dışı bırakan ve kolektif saikleri daha net ve açık tanımlayan bir tutumdur. Bu yorumdan hareketle Schabas, soykırım suçunda açıkça tanımlanmış olmasa bile ulusal, etnik, ırksal veya dinî saiklerin belirleyici olduğunu söyler.⁵⁵ Fakat saiklerin sıralanması, soykırım suçunun önüne “asla ispat edilmesi imkânsız engellerin çıkartılması” biçiminde yorumlanmamalıdır. Bu nedenle Schabas da 1948 tartışmaların-

55 Schabas, s. 255.

da İngiltere tarafından gündeme getirilen argümanlara katıldığını söylemektedir.

Gerçekten de soykırım konusunda saikler ne kadar açık ve net yazılırsa yazılsın, Gündüz Aktan gibi düşünenler daima çıkacaktır. Bu konuda verilebilecek en uygun örnek Avustralya'dır. Avustralya yerlilerinin çocuklarının zorla ailelerinden kopartılarak asimile edilmeleri olayı üzerine kurulan komisyon, eylemin soykırım olarak tanımlanıp tanımlanmayacağını araştırırken, devlet yetkilileri savunmalarında, çocukların Avrupalı ailelere transfer edilmesini, çocukların “eğitim ve iş imkânı” nedeniyle yaptıklarını, bu nedenle ortada işlenmiş bir soykırım suçu olmadığını söylüyorlardı. Komisyon ise hangi motifler devrede olursa olsun sonuçta eylemin soykırım sözleşmesinin 2. maddesinin (e) fıkrasında dile getirilen “yerli kültürü imha etmek” suçunu oluşturduğu ve soykırım suçunun unsurlarının tamamlanmış olduğu kararını veriyordu.⁵⁶

Avustralya bu zeki buluşuyla suç işleyenler arasında yalnız değildir. Soykırım suçunun uluslararası hukukta yer almasından bu yana birçok devlet, kendisine yöneltilen suçun soykırım olmadığını ispat için sürekli olarak “kasıt” ve “saik” unsurlarıyla oynamaya, bunları kullanarak işledikleri suçun soykırım sayılamayacağını ispat etmeye çalışmışlardır. Daha önce aktardığım Naziler örneğinden başka Paraguay ve Brezilya'nın, ülkelerindeki yerli halkı imha politikalarını da benzeri şekilde savunduklarını eklemek gerekir.

1962 ve 1972 yılları arasında Paraguay, Kuzey Aché yerlilerini yaşadıkları bölgeden “ekonomik kalkınma” gerekçesiyle temizlemiş ve sürgün, saldırı, toplama kamplarına yerleştirme vb. sonucu yerli halkın yüzde 50'si hayatını kaybetmişti. Bunun üzerine soykırım suçlamasıyla karşı karşıya kalan Paraguay hükümeti, eylemi Aché yerlilerini imha etmek kastıyla yapmadığını ve ayrıca eylemdeki amacın bölgenin kalkındırılması olduğunu

56. Australian Human Rights and Equal Opportunities Commission, *Bringing Them Home, Report of the National Inquiry into the Separation of Aboriginal and Torres Strait Islander Children from Their Families*, s. 270-5. Ayrıca bkz. http://www.austlii.edu.au/au/other/IndigLRes/stolen/stolen_c.html

nu söylemiştir. Daha sonra Brezilya hükümeti de benzer bir yolu izleyecektir. Özellikle İtalya ve Almanya'nın başını çektiği girişimle Dünya Bankası'nca da desteklenen proje, Amazon bölgesindeki yerli halkın imhası ile sonuçlanmıştır. Brezilya hükümeti soykırım suçlamasına karşı, yerlilerin hastalık vb. gibi doğal nedenlerle öldüğünü; kendi amaçlarının bölgenin ekonomik olarak kalkındırılması olduğunu iddia etmiştir.⁵⁷

Gerek uluslararası hukuk metinleri gerek mahkeme kararları gerek konu hakkındaki tartışmalara egemen olan ortak anlayış sayesinde, saik unsuru suçlulara savunma açısından fazla imkân tanımamaktadır. Suçluların, bilinen ve kayda geçmiş saikler dışında başka saiklerle hareket ettiklerini iddia etmeleri savunma stratejisi olarak geçersizdir. Çünkü tekrar tekrar belirttiğim gibi, grubun grup olarak varlığının esas alınması yetmektedir.

Tekrar etmek isterim, soykırım konusunda asıl zorluk kasıt unsurunun ispat edilmesinde yatmaktadır. Bu nedenle de Yugoslavya ve Ruanda mahkemelerinde alınan, soykırımda kasıt unsurunun “dolaylı kanıt” dediğimiz faktörlerle de belirleneceği yolunda alınan kararlar bu alanda çok önemli bir gelişme olarak kabul edilmelidir. Soykırım artık doğrudan kanıtların yeterli olmadığı noktada, eylemin belli bir süreye yayılarak yaygın ve sistematik uygulanması, eylemi yapanların sonuçları biliyor olmaları, engelleyici önlem almamaları ve bu riski göze alarak eyleme devam etmeleri gibi kontekslerden de sonuç çıkartılarak ispat edilebilmektedir. “Soykırım Suçunda Kasıt Unsuru Konusunda Bazı Notlar” adlı makalede belirtmiş olduğum gibi, 1985 yılındaki Whitaker raporundan beri içine girilmiş olan bir sürecin sonucudur ve sadece Yugoslavya ve Ruanda mahkeme kararları ile değil, onlarca başka uluslararası hukuk metni tarafından da kayda geçirilmiştir.

Birikim, sayı 201, Ocak 2006

57 Siswo Pramono, “An Account of the theory of Genocide”, Refereed paper presented to the Jubilee conference of the Australasian Political Studies Association Australian National University, Canberra, Ekim 2002.

Gündüz Aktan Dosyası Kapanmıştır

Birikim dergisinin 201. sayısında yayımlanan “Gündüz Aktan ve Soykırımda Saik Meselesi” adlı yazıma, Gündüz Aktan, 4 ve 7 Mart 2006 tarihli *Radikal* gazetesinde “Hukuk Öğreniyorlar” başlığı ile iki gün üst üste cevap verdi. Aktan, sadece cevap vermekle kalmadı bir de hakkımda hakaret davası açtı. Açtığı hakaret davasını bir kenara bırakırsak, 4 ve 7 Mart tarihli cevapları ile birlikte benim açımdan, Gündüz Aktan dosyasının kapanmış sayıldığını bildirmek istiyorum.

Önce hikâyenin özeti

Her şey, “Soykırım Suçunda Kasıt Unsuru Konusunda Bazı Notlar” başlıklı bir yazımın yayımlanması ile başladı (*Birikim*, sayı 199, Kasım 2005, s. 34-42). Yazı, bir eylemin soykırım sayılıp sayılmayacağı konusunda en önemli kriterlerden sayılan kasıt unsuru hakkında bazı bilgiler içeriyordu. Kasıt nedir, nasıl oluşur ve varlığı nasıl kanıtlanır gibi sorulara, özellikle Yugoslavya ve Ruanda mahkemelerinde alınan bazı kararlardan kalkarak cevap aramaya çalışmış ve konuya ilişkin son tartışmaları kabaca özetlemeye çalışmıştım.

Aktan bu yazıma 29 Kasım 2005 tarihli *Radikal*’de “Rövanş” başlıklı yazısında ufak bir gönderme yaptı ve şunları söyledi:

“Karşı görüştekiler belgelerden kaçtıkları gibi, hukuktan da kaçıyorlar. Bunların lideri durumundaki Taner Akçam, hukuk alanındaki perişanlıklarını anladığından, bu alana eğilmek ihtiyacı duymuş. Ama yok etme kastını anlatırken, bu kasta yol açan ‘saiki’ atlamayı uygun bulmuş. Zira bir grubu yok etme kastı yalnız ırkçılık saikiyle ortaya çıkıyor. O da Osmanlı’da yok.”

Aktan’ın iddiası, yok etme kastının yalnız ırkçılık saiki ile ortaya çıktığıydı. Aslında Aktan, bu iddiasını daha önce başka yazılarında da defalarca dile getirmiş ve sadece bununla da yetinmemiş, 1915 hakkında eleştirel düşünen insanların hukuk konusundaki “bilgisizlikleriyle” büyük bir hukuk uzmanı edasıyla her fırsatta alay da etmişti.

Aktan’ın bu iddiasından hareketle, “Gündüz Aktan ve Soykırımda Saik Melesesi” konusunda bir yazı yazdım ve burada Aktan’ın ileri sürdüğü görüşlerin yanlış olduğunu gösterdim. Buradaki ana tezim, soykırımın yalnız ırkçılık saiki ile oluştuğu biçiminde tek bir hukuk metninin bile mevcut olmadığı idi. Gerek soykırıma ilişkin uluslararası hukuk metinleri gerek daha sonra konuya ilişkin alınan mahkeme kararları saik unsurunun, ırkçılık da dahil değişik nedenlerle oluşabileceğini açık olarak belirtmiş bulunuyorlardı.

Aktan dosyası niçin kapanmıştır?

4 ve 7 Mart tarihlerinde bana verdiği cevaplarla birlikte Gündüz Aktan dosyası üç nedenden dolayı kapanmıştır. Bu üç nedenin ikisi konusunda sayın Aktan’la kendisi bir “hukuk uzmanı” olduğu için kolayca anlaşılabileceğimi tahmin ediyorum ama üçüncüsü konusunda herhangi bir yardımım olabileceğini zannetmiyorum. Bu nedenle de Aktan dosyasını kapatmakta fayda var.

a) Ben, söz konusu yazımda sayın Aktan’dan, iddia ettiği gibi “soykırımın yalnız ırkçılık saiki ile ortaya çıktığı eğer ırkçılık saiki yoksa eylemin soykırım sayılamayacağı” konusunda bana bir hukuk metni göstermesini istemiştim. Sonuçta 4 ve 7 Mart

tarihli cevaplarında Aktan tek bir hukuk metni bile gösterememiştir.¹ Çünkü yoktur. Tekrar edelim, soykırımın yalnızca ırkçılık saiki ile oluşacağı, eğer bu yoksa eylemin soykırım sayılamayacağı konusunda tek bir uluslararası hukuk metni yoktur. Var olan tüm hukuk metinleri, ırkçılık da dahil birçok başka saikin (ulusal, etnik ve dinî) geçerli olduğunu kabul ederler. Bu saikler çok ve çeşitli olduğu için de hukuk metinlerinde saiklerin özel olarak sayılmaları yoluna gidilmez. İddiasına kanıt olarak Aktan, tek bir metin bile yayımlayamadığına göre, artık bu gerçeği görmüş ve öğrenmiş olduğunu varsayıyorum. Tartışmaya devam etmenin bir anlamı yoktur. Gündüz Aktan dosyası bu nedenle kapanmıştır.

b) Aktan, bana verdiği cevapta, soykırımda saik unsurunun ancak ve ancak ırkçı saik olabileceği konusuna tek dayanak olarak William A. Schabas'ı gösteriyor ve yaptığı bir alıntı ile Schabas'ın da kendisi gibi düşündüğünü iddia ediyor. Yani Schabas da diyormuş ki, ırkçı saik olmazsa soykırım olmaz. Şimdilik Schabas'ın böyle bir şey söylemediğini ve Aktan'ın bu konuda doğru söylemediğini aşağıda ele almak üzere bir kenara bırakalım.

Schabas, saygı duyulan bir biliminsanıdır. Bir biliminsanının yazdığı bir kitabın, bağlayıcı hukuk metni sayılmayacağını Aktan da bilir. Şimdi ben de Schabas gibi saygın birçok başka biliminsanı ismini burada sıralayabilirim. Dolayısıyla sayın Aktan da kabul edecektir ki, biz hangi biliminsanı ne düşünüyor konusunu değil, uluslararası hukuk metinlerini tartışıyoruz. Sayın Aktan'ın, bir biliminsanının yazdığı kitap ile hukuk metni arasındaki farkı bilecek kadar hukuk bilgisine sahip olduğunu tahmin ediyorum. Ortada, uluslararası hukuk metinleri üzerine konuşurken “ama Ahmet Bey'in görüşü de böyle” gibi bir argümanla halledebileceğimiz bir konu yok. Bu nedenle Aktan dosyası bu boyutuyla da kapanmış sayılmalıdır.

1 Soykırım sözleşmesi ve soykırım ile ilgili hukuk metinleri üzerine yaptığımız bir tartışmaya Gündüz Aktan'ın 1965 Irkçılıkla Mücadele Sözleşmesi'ni örnek olarak vermesini şaka olarak telakki etmekten başka bir şey aklıma gelmiyor.

c) Gündüz Aktan dosyası kendisine fazla yardımcı olamaya-
cağım üçüncü bir nedenden dolayı da kapanmıştır. Çünkü sa-
yın Aktan, yanlış çeviri yapmaktadır. Aktan'ın çeviriyi kasıtlı
olarak yanlış yaptığına inanmak için güçlü bir nedenimiz var.
Aksi, sayın Aktan'ın İngilizce bilmediğini iddia etmek olur ki,
bu da Aktan'a yönelik haksız bir suçlamadır.

Gündüz Aktan, kendisine destek olarak aktardığı Schabas'a
ait alıntıyı Türkçeye farklı aktarmıştır. Aktan'ın aktardığı
Schabas'a ait alıntı şudur:

“The organizers and planners must necessarily have *a racist
or discriminatory motive*, that is, a genocidal motive, taken as
a whole. Where this is lacking, the crime cannot be genocide.
Evidence of *hateful motive* will constitute an integral part of
the proof of existence of a genocide plan, and therefore of a
genocidal intent.”²

Şimdi bunun Aktan tarafından nasıl çevrildiğine bakalım:

“Örgütleyicileri ve plancılarının, hep birlikte, *ırkçı veya (ırk
temelli) ayrımcı* yani soykırımcı bir saike sahip olmaları gere-
kir. Bunun olmaması halinde soykırım da olamaz. (*İrkçi*) *nef-
ret saiki*, soykırım planının, dolayısıyla soykırım kastının ay-
rılmaz kanıtını oluşturur.”

Aktan, Türkçe ve İngilizce metinlerde kalınlaştırarak gös-
terdiğim pasajlardan anlaşılacağı üzere, Türkçe çeviriye fazla-
dan parantez içinde (*ırk temelli*) ve (*ırkçı*) eklemelerini yapmış-
tır. Bunlar orijinal metinde yoktur. Parantez içine konmuş ifa-
delerin Schabas'a ait olmadığı ancak Aktan tarafından eklen-
diği konusunda en küçük bir belirti, ifade ve ibare de yoktur.
Schabas'ın “*racist or discriminatory*” (*ırkçı veya ayrımcı*) ifa-
desi ile “*hateful motive*” (*nefret saiki*) ifadesi, Türkçeye “*ırk te-
melli ayrımcı*” ve “*ırkçı nefret*” olarak çevrilmiştir. Aktan, ken-
disinin ilave ettiği “*ırkçı*” ifadesini Schabas'ın ayrımcı ve nefret
ifadelerinin başına koyarak, Schabas'ın fikrini çarpıtmaktadır.

2 William A. Schabas, *Genocide in International Law*, Cambridge University
Press, New York, s. 255.

Benim bu konuda, Aktan'ın bu duruma düşmesine üzülme-
ten başka yapabileceğim bir şey yok. Ufak bir özeleştirme ile içinden
çıkılabilecek bir durum varken Aktan'ın metinlerle oynama,
eklemeler yapma vb. yollarına başvurması gerçekten çok
üzücüdür.

Üstelik Aktan, Schabas'ın bu konuda neyi savunduğunu da
çok iyi bilmektedir. Sadece Schabas'ın söz konusu kitabından
dolayı değil, Schabas ile Ocak 2006'da karşılaşmış olduğu için
de bilmektedir. Önce Schabas'ın kitapta saik konusunda söyle-
diklerine daha yakından bakalım. Söz konusu kitabında Scha-
bas, esas olarak soykırım suçunun oluşmasında herhangi bir
saik aranmaması gerektiğini savunan biliminsanları ile tartış-
maktadır. Yani uluslararası hukukçular arasındaki esas tartış-
ma, soykırımda bir saikin aranıp aranmaması gerektiği nokta-
sındadır. Schabas, soykırımda mutlaka saik unsurunun aran-
ması gerektiğini savunmaktadır. Çünkü ona göre soykırım in-
sanlık suçunun özel bir türüdür. Bu nedenle soykırım sözleş-
mesinde saik unsuru açıkça tanımlanmamış bile olsa, insanlık
suçu için geçerli olan saiklerin soykırım için de geçerli olması
gerektiğini açık olarak yazar. Schabas, üstelik de Aktan'ın alıntı
yaptığı aynı sayfada, tartışmayı özetlerken aynen şunları yazar:
"Sonuç olarak, savcılık makamının soykırımı tespit edebilmesi
için, kolektif boyutu itibarıyla, [suçun] milliyet, ırk, etnik veya
dinî temellerde işlenmiş olması şarttır."³

Görüldüğü gibi Schabas'ın açık açık milliyet, ırk, etnik ve-
ya dinî nedenleri saymasına rağmen ve Gündüz Aktan, hem
de alıntı yaptığı aynı sayfada yer alan bu ifadeleri görmezlik-
ten gelmeyi, Schabas'ı tahrif etmeyi tercih etmektedir. Bu piş-
kinlik karşısında söyleyecek söz bulamadığımı itiraf etmek zo-
rundayım.

Gelelim Ocak 2006 karşılaşmasına: Schabas, Ocak 2006'da
Ankara Barosu tarafından düzenlenen bir konferansa katılmış
ve burada Aktan ile aynı panelde yer almıştır. Schabas'ın bana

3 Schabas, a.g.e., "In conclusion, it should be necessary for the prosecution to
establish that genocide, taken in its collective dimension, was committed 'on
the ground of nationality, race, ethnicity, or religion'."

ve bir grup akademisyene gönderdiği, daha sonra başkalarıyla da paylaşmamızda bir mahzur görmediğini bildirdiği bir e-mail'inde aktardığına göre, panelde Aktan, Schabas'ın kitabını konuya ilişkin en faydalı kitap olarak gördüğünü söylemiş. Bunun üzerine Schabas kendisine, "kitabın daha ilk cümlesi 20. yüzyılın üç büyük soykırımı olarak Tutsi, Yahudi ve Ermeni soykırımları olduğunu söylediğine göre, siz kitabımı baştan sona okumamış olmalısınız" diye cevap vermiş.⁴

Schabas, Baro'da yaptığı konuşmada da Ermeni soykırımı konusundaki görüşlerini tekrar etmiş ve daha başka önemli bilgiler de aktarmıştır. Bu bilgilerin başında, Yugoslavya ve Ruanda mahkeme kararlarından çeşitli örnekler vererek, 1948 soykırım tanımının uygulanma alanının genişletildiği bilgisi gelmektedir. Schabas'ın kavramın kullanım alanının genişlemesine ilişkin aktardığı en önemli bilgi şudur:

"Son olarak ve belki de hepsinden önemlisi, soykırım kavramı, grubun fiziki olarak imha edilmesi konusunda bir kastın bulunduğu şüpheli olduğu durumlarda bile, örneğin zorla yer değiştirmeyi de içeren eylemleri kapsayacak şekilde, hayatta kalan grupları içine alacak tarzda genişletilmiştir."

Schabas konuşmasını şöyle bitirmiştir:

"Bunların [soykırım kavramının alanının genişlemesi örneklerinin] hiçbirisi 20. yüzyılın en büyük soykırımlarından birisi olan Türkiye'deki 1915 Ermeni katliamlarını inkâr etmek için uğraşanların işini özel olarak kolaylaştırmayacaktır."⁵

Anlaşılan ne Schabas'ın kitabı ne de Ankara'da Schabas'ın Aktan'a aktardıkları yeterli olmuş. Ortada çok ümitsiz bir duru-

4 Mektuptaki İngilizce ifadeler aynen şöyledir: "I was on a panel with Ambassador Gunduz Aktan, who is apparently quite a vocal defender of Turkish policy in the media. He told the audience that he found my book most helpful. I pointed out that he must not have read it all the way through, as the first sentence in the book speaks of the three great genocides of the twentieth century, those of the tutsi, the Jews and the Armenians."

5 William A. Schabas, The 'Odious Scourge': Evolving Interpretations of the Crime of Genocide (Ankara Barosu'nca Düzenlenen, Dördüncü Hukuk Kongresine sunulan tebliğ, 4-6 Ocak 2006).

mun olduğundan söz edilebilir. Fakat ben, Aktan'ın bu asılsız iddialarından vazgeçmesine yardımcı olabileceği ümidiyle üçüncü bir çabaya daha girmeye karar verdim. Aktan'ın, Schabas'tan alıntı yaparken onun sözlerini tahrif ettiğini Schabas'a aktardım. Schabas yayımlamam isteği ile bana şu paragrafı yolladı:

“Uluslararası hukukçular arasında işlenen bir suçun soykırım sayılıp sayılmayacağının belirlenmesinde saik unsuruna bakmanın uygun olup olmadığı konusunda ciddi bir tartışma vardır. Gene de şu rahatlıkla söylenebilir ki, hedeflenen grubun imha edilmesinin ayırıcı kasıt veya nefret veya ırkçılık nedeniyle yapıldığına dair bazı kanıtların mutlaka olması gerekir. Her ne kadar saik, suçun biçimsel bir unsuru değilse de, bir mahkemenin söz konusu grubun etnik temelli saldırıya uğradığını ispatlayacak herhangi bir kanıtın yokluğu durumunda soykırım suçunun oluşmuş olduğunu kabul etmesi oldukça zordur. Fakat özel bir grup takip edilmek ve hatta imha edilmek için seçilmiş ise ve ayırmacılığa nefrete ve ırkçılığa ilişkin bazı kanıtlar varsa bu durumda tanının gerekleri yerine getirilmiş sayılır.”⁶

Ümit ediyorum ki, Aktan, Schabas'ın yukarıdaki sözlerinden sonra artık hem onun sözlerini tahrif etmekten hem de onu kendisine şahit göstermekten vazgeçer. Ayrıca “uluslararası hukuk soykırımı ancak ve ancak ırkçı saik varsa kabul eder” teorisinin yanlışlığını kabul eder ve kamuoyundan yanlış bilgilendirme nedeniyle özür diler.

Birikim, sayı 204, Nisan 2006

6 Mektubun İngilizcesi: “There is still considerable debate among international lawyers as to whether motive is at all relevant to a determination that the crime of genocide has been committed. It is probably safe to say that there must be some evidence that the destruction of the targetted group was driven by a discriminatory intent, or by hatred or racism. Even if motive is not a formal element of the crime, it would seem unlikely that a court would conclude genocide was committed in the absence of any evidence that the group in question was targetted on the basis of ethnicity. But to the extent a specific group was singled out for persecution and eventual destruction, and to the extent there is some evidence of discrimination, hatred or racism, then the requirements of the definition will be satisfied.”

Guenter Lewy'nin Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni Katliamları, Tartışmalı Bir Soykırım Adlı Kitabı Üzerine¹

“Kim ne derse desin, ben yaptığım şeyi biliyorum, Muhittin... Biz bir yaşama veya ölme harbine tutuştuk. Eğer o sıralarda ihtilâle ve Rus ordusuna karşı mağlûb olsaydık bugün Anadolu Türk parmakla gösterilecekti. O zaman mağlûb olmadık, yaşamak hakkımızı tahkim etmek bir vazife idi. Ben bu vazifeyi yaptım. Belki bana bugün herkes, hattâ sen de levm edersiniz. Fakat, bir zaman sonra Türkler benim ismimi hayırla yâdedeceklerdir. Bu işde kimsenin mes'ûliyeti yoktur, bütün mes'ûliyet benimdir.’

Bu sözler üzerine, ben, te'dibin bu kadar şiddetli olmasını isteyenler arasında doktor Bahaeddin Şakir'in zikredilmekte olduğunu ve kendisinin de elbet, her şeye ve herkese rağmen bu işi yapmış olamayacağını söylediğim zaman bana şöyle cevap verdi:

‘Kanun karşısında mes'ûl olan adam benim. Elbet kanunu neşrederken arkadaşlarımla mutabık kalarak hareket ettim. Fakat, tatbikattaki şiddetin bütün mes'ûliyeti bana aittir... bu işin üzerinden hayli zaman geçmiş olduğu halde yaptığımdan asla nâdim değilim’.”²

Guenter Lewy, Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni Katliamları: Tartışmalı Bir Soykırım adlı bir kitap yayımladı. Kitap, Türk devlet

-
- 1 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2005. Metin içinde verilen sayfa numaraları bu kitaba aittir.
 - 2 İttihat ve Terakki Partisi'nin yarı resmî organı sayılan *Tanin* gazetesinin, Hüseyin Cahit'ten sonra başyazarlığını yapan Muhittin Birgen'in, Talat Paşa ile 1918 yılında yaptığı “uzun” konuşmadan. Muhittin Birgen'in *Anıları, Son Posta*, 20 Birinci Kanun (Ekim) 1936.

yetkililerince çok övüldü ve yazarı çeşitli ödüllere layık görüldü. Yurtdışında Türk Dışişleri Bakanlığı yetkilileri kitabı, yeni Türk tezi olarak bedava dağıtmaktadırlar.

İtiraf etmek isterim ki, Guenter Lewy'nin söz konusu kitabını tanıtmak için yazdığı makalesini okuyunca, bende üzerinde durulmaya değmeyecek çalışma olduğu intibasını uyandırmıştı.³ Kitap hakkında bir eleştiri yazmak sözü verip, tüm kitabı okuduktan sonra da bu kanaatim fazla değişmedi. Lewy'nin kitabı, konusuna vakıf olmayan birisi tarafından acemice yazılmış bir eserdir. Sadece Türk resmî tezlerinin politik propaganda malzemesi haline sokulduğu için ciddiye alınmak zorundadır.

Guenter Lewy'nin ana fikri “Evet, Ermeniler öldürülmüşlerdir ama bunun da tamamen nedensiz olduğunu söylemek zordur” biçiminde özetlenebilir. Şu cümleler Lewy'e aittir ve kitabın niçin Türk Dışişleri yetkililerince bedava dağıtıldığını da açıklar: “... Ermeniler hiç sebepsiz acı çekmiş olduklarını çok zor iddia edebilirler. Birçok yerden gelen uyarılara kulak asmayarak, onların çok büyük bir kısmı açık olarak Türklerle savaştılar veya [düşmanın] beşinci kolu görevini gördüler...” (s. 109) Lewy ekliyor: “Ermeni nüfusunun beşinci kol olduğu abartılmış olabilir fakat bunun hakikatte bir gerçeklik payı vardı. Ermeniler kurbandılar ama hepsi masum değildiler...” (s. 257)

Bilmekte fayda vardır ki, kitlesel imhaları mazur göstermek ve kurbanların başlarına gelenlerden esas onların mesul tutulmaları gerektiğini söylemek ancak cinayeti işleyenler tarafından savunulabilir. Çünkü eğer kitlesel cinayetleri, cinnet geçiren bir deli veya deliler gurubunun eylemi saymayacaksak, onu işleyenler kendilerince “makul” sayılacak nedenler ileri sürerler. Osmanlı yöneticilerinin kendi Ermeni vatandaşlarını imhaya sürüklemesinin de kendilerince “mantıki nedenleri” olması doğal. Lewy tüm kitabı boyunca, Osmanlı yöneticilerinin Ermenilerin kitlesel imhalarını istemeseler bile niçin göze almak zorunda kaldıklarını anlatıyor.

3 Guenter Lewy, “Revisiting the Armenian Genocide”, *The Middle East Quarterly*, Sonbahar 2005, c. XII, no 4, 2005, <http://www.meforum.org/article/748>

Lewy'nin önemli bir iddiası, "Türk görüşü" ve "Ermeni görüşü" olarak tanımladığı tarafların dışında durduğudur. "Ermeni katliamları konusunda yazmış bulunan ve bir veya öteki tarafın partizanı olmuş birçok insandan farklı olarak ben herhangi özel bir çıkar peşinde değilim." (s. X) Kendisini tarafların partizanca tutumlarının üstüne çıkardıktan sonra Lewy, kitabının özelliğini şöyle belirtir: Kitap "(eldeki bilginin el verdiği kadarıyla) zengin tarihsel bilgileri iç tutarlılıkları bakımından teste tâbi tutmakta ve karşıt tezlerin geçerliliğini sorgulamaktadır." (s. X)

Aslında bu çabanın haklı bir temeli olduğunu kabul etmek gerekir. Konuyu bilmeyen üçüncü kişi ve çevreler açısından, 1915 hakkındaki karşıt görüşlerin neler olduğunu ve tarafların bu görüşlerini hangi belge ve bilgilere dayandırarak temellendirdiklerini, yoruma kaçmadan anlatan bir kitap gerçekten faydalı olabilirdi. Hatta iddia edilebilir ki, "çatışma çözümü" (conflict resolution) olarak tanımlanan o devasa alan açısından belki de ilk yapılması gereken işlerin başında böylesi bir dökümün yapılması gelir.

Fakat Lewy, "tarafsız" kalarak böyle bir döküm yapmıyor, son derece büyük bir iddiada da bulunuyor. Lewy'nin iddiasının ne olduğunu bize Tessa Hofmann aktarıyor: "2000 yazında, sofamda oturan bir emekli, tuhaf bir amacından söz ediyordu. Guenter Lewy, emekli Amerikan politik bilimcisi, 'Ermeni katliamını' daha önce Sinti ve Romanlar için yaptığı gibi benzeri bir revizyona tâbi tutmak istiyordu. İkinci Dünya Savaşı'nda onların [Sinti ve Romanların] sonları son derece trajik olmuştu ve fakat [başlarına gelen] asla 'gerçek' bir soykırım olarak adlandırılmazdı, çünkü merkezî devletin [imha] kasıt ve niyeti-ne sahip olduğu ispat edilemezdi."⁴

4 Tessa Hofmann, Serielle Genozidrevision: Buchbesprechung von E. Jäckel, FAZ, 23.03.06 (<http://www.faz.net/s/RubCB85F279145C457C8259D20F-F00682A9/Doc-E3E0055D9443C4696B61E5FE37258ABBE-ATpl-Ecommo n-Skomlist.html>, Erişim tarihi: 26.03.2006).

Kitabın özetı ve merkezı tezi

272 (dipnot ve indeksle 370) sayfa olan kitap başlangıçtaki kısa tarihi girişten sonra, tartışmalı olarak bilinen noktalar üzerinde genel bir gezinti yapıyor. Lewy, 1915 hakkında tartışan tarafları “Türk tarafı” ve “Ermeni tarafı” olarak tanımladıktan sonra, ana soruyu şöyle tanımlıyor: “Bu çekişmede anahtar mesele... Ermenilerin çektikleri acının boyutları değildir, daha çok önceden tasarlama (premeditation) konusudur: Yani Birinci Dünya Savaşı boyunca Genç Türk rejiminin [İttihat ve Terakki yönetiminin] yapılan katliamları kasti olarak organize edip etmediğidir.” (s. IX) Lewy’nin ana iddiası, Osmanlı yöneticilerinin Ermenileri imha etmek gibi önceden tasarlanmış bir plana sahip olmadıkları yolundadır ve bu iddiasını kitabın birçok yerinde de tekrar eder: “Sürgünlerin önceden tasarlanmış bir imha planını içerdiği argümanını, yer değiştirmenin birçok boyutu ve özelliği ile bağdaştırmak mümkün değildir.” (s. 251) “Sürgünler sırasında, büyük bir sayıda Ermeni’nin ölmüş veya öldürülmüş olduğu gerçeği bize bu hayat kayıplarından kimi mesul tutacağımız konusunda güvenilir bilgi veremez.” (s. 54) Lewy’e göre, “inanılmaz yüksek ölüm oranı... imhaya yönelik bir ön plan olmadan” da gerçekleşebilir. (s. 253) Kitabın merkezî tezi şudur: “1915-6 katliamlarından merkezî hükümetin sorumlu olduğunu ispat edecek hiçbir otantik belge yoktur... Emin olarak iddia edilebilir ki 1915-6 olayları için böyle bir belge mevcut değildir.” (s. 250)

Şüphesiz ölümler olmuştur, ama bunlar “zor iklim, yürüyerek kat edilmek zorunda olunan uzun mesafe ve yerel memurların keyfi tutumları” nedeniyle. (s. 254) Zaten “yiyecek kıtlığı ve salgın hastalıklar nedeniyle çok sayıda Türk sivil de hayatını kaybetmiş; çok sayıda Türk askeri... telef olmuştur... Bu sonuç şüphesiz ki Osmanlı Hükümeti’nin –tüm bu koşullar için aslında onlar sorumludurlar– kasti olarak kendi sivil halkının, kendi askerlerinin ölümünü aradığı ve istediğini ispat etmez.” (s. 54) Ermeni kayıpları için de benzeri bir açıklamada bulunur Lewy: “Ermeniler açlık ve hastalıklar nedeniyle te-

lef oldular” ve “Kürtler tarafından... veya fanatik Müslümanlarca öldürüldüler.” (s. 256) Ama bu da ortada planlı bir cinayet olduğunu göstermez; “yiyecek yokluğu ve hastalıklar nedeniyle Ermeni sürgünleri arasındaki yüksek ölüm oranları kendi başlarına Osmanlı hükümetinin Ermeni toplumunun imhasını amaçladığını ispat etmez.” (s. 57) Lewy iddia etmektedir ki, “tüm bu olanlar nedeniyle Osmanlı rejimi dolaylı sorumluluğa sahiptir. Fakat beceriksizlik ile hatta bu beceriksizlik trajik ve geniş kapsamlı sonuçlara yol açsa bile, bir insanın önceden tasarlanarak öldürülmesi arasında bir fark vardır.” (s. 256) Lewy, “Osmanlı Hükümeti’nin suç ortaklığını ispat eden Türk belgesel kanıtlarının yok olduğuna” inanmaktadır. (s. 246)

Bu tezlerini temellendirmek için Lewy, “1915’te yaşananlar soykırımdır” (veya “büyük bir insanlık suçudur”) diyenlerin dayandıkları belge ve bilgilerin asılsız, güvenilirmez olduklarını ispat etmeye soyunur. Lewy’nin, güvenilirmez saydığı belgeler grubunun başında Naim-Andonian dokümanları gelir.⁵ Lewy, bu belgeler hakkında Orel ve Yuca⁶ tarafından yapılmış eleştirileri doğru bulur ve onların “belgelerin gerçeklikleri hakkında kuşku duymamızı sağlayacak, akademik eserlerde kullanılmasını kabul edilemez kılacak yeteri kadar soru sorduklarına” inanır. (s. 73)

Lewy’nin güvenilirmez saydığı ikinci grup belgeler İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi yargılanmaları sırasında açığa çıkan belge ve bilgilerdir. Bunların niçin güvenilirmez oldukları konusunda şu iddiaları ileri sürer: Bu davalar politik nedenlerle açılmıştır (s. 74); “1919-20 yargılamaları adil yargılama ilkesinin temel gereksinimlerini karşılamaktan uzaktır” (s. 78) ve “Batı adil yargılama standartları ile kıyaslandığında çok ciddi kusurlara sahiptir.” (s. 79) Lewy, İstanbul yargılamalarını geçersiz ilan ederken şu iddialara da yer verir: “Tüm duruşmalar boyunca hiç şahit dinlenmemiştir; mahkemelerin kararları tamamıyla,

5 Andonian, Aram, *The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official Documents Relating to Deportation and Massacres of Armenians*, Armenian Historical Research Association, Newton Square, PA, 1965.

6 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, *The Talat Pasha ‘Telegrams’: Historical Fact or Armenian Fiction?*, K. Rustem and Brother, Lefkoşa, 1986.

yargılamalar sırasında okunan veya bahsedilen belge ve ifadelere dayanmıştır” (s. 80); “birçok durumda mahkemelerle ilgili haber veren resmî gazete [*Takvim-i Vekayi*] veya günlük gazetelerin, belgelerin tamamını mı yoksa bir kısmını mı bastıklarını bilmiyoruz. Basılan suretlerin orijinalleri ile aynı olup olmadıklarını da bilmiyoruz.” (s. 80) Lewy için belki de “1919-20 askerî mahkeme yargılamalarının delil olarak kullanılmasını etkileyecek en önemli problem, bu mahkemelere ait tüm belgelerin kaybolmuş olmasıdır. Bunun anlamı şudur ki, bizim elimizde şu anda mahkemenin bulguları ve kararlarında esas teşkil eden hiçbir orijinal belge, yazılı şahit ifadesi ve yeminli ifade yoktur.” (s. 80) Lewy’e göre sonuç açıktır: “Adil yargılamanın ciddi biçimde ihlali ve tüm orijinal belgelerin kaybolması, 1919-20 askerî mahkemelerinin bulgularını güvenilir delillerle desteklenmesinden yoksun bırakmıştır.” (s. 82) Bu nedenle Lewy 1919-20 döneminde elde edilen belgeleri “sözde belgeler” olarak tanımlamaktan çekinmeyecektir. (s. 250)

Lewy’nin geçersizliğini ilan ettiği üçüncü grup iddia ve belgeler arasında, Teşkilat-ı Mahsusa’nın Ermenilerin sürgün ve öldürme işlerine karışmış olduğu ile ilgili olanlar gelir. Lewy’e göre bu iddia herhangi bir dayanaktan yoksundur: “Ana Davanın iddianamesinde yer alan iddiaların ötesinde, Özel Örgüt’ün [Teşkilat-ı Mahsusa’nın] saflarına katılmış çok sayıda mahkûm ile birlikte katliamlarda başı çektikleri konusunda herhangi bir başka güvenilir kanıt yoktur... hiçbir kanıt yoktur ki ... herhangi bir... Özel Örgüt birliğinin Ermeni sürgünleriyle meşgul olmak görevine yönlendirilmiş olduğunu” gösterebilir. (s. 84-5) Zaten Lewy’e göre, duruşmalar sırasında “sanıklar Özel Örgüt ile İttihat ve Terakki Merkez Komitesi arasındaki ve Özel Örgüt ile Ermeni sürgün ve katliamları arasındaki her türlü bağı inkâr etmişlerdir.” (s. 86)

Lewy’nin doğruluğundan kuşku duyduğu bir diğer belge Raşit Akif Paşa’nın 21 Kasım 1918’de Osmanlı Meclisi Mebusanı’nda yaptığı konuşmadır. Paşa konuşmasında İttihat ve Terakki Merkez Komitesi’nin Ermenileri imha emrini yazılı bir evrak olarak gördüğünü ve bu emirle birlikte çetelerin kat-

liamlara başladığını söylemektedir. Lewy'e göre, "bu genelgenin varlığı... kuşkuyla karşılanmalıdır", çünkü "[Paşa'nın] konuşması düşünülmüş bir propaganda kampanyasının parçasıdır." Üstelik Akif Paşa'nın, İttihat ve Terakki'yi "zalim bir organ" olarak tanımlaması ve İttihat ve Terakki'ye ağır hakaretlerde bulunması böyle bir belgenin varlığından kuşku duymak için yeterlidir. (s. 89)

Verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı gibi mevcut bilgi ve belgeleri, "orijinalliği hayli kuşku götürür", "sözde belgeler" (s. 250) olarak geçersiz sayan Lewy, sadece "merkezî hükümetin suç ortaklığını kanıtlayacak herhangi bir belgesel kanıt yoktur" demekle yetinmez, bir başka noktanın daha altını çizer: "Ermenileri imha etmek için önceden tasarlanmış bu denli geniş sonuçları olan bir tasarıya (plana) katılmış olması gereken binlerce resmî görevliden bir tanesinin bile ortaya çıkıp söz konusu komployu ifşa etmemiş olması dikkate şayandır." (s. 250)

Lewy, sadece Naim-Andonian dokümanları ve İstanbul yargılanmaları sırasında elde edilen belge ve bilgileri güvenilirmez, geçersiz ilan etmekle kalmaz, Ermenilerin imhasının İstanbul Merkezinin (Hükümet ve İttihat ve Terakki yönetimi) kasti imha eylemi sonucu olduğunu göstermek için kullanılabilecek tüm diğer kaynakları da kelimenin tam anlamıyla "kılıçtan geçirir". Ona göre, Alman arşiv belgeleri önemlidir ama "İstanbul'daki merkezî hükümetin bu öldürmelerden sorumlu olduklarını ispat etmezler." (s. 135) İngiliz *Mavi Kitap* "kulaktan dolma bilgiye dayanır" (s. 138) ve "olan katliamlardan hükümetin mesul olduğunu gösteren kanıtları içermezler." (s. 139) Misyoner raporları, önyargılı ve tek taraflıdır. Müslümanlar "korkunç Türk" ve "Ermeniler düzenli olarak masum kurban" biçiminde sunulurlar. (s. 144) Hayatta kalanların anıları ise zaten tarihsel olayları açıklamada güvenilir bir kaynak değildirler: "Hayatta kalanların şahitlikleri ile ilgili temel problem... tabii ki bu hatıraların gerçekliği tekrar etmedikleri veya tarihi su yüzüne çıkartmadıkları, sadece hayatta kalan kişinin karakteri, tahayyülleri ve deneyimleriyle uyum içinde gerçeğin bir versiyonunu sunmalarıdır." (s. 148) Özetle, Amerikan bel-

geleri örneğinde olduğu gibi bu kaynaklardan bazıları “çok değerli” olmakla birlikte, İstanbul’daki merkezî hükümetin önceden planlanmış bir imha planına sahip olduğu konusunda bize bilgi vermezler.

Lewy, özellikle Amerikan ve Alman diplomatlarının ve diğer bazı yabancı gözlemcilerin tehcirin gerçek amacının Ermenilerin imhası olduğu yolunda yazdıkları sayısız raporun var olduğunun bilincindedir. Dolayısıyla bu bilgilerin de geçersiz olduğunu ispat etmek zorunda olduğunu bilmektedir. “Çok yüksek sayıda ölümler ve birçok yerde resmî memurların cinayetlere suç ortaklığının gözlenmesi nedeniyle, az sayıda olmayan diplomatın, olay yerindeki diğer görgü şahitleri gibi, yüksek ölüm oranının sürgünün amaçlanmış sonucu olduğu neticesini çıkarmaları sürpriz sayılmamalıdır. Yine de gözlerinin önünde cereyan eden korkunç olaylar hakkında ne kadar iyi bilgilenmiş olurlarsa olsunlar, onların Genç Türk liderliğinin kafa yapıları ve gerçek niyetleri konusundaki bilgileri, önsezi ve spekülasyonla sınırlı idi.” (s. 250-51)

Özetle Lewy, İttihat ve Terakki yönetiminin bir imha planına sahip olduğu yolundaki tüm belgeleri, “sözde”, “kulaktan dolma”, “önsezi”, “spekülasyon” vb. olarak tanımladıktan ve geçersizliklerini ilan ettikten sonra kendi tezini şöyle açıklıyor: “Ben [konuya] İstanbul Hükümeti’nin, sürgün ve uygulamaları ile ilgili kararnamelerinin gerçek oldukları ve iyi niyetle yayınlandıklarını varsayarak başlıyorum. Osmanlı Hükümeti’nin düzenli bir uygulama yapmak istediğine fakat bunu gerçekleştirecek araçlardan yoksun olduğuna inanmak eğilimindeyim.” (s 252-3)

İstanbul’da iyi niyetinden kuşku duyulmayacak bir hükümet olduğuna göre, bu denli yüksek ölümler nasıl açıklanacaktır? Lewy, bu konuda bize açıklayıcı olduğunu düşündüğü bir model sunmaktadır. Bu modelin birinci ayağı, İstanbul’daki yöneticilerin “yeteneksiz ve beceriksiz” oluşlarıdır. Tüm iyi niyetlerine rağmen, böylesi devasa bir organizasyonu gerçekleştirecek araç ve kurumlara sahip değillerdir. Eylemde bir “bürokratik fiyasko” söz konusudur. (s. 253) Lewy’e göre, “İstanbul’daki hü-

kümet bu gelişmeleri onaylamadı fakat engellemek için de gerekeni yapmadı.” (s. 254)

Öte yandan, Alman ve Amerikan konsoloslarının savunduğu, eğer Osmanlı yönetimi “yer değiştirmenin pürüzsüz gerçekleşmesini garanti altına alamıyorsa... Ermenileri sürmekten vazgeçmesi gerekirdi” argümanı hiçbir biçimde geçerli değildir. Çünkü Osmanlı yöneticileri, “bürokrasilerinin Ermeni toplumunu sorunsuz sürmeyi başarabileceği konusunda kuvvetli hayallere ve yanılgılara sahiptiler.” (s. 255)

Lewy'nin modeli, İstanbul'un beceriksizliği ve yeteneksizliği yanı sıra bir ikinci ayağa daha sahiptir. Buna göre, olaylar sırasında yerel yöneticiler İstanbul'u dinlememekte ve başlarına buyruk hareket etmektedirler. Lewy, tezini şöyle özetliyor: “...merkezî hükümetin eyaletlerdeki olayları etkileme kabiliyetleri sınırlı kaldı.” (s. 208) Merkezin gücündeki bu zayıflık nedeniyle “cinayetlerin bir kısmı... bazı şehirlerde bir tür gölge hükümet kurmuş olan İttihat ve Terakki fanatikleri tarafından organize edildi. Birçok durumdan biliyoruz ki, yerel memurlar İstanbul'dan aldıkları direktifleri dikkate almadılar veya merkezî hükümetin emirlerini özel olarak sert bir biçimde yorumladılar.” (s. 231) Yerel yöneticilerin merkezi dinlememesinin iki nedeni vardı: Birincisi “bazı memurlar, Balkanlar ve Rusya'dan zorla göç etmek zorunda kalan ve bu nedenle bütün Hristiyanlardan şiddetle nefret eden Müslümanlardandı.” (s. 231) İkincisi, yerel yöneticiler, bir konuda adım atmadan önce İttihat ve Terakki'nin yerel örgütüne danışıyor ona göre hareket ediyorlardı. “Eğer bu adamların [yerel İT yöneticilerinin] istekleri merkezî hükümetten gelen emirlerle çelişiyorsa, o zaman bu emirler dikkate alınmıyordu.” Lewy'e göre, yörelerdeki idareciler keyfi davranışlar içindedirler ve “merkezî hükümetin kontrolü ya çok az ya da hiç yoktu.” (s. 231)

Tüm bir kitap boyunca, Lewy yüksek ölümlerin meydana gelmesini merkezin yerel yöneticiler üzerinde kontrolü olmaması ile açıklar. Hükümeti dinlemeyen taşradaki İttihat ve Terakki radikalleri eyaletleri kontrol altında tutmaktadırlar. Örneğin Erzurum'da böyle bir savaş vardır ve Lewy'e göre,

“Erzurum’daki atanmış otorite ile İttihat ve Terakki radikalleri arasındaki şiddetli savaş” bölgedeki olayların ana nedenidir. (s. 165) Lewy’nin teorisine göre, Erzurum’da fanatik ve radikal bir taşralı İttihatçı olarak tanımlandığı parti sekreteri Hilmi, Bahaettin Şakir ve birçok başka kişi, “esas olarak hükümetin iyi niyetli amaçlarının önünü kesmede başarılı olmuşlardı ve muhtemel ki [Ermenilere karşı] sert önlemlerden ve katliamlardan bu insanlar sorumluydular.” (s. 164-5)⁷

Lewy’e göre Adana ve civarında da benzeri bir çatışma vardır ve durum farklı değildir. Örneğin Haziran 1916’da “Adana’daki yerel memurlar bağınaz Ermeni karşısı İttihat ve Terakki şubesinin etkisi altında, binlerce Ermeni demiryolu işçisi ve ailesi hakkında sürgün emri verdiler. Dahiliye Nazırı Talat, 4 Ağustos’ta çektiği bir telde bu kişilerin [sürgünden] hariç tutulmalarını teyit etti ise de yerel memurlar bu emri dikkate almadılar.” (s. 230)

Sonuçta ortada işlenmiş cinayetler de vardır. Bu gerçeği kabul eden Lewy, cinayetlerin merkezin emriyle işlenmemiş olduğunu göstermesi gerektiğinin bilincindedir. Ona göre cinayetlerin kahramanları özellikle Kürtler, jandarmalar ve kim olduklarını tam olarak anlayamadığı ama İttihat ve Terakki merkeziyle de çok fazla bağlantı içine sokmak istemediği milisler, çeteler, gönüllüler ve başıbozuklardır (irregulars). “Ortak unsur şudur ki, (kimlerden oluşmuş, nasıl toplanmış ve yönetilmiş olurlarsa olsunlar) çeteler Ermeni konvoylarının soygun ve ölümlerine katılan başıbozuklardır.” (s. 228) Lewy’e göre, ne olduğu ve kim oldukları fazla belli olmayan bu unsurların cinayetleri işleyebilmesi ise İstanbul merkezinin değil, yerel yöneticilerin sayesinde mümkün olmuştur. Suçlu yerel yöneticilerdir. “Bu birlikler genellikle yerel otoriteler tarafından, çoğunlukla İttihat ve Terakki kulüplerindeki militanlar tarafından örgütlenmişlerdi.” (s. 223)

Suriye ve Irak çöllerinde durum biraz karışıktır. Buralarda,

7 Lewy’nin, İttihat ve Terakki’nin Merkez Komitesi üyesi ve beyin kadrosundan Bahaettin Şakir’i taşranın elemanı olarak sayması onun konuya ne kadar vakıf olduğunun önemli bir göstergesi sayılmalıdır.

“milis, çete” gibi kategoriler ortadan kalktığı ve geride sadece jandarmalar ve Çerkezler kaldığı için öldürmelerin bu iki grup tarafından organize edildiği açıktır. Lewy bu durumda, cinayetleri açıklamakta epey zorlanır çünkü suçu üstlerine atacağı “Kürtler, başibozuk kuvvetler” vb. kalmamıştır. Hatta Alman raporlarında, örneğin Res-ul-Ayn’da merkezin emirleriyle öldürmeleri organize eden kişinin doğrudan kaymakamın kendisi olduğu bildirilmektedir ama Lewy bu durumda dahi bir çıkış kapısı bulur: “Katliamların yukarıdan gelen emirler sonucu mu işlendiği ve eğer öyleyse bunun kimin emri olduğu hiçbir zaman bilinemeyecektir.” (s. 210)

Lewy, merkezin zayıflığı ve bölgeleri kontrolden uzak olduğu teorisini o denli ileriye götürür ki, ona göre Ermeni konvoylarını korumakla görevlendirilen ve İçişleri Bakanlığı’na bağlı jandarma birlikleri de hükümetin kontrolü dışında hareket etmektedirler. Dönemin Dışişleri Bakanı Halil Menteşe bile Ermenilere karşı cinayetlerin jandarmalarca yapıldığını kabul etmektedir. (s. 225) Lewy de bu bilgiyi “doğrudur” diyerek tasdik eder, “Türk jandarmaları ve Kürtler, Ermeni konvoylarını katletmek ve soymak için sıkça işbirliği yaptılar.” (s. 224) Doğrudan İçişleri Bakanlığı’na bağlı jandarmanın nasıl bu denli merkezin kontrolü dışında hareket ettiği konusunda Lewy bize bir bilgi vermez ama gene de jandarmalarca işlenen cinayetlerin merkezî bir emirden kaynaklanmadığı ve bunun jandarmaların karakterleri ile ilgili olduğunu savunur. “Türk jandarmaları cahil, ahlâksız ve kötü eğitilmiş olarak biliniyordu.” (s. 224) Bir de savaş sırasında suçlular hapishanelerden çıkarılarak jandarmaya dahil edilmişlerdi ve bu durumu daha da kötüleştirmişti. Lewy’e göre işte bu “ağır mahkûmlar”, “1915 baharında şehirlerde tutuklanan Ermenileri öldürenlerdi.” (s. 225) Mahkûmları hapishanelerden boşaltan hükümetti, onları jandarmaya katan da hükümetti ama Lewy’e göre her nedense jandarmaların cinayetlerinin merkezî hükümetle hiçbir alakası yoktur.

Lewy’nin “merkez - yerel yapılar çelişkisi” teorisinin en çok zorlandığı bir diğer nokta, orduda amele taburlarında çalıştırılan Ermeni askerlerin sistemli olarak imha edilmeleri mesele-

sidir. Askerdeki Ermenilerin sistemli olarak imha edildiklerini kabul eden Lewy, açıklayıcı bir izah yerine “birçok durumda öldürmelerden kimin sorumlu olduğunu bilmiyoruz” diyerek işin içinden sıyrılmayı tercih eder. (s. 229) Sonuç Lewy için büyük bir rahatlamadır. Harput eyaleti için söylediği sözler onun genel tutumunu yansıtır, “bu eyaletteki olaylar hakkında çok şey biliyoruz ama katliamlar için nihai sorumluluk da dahil, birçok soru cevapsız kalmaktadır.” (s. 168)

Anlaşıldığı kadarıyla Lewy, 1915 Osmanlı İmparatorluğu’nu bugünkü Afganistan’a benzetmektedir. Merkez İstanbul, Kabil gibidir; son derece zayıftır ve hemen hemen hiçbir etkiye sahip değildir. İttihat ve Terakki yerel yapıları Lewy’nin deyimleriyle gölge hükümettirler ve Afganistan’ın savaş lordlarına benzerler. Çevre bütünüyle, merkezi dinlemeyen yerel güçlerin kontrolü altındadır. Kabul etmek gerekir ki, bu model ciddi bir iddia olmaya tekabül eder ve sıradan bir hipotezden ileri gidebilmesi için de ispat edilmesi gerekir. Fakat Lewy, İstanbul Osmanlı yöneticilerinin “iyi niyetli olduklarına” inanmamızı söylerken bunu temellendirecek, merkez ve yerel yöneticiler arasındaki çatışmayı gösterecek ciddi bir belge ve bilgi sunmaz.

Özetle, Lewy’nin kitabının en ciddi bir problemi şudur: İttihat ve Terakki merkezinin sürgün ve cinayetlerin birinci el düzenleyicisi ve planlayıcısı olduğu yolundaki tüm belge ve bilgileri, belgelerin orijinallerini görmediği için “sözde”, “kulaktan dolma” ve “önsezi” gibi çeşitli nedenlerle reddetmekte ama aynı ölçüyü kendi tezine uygulamamaktadır. Onun anahtar kavramı olan “merkez - çevre çatışması”, aksi yönde yüzlerce belge ve bilgi bulunan boş bir spekülasyondan ibarettir. Eğer sözünü ettiği gibi, Ermenilerin kitleler halinde imha edilmesinin arkaplanında yatan olgu, son derece ciddi bir iddia olan “merkez - çevre çatışması” ve bunun ürünü olarak “merkezin güçsüzlüğü ve çevre üzerinde denetim yokluğu” ise bu çatışmanın tarihte iz bırakmış olması ve bu izin sürülebilir olması gerekirdi. Bugüne kadar başta Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’nden elimizde olan belgeler olmak üzere, konu hakkında akla gelebilecek hiçbir kaynakta, İttihat ve Terakki’nin kendi içinde veya İs-

tanbul Hükümeti ile yerel idareciler arasında bir merkez-çevre çatışması olduğuna dair veya bu çatışmanın sosyal, siyasi boyutlarına ilişkin herhangi bir bilgi veya belge mevcut değildir. Bu nedenle de, Osmanlı tarihinin 20. yüzyılı üzerine çalışan, İttihat ve Terakki üzerine onlarca eser veren yerli ve yabancı akademisyenlerin hiçbirisinde, ne sosyal ne siyasi tarih çalışmalarında böyle bir çatışmanın izini görmek mümkündür. Ama bunun tam zıddı, yani İttihat ve Terakki merkezinin, sadece kendi örgütü üzerinde değil, hükümet ve hükümetin merkezî ve yerel organları üzerinde de son derece sıkı bir kontrol ve denetimi olduğu konusunda onlarca, yüzlerce bilgi, belge, anı ve bilimsel çalışma vardır.⁸ Sadece bu boyutuyla bile eser, akademik yönü son derece zayıf bir kitap olarak telakki edilmelidir.

Kitabın temel hataları

Türkçeye vakıf olmak meselesi

Lewy'nin önemli bir iddiası, Türkçe bilmeyen bir kişinin de konu üzerinde anlamlı, ciddi bir çalışma yapabileceğidir. Gerçekten de söylediği gibi, “sadece Türkçe bilen kişilerin bu konu üzerine yazabilme salahiyetine sahip olduğunu savunmak, Türkçe bilmeyen birçok Ermeni'yi de diskalifiye edecektir” (s. XI). Lewy, bu iki iddiasında da haklıdır. Kendisine bazı Ermeni

8 Yüzlercesi sayılabilecek bu çalışma ve anıların listesini vermek mümkün değil. Ama bu konuda en etraflı çalışmalar yapmış birkaç ismi Yusuf Hikmet Bayur, Sükrü Hanioglu, Şerif Mardin, Tarık Zafer Tunaya, Sina Akşin, Feroz Ahmad, Y. A. Petrosyan, Şevket Süreyya Aydemir, Ahmed Bedevi Kuran anmak yeter. Yine ilgili dönem hakkında ayrıntılı anılar yazmış Hüseyin Cahit Yalçın, Celal Bayar, Halil Menteşe ve Kâzım Karabekir gibi önde gelen İttihatçıların anılarında veya İttihat ve Terakki'nin iç dünyası hakkında önemli bilgiler veren Mustafa Ragıp Esatlı, Hüsametdin Ertürk, Galip Vardar ve Arif Cemil'e ait anı kitaplarında Lewy'nin sözünü ettiği İttihat ve Terakki içinde veya hükümetle yerel yöneticiler arasında merkez - çevre çatışmasını gösterecek bilgi ve kaynağa rastlamak mümkün değildir. Bu kaynaklarda, özellikle anılarda, merkezdeki kişiler arasındaki çatışmalar konusunda (Talat ile Enver arasında; her ikisi ile Cemal arasında; sivil ve asker kanat arasında vb.) bolca bilgi olduğunu da burada eklemekte fayda var. Bu kaynakların büyük kısmının Türkçe olduğunun altını özellikle çizmek isterim.

çevrelerce “Türkçe bilmediği” nedeniyle yöneltlen eleştiriler haksızdır ve bu eleştiriler sadece onun görüşleri beğenilmediği için yapılmaktadır. Açıktır ki, eğer Lewy bu kitabı ile 1915’te yaşananların niçin soykırım sayılması gerektiği konusunda bazı yeni görüşler ileri sürmüş olsaydı, Ermeni çevrelerce el üstünde tutulacak ama aynı eleştiriler bu sefer resmî Türk tezini savunanlarca yapılacaktı.

Ermeni-Türk çatışmasının aşırı politikleşmiş karakteri ile ortaya çıkan bu tür “avam” yargıları bir kenara bırakırsak, Türk-Ermeni çatışması ile ilgili sorunlara orijinal katkı yapabilmek için hangi dilleri bilmek gerektiği konusunda genel bir kuralı tekrar edebiliriz. Araştırmacılar, özellikle tarihçiler, üzerinde çalıştıkları konuya iki tür katkıda bulunabilirler. Birincisi, dil bilgileri sayesinde konuya ilişkin yeni bilgi ve belgeleri açığa çıkartırlar. Türk-Ermeni gerilimi açısından genel durum şöyledir: Batı dillerindeki kaynakların (esas olarak Almanca ve İngilizce) araştırmacılarca –Alman askerî belgeleri gibi bazı istisnaları bir kenara koymak kaydıyla– büyük ölçüde bilindiğini kabul edebiliriz. Yeni belgeler sunmak açısından, Türkçe ve özellikle de Osmanlıca bilgisinin özel bir anlamı ve önemi olduğunu kabul etmek, bu dillere Ermenice ve Rusçayı da eklemek gerekir. Henüz bu dillerdeki belge ve bilgiler Batı dünyasındaki araştırmaların içine yeterince yedirilememişler ve bu anlamda Türk-Ermeni gerilimine ait bilgilerin ortak havuzu henüz yaratılamamıştır. Osmanlı arşiv belgeleri ve 1919-22 basını örneklerinden çok iyi bildiğim için söyleyebilirim ki, buralardan elde edeceğimiz bilgi ve belgeler, 1915’i anlayış ve yorumlayışımızı derinleştirmeye, geliştirmeye ve hatta değiştirmeye ciddi katkılar yapacak niteliktedir.⁹

Araştırmacıların ikinci tür katkısı, bildikleri dillerde zaten mevcut olan bilgi ve belgeleri yeni bir yoruma tâbi tutmalarıyla mümkün olabilir. Bu yeni yorum, yeni hiçbir belge sunmakla beraber, mevcut belgelerin bambaşka bir gözle okunması esasına dayanır ki, bu konuda özellikle Holocaust üzerine ya-

9 Sınırlı bilgimle, benzeri durumun Ermenice ve Rusça kaynaklar açısından da söz konusu olabileceğini eklemek isterim.

pılan çalışmalar arasında verilebilecek örnekler oldukça fazladır. Özellikle tarih ve tarihçilik biliminin daha çok “yeni belge keşfi” değil, tarihî olayları anlamaya yönelik yorum demek olduğunu kabul edersek, Lewy’nin veya Türkçe-Ermenice bilmeyen herhangi başka bir bilim insanının, Batı dillerindeki mevcut belgelerden kalkarak faydalı bazı katkılar yapabileceğini kabul etmemiz gerekir.

Fakat Lewy’nin bu iki boyuta ilişkin de ciddi sorunları olduğunu düşünüyorum. Birinci boyuta ilişkin söyleyebileceğim, Lewy’nin Türkçedeki yayın ve araştırmaların son geldiği nokta konusunda yeterli bilgi sahibi olmaması ve bu bilgilerin kendisine aktarılmamış olmasıdır. Oysa konuya “yeni bir bakış açısı getirmek” (s. XII) iddiası taşıyan birisinin, bu iddianın hakını verebilmesi için yardım alarak da olsa Türkçede mevcut olan bazı kaynakları mutlaka bilmesi gerekirdi. Bunu Lewy’den çok, ona Türkçe çevirilerde yardımcı olan insanların hatası olarak kabul etmek gerekir. Bu insanlar (s. XIII) Lewy’i maalesef bu kaynaklar hakkında yeteri kadar bilgilendirmemişlerdir. Bu nedenle sonuçta Lewy, yapılmaması gereken bazı ciddi hatalar yapmıştır. Örneğin kendisine, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından 1995 yılında yayımlanmış *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920* kitabında yer alan belgeler konusunda bilgi verilmiş olsaydı, Protestan ve Katoliklerin sürülmesi konusunda sayfalarca yazdığı iddiaların gerçek olmadığını, bu kitapta yayımlanmış Osmanlı belgelerine bakarak da anlayabilecekti. Veya kitabında iki sayfa yer ayırdığı, Trabzon’da sürgün sırasında duvarlara asılan bildirinin, merkeze ait ve önemli bir belge olmadığını, tamamıyla yerel yapının işi olduğunu ve bunun daha sonra Talat Paşa tarafından yakalandığını öğrenmiş olacaktı. (s. 178-9)

Aşlında Trabzon’da *Meşveret* isimli yerel gazetede de yayımlanan bu bildiri olayı, Lewy’nin “merkez - yerel yönetim çelişkisi” teorisinin yanlışlığını gösterecek yüzlerce belgeden biri olarak da okunabilir. İlgili yayını duyar duymaz Talat Paşa sadece Trabzon’a değil, aralarında Erzurum, Adana ve Bitlis’in de olduğu birçok vilayete emir göndererek, “devlet siyasetini il-

gilendiren konularda gereksiz yere yayın yapılmaması” uyarısında bulunur.¹⁰ Benzeri bir olay sonraki aylarda Bağdat’ta da meydana gelecektir. *Zehur* adlı yerel bir gazetede Nasturilerin sürülmesine ilişkin Musul’dan yollanmış resmî bir telgrafın yayımlanması üzerine Talat Paşa Bağdat’a çektiği bir telgrafla “bu tür resmî muharreratın neşrine meydan verilmemesi”ni isteyecektir.¹¹ Bu iki olay aslında, başka onlarca örnekten de bildiğimiz gibi, İstanbul’un bölgedeki gelişmelerden anında haberdar olma ve müdahale etme yeteneği konusunda bize önemli ipuçları verirler.

Yine bunun gibi Lewy’nin, Nejdet Bilgi tarafından esas olarak resmî Türk tezini desteklemek amacıyla yazılmış *Ermeni Tehciri ve Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey’in Yargılanması* adlı kitaptan haberdar edilmemiş olması çok büyük bir eksiklik sayılmalıdır. Örneğin Lewy’e bu kitaptaki bilgiler aktarılmış olsaydı, aşağıda da göstereceğim gibi, mahkemelerde hiç tanık dinlenmediği, sanıkların belgeleri görmedikleri gibi, tamamıyla hayal mahsulü birtakım fikirler ileri sürmek zorunda kalmayacaktı.

Lewy, eleştirel sayılabilecek başka çalışmalar konusunda da bilgilendirilmemiştir.¹² Bu yayınlardan habersiz olduğu için Lewy, sürgün ve tehcir olayının genel boyutu konusunda ortaya çıkan yeni bulgulardan da habersiz kalmıştır. Bu nedenle de

10 BOA/DH/ŞFR/54-A/181, 1333.N 17, 29 Temmuz 1915 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat imzasıyla, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umum Müdürlüğü’nden, Erzurum, Adana, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Sivas, Mamuretülaziz, Van vilâyetlerine, Urfa, Canik, Maraş Mutasarrıflığına çekilen şifreli tel. Bu telgraf, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1995, s. 70’te yayımlanmıştır.

11 BOA/DH/ŞFR/57/293, 1333.Z.26, 4 Kasım 1915 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat imzasıyla, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umum Müdürlüğü’nden Bağdat Vilâyeti’ne çekilen telgraf.

12 Burada sadece Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki’den Kurtuluş Savaşına*, İmge Yayınları, Ankara, 1999; Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim, İstanbul, 2001; Fuat Dündar, “İttihat ve Terakki’nin Etnisite Araştırmaları”, *Toplumsal Tarih*, c. XVI, sayı 91, Temmuz 2001, s. 43-51 adlı üç çalışmayı anmak isterim.

örneğin, Ziya Gökalp'in tehcir olayı ile doğrudan ilgisi olmadığı konusunda doğru olmayan iddialarda bulunmuştur. (s. 44-45)¹³ Örneğin Fuat Dündar'ın çalışmalarından haberdar olsaydı, İttihat ve Terakki'nin 1913 yılından itibaren, Anadolu'da etnik yapı konusuna özel bir önem verdiğini, Ziya Gökalp'in önderliğinde, Anadolu'nun etnik ve dinsel haritasını çıkartmak için bölgelere uzmanlar yolladığını, araştırmalar ve yayınlar yaptığını ve hatta bu konuda haritalar hazırlattığını öğrenmiş olacaktı.¹⁴ Ermenilerin sürgün ve göçlerinin, savaş döneminin zorunlu bir eylemi değil, etnik boyutuna da özel bir önem verilen ama Anadolu'nun daha çok din temelinde homojenleştirilmesi planının bir parçası olduğunu anlayabilecekti. Özetle, dil konusunda elde ettiği yardımın bu eksik niteliği Lewy'nin konuya ilişkin orijinal yorum yapabilmesinin önünde ciddi bir engel teşkil etmiştir.

Sorunun ikinci boyutuna, yani mevcut belgeleri “yeni bir gözle” okumak ve “yeni bir bakış açısı getirmek” konusunda Lewy'nin orijinal bir yaklaşım geliştirdiği söylenebilir mi? Eğer Türk Dışişleri Bakanlığı mensupları, “bizim resmî görüşümüz budur” diyerek Lewy'nin kitabını ücretsiz dağıtıyorlar ise Türk Hükümeti'nin resmî tezlerinin propaganda merkezi olan ASAM¹⁵ adlı kuruluş Lewy'i, “İnsanlığa Karşı Suçlar Yüksek Ödülü” ile ödüllendiriyorsa, tezlerin orijinal olup olmadığı

13 Gökalp konusunda genel değerlendirmeler bu makalenin sınırlarını aşsa da, Lewy'nin, Peter Balakian gibi bazı Ermeni akademisyenlerin Gökalp'i “ırkçılıkla” suçlayan görüşlere yönelttiği eleştirileri doğru buluyorum.

14 Bu çalışmalardan birisi için bkz. Nejat Birdoğan (der.), *İttihat ve Terakki'nin Alevilik Bektaşilik Araştırması*, Baha Sait Bey, Berlin Yayınları, İstanbul, 1995.

15 1999 yılında kurulan Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin başkanı emekli büyükelçi Gündüz Aktan'dır. Bu kuruluşun bünyesinde, 2001 yılında Ermeni Araştırmaları Enstitüsü kuruldu ve bu enstitü, 2005 yılında isim değiştirerek İnsanlığa Karşı İşlenen Suçlar Araştırma Enstitüsü adını aldı. Türkiye'nin, Ermeni konusundaki resmî tavrı konusunda en yoğun çalışmalar bu enstitü üzerinden organize edilmektedir. Guenter Lewy, Ankara Gazi Üniversitesi tarafından 24-26 Kasım 2005 tarihleri arasında düzenlenen bir konferans nedeniyle Ankara'da bulunduğu sırada, ASAM “İnsanlığa Karşı Suçlar Yüksek Ödülü” ile ödüllendirildi. (Gündüz Aktan, Rövanş (1), *Radiikal*, 29 Kasım 2005.) Enstitüler hakkında daha fazla bilgi için bkz. <http://www.avsam.org/TR/giris3.asp>; <http://www.eraren.org/tr/index.asp>

ğı konusunda en çok Guenter Lewy'nin kendisi düşünmesi gerek diye düşünürüm.

"Ermeni tarafı - Türk tarafı"

Lewy tüm eserini, "Türklerin" bir tarafını "Ermenilerin" öbür tarafını oluşturduğu tezler ve dünyalar üzerine kurmuştur. Lewy, sadece bugünkü tarafları "Türk" ve "Ermeni" olarak tanımlamakla yetinmiyor, Osmanlı'nın çöküş dönemini de "Türklerin" bir tarafta, "Ermenilerin" öbür tarafta yer aldığı bir tarih olarak anlatıyor. Oysa tarihsel ve sosyal olayların ve özellikle de Osmanlı'nın 20. yüzyıl başlarının tarihini, "Türkler", "Ermeniler", "Kürtler" türünden kolektif aktörler esas alarak yazılması hem dönemin karmaşık ilişki ve çatışmalarını açıklamaktan uzak kalır hem de esas olarak bugünkü milliyetçi kutuplaşmayı basitçe yeniden üretir.

Basit bir örnekle açıklamak gerekirse, doğu cephesindeki eylemler veya Rus ordusunda görev yapan bir Ermeni gönüllü ile Muğla veya Edirne'nin bir köyündeki Ermeni'nin o dönemki rollerini aynı kavramla, "Ermeni" olarak yazarak anlatmaya çalışmanın sosyal bilimle alakası olamaz. Bu, olsa olsa bir "düşman" imajı üzerinden kavramlaştırılan milliyetçi tarihyazımıdır. Sonuçta bu tarihyazımında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni topluluğu farklı iktisadi, siyasal, sosyal ve dinî grup ve çevreleri içeren, farklı düşünce ve eylem içinde olan topluluklar olarak değil, fiktif "öteki" olarak tahayyül edilir. Bu sayede, Edirne'de yaşayan Ermeni vatandaş ile Rus birliğinde savaşan, Osmanlı vatandaşı olup olmadığı bile bilinmeyen Ermeni arasındaki etnik ortaklık her ikisinin de dönemin olayları içinde tek ve aynı aktör olarak ele alınmasıyla sonuçlanır. Ayrıca Rus birliğinde görev yapan Ermeni gönüllülerin eylemi nedeniyle Edirne'deki bir Ermeni vatandaşın sürülmesi ile arasında da mantıki bir bağ kolayca kurulmuş olur ve bu durum hiç de aykırı, yanlış bir şey olarak görülmez. Böylesi bir tarihyazımında fiktif ve soyut "öteki" olan Ermeni, "sorun çıkaran" olarak gözlenir, yazılır; bu

Ermeni'nin yeri ve fonksiyonu, deyim yerindeyse polis raporlarındaki kayıtlara benzer.

Lewy'nin kitabında, Ermeni toplulukların siyasi, sosyal, kültürel farklılıklarının hiçbir biçimde gözlenmemesinin, hepsinin tek, yeknesak ve homojen bir "Ermeni" olarak ortaya çıkmasının arkasındaki mantık budur. Bu tarihyazımı ile Emniyet Müdürlüğü'nün asayiş raporu arasında fark bulmak oldukça zordur. Lewy'nin kitabında da, sonuçta "homojen" ve "öteki" olan Ermeni, hep devlete karşı eylemleri nedeniyle gündeme gelen ve "huzur bozan", gerekirse "dış güçlerle işbirliği yapmaktan çekinmeyen" birisi olarak boy gösterir. Kitapta, ne Osmanlı'nın çöküş döneminin sosyal ve siyasi karakteri ne de farklı politik aktörlerin farklı eylemleri vb. konusunda herhangi bir bilgi olmamasının nedeni budur.

Lewy, bugünkü tartışmalardaki farklı pozisyonları da "Türk ve Ermeni" kavramları ile açıklıyor ve tarafların arasındaki ana ayrımın, 1915 katliamlarında "önceden tasarlama (premeditation)" olup olmadığı konusundaki anlaşmazlık olduğunu söylüyor. Lewy'nin bu tespitleri de doğru değil. Birincisi Lewy, "önceden tasarlama (premeditation)" kavramına merkezî bir rol vermekle ve bu kavramı "kasıt (intent)" kavramıyla aynı içerikte, birbirinin yerine ikame edilebilir olarak kullanmakla hata yapmaktadır. "Önceden tasarlama (premeditation)" ve "kasıt (intent)" ayrı içerikte kavramlardır. Önceden tasarlama genel olarak soykırım tartışmaları açısından önemli değildir; soykırım herhangi bir ön plan olmadan da gündeme gelebilir.¹⁶ Eğer 1915'te yaşanan olayların soykırım olarak tanımlanıp tanımlanmayacağı konusunda bir tartışma yapılacaksa, cevabı aranması gereken esas soru, imhâ kastının olup olmadığıdır. Ayrıca önceden tasarlama konusu, 1915 etrafındaki tartışmalarda tarafları birbirinden ayıran bir kriter olma özelliğine sahip değildir.¹⁷

16 "Önceden tasarlanma (premeditation) suçun oluşması için şart olan bir planın varlığı ile karıştırılmamalıdır." William A. Schabas, *Genocide in International Law*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2000, s. 225-6.

17 Önceden tasarlama konusu, "Türk ve Ermeni" tarafları arasında değil, daha çok 1915'i soykırım olarak tanımlayan akademisyenler arasında sürdürülen

İkincisi, tartışmadaki tezleri “Türk tezi” ve “Ermeni tezi” olarak tanımlamak da doğru değildir. Bir sosyal bilimcinin tarihî olayların ele alınması, yorumlanması konusundaki farkları, etnik temele göre tasnif etmesi kabul edilir bir tutum olamaz. Elbette her etnik-ulus grup içinde, tarihe sadece Türklere veya sadece Ermenilere has bakış açılarıyla yaklaşılabileceğini savunanlar olacaktır. Bu yaklaşımlar, Türk’ün veya Ermeni’nin tarihe bakışlarının ve yorumlarının birbirinden esasta farklı olduğunu da savunabileceklerdir. Ama sosyal bilim açısından, tarihin bu “etnikçi” açıklama tarzları karşıt tarafları oluşturmaz tam aksine aynı bakış açısının, aynı yaklaşımın ürünü sayılırlar ve genel olarak “milliyetçi tarihyazımı” olarak adlandırılırlar. Dolayısıyla bugün kitlesel katliamlar konusunda (örneğin Holocaust, Ruanda, Kamboçya vb.) taraflar ve tezler ele alınırken, etnik temelli tanımlamalardan çok, o etnik temelli açıklamalara da zemin teşkil eden arkaplan zihniyet dünyaları üzerinden tanımlar yapmak yerinde ve doğru olur. Örneğin Holocaust konusunda var olan farklı yorumlar, “Yahudi” veya “Alman” yorumları olarak değil, Holocaust’u açıklamada kullanılan farklı yaklaşım ve yöntem tarzlarına göre yapılır (fonksiyonalist, kasıtlı vb.). Bir sosyal bilimci olarak Lewy’den beklenen de 1915’e ilişkin farklı açıklamaları, bu yaklaşım tarzlarına göre tasnif etmesiydi.

Ayrıca şu anda var olan tarafları, “Türk ve Ermeni” olarak tarif etmek, teknik olarak da doğru değildir. Galiba “taraf” tanımının, bakanın durduğu yere göre değiştiğini kabul etmemiz gerekiyor. Bu nedenle, eğer taraflardan söz etmem gerekirse, benim durduğum yerden tarafların nasıl görüldüğünü okuyucu ile paylaşmak isterim:

Bir tarafta Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve onun resmî bir tezi vardır ve bu tez esas olarak tarihsel gerçeklerin, bastırılması, inkâr edilmesi, aksini iddia edenlerin gerekirse zorla susturulmasına dayanmaktadır. Türkiye Devleti, vatandaşının tarih

bir tartışmadır. Bu konuda V. N. Dadrian ile R. G. Sunny arasındaki bir tartışma için bkz. *Armenian Forum* I, no: 2, Yaz 1998. Benim Ermeni soykırımında “premeditation” konusunda ileri sürülen argümanların spekülâtif olma tehlikesi taşıdıkları konusunda söylediklerim için bkz. “Taner Akçam, Vahakn N. Dadrian: Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller”, *Virgöl*, 76, Eylül 2004.

konusunda neyi, nasıl ve nereye kadar düşünmesi gerektiği konusunda kendisinin yetkili olduğuna inanmaktadır. Bu nedenle, çeşitli bakanlıkları ile enstitüleri ile Türkiye toplumun edinmesi gerektiği düşünülen tarih bilgisini sıkı bir kontrol ve denetim altında tutmaktadır. Ermeni sorunu etrafında ilk eserleri verenlerin Dışişleri Bakanlığı diplomatları olması tesadüfi değildir. Salt Türkiye vatandaşlarının değil, dünyadaki diğer insan ve devletlerin de Osmanlı-Türk tarihi konusunda nasıl düşünceleri gerektiğini onlara öğretmek Türk Dışişleri Bakanlığı'nın görevleri arasında sayılır. Bu nedenle, Türk Dışişleri Bakanlığı'nın bir tarih enstitüsüne, diplomatlarının ise tarihî olaylar hakkında nasıl düşünmemiz gerektiği konusunda bizlere fetva veren müftülere benzediklerini söylemek çok abartılı bir yorum sayılmamalıdır.

Resmî tez, Türkiye insanının çoğunluğunun tezi, fikri değildir. 85 yıllık yoğun tek yönlü amnezya (unutturma) ve bastırma politikalarına rağmen, bugün Türkiye'de özellikle Alevi ve Kürt toplulukları başta olmak üzere resmî tezin karşısında, henüz yeteri kadar yazıya dökülmemiş, daha çok sözel bir anlatımın var olduğunu biliyoruz. Buna bir de Türkiye'de yeni yeni filizlenmeye başlayan güçlü sivil toplum hareketini eklemek gerekir. Kendisini belki henüz yeteri kuvvetle ifade etmiyor gözükse, Türkiye toplumunun inkâr edilemeyecek bir bölümünü oluşturan bu insanlar topluluğu, 1915'te yaşananları, esas olarak ahlâken mahkûm edilmesi gereken bir eylem olarak görmektedirler.

Başka ifadelerle anlatmak gerekirse, eğer bugün " taraflar" varsa, bu tarafları bölen ve ayıran şey soykırım kelimesinin kullanılıp kullanılmaması değildir. Taraflar,⁸ 1915'te Osmanlı Ermeni vatandaşlarının başına gelenlerin mazur gösterilip gösterilemeyeceği noktasında ayrılmaktadırlar. Bir tarafta, 1915'i ahlâken savunulamaz, insanlık dışı bir davranış olarak gören ve bu eylemi suç kategorileri ile tanımlamak isteyenler vardır. Moral suçlamayı kendileri için kalkış noktası yapan bu kesimin içinde a) 1915'i soykırım olarak tanımlayanlar b) Olayı bir soykırım olarak görseler bile bu kavramı kullanmamayı tercih

edenler c) Eylemi açıkça soykırım değil de insanlık suçu olarak tanımlayanlar vardır. Bu çevre son derece güçlü bir moral zemin üzerinde yükselmektedir ve hiçbir kitlesel katliam gerekçelendirilemez, mazur gösterilemez tezi ile hareket etmektedir. Bunun karşısında olan, başını Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin çektiği görüşe göre ise ortada suç kavramıyla anlatılacak bir durum yoktur ve bir devletin, sonuçta bazı ölümlerle sonuçlanmış olsa bile böyle bir eylemi yapma hakkı vardır. Lewy, belki kendisi istemiyor olsa bile şu anda bu kampın içindedir.

Taraflar arasındaki bu güçlü moral tavır alış farklılığının varlığı, konuyu Türkiye açısından son derece anlamlı ve önemli kılmaktadır. “1915'te yaşananlar, ahlâken yargılanması gereken olaylardır” tavrını takınan Türkiye'deki bu geniş sivil toplum kesimi, sorunu Türkiye'nin tarihi ile açık olarak yüzleşmesinin bir parçası olarak görmekte ve 1915'i Türkiye'nin bugünkü demokrasi ve insan hakları sorununun bir parçası olarak algılamaktadır. Bu kesimler için 1915 ile yüzleşmek ve 1915 üzerine açık olarak konuşmak, Türkiye'nin demokratikleşmesinin olmazsa olmaz şartıdır. Karşı taraf, yani Lewy'e kucak açan resmî Türk tezi taraftarları ise ellerindeki devlet gücünü de kullanarak, tarih ile yüzleşmek isteyenleri tehdit etmekte, yargılamakla, hapse atmakla korkutmaya çalışmaktadır.

Guenter Lewy'in bu kamplaşmada aldığı yeri en iyi gösteren örnek, kendisine ödülün ASAM ve direktörü Gündüz Aktan tarafından verilmiş olmasıdır. Aktan'ın önemli bir özelliği, Kürt sorunu konusunda, Ermeni sorununa benzer bir çözüm önerisi ileri sürmesidir. Aktan'a göre, PKK ve onun destekçisi Kürtlere karşı “Türk milletinin tahammülü sona ermektedir” ve sorunun çözümü Türkiye'deki Kürtlerin Irak'a sürülmeleri ile mümkündür. Tarihte Ermeni sorununun çözümünü, onların yaşadıkları yerlerden sürülmesinde görenlerin, bugün benzeri mantıkla aynı önerileri Kürtler için yapıyor olmaları tesadüf sayılmamalıdır.¹⁸ Nitekim Aktan, 11 Mayıs 2006 tarihli bir yazısında, “aynı PKK terörizmi gibi, Ermeni soykırım iddiala-

18 *Radikal*, 11 Nisan 2006, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=184063>

rına da tahammülümüz azalıyor” diyerek bu iki olayın, resmî çevrelerde aynı zihniyet dünyasından bakılarak algılandığı konusunda önemli bir ipucu veriyordu. Bu çevrelerden ödül alan Guenter Lewy’nin bu konular üzerinde ciddi olarak düşünmesi gerektiğine inanıyorum.

Kitabın önemli bilgi hataları

Eğer Lewy’nin merkezî önemde bir hatasından söz etmem gerekirse bu da, konu hakkındaki iddiası ile bilgisi arasındaki derin uçurumdur. Kitabının tanıtımı için yazdığı makalede ve kitabında yaptığı bilgi hataları, konusuna yeterince hâkim olmayan bir kişi ile karşı karşıya olduğumuz yolundaki kuşkuları artıracak niteliktedir. Sadece bu hatalardan kalkarak bile, yazarın ileri sürdüğü tezlerin kuşkuyla karşılanması gerektiğini ileri sürmek doğru olur. Burada sadece dokuz ayrı hatayı göstermekle kendimi sınırlayayım.

1) “İlk görülen dava 5 Şubat 1919’da, Ankara’yı da içeren Yozgat vilâyetinde, eyaletin valisi de dahil üç Türk memuru aleyhine, Ermeni sürgünlerin kitlesel öldürülmeleri ve soyulmaları suçlamasıyla başladı.”¹⁹ Bu bir cümlede üç önemli hata birden yapılmıştır. Birincisi, Yozgat mahkemesi İstanbul’da görülmüştür, Yozgat’ta değil. İkincisi Yozgat, Ankara’nın kendisine bağlı olduğu bir vilâyet değildir; Yozgat mutasarrıflıktır ve Ankara vilâyetine bağlıdır. Üçüncüsü Kemal, Yozgat Valisi olmadığı gibi olaylar sırasında Yozgat mutasarrıflığında da görevli değildir. Kemal, Boğazlayan Kaymakamı idi ve Yozgat’a daha sonra geçici mutasarrıf görevi ile atanacaktır.

2) “İçişleri Bakanı Talat Paşa, Savaş Bakanı Enver Paşa ve Halep Valisi Cemal Paşa’nın aralarında olduğu yedi anahtar aktör kaçtılar ve bu nedenle gıyaplarında yargılandılar.”²⁰ Bu cümlede de, gene çok basit gibi gözüken ama yapılmaması gereken iki hata var. Talat Paşa kaçtığı sırada, İçişleri Bakanı değil sadrazamdır, Cemal Paşa ise hiçbir zaman Halep valiliği yapma-

19 Lewy, “Revisiting the Armenian Genocide”, a.g.e.

20 A.g.e.

mıştır; kendisi IV. Ordu Kumandanı idi ve Suriye ile Lübnan eyaletlerinden sorumlu idi.

Lewy makalede yaptığı bu hataları kitabında düzeltmiştir. Bunda V. N. Dadrian'ın kitap piyasaya çıkmadan çok önce, Lewy'nin makalesi için yazdığı eleştirinin payı olma ihtimali vardır.²¹ Fakat kitap bunun gibi çok daha başka teknik bilgi hataları ile doludur. Bunlara da birkaç örnek vermek gerekirse:

3) “Alman misyoner Liparit... Talat'ın son altı yıl boyunca Türk-Ermeni dostluğunun ciddi savunucusu unvanı ile anıldığını belirtti.” (s. 65) Lewy, Dr. Liparit Nasariantz'ın bir Ermeni aktivist olduğunu ve Alman misyoner olmadığını bilmemektedir.

4) “Ocak 1916'da, Ermeni gönüllülerin öncülük ettiği Ruslar Diyarbakır'ı ele geçirdiler.” (s. 118) Diyarbakır hiçbir zaman Rus işgaline uğramadı. Özellikle Mustafa Kemal'in 11 Mart 1916'da Diyarbakır-Bitlis-Muş cephesine, Kolordu Kumandanı olarak atanması ve 1 Nisan 1916'dan 1917 sonlarına kadar bu bölgede görev yapması nedeniyle bu, Türkiye'de fazlasıyla bilinen bir konudur. Bu, bir araştırmacının yapmaması gereken bir hatadır.

5) “Türk tarihçi Kamuran Gürün...” (s. 113); “...Türk tarihçi Ahmed Emin Yalman”. (s. 249) Bu iki kişi de tarihçi değildir; Kamuran Gürün tanınmış bir diplomat, Ahmed Emin Yalman ise bir gazetecidir.

Daha çok konusuna yabancı olmanın ve hâkim olamamanın göstergeleri olarak ele alınabilecek bu hatalara paralel olarak, son derece ciddi yapılmış başka hatalar da vardır.

21 V. N. Dadrian'ın hatalara ilişkin eleştirisine Guenter Lewy şu cevabı vermiştir: “Bay Dadrian'ın makalemi dikkatle okuması memnuniyet vericidir, ki gerçekten birkaç teknik hatamı yakalamıştır.” Nitekim Lewy yukarıdaki eleştirisi noktalarını kitapta değiştirmiştir: “Tüm yargılamalar İstanbul'da yapıldı”; “Yozgat (Ankara Vilâyetine bağlı)”; “Kaçan yedi anahtar aktör (Talat, Enver ve Cemal dahil) giyaplarında yargılandılar” (s. 75-6). Dadrian'ın eleştirisi ve Lewy'nin cevabı için bkz. *The Middle East Quarterly*, Kış 2006, c. XIII, no: 1; <http://www.meforum.org/article/895>; Dadrian'ın eleştirisinin tam metni: Response to Guenter Lewy's Article Titled “Revisiting the Armenian Genocide” (<http://www.meforum.org/article/748>), <http://www.jihadwatch.org/dhim-miwatch/archives/008594.php> içinde.

6) “Duruşmalar boyunca hiçbir şahit dinlenmemiştir; mahkemelerin kararları tamamıyla, yargılamalar sırasında okunan veya bahsedilen belge ve ifadelere dayanmıştır.” (s. 80) Lewy’nin, İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi yargılamalarını geçersiz saymak için kullandığı en önemli argümanlardan birisi budur ancak bu, gerçekten yapılmaması gereken bir bilgi hatasına tekabül eder. Sadece İttihat ve Terakki yöneticileri aleyhine açılan dava ile daha sonra bundan ayrılarak devam eden ama karar aşamasında yeniden birleştirilen Bakanlar Kurulu davasında tanık dinlenme yoluna gidilmemiş; bunun dışında görülen 54 davanın tümünde hem davacı hem savunma taraflarının tanıkları dinlenmiştir.²² Çeşitli davalarda sanıklar, şahit çağırma-yı mahkemeleri uzatmanın bir taktiği olarak kullanmışlar, bazı davalar şahitlerin sanıklar lehine verdikleri ifadeler sonucu beraat ile sonuçlanmıştır.²³ Ayrıca mahkeme kararlarında dinlenen tanık ifadelerine özel atıfta bulunulmuş ve bu ifadelerden alıntılar yapılmıştır. Yozgat ve Trabzon davaları karar suretleri başta olmak üzere, Kâtib-i Mesul, Mamuretülaziz, Büyükdere ve Bayburt gibi mevcut karar suretlerini dikkatli okuyan bir kişi, bu tür alıntılara bolca rastlayacaktır.²⁴

22 Tespit edebildiğimiz dava ve soruşturma sayısı 63’tür. Bunlardan 8’i dava açılma aşamasında “gereksiz” görülerek reddedilmiştir. Diğer 55 davanın 34’ünde sanıklar çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. 21 dava ise beraatla sonuçlanmıştır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Taner Akçam, Vahakn Dadrian, *Tehcir ve Taktik Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları / İttihat ve Terakki’nin Yargılanması (1919-1922)*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi, 2009.

23 Dolapdere eski merkez memuru Mehmed Ali Efendi ile Refiki Salih Efendi hakkında, Dolapdere ve civarındaki Ermenileri tehcir ve mallarını satmak suçundan açılan dava buna bir örnek olarak verilebilir. *İkdam*, 31 Mart 1921.

24 Burada birkaç örnek vermek gerekirse; Trabzon davası karar suretindeki, “istimâ olunan [dinlenen] şühûdun [şahitlerin] kanâat-bahş [inandırıcı] ifâdâtı...” (Takvim-i Vekayi, 6 Ağustos 1919, no: 3616; Karar tarihi: 22 Mayıs 1919); Yozgat davası karar suretindeki, “istimâ olunan şühûdun [dinlenen şahitlerin] ale’l-derecât [sırayla] vâki olan kanâat-bahş şahâdâtından [ikna edici şahitliklerinden]...” (Takvim-i Vekayi, 7 Ağustos 1919, no: 3617; Karar tarihi, 8 Nisan 1919); Kâtib-i Mesuller davasındaki, “...muhâkememiz karârıyla istimâ kılınan [dinlenen] müdâfaa şühûdu [şahitleri]”; “bu bâbda [konuda] mahallince istimâ olan [dinlenen] şühûdun [şahitlerin] maa’l-kasem vâki olan [yemin ederek yaptıkları] şehâdâtı [şahitlikleri] ve mağdûrînin [haksızlığa uğrayanların] beyânâtı”, (Takvim-i Vekayi, 10 Şubat 1920, no: 3772; Karar tarihi: 8 Ocak 1920); Bayburt karar suretinde, “muvâceheten [yüz yüze] is-

7) “Savcılık tarafından ileri sürülen tanık ifadeleri, yazılı yeminli ifadeler ve belgelerden hiçbirisi çapraz sorguya tâbi tutulmadı, [bu durum] bu malzemelerin nihai (şüphe duyulmayacak) delil sayılmalarını ortadan kaldırır.” (s. 82) Burada iki önemli ayrı sorun vardır. Birincisi, Osmanlı hukuk sisteminde “çapraz sorgu”nun olup olmadığı konusudur. Lewy “çapraz sorgu” olmamasını, Osmanlı hukuk sisteminin çok önemli bir zaafı saymakta ve İstanbul mahkemelerinin aldıkları kararların geçersizliği için ciddi bir kanıt olarak ileri sürmektedir. Bu son derece tuhaf bir argümandır. Çünkü konu bir tek Osmanlı hukuk sistemi ile ilgili değil, Avrupa ve özellikle Osmanlı hukuk sisteminin dayandığı Fransız hukuk sistemi ile ilgilidir.

Osmanlı Ceza Kanunu 1858’de kabul edilmiştir ve bu kanun 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu’nun bir tercümesidir. Keza 1879 yılında kabul edilen Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu da 1808 tarihli Fransız Ceza Muhakemesi Yasası’nın bir çevirisidir. Bu sistemde teknik olarak çapraz sorgu yoktur ama buradan kalkarak bu hukuk sistemlerinin ve aldıkları kararların yanlışlığını vb. savunmak ciddi bir tuhafılık olsa gerek. Fransız ve Amerikan hukuk sistemleri arasındaki teknik farklar konumuz açısından gereksiz ve anlamsız bir tartışma elbette; her iki sistemin de kendisine göre avantaj ve dezavantajları vardır. Örneğin birçok ceza hukukçusu Fransız sisteminde mahkeme öncesi ön soruşturmalarda izlenen delil toplama yöntemlerini ve bu sırada alınan ifadelerin, ifadeyi verenlerin bulunmadığı durumlarda da duruşmalarda delil olarak kullanılmasını; uzman hâkimin duruşma sorgulamalarında oynadığı ağırlıklı rolü vb. bu sistemin avantajları arasında sayarlar.²⁵

timâ’ kılınan [dinlenen]”; “Divân-ı Harb’ce bi’l-muvâcehe [yüzleştirilerek] isimtimâ’ olunan [dinlenen]” ifadeleri örnek olarak verilebilir, (*Tercümân-ı Hâkikat*, 5 Ağustos 1920).

- 25 Özellikle uzman hâkimin duruşmalardaki egemen rolü konusunda eleştirel düşüncelerin de var olduğunu eklemekte fayda vardır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Richard Frase, “Comparative Criminal Justice as a Guide to American Law Reform: How Do the French Do it, How Can We Find Out, and Why Should We Care?”, *California Law Review*, c. 78, no: 3, Mayıs 1990, s. 669-674. Fakat söylediğim gibi konunun bizim tartıştığımız sorun ile herhangi bir

Guenter Lewy'nin, Amerikan hukuk sistemine benzemediği için, Fransız hukuk sistemini hukuk ölçülerinden yoksun saymasını yapılmaması gereken bir hata saymak taraftarıyım. Üstelik teknik olarak çapraz sorgu sayılmasa bile, savunma tarafı tüm yargılamalar boyunca şahitleri istedikleri gibi soru yağmuruna tutmuşlar, hatta çeşitli oturumlarda şahitler, şahit avukatları ile sanık ve sanık avukatları arasında son derece sert tartışma ve atışmalar yaşanmıştır. Özellikle ilk dava olmaları sebebiyle, Yozgat ve Trabzon davalarında bu tartışmalar gün ve gün ayrıntılı olarak dönemin günlük basınında yer almıştır.²⁶

İkinci ve önemli nokta, Lewy'nin, sanıkların davada ileri sürülen belgeleri görme veya orijinal olup olmadıklarını kontrol etme şanslarının olmadığı yolundaki görüşü de önemli bir teknik bilgi hatasıdır. Davalarda kullanılan tüm belge ve tanık ifadeleri sanıklar ve avukatları tarafından görülmüş ve onların onay ve yorumlarına sunulmuştur.

Bu konuda da iki örnek vermekle yetinmek istiyorum. Birinci örnek Yozgat davasındandır. Davanın 22 Şubat 1919 tarihli dokuzuncu oturumunda, sanıkların şahidi olarak çağrılan Kayseri Fırka Kumandanı Miralay Şahab Bey bir sürprizle karşılaşır. İddia makamı kendisine ait bazı telgrafları ortaya çıkarır; Şahab bunların kendisine ait olduğunu reddetmek ister; he yetin “Telgrafları görmek ister misiniz efendim?” sorusu üzerine ise “Lüzûm yok. Tabii doğrudur efendim” diyerek telgrafları kendisinin çektiğini kabul eder.²⁷ Şahab Bey daha son-

alakası yoktur. V. N. Dadrian da Lewy ile ilgili makalesinde konuya değinmiştir, a.g.e..

26 5 Şubat'ta başlayan Yozgat davasının, 10 Şubat 1919 tarihli üçüncü oturumunda, “müdde-i şahsi vekili” Leon Remzi ile Kemal; Savcı Sami Bey ile Leon Remzi ve Kemal arasındaki tartışmalar; 11 Şubat 1919 tarihli dördüncü oturumunda şahit Artin ile Kemal arasında ve yine Savcı Sami Bey ile Artin arasında, şahidin eski ve yeni ifadeleri arasındaki çelişkiler konusunda yapılan tartışmalar bir örnek olarak verilebilir. (Yeni Gazete, Memleket, Sabah, Alemdar, Vakit, 11-12 Şubat 1919) Yozgat ve Trabzon davalarının her biri yirmi civarında olan toplam kırk dolayındaki oturumunda bu tür tartışmalar yaşanmıştır. Yozgat davasındaki oturumlar konusunda genel bir bilgi için bkz. Nejd det Bilgi, Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması, Köksav Yayınları, Ankara, 1999, s. 95-150.

27 Yeni Gazete, Alemdar, 23 Şubat 1919.

ra bu telgraflar nedeniyle tutuklanacak ve hakkında dava açılacaktır.²⁸

İkinci örnek, Ana Dava olarak adlandırdığım, İttihat ve Terakki yöneticileri ve Bakanlar Kurulu ile ilgili davada yaşananlardır. Davanın 4 Mayıs 1335 tarihli ikinci oturumunda Teşkilat-ı Mahsusa ile ordu arasındaki ilişki konusunda Cevad'ın sunduğu bir belge hem Cevad tarafından okunur hem de duruşma hâkimi tarafından okutturulur ve bu iki şekilde de tutanaklara geçer.²⁹ Yine aynı davanın 8 Mayıs tarihli dördüncü oturumunda Cevad, soruşturmalar sırasında kendisine, önce hatırlamadığını iddia ettiği birtakım telgrafların gösterildiğini ve bu telgraflardaki imzanın kendisine ait olduğunu kabul ettiğini söyler.³⁰ Yine aynı davanın 12 Mayıs tarihli beşinci oturumunda, duruşma hâkimi Cevad'ın imzasını taşıyan dört ayrı telgrafı okutur, sonra bu telgraflar tek tek Cevad'a gösterilir ve sanık telgraflardaki imzanın kendisine ait olduğunu, yani belgelerin orijinal olduğunu, “bu benim yazım” ifadesiyle kabul eder.³¹ Benzeri bir sorgu Midhat Şükrü ile de yaşanacak, ona da kendi imzasıyla yolladığı telgraflar gösterilecektir. Midhat Şükrü de bu telgrafların kendisi tarafından yazıldığını, “Evet efendim, doğrudur, tahattur ediyorum” ifadeleriyle kabul edecektir.³²

8) Lewy'e göre, duruşmalar sırasında, “sanıklar, Özel Örgüt [Teşkilat-ı Mahsusa] ile İttihat ve Terakki'nin merkez komitesi arasındaki her türlü bağı reddettiler.” (s. 86) Bu bilgi de teknik olarak doğru değildir. Ana Dava'nın beşinci ve altıncı oturumlarında, yukarıda anlattığım yöntemle sanıklara Teşkilat-ı Mahsu-

28 Şubat 1919'da tutuklanan ve 22 Ekim 1919'a kadar tutuklu kalan Şahab Bey'in davası, 25 Mart 1920 tarihinde soruşturmaya gerek olmadığı yolunda karar alınarak düşer. Gazeteler haberi “üzüntü verici”, olarak verirler. *Alem-dar*, 22 Ekim 1919; 26 Mart 1920; *Atı*, 26 Mart 1920; *İkdam*, 21 Ekim 1920.

29 *Takvim-i Vekayi*, 8 Mayıs 1919, no: 3543, 4 Mayıs 1919 tarihli ikinci oturum.

30 *Takvim-i Vekayi*, 15 Mayıs 1919, no: 3549, 8 Mayıs 1919 tarihli dördüncü oturum.

31 *Takvim-i Vekayi*, 21 Mayıs 1919, no: 3554, 14 Mayıs 1919 tarihli beşinci oturum. (Aslında tarihin 12 Mayıs olması gerekir, yanlışlıkla 14 Mayıs olarak basılmıştır.)

32 *A.g.e.*

sa Merkezi, Parti Merkez Komitesi, Harbiye Nezareti, yerel parti örgütleri ve gönüllü birlikler arasında mevcut ilişkileri gösteren belgeler tek tek okunur. Belgeler sanıklara da gösterilir ve sanıklar da belgelerin kendilerine ait olduklarını kabul ederler. Sanıklar, bu telgrafların okunmasından sonra, bu oturuma kadar reddettikleri Parti, Teşkilat-ı Mahsusa ve Harbiye Nezareti ilişkilerini kabul ederler. Altıncı oturumda, Midhat Şükrü'nün, Teşkilat-ı Mahsusa ile Parti arasında, çetelerin oluşturulması için adam toplamak konusundaki ilişkiyi kabul eden "Teşkilât-ı Mahsûsa bize ne gibi adamlar lâzım olduğunu yazmış ise biz de kulüble-rimize o gibi adamları yazmışız" sözleri; Atıf Bey'in, "Biz zâten Midhat Şükrü Beyi bu işe tavsît [aracı] etdik. O, muhâbere ediyor [haberleşiyor], bize bildiriyordu" sözleri; Talat'ın "İttihâd ve Terakkî her mü'essese [kuruluş] ile... muhâberede [haberleşme-de] bulunduğu gibi Teşkilât-ı Mahsûsa ile de bir muhâbere yap-mış olabilir... Olabilir ki; Teşkilât-ı Mahsûsa İttihâd ve Terakkî Merkez-i Umûmî'sine mürâcaat etmiştir. Siz kendi fırkanız, teş-kilâtınız vâsıtasıyla bize yardım ediniz; demiştir. Tabîidir ki ister Harbiye Nâzırı olsun, ister Harbiye Nezâreti nâmına Teşki-lât-ı Mahsûsa olsun, bunların bu sûretle vâki olan mürâcaâtına... lâkayd [kayıtsız] kalamayan Merkez-i Umûmî [genel merkez], teşkilâtından bazılarını ihtimâl Harbiye Nezâreti'nin yâhûd Teş-kilât-ı Mahsûsa'nın veyâhûd Dâhiliye Nâzırı'nın... [taleplerine uygun] sûretde hareket etmelerini tavsiye etmiştir" sözleri ve Cevad Bey'in, "şu telgraflardan anlaşılıyor ki [ilişki] vâki olmuş" sözleri örnek olarak verilebilir.³³ Sanıklar bu ilişkilerin "resmî" olmadığını söylemişler ve "Mâdâm ki bir harb oluyor, harbe yardım etmek bir vazîfedir" (Ziya Gökalp)³⁴ veya "Hidmet-i va-tanîyedir [vatanî hizmet]. Herkes delâletde bulunabilir" (Mithat Şükrü) tarzında izah etmişlerdir.³⁵

9) "Stange'nin Teşkilat-ı Mahsusa komutanı olduğunu... ka-nıtlayacak hiçbir güvenilir belge yoktur." (s. 84) Lewy'nin bu

33 *Takvim-i Vekayi*, 25 Mayıs 1919, no: 3557, 14 Mayıs 1919 tarihli altıncı oturum.

34 *A.g.e.*

35 *Takvim-i Vekayi*, 21 Mayıs 1919, no: 3554, 14 Mayıs 1919 tarihli beşinci otu-rum.

iddiası da yanlıştır. Stange'nin Teşkilat-ı Mahsusa bünyesinde çalıştığı konusunda birinci el üç kaynağa sahibiz. Trabzon bölgesi Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetleri komutanı ve Stange'nin çalışma arkadaşı Yusuf Rıza, İstanbul duruşmalarında verdiği ifadede ve doğu illerinde Teşkilat-ı Mahsusa komutanı olarak hareket eden Bahaettin Şakir bir telgrafında, Stange'nin Teşkilat-ı Mahsusa birliğinde çalıştığını söylerler. Yusuf Rıza ifadesinde, Stange ile birlikte çalıştığını aktardıktan sonra, "Stange Beyin şifresi vâsıtasıyla muhâbere ediyorduk" der.³⁶ Aynı bilgiler Stange'nin alayında görev yapan bir Türk subayı tarafından da aktarılmıştır.³⁷ Bahaettin Şakir, Trabzon civarındaki Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin reislerine çektikleri bir telde, "siz maiyetinizde bulunan kıtalarla (Stange) beye merbutsunuz [bağlısınız]"³⁸ diyerek Stange'nin Teşkilat-ı Mahsusa bünyesindeki görevini açık olarak belirtir.

Stange'nin Artvin-Trabzon bölgesinde Teşkilat-ı Mahsusa'da görev aldığına dair Genelkurmay arşivlerinde de (ATASE) çok sayıda belge bulunduğu anlaşılmaktadır. ATASE arşiv belgelerine dayanarak, "Trabzon Teşkilat-ı Mahsusa İdaresi" başlıklı bir makalede yazar, Stange'nin bölgede Teşkilat-ı Mahsusa dahilindeki faaliyetlerini anlattıktan sonra, Stange'nin Mart 1915 tarihi ile birlikte, Rıza Bey'in yerini aldığı ve Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin komutanı olarak atandığını aktarır.³⁹

Tüm bu bilgilerin gösterdiği tek şey, Lewy'nin konusuna hâkim olmadığı ve tezlerini maalesef yanlış bilgiler üzerine kurduğudur. Bu kadar önemli teknik hatalarla dolu bir kitabın ve

36 *Takvim-i Vekayi*, 15 Mayıs 1919, no: 3549, 8 Mayıs 1919 tarihli dördüncü oturum.

37 Altay Yiğit, *Doğu Karadeniz Muharebeleri*, c. 1, İstikbal Yayınevi, Trabzon, 1950, s. 80-85. Bilgiyi V. N. Dadrian, Lewy için yazdığı makalede aktarmaktadır, *a.g.e.*. Stange konusunda Dadrian ikincil el başka kaynaklar da aktarmıştır.

38 A. Mil, "Umumi Harpte Teşkilat-ı Mahsusa", *Vakit*, Tefrika No: 94, 6 Şubat 1934.

39 Sadık Sarısan, "Trabzon Mıntıkası Teşkilat-ı Mahsusa Heyet-i İdaresinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 4-8 Ekim 1999, Ankara, s. 513. Yazar ilgili atama kararı ile ilgili olarak K: 249, D: 505/1036, f: 21-58 arşiv kaydını vermektedir.

argümanlarının, akademik kriterler ışığında fazla değeri olmayacağını söylemek Lewy'e haksızlık etmek sayılmamalıdır.

Naim-Andonian belgeleri

Lewy, Osmanlı Ermenilerinin tehcir sırasında yaşadıklarının planlı bir eylemin ürünü olmadığı yolundaki tezini geçerli kılmak için, aksi yöndeki tezlere kaynaklık eden üç önemli belge grubunun güvenilirliklerini sorgulamıştır. Bunların başında Naim-Andonian dokümanları gelmektedir (bkz. dipnot 5).

Naim-Andonian belgeleri konusunda aslında söylenebilecek çok fazla bir şey yok. Bir tarafta, Aram Andonian tarafından Fransızca, İngilizce ve Ermenice olarak yayımlanan ve Talat Paşa'ya ait oldukları iddia edilen belgeler vardır. Diğer tarafta ise bu kitapta yayımlanan belgelerin sahte olduklarını söyleyen Şinasi Orel ve Süreyya Yuca'nın çalışması ile belgelerin doğru kabul edilmesi gerektiğini savunan V. N. Dadrian'ın tezleri durmaktadır.⁴⁰

Ana problem tartışmaya kaynaklık eden belgelerin orijinallerinin kaybolmuş olması ve nerede olduklarının bilinmemesidir. Bu nedenle, bu orijinaler bulununcaya kadar belgeler hakkında Orel ve Yuca tarafından yaratılan kuşkuların giderilmesinin şimdilik imkânsız olduğunu kabul etmek gerekiyor. Fakat elimizdeki sınırlı bilgilerden hareketle, bu belgelerin toptan reddedilmesi biçimindeki bir tutumun, tıpkı belgelerin toptan geçerli olduklarını savunmak gibi, çok sağlıklı olmadığını söyleyebiliriz. Ucu açık, araştırılması gereken bir sorun ile karşı karşıya olduğumuzun kabul edilmesi gerekir.

İlgili tartışmada Lewy'nin atladığı bir soru, merkezî bir öneme sahip gözüküyor. Eğer Naim-Andonian belgelerinden herhangi birisini destekleyen, benzeri bilgileri veren başka belgeler bulursak bu belgelerin içerdikleri bilgilerin yanlış olduğunu iddia edebilir miyiz? Nitekim Dadrian'ın yukarıdaki söz ko-

40 Vahakn N. Dadrian, "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide", *International Journal of Middle East Studies*, c. 18, no. 3 Ağustos 1986, s. 311-360.

nusu edilen makalesinde izlediği yol da bu olmuş ve Dadrian birçok belgeyi, benzeri bilgileri veren diğer kaynaklarla yan yana tutarak değerlendirmiştir. Böyle bir yaklaşımla, en azından, Andonian tarafından yayımlanan bazı belgelerin belki daha da önemlisi bu belgelerdeki bilgilerin toptan inkâr edilmesinin imkânsız olduğunu söyleyebiliriz.

Eğer bazı örnekler vermek gerekirse, Ahmet Emin Yalman tarafından yayımlanan Bahaettin Şakir'e ait olduğunu söylediği mektup ile Andonian tarafından yayımlanan mektuplar arasındaki ifade benzerlikleri dikkat çekicidir.⁴¹ Benzeri bir durum, Talat Paşa'ya ait, ordunun tehcir işlerine karışmamasına dair yolladığı iki telgrafla ilgili olarak da söz konusudur. Bu belgelere göre, Talat Paşa, Harbiye Nazırını askerî birliklere ve garnizon komutanlarına sürgün işiyle ilgilenmeleri için bir emir yollaması konusunda ikna etmiştir. Talat Paşa da bölgeleri bu emir doğrultusunda bilgilendirmektedir.⁴² En az iki ayrı kaynaktan bu bilgiyi doğrulamak mümkündür. Yozgat davasının, 11 Şubat 1919 tarihli yedinci oturumunda, Halil Recai, Harbiye Nazırını Enver Paşa'dan, ordunun Ermeni tehciri işine karışmamasına ilişkin talimat aldığını söyler. Aynı ifadesini 26 Mart tarihli on dördüncü oturumda da tekrar eder.⁴³ Trabzon davasında (on altıncı oturum, 5 Mayıs 1919) garnizon komutanı Avni Paşa, Harbiye Nezareti'nden, Vali'nin işlerine karışmaması için emir aldığını söyler.⁴⁴

Yine bunun gibi, tarihleri değişik olmakla birlikte Andonian'ın Talat Paşa'ya ait olduğunu iddia ettiği 801 sayı ve 26 Aralık 1915 tarih olarak yayımladığı bir emir ile Başbakanlık Arşivi'nde bulunan, "Halep demiryolu inşaatında çalışan amele ve müstahdemlerden evvelce tebdil-i mekân ettirilenlerin dışındakilerin ihraç ve uzaklaştırılmalarına" ilişkin belge ay-

41 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Rey Yayınları, İstanbul, 1970, c. 1, s. 332; Aram Andonian, a.g.e., s. 49-52; İfadeleri karşılaştırmak için bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, a.g.e., s. 226-7.

42 Andonian, a.g.e., s. 16 ve 57; Talat Paşa'nın 3 Mart 1915 ve 20 Şubat 1916 tarihli telgrafları.

43 *Alemdar*, 27 Mart 1919.

44 *Renaissance*, 6 Mayıs 1919; *Hadisat*, 7 Mayıs 1919.

nı muhtevaya sahiptir.⁴⁵ Benzeri bir kıyaslamayı yapan Hilmar Kaiser de, Andonian'ın yayımladığı 840 ve 860 numaralı iki ayrı belgenin içerikleri ile kısmen aynı içeriğe sahip Osmanlı Arşiv belge numaraları vermiştir. Oysa Şinasi Orel ve Süreyya Yüca kitaplarında bu belgelerin sahte olduğunu iddia etmekteydiler.⁴⁶

Bu tartışma açısından eklenmesi gereken bir nokta da, Osmanlı belgelerine dayanarak Andonian'ın aktardığı bazı bilgilerin doğruluğunu göstermenin mümkün olduğudur. Halep'teki Baron Otel olayı buna bir örnek olarak verilebilir. Andonian, Baron Oteli'nin Halep'teki yüksek devlet memurlarının buluşma yeri olduğunu söyledikten sonra, otel sahibi Ermeni için "tüm varlığını herhangi bir gün kendi milletinin celladı olacak insanlara harcamakta çok cömertti, böylece kendi vatandaşlarının hayatlarını kurtarmaya çalışmak için kullandığı büyük bir nüfuz sahibi olmayı başarıyordu" demektedir. Bu nedenle de bölgede tehcir ve imha işlerinden sorumlu Dahiliye Nezareti İskân-ı Aşayir ve Muhacirin Müdiriyyeti (IAMM)⁴⁷ müdürü Şükür Bey'in önemli işlerinden birisinin "bu yuva temizlenmelidir" fikri olduğunu aktarır.

Başbakanlık Arşivi'nde mevcut iki belge Andonian'ın söylediklerinin doğru olduğunu kanıtlamaktadır. Belge kadar önemli olan, kimin tarafından imzalanmış olduğudur. Dahiliye Nazırı Talat mesele ile doğrudan ilgilenmiş ve çektiği telgraf ile Andonian'ın aktardığı bilgilerin aynısını aktararak, ilgili Ermeni'nin hangi memurlar üzerinde nüfuz kurduğunun soruşturma sonucu kendisine derhal bildirilmesini istemiştir.⁴⁸

45 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/1, 1334.R.9.Ç, 14 Şubat 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdiriyyeti'nden Halep ve Adana Vilâyetlerine Nazır Talat imzası ile çekilen telgraf; Aram Andonian, *a.g.e.*, s. 29.

46 Hilmar Kaiser, "The Baghdad Railway and the Armenian genocide, 1915-1916"; Richard G. Hovannisian (ed.), *Remembrance and Denial. The Case of the Armenian Genocide*, Wayne State University Press, Detroit, 1999, s. 108, n. 78 içinde.

47 IAMM 1914 yılında Dahiliye Nezareti bünyesinde kuruldu. Daha sonra 14 Mart 1916 tarihli bir kanunla görev alanı genişletildi ve bünyesine yeni birimler eklendi.

48 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/56, 1334.N.27, 22 Temmuz 1916 tarihinde Dahiliye

Yapılan soruşturma sonucu, yine Talat bu sefer doğrudan Cemal Paşa'ya bir telgraf çekerek otel sahibinin bölgeden uzaklaştırılmasını emredecektir.⁴⁹ Baron Oteli olayının bir başka önemi daha vardır: Bu telgraf Lewy'nin iddiasının aksine, İstanbul'un bölgelerdeki gelişmeleri ne kadar yakından takip ettiğinin ve Talat'ın birçok olaya doğrudan müdahale ettiğinin önemli bir göstergesidir.

İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi yargılamaları

Lewy'nin önemli bir iddiası, İstanbul Divan-ı Harb-i yargılamalarının ve burada elde edilen belge ve bilgilerin “sözde” olduğu, dolayısıyla kullanılamayacağı tezidir. Yukarıda önemli bir kısmını özetlediğim ve yanlış bilgilere dayandığını söylediğim bu tezi için Lewy üç ayrı argüman ileri sürmektedir. Birincisi, genel olarak Osmanlı hukuk sistemi adil yargılama için

Nezaretî, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Halep Vilâyeti'ne Nazır Talat imzası ile çekilen şifreli telgraf. Telgraf aynen şöyledir: “Haleb'de ismiyle müsemma oteli idare eden Baron namındaki yabancı Ermeni'nin otelini bir musafir-haneden ziyade kumar-hane olarak kullandığı ve merkûmun gerek yerli ve gerek diğeri mahallerden gelen yüksekçe mevki'deki me'mûrların tatmin-i evvâkına delâlet ettiği gibi kendilerine de kumar borçlarına mukâbil bir çok paralar ikraz eylediği ve... bu sayede orada öteden beri bir mevki' tuttuğu gibi vilâyet me'mûrlarından bazılarına da muhtelif sûretlerle hulûl ederek tervîc-i âmâlina muvaffak olduğu mevsûkan haber alınmıştır. Bu şahıs hakkında ayrıca istihsâl olunan ma'lûmât... bi'l-hâssa sevkıyyât sıralarında vilâyetde hâiz olduğu nüfûzdan istifade ettiğini... te'yid etmektedir. Kendisinin vilâyetçe nasıl tanındığının, sahâbet ve himâyelerine mazhar olduğu me'mûrların kimler olduğunun ve hakkındaki mütâla'a ve kanâ'atınızın bi'l-etraf iş'arı.”

- 49 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/192, 1334.L.10, 10 Ağustos 1916 tarihinde Dahiliye Nezaretî Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya, Nazır Talat imzası ile çekilen şifreli telgraf. Telgraf aynen şöyledir: “Haleb'de ismiyle müsemma oteli idare eden Baron namındaki yabancı bir Ermeni'nin otelini bir musafir-haneden ziyade kumar-hane ve fahş-hane olarak kullandığı ve Haleb'de yüksek mevki' sahibi olanlara hulûl ve küçük mevki' sahibi olanlara tahakküm ile şöhrat bulduğu ve kendisinin mütâassıb bir Ermeni olup Ermenilerin lehinde çalışmak için hiçbir fırsatı kaçırmadığı ve son Haleb ihtilâli teşebbüsâtından haber-dâr olduğunda şübhe yoksa da tahkikâtta bir ser-rişte bulunmadığı mevsûkan haber alınmış olduğundan merkûmun o muhînden teb'dî hakkındaki mütâla'a-i aliyyelerinin inbâ buyurulması.”

gerekli standartlara sahip değildir; ikincisi bu mahkemeler “zafer kazananların adaletini” temsil ederler; üçüncüsü bu davalarda ortaya çıkan belgelere, orijinallerinin kaybolduğundan, doğru olup olmadıklarını kontrol edemeyeceğimiz için güvenmek doğru değildir.

Birinci ve ikinci argümanların çok fazla önemli olmadığını söyleyebiliriz. Osmanlı hukuk sisteminin esas olarak Fransız sistemine dayandığını belirttik. Mahkemelerin işgal güçlerinin baskısı ile kuruldukları, dolayısıyla politik ve tarafgir oldukları argümanı da konumuz açısından çok önemli değildir. Lewy de bilmektedir ki benzeri eleştiriler Nürnberg mahkemeleri için de yapılmış, bu mahkemeler “zafer kazananların adaleti” veya “yüksek sınıf linç [eğlence] partisi”⁵⁰ olarak değerlendirilmiştir. Sadece İstanbul ve Nürnberg değil, İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan tüm benzeri mahkemeler ve hatta günümüzdeki Yugoslavya ve Ruanda uluslararası ceza mahkemeleleri de aynı mantıkla reddedilebilir. Tüm bu mahkemelerin politik karakterini inkâr etmek gerçekten boşuna bir çaba olur. Fakat eklemek gerekir ki, İstanbul Divan-ı Örfi yargılamalarının “politik” bir yargılama olduğundan söz edeceksek, bu politik ivmenin önemli ölçüde İttihatçılardan yana dönük olduğunu söyleyebiliriz.

Burada çarpıcı bir örnek olması itibarıyla, sadece Yozgat davasında 15 yıl ağır hapis cezasında çarptırılmış Feyyaz Ali'nin, başka bir ildeki davasına gidebilmesi için hapishaneden serbest bırakılması ve bu şahsın Ankara'ya giderek orada yeni açılmış olan Millet Meclisi'nde milletvekili olarak göreve başlaması örneğini vermek isterim.⁵¹ Hapishane ve tutukluluk koşullarına ilişkin aşağıda aktaracağım başka örneklerden de bilindiği gibi, yargılamaların oldukça gevşek yapıldığını iddia etmek mümkündür. Lewy'nin İstanbul mahkemelerini geçersiz kılmak için kaynak olarak kullandığı Amerikan veya İngiliz kaynakları da,

50 Nürnberg Mahkemeleri hakkındaki bu sözler, Amerika Birleşik Devletleri Yüksek Mahkeme Başkanı Stone'na aittir. Bkz. Martha Minow, *Between Vengeance and Forgiveness*, Beacon Press, Boston, 1998, s. 30.

51 *Tercüman-ı Hakikat*, 9 Ağustos 1920. Konuya ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz. Akçam, Dadrian, *İstanbul İttihat ve Terakki Yargılamaları... a.g.e.*

zaten bu mahkemeleri esas olarak İttihatçılara yakın olan ibresi nedeniyle gevşek ve güvenilmez bulmuşlardır.⁵²

Tüm bu mahkemelerde verilen kararların sonuçta ne kadar adil olup olmadıkları konumuz dışıdır. Tartışmamız açısından esas olan, bu mahkemelerde verilen kararlar değil, kullanılan belgelerin, sanık ve şahit ifadelerinin güvenilir olup olmadıkları; bunların tarihsel olayların açıklanmasında geçerli kaynak olarak kullanılıp kullanılamayacaklarıdır. Bu bağlamda özellikle, sanık veya tanık ifadelerinin işkence altında alınıp alınmadıkları, sanıkların savunmalarını yapmada baskı ile karşılaşmış oldukları, sanık veya tanıkların, gerek duruşmalar sırasında gerekse daha sonra anılarında bu konularda aydınlatıcı bilgiler verip vermedikleri hususudur.

Özellikle Osmanlı-Türk yargılama sisteminde, Lewy'nin gözden kaçırdığı, işkence ve işkence altında alınan ifadelerin özel bir yeri vardır ve bu hususun altının özellikle çizilmesi gerekir. Gerek tarihte gerek günümüzde, askerî yönetimler döneminde görülen sıkıyönetim mahkemelerinde, sanık ifadelerinin esas olarak işkence ile alındıkları, gerek sanıkların savunmalarında gerek ileriki yıllarda kaleme aldıkları anılarda defalarca dile getirilmiş bir husustur. Örneğin 1909 Adana olayları sonrası görülen davalarda bazı Ermeni sanıkların idam edilmesinde, işkence altında alınmış sanık ve tanık ifadeleri özel bir rol oynamıştır.⁵³ Bu nedenle, İstanbul Divan-ı Harb-i Örfî'lerdeki belge ve bilgilerin bu bakışla gözden geçirilmelerinde özel bir fayda vardır.

İstanbul Divan-ı Harb-i Örfî yargılamalarından bize kalan üç ayrı belge grubundan söz edebiliriz. Birincisi, çeşitli kurumlara ait resmî belgeler; ikincisi, duruşma öncesi soruşturmalar sırasında elde edilen tanık ve sanık ifadeleri; üçüncüsü, mahkeme sırasında kayda alınan, sanık ve tanıkların sözlü ifadeleridir.

52 Konuya ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz. Vahakn N. Dadrian, "The Armenian Genocide: an interpretation", *America and the Armenian Genocide of 1915*. Jay Winter (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 2003, s. 54-56.

53 Bu husus, bizzat böylesi bir ifadeyi verenlerden birisi olan Artin Arslanyan'ın, 1909 yılında yazdığı anılarında uzun uzun anlatılır. Artin Arslanyan, *Adana'da Adalet Nasıl Mahkûm Oldu*, Kahire, 1909 (1325).

Birinci gruba giren belgelerin orijinal belgeler oldukları konusunda elimizde güçlü kanıtlar vardır. Bu belgelerin her biri, ilgili bakanlıklar tarafından kontrol edildikten sonra “aslına mu tabıktır” veya “aslına muvafıktır” ifadeleri ile onaylanmışlardır.⁵⁴ Bunun kadar ve belki bundan daha da önemli olan, yukarıda örneklerini gördüğümüz gibi, duruşmalar boyunca, sanıklara bu belgelerin gösterilmiş olması ve sanıklar tarafından da belgelerin otantik karakterinin kabul edilmiş olmasıdır.

İkinci gruba giren belgelerin işkence ve zor altında alınmadıkları, bunların sanık ve tanıkların gönüllü ifadeleri olduğu da bilinen bir husustur. 1918-1921 arasında gerek gözaltı gerek hapishane koşulları son derece gevşektir. Sanıklar daha ilk tutuklandıkları andan itibaren polis merkezinde bile hep bir arada bulunuyorlar ve savunma stratejilerine ilişkin ortak toplantılar düzenliyorlardı. “Polis müdürlüğünün üst katındaki açık teras kısa bir zamanda bir piyasa yeri haline geldi... Evlerden güzel yemekler geliyor, herkes birbirine ikram ediyordu... Bütün bir devrin muhasebesine şahit oluyordum.”⁵⁵ Bekirâğa Bölüğü’nde (sanıkların tutulduğu hapishane) de koşullar çok değişik değildi. Bir İngiliz raporu cezaevi koşullarını şöyle özetliyordu: a) “Mahkûmların hemen hemen her bakanlıkta arkadaşları vardı ve arkadaşları ve sempatizanları ile sınırsız görüşme yapmalarına müsaade ediliyor”⁵⁶ b) “Toplam 112 kişi olan kişinin gündüzleri hapishane dışına çıkmalarına müsaade ediliyor. Cezaevine gelen ziyaretçiler, girişleri sırasında tesadüfi göz atmalar dışında herhangi bir aramaya tâbi tutulmuyorlar ve bu kişilerin bazen yiyecek olduğunu iddia ettikleri fakat herhangi başka bir şeyin de olabileceği, büyük paketleri içeri soktukları gözleniyor” c) “Kadınlar tüm gün istedikleri zaman gelebiliyorlar ve hiçbir aramaya tâbi tutulmuyorlar.”⁵⁷ Savaş döneminin Dışişleri Bakanı Halil Menteşe anılarında, hapishane-

54 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Akçam, Dadrian, *İstanbul İttihat ve Terakki Yargılanmaları...*, a.g.e., V. N. Dadrian tarafından yazılan önsöz.

55 Yalman, a.g.e., s. 341.

56 FO371/4173/84878, folyo 487.

57 A.g.e., 4174, folyo 149.

de tutukluyken soruşturmalardan sorumlu memurların sık sık gelip kendileriyle tartıştıklarını aktarmaktadır.⁵⁸

İnanılması güç gibi görülse de, İngiliz raporunda da bahsedildiği gibi, sanıkların çoğu istedikleri zaman hapishaneyi terk edebiliyorlardı ve ancak birkaç gün sonra, o da, kendi deneyimleriyle, hapishane müdürüne “ayıp olmasın” diye geri dönüyorlardı.⁵⁹ Mahkûmların bu hapishane dışı ziyaret ve gezintileri günlük gazetelerde bile haber konusu oluyordu.⁶⁰ Tutuklu İttihatçıları hapishaneden kaçırmak için bir plan hazırlayan ve kendisi de bir İttihatçı olan Yunus Nadi, daha sonra anılarında, tekliflerini yalnız iki kişinin kabul edip kaçtığını, diğerlerinin, “nasıl olsa yakında hepimiz çıkacağız” diyerek reddettiklerini aktarır.⁶¹

Şubat 1919’da başlayan duruşmalar, basına ve izleyicilere açık olarak yapılmıştır. Sanıklar arasında dayanışma son derece fazladır, örneğin Boğazlayan Kaymakamı Kemal’in savunması, hapishanede bulunan İttihatçılar tarafından ortak olarak hazırlanmış ve kaleme alınmıştır.⁶² Tüm bu bilgileri aktarma nedene, duruşmalarda elde edilen tanık ve sanık ifadelerinin bası altında alınmadığı ve ilgili ifadeyi veren kişilerin özgür ifadeleri olduğu gerçeğidir. Nitekim örneklerin de gösterdiği gibi, o dönem hapishanede tutuklu bulunanlar yazdıkları anı ve kiplerde bu gerçeğin altını çizmişlerdir.

Bu belgelerin tamamı veya bazı kısımları hakkında bilgile-

58 Hatta Halil Menteşe kendisi ile tartışan görevlilerin bu tartışma sonrası istifalarını verdiklerini de aktarır. Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe’nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 237-8.

59 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt 5, Baha Matbaası, İstanbul, 1967, s. 1529; Es-ki Diyarbakır Valisi Dr. Reşit de hapishaneden istediği zaman çıkanlar arasındadır. Ocak 1919’daki firarı, aslında hapishaneyi terk ettikten sonra geri gelmemesi biçimindedir. Nejdî Bilgi, *Dr. Mehmed Reşit Şahingiray Hayatı ve Hatıraları*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1997, s. 133-4.

60 *Renaissance*, 13 Mayıs 1919.

61 Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1978, s. 64. Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Taner Akçam, *A Shameful Act: Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, Metropolitan Books, New York, 2006, 3. Bölüm.

62 Menteşe, s. 238; Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 260.

ri (eğer bazı anılarda yer almış sınırlı belge miktarını bir kenara bırakırsak) üç ayrı kaynaktan elde etmek mümkündür. Bunlar ya tamamen ya kısmen *Takvim-i Vekayi* tutanaklarında yer almışlardır. Aynı belge ve ifadeler hakkında günlük basından ayrıntılı bilgiler elde etmek mümkündür. Ayrıca bu belge ve bilgilerin önemli bir kısmının kopyası Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde bulunmaktadır.

Bu duruma en iyi örneği Lewy'nin, "güvenilmez" sayıp bir kenara attığı Vehip Paşa'nın yazılı ifadesi teşkil eder. Lewy bu son derece önemli belgeyi geçersiz addetmektedir. "Orijinal belgenin tamamının yokluğu nedeniyle seçilmiş alıntılarla yetinmek zorundayız... fakat metnin tamamı olmadığı için alıntı yapılan ifadelerin söylendiği bağlamı kaybediyoruz." (s. 80-81) Lewy bu nedenle de bu belgeyi "sözde" olarak (s. 250) tasnif etmekte hiçbir mahzur görmemekte ve içindeki bilgileri geçersiz saymaktadır. Oysa Vehip Paşa'nın bu ifadesi kendisinin de V. N. Dadrian'dan aktardığı gibi, hem Ana Dava iddianamesinde hem Harput davası karar suretinde yer almış hem de tamamı Trabzon davasının 29 Mart 1919 tarihli oturumunda okunmuştur. Konunun bu boyutuyla ilgili bilgileri *Takvim-i Vekayiler*den elde ettiğimiz gibi günlük basında da okumak mümkündür. Belki de daha önemli olan ve Lewy'nin bilmediği, Vehip Paşa'nın ifadesinin tam metnin dönemin günlük gazetelerinde de yayımlanmış olmasıdır.⁶³ Aynı belge Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde de tam metin olarak mevcuttur.⁶⁴ Kudüs'teki kopya ile *Vakit* gazetesi baskısı aynıdır; tıpkı iddianame ve karar suretindeki ifadelerin de söz konusu metinlerde bulunması gibi. Yani Vehip Paşa'nın ifadesinin doğruluğunu en az beş-altı farklı kaynaktan teyit etmek mümkündür.

Benzeri işlem hemen hemen her doküman için yapılabilir; *Takvim-i Vekayiler*de, günlük gazetelerde, birçok durumda Kudüs Ermeni Patrihanesi'nde ve bazı durumlarda bazı anılarda. Lewy'nin kullanmak istemediği, "sözde" diye kenara atmak is-

63 *Vakit*, 31 Mart 1919.

64 Karton 7, Dosya H, Belge 171-182 kaydıyla mevcut dokümanın bir kopyası Dadrian tarafından bana verilmiştir. Kendisine bu vesile ile teşekkür ederim.

tediği belgeler grubu işte en azından üç-dört farklı kaynaktan mevcudiyeti ve içeriği teyit edilen bu belgeler topluluğudur.

Aslında Lewy'nin, kendi mantığına göre, belgelerin imha edildiğine dair iddialara da elde bunu kanıtlayacak orijinal belge olmadığı için inanmaması gerekirdi ve bu iddiaları "sözde", "kulaktan dolma", "önsezi", "spekülasyon" vb. kabul etmesi gerekirdi. Fakat Lewy her nasılsa önemli belgelerin imha edildiğini kendisi de kabul etmektedir. Bu durumda Lewy'nin bir soruya cevap vermesi gerekir. Acaba imha edenler, bu belgeleri niçin imha ettiler? Imha edildiklerine göre belgelerin, imha edenleri suçlayıcı içerikte olduklarını tahmin etmemiz çok mu yanlış olur? Lewy'nin, bu çok basit gerçeğin üstünü atlayarak, büyük bir kitlesel imha eylemini gerçekleştirmiş olanların belgeleri imha eylemini ve bu belgelerin orijinallerinin şu anda elimizde olamayışını (belgelerin varlık ve içeriklerini farklı kaynaklardan teyit edilmemize rağmen) tamamıyla katiller grubunun eylemlerinin amacını onaylayacak bir tarzda, onlar lehine yorumlaması, aklın almakta zorlanacağı bir yöntemdir.

Teşkilat-ı Mahsusa konusu

Lewy'in, iddiası ile bilgi eksikliği arasındaki derin uçurumu gösteren en iyi örneklerden birisi Teşkilat-ı Mahsusa konusunda söyledikleridir. Lewy, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Ermenilerin sürgün ve öldürme işleri ile alakası olmadığı iddiasındadır. Çünkü ona göre, bu konuda Ana Dava iddianamesinde yer alan ve sadece bazı iddialardan ibaret ifadeler dışında elde herhangi bir bilgi ve belge yoktur. (s. 84-5)

Lewy, iki nedenden dolayı ciddi ölçüde yanılmaktadır. Birincisi, Ana Dava iddianamesi dışında, Teşkilat-ı Mahsusa'nın katliamlara katıldığı konusunda elde çok fazla sayıda bilgi ve belge duruşmalar sırasında açığa çıkmıştır. İkincisi, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Teşkilat-ı Mahsusa'nın olaylara doğrudan karıştığına dair belgeler mevcuttur.

İstanbul duruşmalarından başlayalım: Ana Dava'nın yedinci oturumda Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkas bölgesi sorumlu-

larından, İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyesi Yusuf Rıza, Teşkilat-ı Mahsusa'ya yönelik suçlayıcı belgelerin kendisine okunması üzerine şunları söyler: “Şimdi bugün ahvâl [durumlar] maa'-l-esef [ne yazık ki] öyle bir vaziyete getiriyor ki: Teşkilât-ı Mahsûsa Merkez-i Umûmî'nin emri altında bütün cinâyetleri icrâ'ya vâsita olmuş. Bendeniz buna cevâb bulub veremeyeceğim Paşa hazretleri”. Yani Yusuf Rıza belgelerin ağırlığı altında, İttihat ve Terakki Partisi Merkez Komitesi ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın cinayetlerdeki rolünü kabul ediyordu.⁶⁵

Duruşmalarda ortaya çıkan bir başka gerçek de, çete, gönüllü, milis gibi grupların aslında Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri olduklarıdır. Lewy, katliamlara katıldıklarını kendisinin de kabul ettiği çete, gönüllü, milis gibi grupların kimlerden oluştuğunun ve kimler tarafından örgütlendiklerinin bilinmediğini iddia eder. Oysa duruşmalarda açığa çıktığı gibi, bunlar Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine verilen değişik isimlerdir. Üstelik bu isimler, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine dışarıdan başkaları tarafından verilen isimler değil, doğrudan kurucu ve örgütleyicileri tarafından verilen isimlerdir. Benzeri bilgiler sadece duruşmalarda ortaya çıkmamıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi de benzeri bilgilerle doludur.

Elimizde, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin Ermenilerin tehcir ve sürgün işlerine karıştıkları ve cinayetlerden sorumlu oldukları konusunda, onlarca sanık ve şahit ifadeleri mevcuttur. Ana Dava'nın beşinci oturumunda, duruşma hâkiminin, “Şimdi ifâdenizden öyle anlaşılıyor ki tehcîr ve taktîl [katliam] mesâ'iliyle [meseleleriyle] iştigâl etmiş müfrezeler de, kıtaalar [bölükler] da yanî Teşkilât-ı Mahsûsa kıtaaları da var” sorusu üzerine Yusuf Rıza, yerel yöneticilerin (Valilerin) ve İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesullerinin denetiminde bu tür yerel Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin olduğu ve bu birliklerin tehcir işine doğrudan katıldıklarını söylemiştir.⁶⁶ Yedin-

65 *Takvim-i Vekayi*, 29 Mayıs 1919, no: 3561, 17 Mayıs 1919 tarihli yedinci oturum.

66 *Takvim-i Vekayi*, 21 Mayıs 1919, no: 3554, 14 Mayıs 1919 tarihli beşinci oturum. Yusuf Rıza, kendisini temize çıkartmak amacıyla, iki ayrı Teşkilat-ı Mahsusa'nın söz konusu olduğu iddiasında bulunmuş, yerel yöneticiler (vali-

ci oturumda ise yukarıda aktardığım son derece önemli ifşatta bulunmuştur.

Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin doğrudan cinayetlere katıldığı konusunda, tüm duruşmalar sırasında, özellikle Osmanlı sivil bürokrat ve ordu mensubu subaylar tarafından birçok ifade verilmiş, bu ifadeler günlük gazetelerde ve ilgili mahkemelerin karar suretlerinde yer almıştır. Örneğin, Harput (Mamuretülaziz) davasının 2 Ağustos 1919 tarihli ikinci oturumunda ifade veren Erzurum Valisi Tahsin Bey, Bahaettin Şakir'in yönetimindeki Teşkilat-ı Mahsusa'nın doğrudan tehcir işleriyle ilgilendiğini söylemiş ve "taktile [katliama] uğrayan kabileler Teşkilât-ı Mahsûsa nâmıyla toplananlar tarafından ikâ' olunuyordu" demiştir.⁶⁷ Davanın karar suretinde, Teşkilat-ı Mahsusa'nın işledikleri bu cinayetler konusunda çok sayıda belgeye ve Türk şahidin ifadesine yer verilmiştir.⁶⁸

Benzeri bir ifade Trabzon davasının 5 Nisan 1919 tarihli oturumunda, Ermeni Tehciri'nde Trabzon'da Lazistan Havalîsi Kumandanı, sonra Bahriye Nazırı olan Avni Paşa tarafından verilmiştir. Paşa ifadesinde, "Cemâl 'Azmi Bey'in fedâ'isi olan bir çeteden mürekkeb tehcir ve taktile [katliamlara] bakan... bir Teşkilât-ı Mahsûsa Çetesi" olduğunu söyler.⁶⁹ Teşkilat-ı Mahsusa ve Ermeni tehciri bağlantısına ilişkin bir başka bilgi İttihat ve Terakki Parti Sekreterleri (Kâtib-i Mesul) hakkında açılan davanın 27 Ekim 1919 tarihli beşinci oturumunda okunan Kastamonu Valisi Reşit Paşa'nın yazılı ifadesinde yer alır. Vali, Teşkilat-ı Mahsusa reisi imzasıyla, Bahaettin Şakir'den bir tezkere aldığını ve bu tezkerede Kastamonu'daki Ermenilerin tehcir edilmelerinin lüzumunun bildirildiğini, kendisinin bu emre uymaması nedeniyle görevinden el çektirildiğini aktarmak-

ler) ve parti sekreterleri yönetimindeki Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri ile kendisinin görev yaptığı Harbiye Nezareti'ne bağlı Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin birbirinden ayrı olduklarını iddia etmiştir.

67 *Yeni Gazete*, 3 Ağustos 1919.

68 *Takvim-i Vekayi*, 9 Şubat 1920, no: 3771, Harput davası 13 Ocak 1920 tarihli karar sureti.

69 *Alemdar*, 6 Nisan 1919.

tadır.⁷⁰ Yine aynı davanın, 12 Kasım 1919 tarihli yedinci oturumunda şahitler, İstanbul'dan Çankırı'ya sürülen Ermeni sayısının 180 kişi olduğunu ve bunlardan 30 kadarının hayatta kaldığını; Ermenilerin öldürülmesini, Kâtib-i Mesul Cemal Oğuz'un idare ettiği Teşkilat-ı Mahsusa çetesinin yaptığını aktarırlar.⁷¹

Bayburt davasının karar suretinde, Teşkilat-ı Mahsusa'nın işlediği cinayetlere ilişkin Türk şahitlerin ifadelerinden çok sayıda alıntılar yapılmıştır. Örneğin bunlardan, Erzurum Jandarma Alay Kumandanı Adil Bey, Ermenilerin, "Teşkilat-ı Mahsusa efradı tarafından... katl edildiklerini... icra eylediği tahkikatten ve Bayburd jandarma kumandanından aldığı cevap-ı tahrirden anladığını" söylemiştir.⁷²

Erzincan davası tamamıyla bölgedeki cinayetleri işleyen bir Teşkilat-ı Mahsusa çetesine aittir. Dava sırasında çetenin cinayetleri nasıl işlediği konusunda ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Başta Erkân-ı Harbiye kaymakamlarından Rıza Bey olmak üzere Türk şahitlerin ifadeleri, aralarında daha sonra 29 Temmuz 1920 tarihinde idam edilecek olan Abdullah Avni de olmak üzere sanıkların çeşitli cezalara çarptırılmalarında son derece belirleyici olmuştur.⁷³

13 Temmuz 1919'da başlayan, gazetelerde Giritli Kıraathane Neci Necati Efendi davası olarak yer alan ve "İttihat ve Terakki çetecilerinin en mühim vasıta-ı icraatından" diye aktarılan dava, doğrudan Diyarbakır ve Urfa civarındaki Teşkilat-ı Mahsusa çetesi ve cinayetleri ile ilgilidir. Sanıklar, Diyarbakır'da Eşref Bey çetesi olarak bilinen bir çeteye dahildirler. Sanık ifadesinde, "Taburumuza çete namı verildiğini bilmiyorum. Asker elbiseyiz, kabalağımız, her şeyimiz asker gibî idi ve askerdik, Paşa hazretleri" der. Duruşmalar boyunca, işlenen cinayet ve gasp suçlarına ilişkin gerek bölgeden gelen bazı şifreli telgraflar ge-

70 *Ati, Alemdar*, 28 Ekim 1919. Günlük gazetelerde yer alan bu ifadeden hem Kâtib-i Mesuller davasının karar suretinde hem de ana dava duruşmalarında sürekli alıntılar yapılmıştır.

71 *Ati*, 13 Kasım 1919.

72 *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Ağustos 1920; *Vakit*, 6 Ağustos 1920.

73 *Vakit*, 29 Temmuz 1920.

rek tanık ifadeleri okunur.⁷⁴ Bu listeyi böyle sayfalarca uzatmak mümkündür.

Guenter Lewy'nin Teşkilat-ı Mahsusa konusundaki ana problemi çete, gönüllü, milis gibi kavramların Teşkilat-ı Mahsusa birliklerini tanımlamak için kullanıldığından habersiz olmasıdır. Burada öncelikle eklemek gerekir ki, Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin esas olarak üç kaynaktan beslenmiş olduğu konusunda elimizde yeteri kadar bilgi vardır. Kürt aşiretleri, Balkan ve Kafkas göçmenleri (özellikle Çerkezler) ve mahkûmlar. Konuya ilişkin sadece Ana Dava duruşmalarının dört, beş, altı ve yedinci oturumlarında okunan belge sayısı yirmiye yakındır.⁷⁵ Bu nedenle de birçok gözlemci ve anı sahibinin bu çetelerden bahsederken, başına Kürt, Çerkez veya mahkûmlar sıfatını eklemiş olmaları son derece doğaldır. Guenter Lewy'nin, bu ifadelerin Teşkilat-ı Mahsusa çetelerine ait olduğunu anlayamamış olması gerçekten şaşılacak bir durumdur. (s. 221-232)

Burada söz konusu çete, gönüllü, milis gibi ifadelerin tümünün Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine ait olduğunu ve özellikle kurucuları tarafından böyle adlandırıldıkları konusundaki bazı bilgileri aktarmakta fayda var.

Ana Dava olarak adlandırılan davanın 8 Mayıs 1919 tarihli dördüncü oturumunda duruşma yargıcının, “Çete tabîrinden maksudınız ne idi? Bir kıtaya [bölüğe], bir müfreze, Harbîye Nezâretine ve orduya mensûb bir kıtaya çete tabîri verilmesi sahîh [doğru] midir?” sorusuna Cevad, “Harbîye Nezâretinden gelen emirlerde” bu birliklere bu tür değişik isimler verildiğini “kimisine gönüllü kıtaât [bölükler] denilmiş, kimisine çete denilmiş” olduğunu aktarmıştır.⁷⁶ Benzeri ifadeleri, bir başka Teşkilat-ı Mahsusa üyesi sanık Atıf Bey beşinci oturumda tekrar edecektir. Duruşma hâkiminin, Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri için kullanılan “Çete tabîrinden maksud nedir?” sorunu üzeri-

74 Ati, *Alemdar*, 27 Ekim 1919.

75 Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin teşkili konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Tanner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, a.g.e., s. 169-177 ve 231-239.

76 *Takvim-i Vekayi*, 15 Mayıs 1919, no: 3549, 8 Mayıs 1919 tarihli dördüncü oturum.

ne, sanık “İşte bunlara bazen çete diyorduk, bazen gönüllü müfrezesi diyorduk. Sonra bunların ümerâsına [beylerine], rü'esâsına [reislerine], teşkîl etdikleri [kurdukları] hey'ete [kurula] de aramızda komite diyorduk” biçiminde cevap verecektir.⁷⁷

Nitekim duruşmalar sırasında okunan, Harbiye Nezâreti'ne, Teşkilat-ı Mahsusa'ya, Parti Merkez Komitesi ve yerel örgütlere ait telgraf ve mektup örneklerinde, Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri için bolca çete ifadesine yer verilmiştir. Örneğin beşinci oturumda, Teşkilat-ı Mahsusa sorumlusu Halil Paşa imzası ile yazılan bir telgrafta “çetecilik için gelmek isteyen yüz kişiyi asker olarak yola çıkarınız” emri verilmektedir. Yine aynı oturumda, Samsun İttihat ve Terakki Parti Sekreterliği'nden, Parti Merkez Komitesi'ne yazılan resmî bir yazıda, “Beşinci çete olmak üzere Artvinli Tufan Ağa kumandasıyla elli beş kişilik bir çetenin motorla şimdi yola çıkarıldığı” bildirilir.⁷⁸

Aynı oturumlarda, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinden “gönüllü” olarak bahsedilen onlarca belge okunur ve sanıklar bu yolda ifade verirler. Sadece birkaç örnekle yetinmek gerekirse, dördüncü oturumda, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin oluşturulması sırasında parti ile kurulan irtibat konusundaki sorulara Atıf ve Cevad beyler, bu birlikleri “gönüllü kıtaâtı [bölükleri]” veya “gönüllü teşkîli” biçiminde tanımlamışlardır.⁷⁹ Benzeri ifadeyi beşinci oturumda Cevad kullanır ve Teşkilat-ı Mahsusa birliklerini “gönüllü kıtalar” ve “gönüllü teşkîlâtı” veya “gönüllü taburu” olarak tanımlar; yazışmalarda da bu ifadelerin kullanıldığını, bazı telgraflar okuyarak kendisi gösterir.⁸⁰ Aynı oturumda Midhat Şükrü ifadesinde, “Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya gönüllü toplamaları ve sâ'ir hidemât-ı vataniyede [diğer vatanî hizmetlerde] bulunmaları için” parti sekreterlerine resmî bir yazı yazdığını kabul eder. Ziya Gökalp, “seferberlik ilân edildikten sonra Harbiye Nezâreti Teşkîlât-ı Mahsûsa yapmış, gönül-

77 *Takvim-i Vekayi*, 21 Mayıs 1919, no: 3554, 14 Mayıs 1919 tarihli beşinci oturum.

78 *A.g.e.*

79 *Takvim-i Vekayi*, 15 Mayıs 1919, no: 3549, 8 Mayıs 1919 tarihli dördüncü oturum

80 *Takvim-i Vekayi*, 21 Mayıs 1919, no: 3554, 14 Mayıs 1919 tarihli beşinci oturum.

lû kıtaâtı [bölükleri] ihzârına [hazırlamaya] başlamış(tır)” der.

Benzeri ifadeler resmî evraklarda da yer alır. Beşinci oturumda, Harbiye Nezareti’ne ait resmî bir evrakta, Teşkilat-ı Mahsusa için kullanılan “gönüllü efrad” ifadesi, Teşkilât-ı Mahsusa’da Binbaşı Hüsâme’d-dîn imzalı bir telgrafta yer alan “Merkûm [zikredilen] mahkûm efrâddan olub emsâl misillü gönüllü taburuyyla sevk edilecek iken” ifadeleri bu konuda örnek olarak verilebilir.⁸¹

Bilindiği gibi, Guenter Lewy İstanbul mahkemelerinde ortaya çıkan tüm bu bilgi ve belgelere kuşkuyla bakmaktadır. Bu nedenle kendisine aynı bilgileri içeren, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ne ait bazı belgeleri sunmakta fayda vardır. Aslında bu belgeler, Ana Dava duruşmalarında açığa çıkan belgelerle aynı muhtevaya sahiptir ama en azından Lewy bir tercüman vasıtasıyla bu belgelerin orijinallerini görüp okuma şansına sahiptir.

Başbakanlık Arşivi, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin oluşturulması sırasında, bu birliklere “çete”, “gönüllü” vb. adlarının verildiği onlarca belge ile doludur. Bunların çoğu da doğrudan Talat Paşa tarafından bölgelere gönderilmiştir. Örneğin 26 Kasım 1914 tarihinde Emniyet-i Umum Müdürlüğü’nden, çeşitli il ve mutasarrıflıklara çekilen bir telgrafta, “Kafkasya’da çetecilikte istihdam olunmak üzere... adama lüzum vardır... Laz ve Çerkezlerden çeteciliğe elverişli ne kadar eşhası tedariki kabil olabilirse...” yollanması istenmektedir.⁸²

Talat Paşa, 16 Aralık 1914’te hemen hemen tüm bölgelere yolladığı bir telgrafta, çetecilik için adam toplama işinin büyük bir başarı ile devam ettiğini bildirir. “Bâb-ı Çetecilik için vilâyetlerden vâki’ olan mürâca’at mikdâr-ı matlûbu pek ziyâde tecâvüz eylemekdedir” diyerek toplananların içinde mahkûm olanlar dahi varsa, isimlerinin bildirilerek yola çıkarılmalarını ister: “Kafkasya ahalisinden ve evvelce yazılan şerâiti hâiz olanların mu’âyene-i tıbbiyeleri bi’l-icra ve elbise husûsundaki

81 A.g.e.

82 BOA/DH.ŞFR., nr. 47/96-1. 26 Kasım 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti EUM’dan, Edirne, Hüdavendigâr, Ankara vilâyetleri ile Bolu, İzmit, Çatalca, Kale-i Sultaniye ve Karesi mutasarrıflıklarına çekilen telgrafı aktaran Fuat Dündar, *İttihat ve Terakkinin Müslümanları İskân Politikası*, a.g.e., s. 157.

noksânları ikmâl edilerek yola çıkarılarak mikdârlarının iş'arı mevkûf ve mahkûm olanların dahi mu'âyene-i tibbiyeleri icrâ olunub kabiliyetli olanlarının esâmîsinin inbâsı ve mahâll-i sâire ahâlîsinin dahi ihzârıyla yalnız isimlerinin bildirilmesi.”⁸³ Yine bunun gibi Trabzon'a çektiği bir başka telgrafta, Kafkaslarda savaşmak için gönderilen Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri için “çete” ve “gönüllü” ifadelerini aynı anda kullanır.⁸⁴

Talat Paşa'ya ait bu telgraflar içerisinde en önemli olanlarından bir tanesi “gönüllü” toplama işinin doğrudan doğruya III. Ordu'ya bırakılmış olduğuna ilişkin Mamuretülaziz Vilâyeti'ne çekilmiş telgraftır: “...bakâyâda kalan aşâir ef-râdından gönüllü taburları teşkîli hakkındaki mürâca'atın Üçüncü Ordu Kumandanlığının re'y ve tensîbine bırakıldığı ve keyfiyetin mezkûr Kumandanlığa iş'âr kılındığı Harbiye Nezâreti'nden bildirilmiştir.”⁸⁵ Yine bunun gibi on vilâyete ve yirmi mutasarrıflığa çekilen bir telgrafta Talat Paşa'nın çetelerin merkezî olarak organize edilmesinde kilit bir rol oynadığını anlıyoruz: “Merkez ve mülhakatda şimdiye kadar çetecilik için kayd edilip iş'âr-ı ahire değin sevkleri te'hîr edilen ef-râdla mahbûsinden olub çeteciliğe elverişli olanların ayrı ayrı mikdârlarının sür'atle inbâsı mütemennâdır.”⁸⁶ (Fî 17 Kânûn-ı Sâni sene [1]330.)

Lewy'nin bir iddiası da Teşkilat-ı Mahsusa'nın Ermenilere karşı kullanıldığına dair tek bir resmî belgenin bulunmadığı idi. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan, 2 Haziran 1915'te İs-

83 BOA/DH.ŞFR., 48/28. Dahiliye Nezâreti EUM'den 3 Kanunievvel 1330 (16 Aralık 1915) tarihinde Edirne, Ankara, Aydın, Hüdavendigâr, Sivas, Kastamonu, Konya vilâyetlerine İzmit, Bolu, Çatalca, Karesi, Kale-i Sultâniye, Menteşe, Teke, Karahisâr-ı sâhib mutasarrıflıklarına çekilen şifre telgraf.

84 BOA/DH.ŞFR., nr. 48/155, 26 Kasım 1914 tarihinde Talat Paşa tarafından Trabzon Vilâyeti'ne çekilen şifreli telgraf.

85 BOA/DH.ŞFR., nr., 49/263, 13 Şubat 1915 tarihinde Talat Paşa tarafından Mamuretülaziz Vilâyeti'ne çekilen şifreli telgraf.

86 BOA/DH.ŞFR., nr., 49/164, 30 Ocak 1915 tarihinde, Dahiliye Nezâreti tarafından, Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Kastamonu, Konya vilâyetlerine, Urfa, İzmit, Karahisâr-ı Sahib, İçil, Kütahya, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Asir, Karesi, Bolu, Canik, Çatalca, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisâr-ı Sahib mutasarrıflığına çekilen şifreli telgraf.

tanbul Merkez Kumandanlığı'ndan Dahiliye Nezareti şifresi ile Mamuretülaziz Vilâyeti'ne çekilen bir telgraf, Lewy'nin diğer iddiaları gibi bu iddiasının da yanlış olduğunu göstermeye yeter. Belgede, Teşkilat-ı Mahsusa sorumlusu Kaymakam (Yarbay) Cevdet, Dersim bölgesinde, Kürtlerin ve Ermenilerin üzerine Teşkilat-ı Mahsusa birliklerini yollamak için Mamuretülaziz Valisi'nin fikrini sormaktadır: "...Ermenilerin Dersim Ekrâdının ma'lûm olan ahvâl derecesine bi'l-istinâd gerek ta'kîb müfrezelerinden firâr ve gerekse maksad-ı mahsûs-ı ihtilâlkârâne ile Dersim'e duhûle çalışarak Kürdlerin mine'l-kadîm meşhûd olan çapulculuk ve ihtilalciliklerinden istifâdeye şitâb ile ... binlerce Ermeniye saklamak ve i'âşe eylemek gibi ahvâl ma'lûm ve hattâ bunların bir birine karşı karâbet derecesinde bir münâsebet gösterecek kadar lâubâliyâne hareketleri meşhûd-ı âcizî olması hasebiyle keyfiyeti nazar-ı dikkat-i âlîlerine arz ve re'y-i âlîleri dâhilinde olmak üzere teşkilât-ı mahsûsaca da lede'l-hâce ittihaz-ı tedâbîre tevessül edilmek üzere bu bâbdaki mütâla'a-i alîlerinin inbâ buyurulmasını temennî eylerim."⁸⁷

Burada sunulan bu bilgi ve belgeler ışığında Guenter Lewy'nin özeleştirisi yaparak, tezlerini revizyona tâbi tutmasının doğru olacağını düşünüyorum.

Merkezî hükümet konusunda bir kenar not

Lewy'nin ileri sürdüğü tüm fikirler aslında tek bir tezi ispat içindir. "1915-6 katliamlardan merkezî hükümetin sorumlu olduğunu ispat edecek hiçbir otantik belge yoktur... Emin olarak iddia edilebilir ki, 1915-6 olayları için böyle bir belge mevcut değildir." (s. 250) Ermenileri imhaya yönelik politikaların merkezî hükümet tarafından sistemli olarak yürütüldüğü konusunu ayrıca ele almak bu çalışmanın kapsamını aşar. Ama Başbakanlık Arşivi'ndeki bazı belgelerin ışığında, Lewy'nin "merke-

87 BOA/DH.ŞFR., nr., 53/222, 2 Haziran 1915 tarihinde Merkez Kumandanı Kaymakam (Yarbay) Cevdet imzası ile Mamuretülaziz Vilâyeti'ne çekilen şifreli telgraf.

zin masum” olduğu tezini çürütecek iki küçük kenar notu düşmek istiyorum.

Öncelikle teknik bir mesele gibi görünse de önemli bir noktanın altının çizilmesi gerekir. Tüm bir imha eyleminin gerek planlama gerekse uygulama safhasında İstanbul’daki merkezî hükümetin devre dışı bırakılmış olduğu konusunda elimizde yeteri kadar bilgi ve belge vardır. Sürgün ve imha esas olarak hükümet işlerini de kontrol altında tutan İttihat ve Terakki Partisi tarafından yürütölmüştür. Yani tartışılan konu itibarıyla esas mesele, kitlesel sürgün ve öldürmelerin tüm hükümetin değil Talat, Enver, Halil Menteşe gibi elemanlarıyla hükümeti de kontrol altında tutan İttihatçı merkezin bilgi ve iradesi dışında gerçekleşmiş olup olmadığıdır.

Eldeki tüm belgeler, Talat Paşa’nın makalenin girişinde aktardığım “tatbikattaki şiddetin bütün mes’ûliyeti bana aiddir” sözlerinin meseleyi çok çıplak bir biçimde özetlediğini gösteriyor. Tartıştığımız olaylar bütünü sadece birkaç hafta veya ay ile sınırlı değildir ve neredeyse iki yıla yakın bir dönemi kapsamaktadır. Tüm bu dönem boyunca İstanbul merkezinin, Ermenilerin acılarına son vermek yolunda ciddi bir çaba içine girmiş olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Lewy’nin, “beceriksizlik”, “yanılgı”, “bürokratik fiyasko”, “uzak görüşlölükten yoksunluk” gibi kavramları kullanarak sorunu açıklamaya çalışması tam bir fantezi ürünüdür. Bu kavramlar, ortada yapılmak istenip de becerilemeyen bazı şeyler olsaydı belki anlamlı olabilirdi.

Oysa eldeki tüm bilgiler aksi yöndedir. Ermenilerin, iskân edilecekleri ilan edilen yeni yerleşim bölgelerine iskân edilmeleri doğrultusunda herhangi bir politikanın veya bir faaliyetin izinden eser yoktur. Aksine tüm bu iki yıl boyunca, Lewy’nin “zayıf ve güçsüz” olarak tanımladığı merkez, Ermenilere karşı izlenen politikayı gerçekten sıradan bir yer değıştirme olarak anlamak isteyen yerel yöneticileri ya çeşitli yollarla imha etmiş ya da görevlerinden almıştır. Tespit edebildiğimiz, en az beş yerel yöneticinin öldürölmüş olduğudur. Basra Valisi, Lice Kaymakamı, Müntefak Mutasarrıfı, Beşiri Kaymakam Veki-

li, Midyat Kaymakamı, Bafra Kaymakamı öldürülen yerel yöneticilerden bazılarıdır.⁸⁸ Görevlerinden el çektirilen yirmiyeye yakın yerel yönetici vardır ve bunlardan bazıları, gerek İstanbul yargılamaları sırasında verdikleri yazılı ve sözlü ifadelerde gerek anılarında görevlerinden, Ermenilerin imhası eylemine karışmak istemedikleri için el çektirildiklerini açık açık söylemiş, yazmışlardır.⁸⁹

Gene aynı dönemde, imha eylemindeki başarıları nedeniyle bazı yerel yöneticiler özel olarak ödüllendirilmişlerdir. Bayburt ve civarında Ermenilerin imhası işini örgütlediği için 1920 yılında görülen davası sonucu idam edilecek olan Nusret'in ödüllendirilmesi bu duruma bir örnek olarak verilebilir.⁹⁰ Bol miktarda ödüllendirme ve terfilerin yapıldığı bir başka il Diyarbakır'dır. Vali Reşit'in girişimiyle, bu ildeki başarılı "polis ve komiserlerden bazılarına... terfi, mükâfatı nakdi ve nişanlar" verilmiştir.⁹¹

Vali ve yerel görevlilerin, ödüllennemeleri konusunda benzeri bilgiler mütareke döneminde Meclis-i Mebusan'da yapılan tartışmalar sırasında Rum milletvekillerince de dile getirilmiştir. Örneğin 11 Aralık 1918 tarihli oturumda Tekfurdağı Mebusu Dimistokli Efkalidis Efendi, Trakya bölgesinde Rumlara karşı sürgün ve katliamları organize eden görevliler hakkında soruşturma açılması yerine bunların ödüllendirilmesi yoluna gidildiğini aktarmıştır. "Ameliyei imhaiyye başında bulunmuş olan Edirne Valisi Hacı Adil Bey akiben Meclis-i Mebusan Riyasetine getirildiği gibi, mıntikai memuriyetinde bu mebhasta ma-

88 Bafra Kaymakamı ile ilgili bilgi, Trabzon davasının 10 Mayıs tarihli oturumunda Adliye Müfettişi Kenan Bey tarafından verilir, *Alemdar*, 11 Mayıs 1919. Diğer bilgiler için bkz. Taner Akçam, *Shameful Act...*, a.g.e., 2 Bölüm.

89 Görevlerinden alınan devlet görevlileri için ayrıntılı bilgi için bkz. Akçam, a.g.e.

90 Nusret'in ödüllendirilmesi ile ilgili bilgileri ilgili davada ifade veren bir Türk şahit vermiştir. Bkz. Bayburt davası karar sureti, *Tercümân-ı Hakikat*, 5 Ağustos 1920.

91 BOA/DH/ŞFR/2042/67/31, 1333.N.15, 27 Temmuz 1915, "Diyarbakır vilâyetinde Ermeni komita rüesa ve efradının yakalanmasında faydalı olan polis ve komiserlerden bazılarının terfi, mükâfatı nakdi ve nişanla taltifleri" ile ilgili çekilen telgraf.

hareti fevkalade göstermiş olan Tekfurdağı mutasarrıfı Zekerriya Bey dahi mükâfaten Edirne Valiliğine terfi edilmiştir.”⁹² Bu konuda mütareke dönemi basınında da haberler yer alacaktır.⁹³

Bu ödüllendirmelerde Diyarbakır'ın özel öneminin altını çizmek gerekmektedir. Çünkü Diyarbakır Valisi, bölgesinde imha eylemini sadece Ermenilerle sınırlı tutmamış ve tüm Hristiyanları imhaya yönelmiştir. Özellikle Alman konsolosluğunun ve büyükelçiliğinin baskıları sonucu Talat Paşa, Vali Reşit'e 12 Temmuz 1915'te bir uyarı yollamış ve “Ermeniler hakkında itihaz edilen tedabir-i inzibatiye ve siyasiyenin diğer Hristiyanlara teşmili kat'iyyen gayr-i ca'iz” olduğunu hatırlatarak bu uygulamaya son vermesini istemiştir.⁹⁴ Diyarbakır'dan cinayet haberlerinin gelmeye devam etmesi üzerine Talat Paşa, 22 Temmuz ve 2 Ağustos 1915 tarihlerinde iki ayrı uyarı teli daha çekmiş ve son telgrafında “vilâyet dahilinde bazı çetelerin Hristiyanları takib ve katl etmekte olduğu” haberlerinin gelmeye devam ettiğini söyledikten sonra Reşit'e “eşkiyaya ve çetelere isnad olunacak her fiil ve vakadan” kendisinin mesul tutulacağını hatırlatmıştır.⁹⁵

Bu cinayetler nedeniyle Vali Reşit hakkında en küçük bir soruşturma dahi açılmamış olması ilginçtir. Daha ilginç olan, Diyarbakır civarındaki memurların ödüllendirilmelerinin de aynı

92 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 11 Kanunuevvel 1334 (1918) Çarşamba, Yirmi dördüncü inikad, s. 284-7.

93 *Alemdar*, 21 Ocak 1919'da Trakya bölgesindeki bu tür atamalara ilişkin bir haber verir.

94 Konuya ilişkin Alman yetkililerin yaptıkları girişimler konusunda bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, a.g.ē., s. 25-27. Talat'ın telgrafı için bkz. TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920*, a.g.e., Belge no: 71, s. 69. Belki de belgenin kendisi kadar önemli olan bir başka bilgi de, bu belgenin kaydının Başbakanlık Osmanlı Arşivleri kataloglarında bulunmamasıdır. Bu belgenin katalog numarası, 54/406'dır. Katalogdaki numaralama, 54/405'ten 54/407'ye atlar. Eğer Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü bu belgeyi söz konusu kitapta yayımlamamış olsaydı, bugün bu belgenin varlığından haberimiz olmayacaktı. Belgenin katalogdan kasıtlı olarak çıkarılıp çıkarılmadığı önemli bir soru olarak durmaktadır.

95 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/248, Dahiliye Nezareti EUM'den 20 Temmuz 1331 (2 Ağustos 1915) tarihinde Diyarbakır Vilâyeti'ne çekilen şifre telgraf.

tarihlerde yapılmış olmasıdır. Belki de Lewy’i en çok şaşırtacak bilgi, Dr. Reşit’ten daha sonra, işlediği cinayetlerin değil, bu cinayetler sırasında “merkeze yollayacağım” diyerek el koyduğu Ermenilere ait mücevher ve eşyaların hesabının sorulmuş olması, kendisinden bunları iade etmesinin istenmesidir. 6 Ekim 1915’te Vali Reşit’e yollanan telgrafta, “Sevk olunup yolda duçar olunan Ermenilerin nakid, mücevherat ve eşya-yı saî’renin tarafınızdan ittihaz edilen [alınan] tedabir-i neticesinde ziyaa-ta meydan verilmeyerek istirdad [geri isteme] ve merkeze celb edildiği mebuslar tarafından haber verilmiştir. Bu nevi istirdadın miktarıyla ne yolda kayd muamelesine tabi tutulduğunun işarı [bildirilmesi]” istenmektedir.⁹⁶ Talat Paşa’yı ilgilendiren Ermenilerin saldırıya uğramış olması değil, onların mücevherlerine ne olduğudur.

Daha sonra Ankara’ya vali olarak atanacak olan Reşit’in bu görevinden açığa alınması ve hakkında soruşturma açılmasının nedeni işte bu el koyduğu mücevher ve mallara ilişkindir. Çünkü Reşit bu parayla daha sonra İstanbul’da bir yalı almak isteyecek ve olaydan haberdar olan Talat onu görevinden azledecektir. Gazeteci Süleyman Nafiz bu durumu çok veciz sözlerle dile getirir: “Talat Paşa bundan fevkalade münfail olarak ‘katil’ sıfatıyla takdir ettiği Reşit’i ‘gasip’ olduğu için azl etmiş(ti).”⁹⁷

Diyarbakır örneği bir istisna değil, kuraldır. Başbakanlık Arşivi Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî belgeleri, merkezî hükümetin Ermeni vatandaşlarının saldırıya uğraması ve öldürülmesi konusunda göstermediği hassasiyeti, onların geride bıraktıkları mallara sahip çıkmak konusunda gösterdiğine ilişkin yüzlerce belge ile doludur. Bunun gibi, Ermenilerin geride kalan mallarının satılarak elde edilen gelirlerin kendilerine verilmeye çalışıldığı konusunda en ufak bir politik veya idari girişim yoktur. Yine İstanbul Başbakanlık Arşivi, Ermenilerin geride bıraktıkları malların savaşı finanse etmek, İslâmî burjuva sınıfı yaratmak, Müslüman muhacirleri yerleştirmek, tehcirin yol açtı-

96 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/315, Dahiliye Nezareti EUM’den 6 Ekim 1915 tarihinde Diyarbakır Vilâyeti’ne “bizzat hal edilecektir” özel notuyla yollanan şifre telgraf.

97 *Hadisat*, 8 Şubat 1919.

ğı hükümet masraflarını karşılamak amacıyla son derece sistematik bir tarzda kullanıldığı konusunda yüzlerce belge ile doludur. 1915-1916 yıllarında bölgelere yollanan soruşturma komisyonlarının asıl amacı, Ermeni malları üzerindeki yerel yağmayı kontrol altına almak ve gelirlerin İstanbul'a akmasını sağlamaktır.⁹⁸

Göç ettirilenlere, “para, yiyecek veya benzeri biçimlerde” hiçbir yardımın yapılmadığı konusunda bol miktarda konsolosluk raporu mevcuttur.⁹⁹ Alman Büyükelçiliği'nin ve yerel konsolosların bu yöndeki girişimleri sürekli engellenir. 9 Aralık'ta Büyükelçi Metternich'e, “Ermenilerin dışarıya olan ümitlerini güçlendirmemek için” yardım teklifinin reddedildiği iletilir.¹⁰⁰ 28 Nisan 1916'da ikinci defa başvuran Büyükelçi'ye, aynı resmî cevap tekrar edilir.¹⁰¹ 12 Ağustos 1916'da Alman Hükümeti, Amerika'nın benzeri yöndeki resmî başvurusunun reddedildiğini öğrenir.¹⁰²

Gerçekten de Amerikan hükümetinin yardım teklifi reddedilmiştir: “...bugünkü uzun sohbetimizde, [Dışişleri Bakanı] beni hükümetin, tarafsız bir komisyon tarafından insanlara dağıtılması amacıyla yardım malzemesi ithal edilmesine müsaade etmeyeceğini bildirdi.” Raporda reddedişin gerekçesi olarak, Ermenilerin yabancı propagandasına maruz kalmalarını engellemek gösterilir.¹⁰³

Cemal Paşa, Suriye'de kendisine yardım için yapılan başvuruları, İstanbul'dan kesin emir aldığını söyleyerek geri çevirir. Bu açıklamayı, hükümetinin ve Amerika'nın sürgünlere insanı yardımda bulunmak (mutfak, banyo yapmak vb.) isteğini bil-

98 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bu kitap içindeki “Osmanlı-Türk Belgelerine Göre İttihat ve Terakki Partisi'nin 1915 Yılında Ermenilere Yönelik Politikaları” adlı makaleye bkz.

99 PA-AA/R 14086, Wangenheim'in 17 Haziran 1915 tarihli raporu.

100 PA-AA/R 14089, Metternich'in 27 Aralık 1915 tarihli raporu.

101 PA-AA/R 14091, Metternich'in 28 Nisan 1916 tarihli raporu.

102 PA-AA/R 14093, 14 Ağustos 1916 tarihli rapor.

103 NA/RG59/867.48/362, *Hoffman Philip (via Copenhagen) to Secretary of State, Constantinople, 26 July 1916. United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, (ed. ve önsöz) Ara Sarafian, Gomidas Institute, Princeton ve Londra, 2004, s. 529.

diren Almanya'nın Halep Konsolosu Loytved'e yapmıştır: "Cemal Paşa'yı (amacımızdan) haberdar ettiğimde, bana, kendisinin de Ermenilerin kayıplarını azaltmak için elinden geleni yapmak istediğini ama İstanbul'dan, yardımlara Alman-Amerikan katılımını engellemek için kesin emir aldığını söyledi."¹⁰⁴ Cemal aynı sözleri Şam'daki Amerikan Konsolosluk görevlisi Greg Young'a da söyleyecektir: ".. kendilerine, Hükümet izin verirse Amerikan Kızıl Haç'ından muhtaç durumda oldukları şüphe götürmeyen bu insanlar için yardım temin edebileceğimi belirttiğimde Hükümet'in buna izin vermeyeceğini ve yiyecek, çadır vb. temini gibi mümkün olan her şeyi Hükümet'in bizzat yaptığını belirtti."¹⁰⁵

Cemal Paşa tarafından örgütlenen yardım eyleminin koordinatörü olan Hüseyin Kâzım, Almanya'nın Şam Konsolosu'na, "Aldığı tedbirlerin uygulamaya konmadığını, hatta hükümet dairelerinin tam aksi yönde önlemler aldığını.. Hükümetin sürülen Ermenilere yardım etmek gibi en küçük bir isteğinin dahi olmadığını hatta hepsinin sistemli olarak imha edilmesinin planlandığından korktuğunu ve bu vahşi imha politikasının Türkiye için bir utanç vesilesi olduğunu" söyler. Konuşma, Hüseyin Kâzım'ın isteği ile olur ve H. Kâzım görevi bırakacağını açıklar. Ayrıca mutlaka gizli kalması koşuluyla, sürgünlere iletilecek bazı yardımları kabul edebileceğini söyler.¹⁰⁶ Daha sonra gerçekten de bu görevden istifa eden Hüseyin Kâzım anılarında, sadece Lübnan'da, "hükümetin suikastine kurban giden zavallıların adedi(nin) 200.000" olduğunu aktarır.¹⁰⁷

Merkezî hükümet sadece yapılan yardım tekliflerini reddetmekle kalmaz, Anadolu'da, Suriye ve Irak çöllerinde Ermeni

104 PA-AA/R 14090, Büyükelçi Metternich'in 29 Mart 1916'da aktardığı Loytved'in raporu.

105 Greg Young'un, 20 Eylül 1915 tarihli raporu, *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 296.

106 PA-AA/R 14092, Büyükelçi Metternich'in 19 Haziran 1916 tarihli, Loytved Hardegg'in 30 Mayıs 1916 tarihli raporunun ekli olduğu raporu. J. Lepsius, a.g.e., Belge 275, s. 73'te yayımladığı belgeden, H. Kâzım'ın gizli kalması koşuluyla yardım kabul edeceğine ilişkin cümleyi çıkartmıştır.

107 Hüseyin Kâzım Kadri, *Türkiye'nin Çöküşü*, İstanbul, 1992, s. 205.

sürgünlere yardım etmek isteyen kişi ve kuruluşlar hakkında soruşturmalar açar, tutuklamalar yapar. Bazı örnekler vermek gerekirse, Amerikan Büyükelçiliği'nin bu yöndeki girişimlerinin haber alınması üzerine Harbiye Nezareti 21 Ocak 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bir yazı yazar ve Ermenilere "hafi vasıtalarla" para ve yardım dağıtılmakta olduğunun öğrenildiğini ve bu konunun "tetkikat-ı ciddiye icrasıyla neticenin işarı (bildirilmesi)"ni ister.¹⁰⁸ Bunun üzerine 30 Ocak 1916'da Talat Paşa tüm illere bir telgraf yollar ve Ermenilere para yardımı yapıldığının tespit edildiğini söyleyerek, durum hakkında "suret-i mahremane ve ciddiyede" tahkikat yapılmasını ister.¹⁰⁹

6 Şubat 1916 tarihinde yolladığı bir başka emirle, Amerikan misyonerlerin dağıttıkları paralara, "hükümet eliyle dağıtılacağı" gerekçesiyle el konulmasını ister.¹¹⁰ 13 Şubat 1916'da yolladığı bir telgrafta ise "Ermenilerin iskân oldukları yerlerde mutemed olmayan ecnebilerle Amerikalı ve Osmanlı gayrı müslim tüccarların seyahatine meydan verilmemesi"ni emreder.¹¹¹ Örneğin Ankara Vilâyeti'ne çekilen şifreli bir telgrafta, "Çorum'dan Amerika sefirine mektûb gönderen Amerikalı Draperdanklı (?) ismindeki şahsın tedkîk-i hüviyetle oralarda ne maksadla dolaşdığının ve Ermenilere iâne tevzi' edib etmediğinin sûret-i mahremânede tahkîki" istenir.¹¹²

108 Ali Seydi imzası ile Dahiliye Nezareti'ne 21 Ocak 1916 tarihinde yollanan belge. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl 32, Sayı 83, Mart 1983, Belge no: 1923, s. 161. (Belgenin İngilizcesi için bkz. Prime Ministry Directorate General of Press and Information (publisher), *Documents on Ottoman Armenians*, c. II, Document no: 1923 (119), s. 107.) Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hilmar Kaiser (Luther ve Nancy Eskiyan ile birlikte), *At the Crossroads of Der Zor, Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917*, Gomidas Institute, Princeton ve Londra, 2002, s. 57-61.

109 Şinasi Orel, Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen...*, a.g.e., s. 273-4.

110 BOA/DH.ŞFR., nr. 60/281, 1334.R.4, 6 Şubat 1916 Dahiliye Nezareti EUM'den Halep ve Mamuretülaziz vilâyetleriyle Kayseri Mutasarrıflığı'na çekilen cevabi telgraf. Ayrıca bkz. Kaiser, a.g.e., s. 60.

111 BOA/DH./ŞFR./61/48, 19 Şubat 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti EUM'den Ankara Vilâyeti'ne çekilen şifreli telgraf.

112 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/32, 1334.R.11, 13 Şubat 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti EUM'den Halep, Adana, Musul, Diyarbakır vilâyetleriyle Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına çekilen telgraf.

Alman ve Amerikan kuruluşlarca para ve yardım dağıtımının devam ettiği haberlerinin gelmesi üzerine, 23 Mart 1916'da "Amerika ve Alman müesseseleri tarafından tevzi edilecek paranın" hükümet eliyle dağıtılacağını yeniden hatırlatır ve para dağıtımının durdurulmasını ister. Aynı belgenin altında üç gün sonra emrin tüm bölgelere yeniden yollanması notu vardır.¹¹³

Hükümetin önündeki önemli bir görev de, yerel yöneticiler arasında Ermenilere yardım etmeye devam eden veya yardım yapılmasına göz yuman memurların var olmasıdır. 3 Nisan 1916'da bölgelere yolladığı bir emirle Talat, yardımlara izin veren veya göz yuman memurların sert bir biçimde cezalandırılacaklarını, Enver Paşa'nın ilgili bir emrine atıfta bulunarak hatırlatır.¹¹⁴ Yaz aylarında Deyr-i Zor bölgesinde gizli para dağıtan iki Ermeni'nin varlığının öğrenilmesi üzerine, 24 Temmuz 1916'da yolladığı bir telgrafla bu kişilerin yakalanarak geldikleri tespit edilen Halep'e geri gönderilmelerini ister.¹¹⁵

Amacım burada merkezî hükümetin yardımlar konusundaki politikasını analiz etmek değil.¹¹⁶ Ama tüm bu belgeler bize

113 BOA/DH.ŞFR., nr. 62/90, 1334.CA.18, Dahiliye Nezareti EUM'den Edirne, Adana, Halep ve sair vilâyetlerle Bolu, Zor, Karesi ve sair mutasarrıflıklara çekilen telgraf.

114 BOA/DH.ŞFR., nr. 62/210, 3 Nisan 1916 tarihli belgeyi aktaran Kaiser, *a.g.e.*, s. 60.

115 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/71, 1333.N.10, 22 Temmuz 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti EUM'den Halep Vilâyeti'ne çekilen telgraf ve yine BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/91/1333.N.12, 24 Temmuz 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti EUM'den Zor Mutasarrıflığı'na çekilen telgraf.

116 Yardımların engellenmesi konusunda başta Alman ve Amerikan arşivleri olmak üzere çok sayıda belge ve bilgi mevcuttur. Konu yapılmış çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır. Burada sadece sınırlı bir liste sunmak gerekirse, Suzanne Elizabeth Moranian, *The American Missionaries and the Armenian Question: 1915-1927*, Dissertation at the University of Wisconsin-Madison, 1994; "Turkish Atrocities" *Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey 1915-1917*, James L. Barton (der.), Gomidas Institute, Ann Arbor, 1998; Rouben Paul Adalian, "American Diplomatic Correspondence" ve Suzanne Elizabeth Moranian, "The Armenian Genocide and the American Missionary Relief Effort", *America and the Armenian Genocide of 1915* içinde, Jan Winter (ed), *a.g.e.*; Peter Balakian, *The Burning Tigris, The Armenian Genocide and America's Response, A History of International Human Rights and Forgotten Heroes*, Harper Collins Publishers, New York, 2004, s. 232-269.

Lewy'nin göstermeye çalıştığı gibi “zavallı”, “bölgeleri kontrol etmekten uzak” bir merkezle karşı karşıya olmadığımızı aksine, Deyr-i Zor'da para dağıtan iki Ermeni'nin izini sürece kadar kontrolü elinde tutmaya çalışan ve Ermenilere yardım faaliyetini organize etmeyi değil, durdurmayı amaç edinmiş bir hükümet ile karşı karşıya olduğumuzu göstermeye yetiyor. Zaten bölgede özellikle Cemal Paşa tarafından Ermenilerin yerleştirilmesi ile görevlendirilen bazı Türk hükümet memurları tehcirin amacının yerleştirme değil imha olduğunu, kendi tecrübelerinin bir sonucu olarak anılarında açık olarak dile getirmişlerdir.¹¹⁷

Guenter Lewy ve Talat Paşa'ya olan aşırı güven

Lewy'nin ana probleminin, nedenini bilemediğim şekilde, Talat Paşa'ya duyduğu derin güvenden kaynaklandığını söyleyebilirim. Lewy, Talat Paşa'nın, büyük ölçüde Almanları sakinleştirmek amacıyla bölgelere yolladığı ve ama arkasından geri aldığı emirleri çok ciddiye almaktadır. Örneğin Talat Paşa'yla yaptıkları görüşme sonucu Alman Büyükelçisi'nin aktardığı, “devrimci faaliyete katılmamış Katolik ve Protestan Ermenilerin mümkün olduğu merteye, normal ikâmetgâhlarına geri dönmelerine müsaade edilecek” bilgisini güvenilir addetmektedir. (s.184-6; 206-208) Buna karşılık Lewy, benim Almanca kitabımda Talat'ın çifte sistem kullandığı konusunda aktardığım bilgileri ise “zayıf” bulmaktadır. (s. 112)

O halde burada Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak, Talat Paşa'nın bölgelere sadece Almanlara göstermek ve onları oyalamak amacıyla yolladığı emirleri, sonra yolladığı ikinci bir emirle nasıl geçersiz kıldığını göstermekte fayda vardır. Öncelikle hatırlatmak gerekir ki, başlangıçta bölgelere yollanan emirlerde tüm Ermenilerin, hiçbir mezhep ayırımı yapılmadan sür-

117 Bu konuda bilinen üç örnek Halep Valisi Celal'in (*Vakit*, 23-26 Aralık 1918); Suriye'de görev yapan Çerkez Hasan Amca'nın anıları (*Alemdar*, 19-28 Haziran 1919) ile yukarıda kısmen değindiğimiz Hüseyin Kâzım Kadri'nin, *Türkiye'nin Çöküşü* kitabında aktardıklarıdır.

gün edilmeleri gerektiği çok açık olarak dile getirilir. Örneğin 20 Haziran 1915 tarihinde önemli vilâyetlere çekilen bir telgrafta, “vilâyet dâhilindeki kurâ ve kasabâtta bulunan bilâ-istisnâ bi'l-umûm Ermeniler â'ileleriyle birlikte ihrâç olunarak Musul vilâyetiyle Urfa ve Zor cihetlerine sevk olunacak ve orada iskân” edileceği bildirilir.¹¹⁸

Talat Paşa, Almanların, en azından Katolik ve Protestanların sürgüne tâbi tutulmamaları konusundaki baskılarını Ağustos başına kadar başından savar. Baskıların artması üzerine ve de zaten Katolik ve Protestanların büyük ölçüde sürülmüş olmaları nedeniyle bu istekleri kabul eder gözükür ve bu konuda bölgelere emir yollar. Tespit edebildiğim ilk emir Katolik Ermenilere ilişkindir ve 4 Ağustos 1915 tarihli dir. Telgrafta, “kalmış olan Ermeni Katoliklerin sevk ve ihraçlarından sarf-ı nazar edilmesi”ni ister.¹¹⁹ Benzeri bir emri 15 Ağustos 1915'te Protestanlar için de gönderir ve “Protestan mezhebinde bulunan Ermenilerden sevk olunmayanların sevkinden sarf-ı nazar olunması”ni ister.¹²⁰ Dikkat edilirse, Talat Paşa her iki telgrafta da sadece “eğer kalmışlarsa göndermeyin” ifadesini kullanmaktadır ve bu emirler asla, aşağıda göstereceğim gibi, gönderilmiş olan Katolik ve Protestanların geri dönmelerine izin anlamına gelmeyecektir.

Fakat Talat Paşa bu telleri bölgelere sadece Alman baskısını hafifletmek amacıyla yollamıştır ve bunların arkasından, üstelik hem de aynı gün ikinci bir telgraf daha yollar ve daha önceki telgrafın aksine sürgünlere kalınan yerden devam edilme-

118 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/87, 1333.Ş.8, 20 Haziran 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti EUM'den Trabzon, Ma'mûretü'l-Azîz, Sivas ve Diyarbakır vilâyetleri ile Canik Mutasarrıflığı'na çekilen telgraf.

119 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/252, 1333-N.22, 4 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat'tan Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Van vilâyetleriyle Urfa, Canik, Maraş mutasarrıflıklarına çekilen tel.

120 BOA/DH.ŞFR./54/20, 1333-L.4, 15 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat'tan Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuretülaziz ve Van vilâyetleriyle Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Karahisar-i Sahib livaları, Maraş, Niğde, Eskişehir mutasarrıflıklarına çekilen tel.

sini emreder. 4 Ağustos'ta yolladığı bu telgraf emriyle, “evvelce te’hir-i sevkleri bildirilen nefsi Adana, nefsi Sis ve Mersin Ermenilerinin vilâyet dahilinde kalan sa’ir Ermeni kurasında kâmilan ihracıyla tayin olunan menatıka sevkleri”ni ister.¹²¹ Benzeri bir telgraf aynı gün bölgenin diğer şehri Maraş’a da çekilecektir.¹²²

Bu şehirlere tek tek yolladığı telgrafları yeterli bulmayan Talat Paşa, 11 Ağustos 1915’te bu illerin tümüne birden çektiği ortak bir telgrafla, “Ermeni Katoliklerin diğerleri ile birlikte sevk ve teb’idleri” gerektiğini hatırlatır ve “o yolda muamele ifası”nı ister.¹²³ Aynı gün benzeri bir telgrafi ayrıca Ankara’ya da çeker ve “Ankara vilâyetindeki Katolik ahalinin dahi Ermeniler misillü sevk ve teb’idleri”ni ister.¹²⁴

Talat Paşa ayrıca (muhtemelen özel olarak soru sordukları için olsa gerek), bazı vilâyetlere tek tek yolladığı telgraflarda, durdurma emrinin, halihazırda sürülmüş olan Katolik ve Protestanları zaten içermediğini özel olarak bildirmek yoluna da gider. Örneğin İzmit Mutasarrıflığı’na 14 Ağustos 1915’te yolladığı bir telgrafta, İzmit’ten Eskişehir’e gönderilen Protestan ve Katoliklerin iade edilmeyecekleri bildirilir.¹²⁵ Eskişehir Mutasarrıflığı’na 30 Ağustos 1915’te çektiği bir telgraf ile “Ermeni Katolik ve Protestanlarından, İzmit ve sa’ir mahallerden oraya gönderilenlerin iâdesi icâb etmez. Emrin gidenlere şümülû yokdur” diyerek Katolik ve Protestanların asla geldikleri yere geri gönderilmeyeceklerinin altını çizer.¹²⁶

121 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/271, 1333-N.23, 4 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat’tan Adana Valisi İsmail Hakkı Bey’e çekilen tel.

122 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/272, 1333-N.23, 4 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat’tan Maraş Mutasarrıflığı’na çekilen tel.

123 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/384, 1333-N.30, 11 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat’tan Adana, Halep vilâyetleriyle Adana, Halep ve Maraş komisyon riyasetlerine çekilen tel.

124 BOA/DH.ŞFR., nr., 11 Ağustos 1915, Dahiliye Nazırı Talat’tan Ankara Vilâyeti’ne çekilen tel.

125 BOA/DH.ŞFR., nr. 55-A/55, 1333.L.24, 14 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti EUM tarafından İzmit Mutasarrıflığı’na çekilen telgraf.

126 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/321, 1333.L.19, 30 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti EUM tarafından Eskişehir Mutasarrıflığı’na çekilen telgraf.

Durum elbette Almanların dikkatinden kaçmayacak ve yeniden baskı yapacaklardır. Bu baskı sonucu, Talat Paşa, 29 Ağustos 1915'te bölgelere yine Katolik ve Protestanların gönderilmelerinin durdurulmasını isteyen ikinci bir tamim daha yollar ve kendisi doğrudan Alman Büyükelçiliği'ne giderek, bölgelere gönderdiği emri gösterir. Talat Paşa'ya inanan Alman otoriteleri, çeşitli illere telefon ederek, sürgünlerin durdurulduğu haberini iletirler.¹²⁷ Aslında ilgili emirde Protestan ve Katoliklerin sürülmemesi çok yuvarlak ifadelerle tekrar edilir ama daha önemli olan durdurma emirlerinin sadece “yerinden çıkarılıp der-dest-i sevk bulunanlardan ma-ada kalan Ermeniler” ile ilgili olduğunun altı çizilir.¹²⁸

Bu telgrafın hemen arkasından yolladığı diğer emirlerle, 29 Ağustos tarihli bu belgenin, Katolik ve Protestanların sürgünlerine devam edilmesi olarak anlaşılması gerektiğini kesin bir dille bildirir. Örneğin 2 Eylül'de bölgelere yolladığı bir emirde, 29 Ağustos tamiminin nasıl yorumlanması gerektiği konusunda yol gösterir. Telgraftan anlaşılan, Talat Paşa'nın zaten geride fazla Katolik ve Protestan Ermeni'nin kalmadığını biliyor olmasıdır. Ama hâlâ geride kalmış ve yollanmamış Katolik ve Protestan Ermenisi varsa “tehir-i sevki hakkındaki emrin sevklerinden sonra geldi(ği)” söylenerek, bu Katolik ve Protestanların da “aileleriyle birlikte ihracı” yoluna gidilmesini ister.¹²⁹

24 Ekim 1915'te Maraş'a çektiği telgraftan, Protestan ve Katolikler de dahil istisnasız tüm Ermenilerin sürülmesi gerektiğine dair bölgelere 22 Temmuz 1331 tarih [5 Ağustos 1915] ve 4917 şifre numaralı ve 20 Ağustos 1331 tarih [2 Eylül 1915] ve 5745 şifre numaralı telgraflar yolladığını anlıyoruz. Yine aynı tablo söz konusudur. Talat Paşa, 29 Ağustos tarihli telgrafı-

127 DE/PA-AA/BoKon/170, 31 Ağustos 1915, *Aufzeichnung des Legationsrats in der Botschaft Konstantinopel Göppert*.

128 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/292, 1333-L.18, 29 Ağustos 1915 tarihinde, Dahiliye Nezareti EUM tarafından Hüdavendigâr, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Karahisar-ı Sahib, Erzurum ve Kayseri vilâyetlerine çekilen telgraf.

129 BOA/DH.ŞFR., nr. 55-A/23, 1333-L.22, 2 Eylül 1915 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat'tan Adana Vilâyeti'ne çekilen tel.

nı art arda yolladığı diğer telgraflarla iptal etmektedir. Maraş'a yolladığı 24 Ekim tarihli telgrafta, daha önce yolladığı ve şifre numaralarını bildirdiği telgraflarıyla "Maraş Ermenilerinin tamamen ihracıyla tayin olunan menatıka sevkleri lüzumu... bildirildiği halde nefis-i Maraş'da 2500'ü mütecaviz Ermeni ve 3000'den ziyade Protestan kalması esbabı anlaşılamadı" diyerek durumun sebebini sormaktadır.¹³⁰

Yolladığı telgraflarla yetinmeyen Talat Paşa bazı bölgele- re müfettişler de göndermiştir. Müfettiş gönderilen illerin ara- sında, Alman Konsolosu'nun konuyla özel olarak ilgileniyor olması nedeniyle Adana'nın önemli bir yeri vardır. Konsolos, Talat'ın bölgeye Ali Münif Bey'i müfettiş olarak yolladığını ve Ali Münif Bey'in daha önce yollanan bazı telgraf emirlerini iş- lemden kaldırdığını haber vererek "Bab-ı Ali tarafından Şansöl- ye Büyükelçiliğine yapılan 31 Ağustos tarihli açıklama¹³¹ büyük bir aldatmacadır" der. Çünkü "devlet makamları" Talat'ın yol- ladığı müfettiş ve ikinci kararnamele doğrultusunda hareket etmektedir ve "sürgünler inançlardan bağımsız olarak sürme- ye devam etmektedir."¹³² Gerçekten Ali Münif Bey de anılarında, Adana'dan sürülecek Ermenilerin listesini kendisinin hazır- ladığını itiraf eder.¹³³ Zaten Eylül ayında bölgelerden gelen çe- şitli telgraflarda, yöneticiler kendi vilâyetlerinde hiçbir Ermeni kalmadığını bildirmektedirler.¹³⁴

Guenter Lewy'i ikna edeceği ümidiyle, konuyu uzatmak ris-

130 BOA/DH.ŞFR., nr., 24 Ekim 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti EUM'den Maraş Mutasarrıflığı'na çekilen tel.

131 Alman Büyükelçiliği'ne yapılan 31 Ağustos 1915 tarihli bu açıklama, Talat Pa- şa tarafından büyükelçiğe doğrudan gidilerek yapılan açıklamadır ve bu ör- nek de, 29 Ağustos'ta bölgelere yollanmış olan ilgili tamimin sadece telgraf- larla değil, bölgelere yollanan müfettişlerce de geçersiz kılındığını göstermesi bakımından önemlidir.

132 PA-AA/Bo.Kons./ Band 170, Adana Konsolosu Büge'nin 10 Eylül 1915 tarihli telgrafı.

133 Taha Toros (ed.), "Eski Nafia Nazırı Ali Münif Yegane'nin Hatırları, İstibdat- tan Cumhuriyet'e", *Akşam*, 26.10-21.12 1955, Kısım 47.

134 5 Eylül 1915 Diyarbakır, 17 Eylül 1915 İzmit ve Eskişehir, 18 Eylül 1915 Niğde'den çekilen telgraflar örnek olarak verilebilir. Tüm bu telgraflar TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni- ler (1915-1920)*, a.g.e., s. 94-97 arasında yayımlanmıştır.

kini göze alarak, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi kayıtları arasında yer alan ve Talat Paşa'nın çektiği ikinci bir telgrafla, daha önceki emrini geçersiz saydığını gösteren bir başka belgeyi daha aktarmak istiyorum. 16 Nisan 1914'te Tekfurdağı (Tekirdağ) Mutasarrıflığı'na çektiği bir telgrafta Talat Paşa aynen şunları söylemektedir: "Vize Metropolitinin müracaatı üzerine diğer açık telgrafta vaki olan tebligatta ve nasihat için patrikhanece 4-5 kişiden mürekkeben gönderilecek heyetin eline dünkü tarihle verilmiş olan tavsiye-name münderacatına itibar edilmeyüb Ereğli'deki muhacirin bir an evvel vapura Ereğli haricine azimetlerinin tesri'i ve mezkûr heyetlerin tahtı tarassudda bulundurulması ve mesailerinin akim kalmasına kendilerine hissettirilmeksizin bezl-i mesai [bol-çok mesai] olunması."¹³⁵

Telgraf çok önemlidir. Talat Paşa, hem daha önce yolladığı açık telgraf emrinin ve Patrikhane'den bölgeye gelmekte olan dört-beş kişilik heyete verdiği tavsiye belgesinin geçersiz sayılmasını istemekte hem de gelen heyetin gözetim altında tutulmasını ve yapmak istedikleri şeyin başarısızlıkla sonuçlanmasının sağlanmasını da istemektedir. Bu belge, Talat Paşa'nın tüm bir dönem boyunca, yabancı misyon temsilciliklerine ve azınlıklara karşı davranış mantığını göstermesi bakımından çok önemlidir.

Zannediyorum Guenter Lewy, Talat Paşa'nın Türkçe kaynaklarda niçin "yalancı" olarak adlandırıldığını, yukarıda sıraladığım Osmanlı arşiv belgeleri ışığında kolayca anlayacaktır. Eğer sınırlı bazı örnekler vermek gerekirse İsmail Hakkı Danişmend, Talat için "bilhassa yalancılık şöhreti genişlemiştir" ifadesini kullanır.¹³⁶ *Sabah* gazetesi editörü, Talat'ın bir maki-ne gibi "yalan söylediğini" aktarır.¹³⁷ Süleyman Nazif, Talat'ın İstanbul'dan kaçmasından sonra onu, "hileden başka meziye-

135 BOA/DH.ŞFR., nr. 40/17, 1332CA20, 16 Nisan 1915 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat'tan Tekfurdağı Mutasarrıflığı'na çekilen telgraf.

136 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1961, s. 448. Bu ve aşağıdaki iki diğer örnek V. N. Dadrian'dan alınmıştır, "The Pitfall of a 'Balanced' Analysis...", a.g.e., s. 125.

137 *Sabah*, 15 Mayıs 1915.

ti olmayan” birisi olarak tanımlayacaktır.¹³⁸ Talat’ın yalanlarından Mustafa Kemal de nasibini almıştır. Falih Rıfkı Atay’a aktardığı anılarında, Talat’ın kendisine nasıl yalan söylediğine ilişkin bir anısını aktarır.¹³⁹

Sonuçta yakın siyasi dostlarının bile Talat’ı “yalancı” olarak tasnif etmeleri çok şaşırtıcı gelmemelidir. En yakın dostu, Hüseyin Cahit, Talat “hükümet ve siyasa işlerinde yalan söylediler” der.¹⁴⁰ Talat Paşa, yanında hususi kâtip olarak çalışan Falih Rıfkı Atay’a göre o, “ne yalanı, ne de zulmü ahlaksızlık saya(n)” bir kişidir. Atay, yazdırdığı resmî bir teli, şifreli ikinci bir emirle geçersiz saydırmanın Talat’ın olağan işleri arasında olduğunu aktarır.¹⁴¹ Yine Morgenthau ve Halil Menteşe’nin anılarından öğreniyoruz ki, eski bir telgrafçı olan Talat evine özel bir hat kurdu muştur ve haberleşmelerini buradan yürütmektedir.¹⁴²

Önceden gönderilen resmî bir emri, ikinci bir emirle ortadan kaldırmak, Osmanlı yöneticilerinin çok sık başvurduğu bir yöntemdir. Osmanlı ordularında Genelkurmay Başkanı olarak da görev yapan Hans von Seeckt, görevi sırasında, resmî emirleri, gizli kararların ve geçersizliğini gösteren imaların takip etmesinin bir kural olduğunu aktarır.¹⁴³ Yüzbaşı Selahattin anılarında Enver’in, resmî kanallardan Almanların gönlünü hoş tutmak için çektiği resmî telgrafları daha sonra kendi evinde bulundurduğu “telgrafhaneden” çektiği telle iptal ettiğini aktarmaktadır.¹⁴⁴

138 *Hadisat*, 5 Kasım 1918.

139 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk’ün Bana Anlattıkları*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 9-10.

140 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasi Anılar*, a.g.e., s. 148.

141 Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, Bateş A.Ş., İstanbul, 1981, s. 24-25.

142 Halil Menteşe, a.g.e., s. 216; Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau’s story*, Doubleday, Page and Company, Garden City, N.Y., 1918, s. 143-144.

143 Aktaran V.N. Dadrian, “Documentation of the Armenian Genocide in German and Austrian Sources”, s. 109-110, Israel w. Charney (Ed.), *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, Band 2, Londra/New York 1991 içinde ayrı makale.

144 İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin’in Romanı*, Cilt 1, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), s. 292.

Tüm bu bilgiler ışığında Guenter Lewy'nin, Talat'ın Alman diplomatlara gösterdiği birkaç belgeden kalkarak tarih analizleri yapmasının doğru olmadığını söylemek haksızlık olmaz zannederim.

"Guenter Lewy and new trends in Genocide Denial",
Genocide Studies And Prevention. An International Journal
Official Journal of the International Association of Genocide
Scholars, 3:1 (2008), s. 111-145.

Bir Skandal: Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Mektubu ya da Şükrü Elekdağ ve Justin McCarthy Bu Ülkeyi Nereye Sürüklüyorlar?'

Sonuçta Şükrü Elekdağ'ın dediği oldu. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Avam Kamarası ve Lordlar Kamarası'na yazdığı açık bir mektupla, İngiltere'nin *Mavi Kitap* için Türkiye'den özür dilemesini istedi. Daha önce kamuoyunda tartışılan ve bu nedenle de bilinen bazı iddiaları içeren mektup, özetlemek gerekirse esas olarak şu altı teze dayanmaktadır:

1) Birinci Dünya Savaşı boyunca, İngiltere, yoğun bir propaganda faaliyeti yürütmüş ve bu faaliyetin ürünü olarak birçok *Mavi Kitap* yayımlamıştır. Bu kitaplarda yer alan iddialar gerçekleri ifade etmeyen, propaganda amacıyla hazırlanmış düzmece belgelere ve asılsız bilgilere dayanmaktadır.

2) Zaten Toynbee'nin kendisi de, Türkiye aleyhine yazılan *Mavi Kitap*'ın propaganda amacıyla hazırlandığını kabul etmiştir. Bu nedenle *Mavi Kitap* içindeki bilgiler yalana dayalı asılsız bilgilerdir.

3) Ermeniler konusunda yazılan *Mavi Kitap*'ta yer alan bilgilerin kaynakları belli değildir. Belli olanlar da Amerikan misyonerlerine ve Ermeni aktivistlere aittir ve bu kişilerin ifadele-

1 Bu makale nedeniyle Şükrü Elekdağ hakkımda hakaret davası açtı ve kazandı. Bu mahkeme kararı çerçevesinde, elinizdeki makaleden ilgili kişilerin yalan söylediklerine dair her türlü ibare çıkartılmıştır – T.A.

ri, Türklere karşı önyargılı olmaları nedeniyle objektif bilgi olarak kabul edilemez.

4) İngiltere, savaş sırasında Almanya'nın Belçika'da sivil halka yönelik katliam yaptığı yolunda da propaganda yapmıştır. Bu propagandalar da yalan ve uydurmalara dayanır.

5) Almanya aleyhine yapılan propagandaların bir parçası olarak İngiltere, Almanya aleyhine de bir *Mavi Kitap* yayımlamıştır. Bu *Mavi Kitap* da asılsız iddialarla doludur ve hiçbir biçimde gerçekleri yansıtmaz.

6) İngiltere bu asılsız iddialar nedeniyle Almanya'dan 2 Aralık 1925 tarihinde özür dilemiştir.

Bu mantık silsilesinin doğal sonucu olarak TBMM:

“Büyük Britanya Parlamentosu ve Hükümeti tarafından, kamuoyuna, ...Mavi Kitaplar külliyyatı çerçevesinde yayımlanan *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Uygulanan Muamele 1915-1916* adlı kitabın, I. Dünya Savaşı'nda “Wellington House”daki İngiliz Savaş Propaganda Bürosu tarafından hazırlanan bir propaganda malzemesi olduğunun ve söz konusu kitapta yer alan Osmanlı Ermenilerinin isyanı ile buna karşı Osmanlı Devleti'nin almış olduğu önlemlere ilişkin bilgilerin mesnetsiz ve güvenilir olmadığına açıklanmasını talep”

etmektedir.²

Benim bu yazıdaki iddiam şudur: Şükrü Elekdağ'ın ve CHP'nin başını çektiği girişim sonucunda yazılan bu mektupta ileri sürülen argümanların hiçbirisi doğru değildir. Ortada kelimenin gerçek anlamıyla bir skandal söz konusudur. Bir parlamentonun başına gelebilecek en tatsız olaylardan birisi ile karşı karşıyayız. Akla gelen soru şudur: Niçin ne başbakan ne de herhangi bir parti lideri veya milletvekili bu bilgilerin doğru olup olmadıklarını kontrol etmek ihtiyacını duymadılar? Tüm bu kurumlar, açık bir bilgisizlik örneği olarak da algılanabilecek böylesi bir durum içine düşmeyi nasıl becerebil-

2 Mektubun tam metni için bkz. http://www.tbmm.gov.tr/baskan/mektup_mavikitap_tbmm.htm

mişlerdir? Bunlar gerçekten cevap verilmesi gereken zor sorulardır.³

Altı noktada topladığım iddiaları tek tek ele almadan önce belirtmek isterim ki, bu altı noktadaki iddiaların asıl sahibi Justin McCarthy'dir. Mektupta dile getirilen görüşlerin çoğu McCarthy tarafından daha önce çeşitli makalelerde dile getirilmişlerdir. Hatta bazı paragraflar McCarthy'e ait yazılardan hiçbir değişikliğe dahi gerek görülmeden aynen alınmışlardır.⁴ Aşağıda altı nokta bağlamında örnekleriyle de göstereceğim gibi, Justin McCarthy, bilim dünyasında bu tür doğru olmayan bilgileri yayması ile tanınır. Eserlerinde sıradan, basit ideolojik propaganda ile objektif bilgi arasındaki sınır yok gibidir. Bu nedenle akademik dünyada fazla ciddiye alınmaz. TBMM'nin böyle bir skandala alet edilmesinin en önemli nedeni, Şükrü Elekdağ ve CHP'nin ısrarlarıyla, Justin McCarthy'nin maalesef büyük bir otorite olarak kabul edilmesidir. TBMM'nin böylesi bir kişinin peşine takılmış olması üzücüdür.

Şimdi 6 madde olarak özetlediğim bu iddiaları tek tek ele alalım:

-
- 3 Burada kendi adıma kişisel bir not düşmek isterim: TBMM'nin bir mektup yazarak İngiltere'den özür dilemesini isteyeceği haberleri basında yer almaya başlayınca, tanıdığım milletvekillerine, iktidar partisine yakınlığı ile bildiğim köşe yazarları başta olmak üzere gazetecilere, bu metinde ayrıntılı olarak ele aldığım görüşleri özet olarak aktardım ve olayın bir skandala doğru gitmekte olduğunu ve bunun mutlaka engellenmesi gerektiği uyarısında bulunmaya çalıştım. Daha sonra sadece Toynbee ve Mavi Kitap ile sınırlı bir yazı kaleme aldım: *Birgün*, 11 Mart 2005 ve *Agos*, 11 Mart 2005, sayı 467. Deniz Baykal, bu uyarılarıma adımı vermeden, CHP iftici grup toplantısında "... bazı aydınlarımızın, 'Mavi Kitap'a saldırmayın, pişman olursunuz' sözlerini de ibretle izliyoruz" cevabını verdi. (*Hürriyet*, 15 Mayıs 2005.) Sonuç gerçek anlamıyla üzücüdür.
 - 4 Burada amacım metin kıyaslaması yapmak değildir. Fakat okuyucunun TBMM mektubunda Justin McCarthy kalemini ve imzasını görmesi için şu kaynaklara başvurmasını öneririm: Justin McCarthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 21-39; Justin McCarthy, *British Propaganda and the Turks*, School Of Oriental And African Studies'de yapılan sunum, 19 Ocak 2001, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/english/articles/article1.html>

Genel olarak Mavi Kitaplar

İngiltere'nin savaş boyunca propaganda amacıyla birçok yayın yaptığı bilinen bir gerçektir. Bu sadece İngiltere'ye has bir uygulama değildir. Dünya Savaşı boyunca savaşan devletler birbirleri aleyhine bu tür propaganda yayınları yapmışlardır. Justin McCarthy ve Şükrü Elekdağ'ın savunduğu ve sonuçta Meclis'e de kabul ettirdikleri mantık şöyledir: "Eğer bir kitap propaganda amacıyla hazırlanmış ise içindeki bilgiler de doğru değildir."

Burada sorulması gereken soru, bir kitabın propaganda amacıyla yayımlanmış olması ile içindeki bilgilerin doğruluğunun ayrı ayrı şeyler olup olmadığıdır? Elekdağ'ın seveceği bir örnek verecek olursam: Ermeni birliklerinin 1992 Şubat ayında, Karabağ'daki Hocalı köyünde 600 Azeri'yi katlettikleri bir olgudur. Şimdi Azeriler bunu Ermenilere karşı bir propaganda malzemesi olarak kullanırlarsa bu bilgi yanlış sayılmalı mıdır? Bunu propaganda malzemesi olarak kullanan Azerilerin yalan söylediklerini iddia edebilir miyiz?⁵

Bilginin doğruluğu ile propaganda amacıyla kullanılması arasında bir fark vardır. Belki Türkiye'de propaganda amacıyla yalan da söylenilebileceğine inanıldığı için bu fark yok sayılmaktadır.

Oysa İngiltere'nin Mavi Kitapları için "yalan üzerine dayandıkları" iddiasını ileri sürmek oldukça zordur. Aksine propaganda amaçlı olduğu tartışma götürmez bu kitapları hazırlarken İngilizler titiz ve dikkatli davranmışlardır. Propagandanın gerçek ve doğru bilgi üzerine oturması ana hareket noktalarını oluşturmuştur. Bu, konu üzerinde çalışan akademisyenlerin üzerinde anlaştıkları bir noktadır.

Örneğin TBMM'nin mektubunda, İngiltere'nin savaş dönemi propaganda faaliyetlerinin asılsız bilgi üzerine dayandığını ispat etmek amacıyla başvurduğu kaynaklardan birisi olan, (Michael Sanders ve Philip M. Taylor, *British Propaganda during the*

5 Bu tür propaganda sayfalarına örnek teşkil etmesi itibarıyla bkz. www.khojaly.org; www.khojaly.org.az; www.khocaly.s5.com; www.khojaly.net

First World War 1914-1918) [Birinci Dünya Savaşı 1914-1918 Boyunca İngiliz Propagandası] adlı eserde, İngiliz propaganda-sının esas olarak “doğru bilgi” üzerine oturduğunun altı defa-larca çizilir.

Bazı örnekler: “Başlangıcından itibaren Wellington House’un (propaganda bürosunun ismi-T.A.) ana ilkesi, propagandanın doğru (hatasız) bilgiye... dayanması idi.” İngiltere’nin propa-gandaya yaklaşımı, “duygusal aşırı vurgulamalara kaçmayan açık gerçeklere dayanan bilgileri arayarak, genel olarak son de-rece dikkatli ve akademik bir metin sunmaktı”; “Wellington House’dan kendilerine gelen materyallerin dili akademik, yak-laşımı bilimseldi.”⁶ Kitap yazarları, İngilizlerin savaş propagan-dasının başarısını seçilen “duygusal görüş açıklama yerine [sa-dece] bilginin dağıtımı ve ölçülü argümanlar” a dayanma yön-temine bağlarlar.⁷

TBMM’nin mektubunda sözünü ettiği ve “asılsız ve mes-netsiz bilgilere dayandığını” iddia ettiği Viscount Bryce im-zalı Mavi Kitaplar için ise yazarlar şunu söyler: “Onun [Bry-ce Komisyonu’nun] gerçek tarihsel anlamı şu gerçekliğe daya-nıyordu ki, komisyon, kanıtların yanlış olduğunu gösterebile-ceği, dürüst olmayan (yalan) veya sahte rapor yayımlamadı.”⁸

Mavi Kitaplar’ın bilimsel değerleri konusunda, konumuz-la doğrudan ilgisi olmayan bir başka *Mavi Kitap* serisine de ği-nerek bazı ek bilgiler vermek istiyorum. İngiltere, Namibya’da Alman sömürgecilik idaresi aleyhine propaganda yapmak ama-cıyla üç ayrı *Mavi Kitap* yayımlamıştır.⁹ Bunlardan ilki 1916 yı-

6 Michael Sanders ve Philip Taylor, *British Propaganda During the First World War, 1914-1918*, Macmillan, Londra ve Basingstoke, 1982, s. 41, 142, 169.

7 *A.g.e.*, s 170.

8 *A.g.e.*, s. 144. “Its real historical significance lies in the fact that the Bryce Commission did not produce a dishonest or fraudulent report in the sense that it reached conclusion which the evidence had shown to be untrue.”

9 Bilgiler, 1918 yılında yayımlanmış *Mavi Kitap*’ın tıpkıbasımı olan esere yazı-lan önsözden alınmıştır. Jeremy Silvester, Jan-Bart Gewald, “Footsteps and Tears: An Introduction to the Construction and Context of the 1918 ‘Blue Bo-ok’”, *Words Cannot Be Found, German Colonial Rule in Namibia, An Annotated Reprint of the 1918 Blue Book* içinde, Koninklijke Brill, Leiden-Boston, 2003, s. xiii-xxxvii.

linda yayımlanmış olup, daha çok Alman sömürgecilik idaresinin, idari uygulamaları ve yargılamalarına ilişkindir.¹⁰ Diğer ikisi, 1904 Herero katliamına ilişkindir. Benim burada sözünü edeceğim, 1918 yılında yayımlanan, 47 görgü tanığının anlatımlarından oluşan *Mavi Kitap*'tır. Bugün bilim adamları için, 1904 olayları hakkındaki en önemli başucu kaynaklarından biri sayılan bu *Mavi Kitap*'ın hikâyesi ilginçtir. Çünkü 1926 yılında İngiltere bu kitabı piyasadan çekme ve var olan kopyalarını yakma kararı almıştır. Bu kararla Alman sömürgecilik idaresinin Namibya'daki yönetiminin şiddet ve katliamlarını açıkça gösteren birinci el bir kaynak imha edildi.

Mavi Kitap'ın imha edilme kararının alınmasında bölgedeki gelişmeler önemli rol oynadı. İngiltere, çoğu Alman olan beyaz toprak sahipleri ile uzlaşma arayışına girmek istiyordu. 1924 yılında, Namibya'da yerleşik Alman kolonisi, Güney Afrika başkentine görüşmeler için gittiğinde, kendilerine bir daha *Mavi Kitap*'ın referans olarak kullanılmayacağı ve piyasadan çekileceği sözü verildi. 1926'da ilk defa toplanan ırkçı Güney Batı Afrika Meclisi'nin ilk işi *Mavi Kitap*'ı imha çalışması başlatmak oldu. Böylece doğrudan katliamdan kurtulanların ifadelerine dayanan, 1904 soykırımının en önemli belgesi unutulmaya terk edilmiş oluyordu.

Bugün, Herero soykırımı konusunda çalışan bilim adamları açısından çok önemli bir başucu eseri sayılan bu *Mavi Kitap*'ın yeniden basımı yapılmıştır.¹¹ Eklenmesi gereken son bir not ise Almanya'nın, İngiliz *Mavi Kitap*'ına karşı hemen bir *Beyaz Kitap* yayımlamış olduğudur.¹² Bu *Beyaz Kitap*'ın en önemli iki

10 South Africa, Union of. *Papers relating to Certain Trials in German South West Africa*, HMSO, Londra, Ekim 1916.

11 Kitabın yeni basımı sonrasında, bu kitabın "savaş propagandası" olduğu ve ciddiye alınamayacağı itirazı yapanlar olmuştur: Lau Brigitte, "Uncertain Certainties: The Herero-German War of 1904", *Migabus*, no: 2, Nisan 1989. Bu itirazın bir eleştirisi için bkz. Tilmann Dederin, "The German-Herero War of 1904: Revisionisms of Genocide or Imaginary Historiography?", *Journal of Southern African Studies*, c. 19, no: 1, 1993.

12 Tahmin edileceği gibi, Alman *Beyaz Kitap*'ı sadece İngiliz iddialarına cevap vermekle sınırlı değildi ve İngilizlerin kendi sömürgelerinde yaptıkları katliamları da gündeme getiriyordu. Eklemeye gerek yok ki, aralarında

tezi şudur: a) Sadece yerlilerin görüşüne başvurulmuş ve beyazlar dinlenmemiştir b) Sadece Almanların işlediği suçlardan bahsedilmiş ama Hereroların yaptıklarına değinilmemiştir. Alman *Beyaz Kitap*'ı "yerliler yalan söylüyorlar" der.¹³

Sonuç olarak diyebiliriz ki, 1904 Herero soykırımı konusundaki bu önemli kaynağın imha edilmesinde, bölgede ırkçı bir iktidar kuran beyazlar önemli rol oynamışlar ve ırkçılık bu kaynağın imha edilmesinin ideolojik arkaplanını oluşturmuştur. Sadece bölge beyazlarının ırkçı düşünceleri ile Almanya'nın itirazları arasındaki paralellik değil; Alman otoritelerinin 1919'da yaptıkları itirazlar ile Şükrü Elekdağ ve arkadaşlarının yaptıkları itirazlar arasındaki ayniyet de oldukça dikkat çekicidir. Her üçü de, bizlerden eylemin kurbanlarının anlattıklarına inanmamızı istemektedirler.

Herero konusundaki *Mavi Kitap* örneğini vermemin aslında özel bir nedeni var. Çünkü TBMM mektubunda da sözü edilen ve "asılsız ve yalan" olduğu iddia edilen, Almanların Belçika'da yaptıkları cinayetleri konu alan Bryce imzalı *Mavi Kitap*'ın da akıbeti bundan farklı olmadı. 1926 yılıyla birlikte bu kitap da büyük ölçüde piyasadan çekildi. Nedeni de 1925 Locarno Antlaşması ile birlikte Almanya ile ilişkilerde yeni bir politik döneme girilmiş olmasıydı; yani neden, mektupta iddia edildiği gibi, içindeki bilgilerin yanlış olduğunun anlaşılması değildi. Aşağıda bu konuda daha ayrıntılı bilgi vereceğim.

Toynebee ve itirafları

TBMM mektubunun ikinci önemli tezi, Toynebee'nin, 1915'te Ermeniler üzerine yayınlanan *Mavi Kitap*'ın propaganda eseri olduğunu kabul ettiğidir. Bu mantığa göre, eğer Toynebee, eserin propaganda amacıyla kaleme alındığını söylüyorsa, içindeki bilgilerin de yanlış ve asılsız olduğunu kabul etmiş olmak-

belli farklar olmasına rağmen, sömürgelerdeki politikalar açısından İngiltere, Hollanda, Belçika, Fransa, Almanya vb. arasında ortak bir payda vardır. Bu politika zalimane, adaletsiz, insan haklarını ayaklar altına alan bir politikaydı.

13 Silvester, Gewald, s. 37.

tadır. TBMM mektubu bu noktada kelimenin gerçek anlamıyla baltayı taşa vurmaktadır. Çünkü Toynbee, kitabın propaganda amacı ile kaleme alındığını söyler ama içindeki bilgilerin doğruluğundan hiç şüphe etmez ve birçok eserinde bunu tekrar tekrar vurgular.

Toynbee, *Mavi Kitap*'ın propaganda eseri olduğunu iki ayrı eserinde söylemiştir. Birincisi, Meclis'in mektubunda da bahsedilen kitabıdır. "Majesteleri hükümeti tarafından, savaş propagandası olarak tam zamanında basılan ve dağıtılan, Türk hükümetinin Ermenilere yaptığı uygulamalara ilişkin tüm elde edilebilen belgeleri bir 'Mavi Kitap'ta toplamam amacıyla görevlendirildim."¹⁴ Diğeri ise daha ileri bir tarihte, 1967 yılında yazdığı, *Tanıdıklarım* kitabıdır. Bu kitapta, Toynbee şunları söyler: "o zamanlar Majesteleri hükümetinin hareketinin arkasında yatan politik dürtüden haberim yoktu ve inanıyorum ki Lord Bryce da benim kadar masumdur. Belki böyle olması daha iyi idi. Çünkü eğer farkına varsaydık, ne Lord Bryce ne de ben Majesteleri hükümetinin bize verdiği, tamamıyla iyi niyetle tamamladığımız görevi yerine getiremezdik."¹⁵

Toynbee, *Tanıdıklarım* kitabında, niçin Ermeni katliamlarını öne çıkaran bir propagandaya ağırlık verildiğinin nedenlerini de anlatır. Amaç, dünya (özellikle Amerikan) kamuoyunun dikkatini Rusların, Alman saldırıları karşısında Polonya'dan çekilirken, Yahudilere karşı işledikleri cinayetlerden başka yöne çekmektir. Çünkü bölgeyi işgal eden Almanlar fırsatı kaçıрма-

14 Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, Houghton Mifflin Company, Boston ve New York, 1923, s. 50. "I was being employed by His Majesty Government to compile all available document on the recent treatment of the Armenians by the Turkish Government in a 'Blue Book', which was duly published and distributed as warpropaganda."

15 Arnold J. Toynbee, *Acquaintances*, London Oxford University Press, New York, Toronto, 1967, s. 149. "At the time, I was unaware of the politics that lay behind the move of H. M. G.'s [His Majesty's Government], and I believe Lord Bryce was as innocent as I was. Perhaps this was fortunate, for, if our eyes had been opened, I hardly think that either Lord Bryce or I would have been able to do the job that H.M.G. had assigned to us in the complete good faith in which we did, in fact, carry it out."

mışlar, aralarında Amerikan Yahudilerinin de olduğu çok sayıda gazeteciyi bölgeye davet etmiş ve Rus vahşetini kendi gözle-ri ile görmelerini sağlamıştır.¹⁶ Bu nedenle özellikle Amerika'da çok güçlü olan Yahudi topluluğunun dikkatleri, Rusların cina-yetlerinden, Almanların Belçika'da işledikleri cinayetlere ve Al-manların desteği ile Osmanlıların Ermenilere yönelik işledikle-ri cinayetlerine kaydırılabilmeliydi.¹⁷

Fakat Şükrü Elekdağ'ın (daha doğrusu onun bu bilgileri al-dığı Justin McCarthy'nin) TBMM'den sakladığı bilgi, Toyn-bee'nin, *Mavi Kitap*'ın propaganda eseri olarak yayımlandığı-nı söylediği sözü edilen iki eseri başta olmak üzere, diğer bir-çok eserinde Ermenilere yönelik cinayetleri, hem de yapılanla-rı açıkça *soykırım* olarak tanımlayarak bahsetmeye devam edi-yor olmasıdır.

Örneğin TBMM'nin alıntı yaptığı *Western Question* (Batı So-runu) adlı eserinde, *Mavi Kitap*'tan bahsettiği aynı sayfada, "Batı'ya duydukları zannedilen sempatileri nedeniyle Türk-ler tarafından tehcir edilen ve katledilen Ermeniler"den bahse-der.¹⁸ Kitabın bir başka yerinde, "1915'te Ermenileri toptan im-ha etme çabası... Osmanlı İmparatorluğu'nu kontrolleri altın-da tutan birkaç düzine suçlunun idari eylemi yüz binlerce in-sanın ölümüne ve binlercesinin soyguncu ve katil olmasına yol açtı" der.¹⁹ Toynbee, kitabın birçok yerinde, sadece 1915 değil, 1894-6 ve 1908 katliamlarını da anlatır ve Ermenilerin Türkler tarafından katliama uğratıldığı bilgisini tekrar eder.²⁰ 1915'te

16 Toynbee, *Acquaintances*, s. 149-50.

17 Sanders ve Taylor, s. 178.

18 Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s. 50. "...Ottoman Arme-nians, who had been previously been deported and massacred by the Turks on account of their supposed sympath with the Allies."

19 *A.g.e.*, s. 265-6. "The attempt to exterminate the Armenians in 1915... hund-rends of thousands of people were done to death and thousands turned into robbers and murderers by the administrative action of a few dozen criminals in control of the Ottoman Empire."

20 Bazı örnekler için bkz. *a.g.e.*, s. 49. "The Armenians had got themselves mas-sacred by the Turks for helping the Allies without getting the Allies commit-ted in return to doing anything for them". Bunun gibi s. 140, 143, 2767, 280, 291, 342, 354.

yaşananları “korkunç cinayetler”²¹ veya “imha etme” eylemi olarak tanımlar ve bu cinayetlerin 1919 yılından sonra Kafkasya ve Çukurova’da da devam ettiğini söyler.²²

Tanıdıklarım adlı kitabında da, *Mavi Kitap*’ın propaganda eseri olarak yazıldığı satırların hemen akabinde yukarıdakine benzer değerlendirmeleri yapar Toynbee: “Ölüleri –ve sürgün edilenlerin binlercesi ölüyordu– hayata geri getirmek mümkün değildi, fakat biz en azından, barbarlıkların tekrar edilmesi ni engelleyerek, çok sayıda yakınıni kaybeden insanlar için bir şeylerin yapılabileceğini ümit ediyorduk (boş bir ümit).”²³ Ve yine aynı kitapta Toynbee, Ermenilere yapılanı açıkça *soykırım* olarak tanımlar. Niçin çok sayıda Türk arkadaşı olduğu sorusuna cevap verirken, “soykırım üzerine çalışmam beni, soykırım suçunu işleyen canilerin hemşerileriyle tanışacağım bir yola soktu” der ve devam eder, “Ermeni soykırımında caniler İttihat ve Terakki Komitesi’nin üyesi idiler.”²⁴

Toynbee’nin, kitabın propaganda amacıyla yazıldığını söylemesini aktarmayı ihmal etmeyen Elekdağ ve McCarthy nedense Toynbee’nin 1915’i soykırım olarak tanımladığını aktarmayı unuturlar. Hatta Toynbee’nin yine aynı kitapta yer alan, *Mavi Kitap* hakkındaki kanaatlerini dile getirdiği şu satırları da görmezlikten gelirler: “*Mavi Kitap* yayımlandıktan sonra, [kitabın] muhtevasını kafamdan atamadım. Sadece kurbanların çektikleri acılar ve canilerin yaptıkları değildi peşimi bırakmayan; soykırımın failleri olan canilerin yaptıklarının bir insan tarafın-

21 A.g.e., s. 191, “during the terrible atrocities...” [korkunç cinayetler sırasında...]

22 A.g.e., “Thus, the Turkish atrocities against the Armenians in the Caucasus and Cilicia after May 1919 had the same genesis as the war of extermination in other parts of Anatolia...” [Mayıs 1919 sonrasında Kafkasya ve Çukurova’da Ermenilere karşı Türk cinayetleri 1915 imhasındaki öze sahipti...]

23 Toynbee, *Acquaintances*, s. 149. “The dead –and the deportees had been dying in their thousands– could not be brought back to life, but we hoped (vain hope) that at least something might be done to ensure, for the survivors, that there should never be a repetition of the barbarities that had been the death of so many of their kinsmen.”

24 A.g.e., s. 240241. “The study of genocide set me moving along a road that led to my making friends with fellowcountryman of the criminals by whom the genocide had been committed... In the genocide of the Armenians the criminals had been members of the Committee of Union and Progress.”

dan yapılmasının nasıl mümkün olabileceği sorusu beni meşgul ediyordu.”²⁵

Burada bir soru akla geliyor: Niçin 500’ü aşkın üyesi olan bir parlamentoda bir milletvekili bile mektuba imza atmadan önce, Türkçesi de olan bu kitaba bakma ihtiyacı hissetmedi?

Toynbee daha sonra da birçok eserinde Ermenilere yapılanları açıkça soykırım olarak tanımlamaya devam etmiştir. Örneğin 1969 yılında yayımladığı *Experiences* (Tecrübeler) adlı eserinde, hem Abdülhamit döneminde işlenen cinayetleri hem de 1915’te Ermenileri imha etme eylemini hatırlayacak kadar yaşlı olduğunu söyledikten sonra, bu “soykırım [1915]... soğukkanlı hükümet eylemi tarafından yasaya uygunluk (*legality*) örtüsü altında gerçekleştirildi” der. Yine 1976 yılında yayımladığı *Mankind and Mother Earth* adlı eserinde, “Birinci Dünya Savaşı’nda Türkler Ermenilere karşı soykırım yaptılar; İkinci Dünya Savaşı’nda Almanlar Yahudilere karşı soykırım yaptılar” der.²⁶

Kabul etmek gerekiyor ki, *Mavi Kitap*’ın geçersizliğini yine Toynbee’nin şahitliğine dayanarak açıklamaya çalışan Justin McCarthy sadece kendisini değil, kendi otoritesine sığınan bir Meclis’i de çok utanılacak bir duruma sokmuştur.

***Mavi Kitap* raporları asılsız mı ve sahipleri bilinmiyor mu?**

Şükrü Elekdağ’ın ve Justin McCarthy’nin *Mavi Kitap* hakkında daha önce basında defalarca dile getirdikleri görüşler, TBMM mektubunda da aynen yer almıştır. Buna göre:

“Kısa bir süre önce İngiliz arşivlerinde bulunan *Mavi Kitap*’taki kod adlarının kimlere ait olduklarını gösteren bir Savaş Propa-

25 A.g.e., s. 240. “After the Blue Book had been published, I could not dismiss its contents from my mind. I was not only haunted by the victims’ sufferings and by the criminals’ deeds; I was exercised by the question how it could be possible for human beings to do what those perpetrators of genocide had done.”

26 Bu son iki alıntı ve Toynbee’nin Ermeni katliamları konusundaki tutumunu gösteren başka alıntılar için bkz. V. N. Dadrian, *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification*, Zoryan Institute, Toronto, 1999, s. 77-81.

ganda Bürosu belgesi, bu 150 kişiden, 59'unu misyonerlerin, 52'sini Ermeni aktivistlerin ve yedisini de isyancı Ermeni Taşnak liderlerin oluşturduğunu ortaya koymuştur. Geriye kalan 32 kod adına gelince, bunlar ya tamamen uydurma kişilere aittir, yahut da aynı kişinin başka bir kod adıyla tekrardan gösterilmesi sonucu Mavi Kitap'ta yer ayrılmıştır.”²⁷

Hatırlatmak gerekir ki, yukarıdaki ifadeler *Mavi Kitap* hakkında Şükrü Elekdağ'ın sürdürdüğü kampanyanın son merhalesidir. Daha önce, bu kitapta yer alan belgelerin kaynağının belli olmadığı, belgelerin asılsız ve yanlış olduğu yolunda iddialarda bulunuyordu Elekdağ. 2003 yılında, *Turkish Daily News* gazetesi-ne verdiği bir mülakatta: “Mavi Kitap, temelsiz ve sahte belgelere dayanarak hazırlanmıştır” diyordu.²⁸ 8 Mart 2005 tarihli *Milliyet* gazetesi Elekdağ'a dayanıp aynı iddiayı tekrar ederek, “[Mavi] kitabın savaş sırasındaki tüm İngiliz vahşet propaganda etkinlikleri gibi uydurma ve yarı uydurma veya tarafgir rapor ve algılamalar üzerine bina edilmiş bir aldatmaca olduğu(nu)” yazıyordu. Tüm Mart ve Nisan ayı boyunca basında bu doğrultuda bolca haber yer aldı.²⁹ Şimdi ise artık bu belgelerin kaynaklarının belli olduğu gerçeği kabul edilmiş gözüküyor. Sorun olarak gözükken, raporları veren kişilerin etnik kimlikleri. Ekleme gereği yok ki, yukarıdaki bilgiler de Justin McCarthy'nin yukarıda sözünü ettiğim makale ve konuşmalarından aynen alınmıştır.

Şimdi şu noktalara açıklık getirmek gerekiyor:

a) *Mavi Kitap*'ın içindeki belgelerin kaynağı nedir? Bugün Kew'daki Devlet Arşivleri Ofisi'nde (Public Record Office) tutu-

27 Mektup, sayfa 3, http://www.tbmm.gov.tr/baskan/mektup_mavikitap_tbmm.htm

28 Ayla Ganioglu'nun Elekdağ ile görüşmesi, *Turkish Daily News*, 27 Nisan 2003.

29 Bu haberlerin bir kısmı için bkz. <http://www.hyetert.com/anasayfa.asp>. *Mavi Kitap*'taki bilgilerin asılsız ve temelsiz olduğu, kaynaklarının belli olmadığı iddialarının yaygınlaşması üzerine, *Agos* gazetesi, *Mavi Kitap*'ın 2000 yılında tıpkıbasımını yapan Ara Sarafyan ile uzun bir görüşme yaptı (*Agos*, 11 Mart 2005, sayı 467). BBC Türkçe servisi tarafından yapılan benzeri bir görüşme için bkz. http://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2005/03/050310_blue_book_interviews.shtml

lan Toynbee Notları (Toynbee Papers) *Mavi Kitap*'ın nasıl derlendiğine dair bilgilerle doludur.³⁰ Bu notlar arasında Arnold Toynbee'nin yaptığı bu derlemenin orijinal kopyası, Toynbee'nin aracılardan ya da bizzat kaynaklardan bilgi istemek için yaptığı günlük yazışmalar ve başvurduğu gazete kupürleriyle broşürlerin bir dökümü de yer alır. Toynbee Notları, her bir kaydın kaynağını ve nihai yayına dahil edilme kriterlerini de açıklar.

Toynbee'nin kullandığı belgelerin çoğunluğu Amerikan belgeleridir. Raporların büyük bir kısmı Amerikan Dışişleri Bakanlığı'ndan geldiği için bu tür raporlar Washington D.C.'deki Ulusal Arşivler'de (National Archives) halen bulunabilir. Örneğin Kayıt Grubu (Record Group) 59, Amerikan Dışişleri Bakanlığı Genel Arşivi, Türkiye'nin İç Meseleleri 1910-1929, Ulusal Arşivler (General Records of the Department of State, Internal Affairs of Turkey 1910-1929, National Archives), Washington D.C.; Henry Morgenthau'nun Notları, Kongre Kütüphanesi (Papers of Henry Morgenthau Sr., Library of Congress). Her iki koleksiyon da mikrofilme aktarılmıştır ve halihazırda araştırmacıların kullanımına açıktır. Ayrıca bu belgeler gene, Amerika'nın Yabancı Misyonları İdare Heyeti (American Board of Commissioners for Foreign Missions-ABCFM) arşivlerinde mevcuttur. Sözü edilen arşivler Washinton D.C.'deki Ulusal Arşivler (National Archives) ve Houghton Kütüphanesi'ndeki (Cambridge, Mass.) arşivlerdir.³¹

Bu raporlar arasında, doğrudan Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na ait olan belge sayısı 41'dir. Bu 41 raporun 15 tanesi Amerikalı konsoloslar, 10 tanesi Amerikalı misyonerler, 8 tanesi de diğer ülke vatandaşları (ki bunların 4'ü Alman'dır) tarafından kaleme alınmıştır. Başka bir sayım esasına göre, 150 belgenin 102'si "tarafsız veya savaşa taraf olmuş ülkelerin vatandaşları" tarafından verilmiştir. Geriye kalan belgeler, sürgünden kurtu-

30 F.O. 96/205-11 (Toynbee Notları, altı kutu), *Public Record Office*, Kew.

31 *Mavi Kitap* hakkındaki tüm bu ve aşağıda verilecek bilgiler, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Documents presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce*, (Arnold Toynbee ile birlikte), (ed. ve önsözü) Ara Sarafian [sansürlü baskı] (Gomidas, Princeton NJ, 2000) adlı esere Ara Sarafyan tarafından yazılan önsözden derlenerek alınmıştır.

lan şahitlerin ifadelerine dayanmaktadır. Toynbee esere yazdığı önsözde, sahiplerinin isimlerini tespit edemediği belge sayısını toplam 22 olarak verir. Ara Sarafyan bu isimlerin çoğunu tespit etmiş ve yeni basımında tek tek belirtmiştir.

Özetle, TBMM mektubunda yer alan Justin McCarthy'e ait rakamlar yanlıştır. Onun, "raporda yazıları kullanılan misyonerlerin çok az kısmının adları bilinmektedir"³² yolundaki bilgisi tamamıyla hayal ürünüdür. Ayrıca TBMM mektubunda, McCarthy'e dayanarak, hayatta kalan Ermenilerin "Ermeni aktivisti" olarak tasnif edilmesi tek kelime ile ayıp sayılmalıdır. Bunun gibi mektupta yer alan, belgelerdeki "32 kod adın(ın)... tamamen uydurma kişilere ait" olduğu bilgisi de doğru değildir. Bir devletin parlamentosuna ait resmi bir mektupta bu denli fahiş hataların yapılmış olması anlaşılabilir bir durum değildir. Ayrıca belgelerin misyoner veya Ermeni kökenli kişilere ait olduğu için asılsız ve güvenilmez sayılması gerektiği iddiası, ırkçılığa açık kapı bırakan tehlikeli bir iddiadır. TBMM bu iddia ile Türklere ilişkin Avrupa'da var olduğunu söylediği ve şikâyet ettiği bakışı bu sefer kendisi misyonerler ve Ermeniler için tekrar etmektedir.

b) Mektupta yer alan, "kısa bir süre önce İngiliz arşivlerinden bulunan *Mavi Kitap*'taki kod adlarının kimlere ait olduklarını gösteren bir savaş propaganda bürosu belgesi" ifadesi çok önemlidir. Bu iddia aslında yine Justin McCarthy'e aittir. Bu iddiaya göre, *Mavi Kitap*'ta yer alan kişi ve yer bilgileri, yukarıdaki cümlelerin gerçek sahibi olan Justin McCarthy tarafından keşfedilinceye kadar bilinmiyordu. "Yıllar önce Public Record Office'de [arşivde] Dışişleri Bakanlığı bünyesinde özel sirkülasyon amacıyla basılmış ufak bir broşür buldum. Broşür kitaba katkıda bulunan tüm yazarların ismini kapsıyordu."³³ McCarthy'e göre, "diğer propaganda kayıtları yok edilirken bu belgelere el sürülmemişti. Şans eseri bu belgeler konuyla ilgisi olmayan dokümanlar arasında bulundu."³⁴

32 McCarthy, *I. Dünya Savaşında İngiliz Propagandası...*, s. 33-34.

33 McCarthy, *British Propaganda and the Turks, a.g.e.*, bkz. dipnot 3.

34 McCarthy, *I. Dünya Savaşında İngiliz Propagandası...*, s. 32.

Anlaşılan Justin McCarthy, bu derin keşfi konusunda Şükrü Elekdağ'ı da ikna etmiş. Daha 2003 yılında *Turkish Daily News* gazetesi ile yaptığı bir görüşmede bakan Elekdağ neler söylüyor: "Amerikan tarihçi Justin McCarthy, bir süre önce İngiliz arşivlerinde inanılmaz bir belge buldu... Savaş bitince İngiliz Hükümeti [savaş propagandası ile ilgili – T.A.] tüm belgeleri yaktı ve imha etti. Fakat, kimsenin ulaşamayacağı bir arşiv kutusunda unutulmuş ve McCarthy tarafından bulunan belge kurtuldu."³⁵ İnanması belki zor ama TBMM'nin mektubuna da büyük bir hakikat olarak dahil edilen McCarthy'e ait bu bilgiler gene tamamıyla hayal mahsulüdür ve tamamıyla yanlış bilgilerdir.

Justin McCarthy'nin sözünü ettiği broşür, *Mavi Kitap*'a ek olarak yapılan başka bir yayındır ve *Key to Names of Persons and Places Witheld from Publication in the Original Edition of "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16"* ["Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda Karşılaştığı Muameleler, 1915-16"nın Orijinal Baskısından Çıkarılan Şahıs ve Yer İsimlerinin Listesi] başlığını taşır. Bu ek broşür 1916 yılında ayrı bir kitap olarak basılmıştır ve Atlantik'in her iki yakasında da dağıtımı yapılmıştır. McCarthy bundan habersiz görülüyor. Ayrıca Amerikan Ulusal Arşivleri'nde (National Archives), Kayıt Grubu (Record Group) 59 başta olmak üzere çeşitli arşivlerde bu broşürün çeşitli kopyaları mevcuttur.³⁶ Record Group 59 serisi, mikrofilm olarak da ana Amerikan üniversitelerinde (Michigan, UCLA, Columbia vb.) mevcuttur.

Kısacası *Mavi Kitap*'ın, 1916 yılındaki ilk yayımında yer verilmeyen kişi ve bölge isimlerini içeren bu broşür isteyen her-

35 Ayla Ganioglu'nun Elekdağ ile görüşmesi, *Turkish Daily News*, 27 Nisan 2003. "American historian professor Justin McCarthy found an incredible document in British archives a short while ago... When the war ended the British government had all documents burned and destroyed. However, the document found by McCarthy survived and was left in an archive box where nobody got hold of it."

36 Bazı örnekler: Amerikan Dışişleri Bakanlığı Genel Arşivi, Türkiye'nin İç Me-seleleri 1910-1929, Ulusal Arşivler (General Records of the Department of State, Internal Affairs of Turkey 1910-1929, National Archives), Washington D.C. Aktaran Sarafyan, a.g.e., önsöz, s. x, 13 no'lu dipnot.

kesin kolayca elde edebileceği bir biçimde değişik arşiv ve kütüphanelerde mevcuttu. Üstelik ileriki yıllarda bu broşürdeki bilgiler, *Mavi Kitap*'ın yeni baskılarına dahil edilmiştir. 1988 yılında Beyrut'ta G. Doniguan ve Oğulları tarafından yapılan baskı buna bir örnek olarak verilebilir.³⁷

Özetle, bu broşür hakkındaki bilginin “yakın zamanda” ve de McCarthy tarafından keşfedildiği tamamıyla McCarthy'nin hayal dünyasının ürünüdür. Ek kitap piyasada, kütüphanelerde ve arşivlerde onlarca yıldır mevcuttu. İsteyen istediği gibi bulabilirdi bunları. Onun, “İngiliz vatandaşlar bu haber kaynaklarının gerçekliği hakkında hiçbir bilgi edinememişlerdi”³⁸ sözleri sıradan, basit, son derece hafif bir propaganda sözcüğü olmak dışında bir anlam ifade etmemektedir.

Almanya'nın Belçika'daki cinayetleri asılsız ve yalan mıdır?

TBMM mektubunun belki de en merkezî tezi Almanlar hakkında, Birinci Dünya Savaşı sırasında Belçika'da işledikleri cinayetler konusunda İngilizlerce yapılan propagandanın asılsız olduğu iddiasıdır. Diyebiliriz ki, İngiltere'nin özür dilemesi esas olarak bu teze dayandırılmıştır. Mektupta şöyle denmektedir:

“Wellington House, müttefik devletlerin ve Amerikan halkının savaşa desteğini ve özellikle Amerika'nın savaşa katılmasını sağlamak amacıyla, Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu aleyhine bir kamuoyu dezenformasyon kampanyasını planlamış ve uygulamıştır. Wellington House bu amaçla biri ‘Alman Vahşeti’ diğeri de ‘Türk Vahşeti’ hakkında iki önemli rapor hazırlamıştır... 2 Aralık 1925'te Lordlar Kamarası'nda bir konuşma yapan Dışişleri Bakanı Sir Austin Chamberlain, Viscount Bryce'in ‘Alman Vahşeti’ adlı raporunun asılsız bir savaş propagandasından ibaret olduğunu açıklamıştır. Ancak, aynı şe-

37 A.g.e.

38 McCarthy, *I. Dünya Savaşında...*, s. 34.

kilde asılsız propaganda malzemesinden başka bir şey olmayan Mavi Kitap hakkında böyle bir açıklama yapılmamıştır.”³⁹

Buradaki iddialar, beşinci noktada ele alacağım Bryce Raporu’nun sahte olduğu ve 6. noktada ele alacağım, İngiltere’nin Almanya’dan özür dilediği iddiası ile birlikte yine Justin McCarthy’e aittir ve onun tarafından daha önce defalarca dile getirilmiştir. “İngilizler eğer Almanlar hakkında yalan söylemişlerse, Türkler hakkında da yalan söylemişlerdir. Almanlardan özür dilediklerine göre Türklerden de özür dilenmesi gerekir” biçiminde özetlenebilecek olan bu iddiaları, kayda geçmek açısından McCarthy’nin sözleriyle tekrar etmekte fayda vardır: “Eğer Alman raporunda yalan söylemişler ise Türkler için yazdıklarında yalan söylemedikleri ne derece mümkündür... İngiliz propagandasını hazırlayanlar Almanlara ne yaptılarsa Türklerle de aynısını uygulamışlardır, ancak bugün bu kimsenin dikkatini çekmemektedir. Almanlara karşı yapılan propaganda sonradan kınanmıştır, ancak Türklere atılan çamur bugün hâlâ sürmektedir...”⁴⁰ McCarthy, “Türklere karşı yapılan propaganda asla... yalanlanmadı”;⁴¹ “Türklere karşı yapılan hak-sızlık kimseyi ilgilendirmiyor” iddiasını çünkü “onlar sadece Türk” gerekçesiyle izah eder.⁴² Önerisi ise açıktır: “Osmanlı Ermenileri için yazılan Bryce Raporu, Almanlar için yazılan Bryce Raporu’nun bulunduğu çöp kutusuna atılmalıdır.”⁴³

Yine üzülerek tekrar etmek zorundayım ki, yukarıda McCarthy tarafından ileri sürülen bu iddiaların hepsi yanlıştır ve hiçbirisi gerçekliğe denk düşmez. Bir ülke parlamentosunun, yanlış oldukları çok küçük bir araştırma ile anlaşılabilen bilgileri mektubuna dahil etmesi üzücü bir durumdur.

39 Mektup, s. 1, http://www.tbmm.gov.tr/baskan/mektup_mavikitap_tbmm.htm

40 McCarthy, *I. Dünya Savaşında...*, s. 34.

41 McCarthy, *I. Dünya Savaşında...*, s. 32.

42 McCarthy, *British Propaganda and the Turks*, dipnot 3. “If one reads the basic books on the British Propaganda Ministry, and there are quite a few books on the subject, they never discuss the campaign against the Turks, only the Germans. I believe the reason that no one has researched the topic and uncovered the lies told of the Turks is that no one cared. They were just Turks.”

43 McCarthy, *I. Dünya Savaşında İngiliz Propagandası...*, s. 37.

Burada cevap verilmesi gereken üç önemli soru vardır. Birincisi, gerçekten Almanlar 1914-1915 yıllarında Belçika ve Fransa'da iddia edildiği gibi cinayet işlemişler midir? İkincisi, Alman vahşeti doğru ise Elekdağ ve McCarthy (bu listeye Sela-hi Sonyel⁴⁴ ve Andrew Mango'yu⁴⁵ da eklemek gerekecek) böyle bariz bir hataya nasıl düşmüşlerdir? Üçüncüsü, Bryce Raporu gerçekten asılsız ve mesnetsiz iddialarla mı doludur?⁴⁶

Birinci sorunun cevabı basittir: Almanlar 1914 Ağustos ayından itibaren Belçika ve Fransa'da açık vahşet sergilemişlerdir. Bu konuda en kapsamlı ve ciddi çalışma John Horne ve Alan Kramer tarafından yapılmıştır.⁴⁷ Alman, Fransız, İngiliz ve Belçika arşivlerinde yıllarca süren bu çalışmanın sonuçlarına göre, sadece 1914 Ağustos sonrası ilk ayları kapsayan bir dönemde Almanlar sivil halka yönelik toplam 512 ana vahşet eylemi yapmışlardır. Bu eylemlerde, doğrudan savaşıla ilgisi olmayan ve kasıtlı olarak öldürülen Belçikalı ve Fransız sivillerinin sayısı 6.427'dir. Ayrıca binlerce (muhafazakâr bir rakamla 20.000 civarında) bina kasıtlı olarak yakılmış, yıkılmış, sayılarının tespiti imkânsız olacak boyutlarda kadının ırzına geçilmiş, insanlar muharebe sırasında kalkan olarak kullanılmış, on binlerce insan (25.000 civarında) sürgüne tâbi tutulmuş ve Almanya içlerine sürülerek 31 değişik toplama kampına dağıtılmışlardır.⁴⁸

Aşağıda ele alacağım gibi, Almanya aleyhine hazırlanan *Mavi Kitap* olarak bilinen Bryce Raporu'na tereddütle bakan bir-

44 Salahi R. Sonyel'in Almanlar hakkındaki suçlamaların propaganda mahsulü olduğunu yazdığı yazılara bir örnek teşkil etmesi itibarıyla bkz. "The Negative Factor In Turco-Armenian Relations", *Perceptions, Journal Of International Affairs*, Haziran-Ağustos 1999, c. IV, no: 2 (<http://www.tallarmeniantale.com/blue-book.htm>); Salahi R. Sonyel, "The Great War and the Tragedy of Anatolia: Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers, War-time disinformation and The Blue Book", <http://www.tallarmeniantale.com/blue-book.htm#brit>

45 Andrew Mango da verdiği çeşitli mülakatlarda, Almanlar hakkında ileri sürülen suçlamaların asılsız propaganda eseri olduğunu tekrar etmiştir. ("İngiltere Bryce Raporu Nedeniyle Özür Diledi mi?" bölümüne bkz.)

46 Üçüncü soruya cevap ayrıca ele alınacaktır.

47 John Horne ve Alan Kramer, *German Atrocities, 1914: A History of Denial*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 2001.

48 *A.g.e.*, s. 71-77.

çok araştırmacı bile, Almanların Belçika’da işlediği terör ve cinayetlerin çok açık bir gerçeklik olduğunu belirtirler. Sayılarını “binlerle” ifade ettikleri Almanların “terör” ve “cinayetlerinin”, askerlerin “aşırılıkları” sonucu değil, aksine yukarıdan empoze edilen “yüksek politika”nın ürünü olduğunun altını özellikle çizerler.⁴⁹

Eldeki bilgiler bu denli açık olduğu halde, Elekdağ ve ekibi niçin Almanlar aleyhindeki iddiaların yalan ve asılsız olduğu iddiasını ileri sürmektedirler? Bu yazarları bu denli emin konuşturan nedir? Nedeni basittir: İngilizlerin Almanya aleyhine asılsız ve mesnetsiz, sadece propaganda amacıyla itiraflarda bulunduğu yerleşik bir kanı olarak 1980’li yıllara kadar varlığını sürdürmüştür. Elekdağ, McCarthy ve diğerleri, bilgilerini bu genelgeçer efsaneye ve efsanelerin yer aldığı eski kaynaklara dayandırmış gözüküyorlar. Görülen o ki, başta McCarthy olmak üzere Sonyel ve Mango, 1980’li yılların ortasından itibaren yapılan çalışmalardan, akademik dünyada konuyla ilgilenenlerin bildiği sıradan bilgilerden habersizdirler.⁵⁰

Almanların, Belçika ve Fransa’da işledikleri cinayetlerin “uydurma ve yalan” olduğu konusunda bir kanaatin niçin ve nasıl yerleşmiş olduğu ayrı bir tartışma konusudur. Konum dışı olmakla birlikte bunda üç önemli faktörün önemli rol oynadığını söyleyebilirim. Birincisi, Türkiye’deki bugünkü tepkileri anlamak açısından da önemli olduğunu düşündüğüm, Almanya’ya, tüm bir 1920’li ve 30’lu yıllar boyunca egemen olan havadır. Almanya’da, Batılı güçlerin, savaş suçları nedeniyle kendilerine iftira ettikleri yolunda güçlü bir inanç mevcuttu. “Alman

49 Bu çalışmalardan bazıları için bkz. Trevor Wilson, “Lord Bryce’s Investigation into Alleged German Atrocities in Belgium, 1914-5”, *Journal of Contemporary History*, SAGE, Londra ve Beverly Hills, c. 14, 1979, s. 380; James Morgen Read, *Atrocity Propaganda 1914-1919*, New Haven, 1941, s. 82-3.

50 Örneğin Sonyel, “The Great War and the Tragedy of Anatolia...” adlı makalesinde Birinci Dünya Savaşı’ndaki, Almanya’ya yönelik propagandaların uydurma ve sahte olduğu bilgisini iki kaynağa dayandırarak verir. Arthur Ponsonby, *Falsehood in Wart-Time* (E.P. Dutton&Co., New York, 1928) ve James Morgen Read, a.g.e. (yayın yılı 1941). Read’in, İngiliz propagandasını kuşkuyla karşılayan sözlerini aktaran Sonyel’in, onun Alman vahşeti konusunda söylediklerini aktarmaması ilginçtir.

Vahşeti” propagandası ve özellikle de Versay Antlaşması’yla Almanya’nın onuru ile oynanmış olduğuna inanılıyordu. “Yaralanmış Alman onuru”nun düzeltilmesi Alman milliyetçilerinin ve ordunun merkezî propaganda konularının başında geliyordu. Almanlara yönelik dışarıdan yürütülen bu kampanyalara son vermek için, resmî devlet arşivlerinin açılarak, tarih üzerine resmî çalışmaların yapılması gerektiği savunuluyordu.⁵¹

Almanya’da milliyetçi ve sağ çevreler sadece, işgal sırasında herhangi bir suç işlenmemiş olduğunu iddia etmekle yetinmiyorlardı; Belçika ve Fransız sivillerinin, silahlı direniş örgütlediklerini ve Alman askerlerine karşı organize ayaklanma yaptıklarını da savunuyorlardı. Bu iddiaya göre, Belçika’da Almanlara karşı ciddi bir “halk savaşı”, ciddi bir ayaklanma söz konusuydu. “Belçika sivil halkı (kadın ve çocuklar dahil olmak üzere) silahlı direnişe katılmışlardı.” Belçika halk direnişi uluslararası hukukun ihlal edilmesiydi ve Alman tepkisi askerî gerekçelere dayanan meşru bir tepkiydi. Bu propagandaların sonucunda, Belçikalıların Alman ordusuna karşı halk savaşı yürüttüğü, Alman ordusunun meşru hakkını kullanarak bu ayaklanmayı bastırmaya çalıştığı, fakat bunun Almanya’nın düşmanlarıncı Alman canavarlığı propagandasına çevrildiği Almanya’da egemen kanaat haline gelmişti.⁵²

Hitler, *Mein Kampf* [Kavgam] adlı eserinde savaş sırasındaki İngiliz propagandasına özel bir bölüm ayırmış ve Almanya’ya yönelik “canilik propagandası”nı, Almanya’ya karşı kazanılmış mükemmel bir İngiliz zaferi olarak sunmuştu.⁵³ Naziler 1933’te

51 Almanya’da konuya ilişkin 1920’lerde esen hava ile bugünlerde Türkiye’ye egemen olan hava arasındaki benzerlik gerçekten şaşırtıcı boyutlardadır. Fakat ilginç olan, o dönem Almanya’da yükselen bu milliyetçi dalgaya karşı çıkmaya çalışan partinin Alman sosyal demokratları olmasıdır. Türkiye’de ise tam aksine CHP bu milliyetçi dalgaının başını çekiyor gözüküyor. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Horne ve Kramer, s. 366-418.

52 Bu genel kanaati gösteren önemli belgelerden birisi, “savaş suçlarını” soruşturarak, Alman Parlamentosu’na bağlı bir komisyonun 1927 yılında yayımladığı raporlardır. Bu raporlardan birisi de “Belçika Halk Savaşı” konusuna ayrılmıştı. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ulrich Heinemann, *Die Verdrängte Niederlage*, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1983, s. 192-204.

53 Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Zentralverlag der NSDAP, Münih, 1940, s. 193-205.

iş başına geldiklerinde ise Almanya aleyhindeki bu kampanyanın gerçek sahipleri bulundu: Yahudiler. Nazilere göre, Almanya aleyhine sistemli bir biçimde Birinci Dünya Savaşı sırasında vahşet yaptığı propagandasını yayanlar dünya Yahudileri idi.⁵⁴

Almanlar aleyhindeki propagandanın tamamen uydurma olduğu yolunda bir inancın yerleşmesinin ikinci nedeni, özellikle İngiltere’de yükselen ve kısa sürede Avrupa ve Amerika’yı da içine alan savaş karşıtı akımdı. Bu akım, savaştan nefret ediyor ve savaşı haklı göstermek için söylenen her şeye yalan olarak bakmayı tercih ediyordu. Bu nedenle, Alman propagandasının, İngiltere tarafından hem savaşı haklı çıkarmak hem de İngiltere’nin kendi işlediği suçların üstünü örtmek amacıyla pompalandığına inanıldı. Dolayısıyla da Almanlar aleyhine yapılan propagandaya kuşku ile bakılmaya başlandı ve yalan olduğuna inanıldı. “Alman cinayetleri Alman şiddetinin değil, müttefik güçlerin propagandasının ürünüdür” deniliyordu.⁵⁵

Özetle, Alman milliyetçileri ve özellikle Nazileri ile Batı’nın savaş karşıtı liberalleri arasında ilginç bir koalisyon oluştu. Goebbels bu durumdan son derece memnun 1940’ta günlüğüne, Nazilerin vahşilik yaptıkları yolundaki her suçlamayı “propagandadır” diyerek kolayca geri çevirebildiklerini yazıyordu.⁵⁶ Sonuçta Almanlar aleyhindeki propagandanın yalana dayandığı efsanesi 1980’lere kadar büyük ölçüde sorgulanmadan kabul edilir oldu. Justin McCarthy, Şükrü Elekdağ ve Selahi Sonyel üçlüsünün sürekli alıntı yaptıkları İngiliz liberali Arthur Ponsonby’nin 1928’de yayımladığı *Falsehood in War-Time* (Savaş Zamanı Yalanı) adlı kitabı bu alanda bir klasik sayıldı. İçinde yazılanların yanlış olabileceğinden hiç kuşku duyulmadı.

Üçüncü neden olarak belki Yahudi Soykırımı’nın dolaylı etkisi sayılabilir. Yahudilere yönelik katliamın boyutu, Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki cinayetleri öylesine gölgede bırak-

54 Viktor Klempere, *LTI. Notizbuch eines Philologen*, [1957] 16. baskı, Leipzig, 1996, s. 44, 27 Mart 1933 tarihli günlükten aktaran Horne ve Kramer, s. 401.

55 Horne ve Kramer, s. 367; daha ayrıntılı bilgi için s. 367-375.

56 Horne ve Kramer, s. 402.

tı ki, bu cinayetler unutuldu gitti. Başta Almanya olmak üzere hiçbir yerde bu konuda konuşulmaz oldu.

Artırılabilir başka nedenlere de bağlı olarak, Birinci Dünya Savaşı'nda Almanlara karşı asılsız propaganda yapıldığı bir mitoloji olarak yerleşti.⁵⁷ Bu kanaatin yanlış olabileceğine yönelik ilk kuşku Alman ve Belçika tarihçilerinin ortak çalışması ile 1950'lerde ortaya çıkmıştı. Bunu 80'li yılların ortasından itibaren bir dizi başka yayın takip etti.⁵⁸ 2000'li yılların başlarından itibaren konu artık akademik dünya için bilindir hale gelmişti.⁵⁹

Özetle, konu hakkında 1980'lerden bu yana yapılan çalışmalardan habersiz, Almanlar aleyhine ileri sürülen iddiaların yalan ve asılsız olduğunu iddia ederek Elekdağ ve McCarthy TBMM'yi son derece zor bir duruma sokmuşlardır. Cevap verilmesi gereken soru şu: İngiltere Parlamentosu, eğer TBMM'ye, 1914'te Belçika ve Fransa'nın işgali sırasında yaşananlar konusunda bilgisiz olduğunu hatırlatırsa TBMM buna nasıl cevap verecektir?

Almanya aleyhine yayımlanan Bryce Raporu sahte ve asılsız belgelere mi dayanır?

TBMM mektubu, yukarıda yaptığım uzun alıntı dışında iki ayrı yerde daha, Bryce Raporu'nun sahte ve asılsız olduğu iddiasını tekrar eder:

-
- 57 John Horne, "German Atrocities, 1914 Fact, Fantasy or Fabrication?", *History Today*, c. 52, no. 4, Londra, Nisan 2002 içinde. Bu makalede efsanenin nasıl oluştuğunun kısa bir özetini bulmak mümkündür.
- 58 Horne ve Kramer, *German Atrocities*, s. 3. 1980'li yıllardan sonra yapılan çalışmaların bir listesi için s. 452, dipnot 5-11'de verilen bilgilere bakılabilir.
- 59 1914'te nelerin yaşandığının artık biliniyor olması, efsanelerin etkisinin tümüyle ortadan kalktığı biçiminde yorumlanmamalıdır. Stewart Halsey Ross, *Propaganda for War How the United States Was Conditioned to Fight the Great War of 1914-1918* (Mc Farland&Company, Inc. Publishers, Jefferson, North Carolina ve Londra 1996) adlı kitabı buna bir örnek olarak verilebilir. Yazar, bugün araştırmacılar tarafından kullanılan Alman askerlerine ait hatıra defterlerinin orijinal olduklarına dahi inanmak istememekte ve Almanya'nın 1915 Mayıs'ında yayımladığı *Beyaz Kitap*'taki tezleri tekrar etmektedir (s. 51, 55). Askerlerin hatıra defterleri konusunda yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz. Horne ve Kramer, "German 'atrocities' and Franco-German Opinion, 1914: The Evidence of German Soldiers' Diaries", *The Journal of Modern History*, 66, Mart 1994, s. 1-33.

“...Bryce’in imzasını taşıyan ve İngiltere tarafından resmen asılsızlığı açıklanmış olan ‘Alman Vahşeti’ raporunun...” (s. 3)
“Büyük Britanya Hükümeti, Bryce’in uydurma ‘Alman Vahşeti’ raporu için yaptığı şekilde...” (s. 4)

Burada akla gelen soru şudur: Almanların işledikleri cinayetler doğru olsa bile, Bryce Raporu, mektupta iddia edildiği gibi “asılsız” ve “uydurma” olamaz mı? Bilmek gerekiyor ki, Bryce Raporu, aslında Almanya’nın Belçika ve Fransızlara yönelik gündeme getirdiği suç ve cinayetleri sergilemek amacıyla, daha önce Belçika ve Fransız hükümetlerince yayımlanan çok sayıda broşürden sonra gündeme getirilmiştir. Bu raporların İngiliz basınında büyük etki yapması üzerine İngilizler kendi komisyonlarını kurarak ayrı bir rapor yayımlama kararı alırlar. Çalışmalarına başlayan komisyon esas olarak Fransız ve Belçika komisyonlarının kullandıkları malzemeleri kullanır ve ayrıca İngiltere’de bulunan Belçikalı muhacirlerden 1.200’ünün ifadesine başvurur.⁶⁰

Tüm bu çalışmalar boyunca Fransız, Belçika ve İngiliz komisyonları arasında sıkı bir işbirliği vardır. Bu komisyonlar, “sivil muhacirlerden, müttefik ve Alman askerlerden alınan karşılaştırılabilir belgelerle” çalışmışlardır.⁶¹ Bu bilgilerin önemli şuradadır ki, ortada Justin McCarthy’nin iddia ettiği gibi, “bilinmez ve sahte kaynak”larla⁶² hazırlanmış bir broşür söz konusu değildir.

Rapor 1915 Mayıs’ında yayımlanır.⁶³ Bu yayın tarihi, TBMM mektubunda da yer alan, 6. nokta olarak belirttiğim, Elekdağ,

60 Daha sonra bu ifadelerden 500 kadarı ek broşürde yayımlandı. Bkz. Read, *Atrocity Propaganda*, s. 204.

61 Belçika ve Fransız raporları için bkz. Horne ve Kramer, s. 229-230; Belçika ve İngilizlerin koordinasyon içinde çalışmaları için bkz. *a.g.e.*, s. 231.

62 <http://www.ermenisorunu.gen.tr/english/articles/article1.html>

63 *Bryce Report* olarak bilinen rapor biri ek olmak üzere iki ayrı yayından oluşur: *Report of the Committee on Alleged German Outrages appointed by His Britannic Majesty’s Government and presided over by the Right Hon. Viscount Bryce*, O.M. Cd. 7894 (Londra, 1915) ve *Appendix: Evidence and Documents laid before the Committee on Alleged German Outrages*, Cd. 7895 (Londra, 1915) Bryce Raporu’nun tam metni için bkz. http://www.gwpda.org/wwi-www/BryceReport/bryce_r.html

McCarthy ve Mango'nun "İngiltere özür diledi" tezlerinin en kibar ifadeyle, yapılmaması gereken kadar basit ve ama vahim bir bilgi hatası olduğunu göstermek açısından önemlidir.

Bryce Raporu, yukarıda kısaca değindiğim savaş sonrası ege- men olan genel pasifist havaya bağlı olarak uzun yıllar kuşkuyla karşılanmıştır.⁶⁴ Fakat bu "kuşkuyla karşılaşmanın", TBMM mektubunda dile getirilen, raporun "asılsız" ve "uydurma" olduğu saçmalığı ile alakası olmadığını eklemek gerekir.

Bu eleştirilerin arasında örneğin, yeteri kadar soruşturma yapılmadığı, tanık ifadeleri alınırken kendilerine yemin ettirilmiş olduğu, ifadelerin belgeleri yayımlayacak komite tarafından değil de başka bir ekip tarafından alınmış olduğu veya niçin en güvenilir kaynak olarak sunulan Alman askerlere ait anı defterlerinde kadın ve çocuklara yönelik işlenmiş suçlara ilişkin bir kayıt bulunmadığı gibi noktalar vardır.⁶⁵

Rapor üzerine en geniş çalışmayı yapan Trevor Wilson'un sözleriyle aktaracak olursak, "Bryce Komisyonu, kanıtların yanlış olduğunu gösterebileceği, dürüst olmayan (yalan) veya sahtekâr rapor yayımlamadı. Yaptığı, olguları teyit etmekten kaçınmaktı."⁶⁶ Ayrıca son yıllardaki çalışmalar göstermiştir ki, Bryce Raporu, Almanların işledikleri tüm cinayetleri kapsamaktan uzaktır. Bazı olaylarda verdiği rakamlar, gerçeğin biraz üzerindedir ama birçok durumda ise gerçek rakamların çok altında rakamlar verilmiştir; ayrıca rapor belli bölgelere yoğunlaşmış olup, bazı bölgelerdeki olayları ya eksik vermiş ya da hiç değinmemiştir. Özellikle kadınlara yönelik yaygın ırza geçme

64 Raporun belli tereddütlerle ele alındığı bazı kaynaklar için dipnot 53'te zikredilen kaynaklara ilave olarak bkz. Trevor Wilson, *The Mriad Faces of War: Britain and the Great War, 1914-1918*, Cambridge, 1986, Bölüm 17; Gary S. Messinger, *British Propaganda and the State in the First World War*, Manchester University Press, Manchester ve New York, 1992, s. 70-84.

65 A.g.e., s. 372-3.

66 Trevor Wilson, "Lord Bryce's Investigation into Alleged German Atrocities in Belgium, 1914-5", a.g.e., s. 378. "The Bryce Commission did not produce a dishonest or fraudulent report in the sense that it reached conclusion which the evidence had shown to be untrue. What it did do was to avoid verifying the evidence." Wilson'un bu değerlendirmesi, Michael Sanders ve Philip Taylor tarafından, *British Propaganda During the First World War, 1914-1918* adlı eserde aynen tekrarlanmıştır. Bkz. yukarıda dipnot 6.

eylemi sadece Bryce Raporu tarafından değil, hiçbir rapor tarafından yeterince kapsanmamıştır.⁶⁷

Kısaca Bryce Raporu, Elekdağ ve McCarthy ekibinin iddia ettiği gibi palavra ye yalanlarla dolu değildir, aksine rapor “işgal güçlerinin yol açtığı ölüm ve yıkımları gerçekte olanın çok altında tahmin etmiştir” ve bu nedenle eksik sayılmalıdır.⁶⁸

Raporda şüphesiz doğrulanmayan, yanlış olan bilgiler de vardır. Bazı tanık ifadelerindeki efsane ve fantezilere, komisyonca inandırıcı bulunmadığı halde, başına “sözde” sıfatı eklenerek raporda değinilmiştir ve elbette bunun savunulacak bir tarafı olamaz.⁶⁹

Özetle, Bryce Raporu daha sonra McCarthy’nin söylediği gibi yalan ve düzmece olması nedeniyle çöpe atılmamıştır. Bu raporun başına gelen, Herero konusundaki *Mavi Kitap*’ın başına gelene benzer ve iki önemli neden sayılabilir. Birincisi, 1925 yılında Lucarno Antlaşması ile birlikte Almanya, Fransa ve Belçika arasındaki birçok sorunun çözülmüş olmasıdır. 1926 yılı ile birlikte Almanya, Milletler Cemiyeti’ne girdi. Almanya’nın “eski haklarının iade edilmesi” (rehabilitasyonu) anlamına gelen bu yeni ilişki dönemine uygun düşeceği inancıyla, onun aleyhine propaganda yapmak da gündem maddesi olmaktan çıktı. Locarno, müttefik güçler için savaş üzerine bir çizgi çekmek, “bir anlamda *amnezya* (unutma)” anlamına geliyordu. Belçika hükümeti “Alman cinayetleri” konusundaki bu unutmayı Almanya ile kurmayı ümit ettiği iyi ilişkiler nedeniyle teşvik edi-

67 Kadınlara yönelik, ırza geçmek dahil diğer şiddet eylemleri hakkında bkz. Horne ve Kramer, s. 196-204.

68 Rapor hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. *a.g.e.*, s. 232-237.

69 Raporda söylenen şudur: “A third form of mutilation, the cutting of one or both hands, is frequently said to have taken place. In some cases where this form of mutilation is alleged to have occurred...” [Sakat bırakmanın üçüncü bir tarzının bir veya her iki elin kesilmesi olduğu sıkça söylenmiştir. Bu tür sakat bırakmaların sözde görüldüğü bazı durumlarda...] bkz. http://www.gwpda.org/www/BryceReport/bryce_r.html. Özellikle kadınlara ve çocuklara yönelik eylemlerin ele alınış tarzına yönelik eleştiriler için bkz. Horne ve Kramer, s. 233-235. Wilson, “Lord Bryce’s Investigation...” adlı makalesinde, komisyon üyelerinin iç yazışmalarından bazı pasajlar aktarır. Buna göre, bazı komisyon üyeleri, bazı tanık ifadelerinin ayrıntılı olarak soruşturulması gerektiğini ama bunun yeteri kadar yapılmadığını dile getirmektedirler. (s. 374-5)

yordu.⁷⁰ İkincisi, yukarıda belirttiğim, 1920'lerde yükselen pasifist dalganın genel olarak İngiliz propagandasına özel olarak da rapora kuşkuyla bakması idi.

Özetle TBMM, Elekdağ ve McCarthy'nin yanlış bilgilerini esas alarak son derece vahim bir hata yapmış, hiçbir gerçekliği olmayan hayal mahsulü bazı uydurmaları, kanıtlanmış tez olarak mektubuna dahil etmiştir.

İngiltere Bryce Raporu nedeniyle özür diledi mi?

TBMM mektubunda, İngiltere'nin Bryce Raporu'nun asılsız ve propaganda ürünü olduğu resmen kabul ettiği bilgisi en az üç defa tekrar edilir ve bu konuda bir de tarih verilir:

“2 Aralık 1925'te Lordlar Kamarası'nda bir konuşma yapan Dışişleri Bakanı Sir Austin Chamberlain, Viscount Bryce'in 'Alman Vahşeti' adlı raporunun asılsız bir savaş propagandasından ibaret olduğunu açıklamıştır.”

Mektupta bu bilgi esas alınarak Ermeniler hakkındaki *Mavi Kitap*'ın da asılsız belge ve bilgilere dayandığının kabul edilmesi istenmektedir.

İngiltere'nin “Alman Vahşeti” hakkındaki büyük “itirafı”nı ilk önce Sonyel keşfetmiş gözüküyor. Sonyel'i, McCarthy ve onu da Mango takip etmişler. Örneğin Mango, *Mavi Kitap*'ın Türkiye'de hararetle tartışılmaya başlanması üzerine, BBC Türkçe servisi ile yaptığı bir görüşmede, “Aslında iki kitap yayınlanmıştı. Birincisi Almanların mezalimi hakkında. İkisi de harp sırasında hazırlanmış propaganda maksatlı kitaplardı. Almanlarla ilgili olanın tamamen propaganda eseri olduğu sonradan resmen itiraf edildi” yolunda bir beyanat vermiştir.⁷¹

70 Horne ve Kramer, s. 381-2.

71 İngiltere'nin kaç tane *Mavi Kitap* çıkartmış olduğundan habersiz olduğu anlaşılan Mango, birçok defa, verdiği mülakatlarda iki *Mavi Kitap*'ın da propaganda eseri ve asılsız olduğunu tekrar etmiştir (Milliyet, 14 Mart 2005). Deniz Baykal, Mango'nun açıklamasından övgüyle söz etmiş ve *Mavi Kitap*'ın sahteliğini gösteren önemli bir kanıt olarak ileri sürmüştür (Hürriyet, 15 Mart 2005). Mango'nun burada sözünü ettiğim röportajı için bkz. <http://>

Elekdağ, İngiltere Dışişleri Bakanı Chamberlain'in 2 Aralık 1925 tarihli konuşmasını 2003 yılında Türk kamuoyuna "İngiltere özür diledi"⁷² biçiminde tanıttı. CHP'nin bu büyük keşfi parti politikası yapması ile birlikte 1 Mart 2005 tarihinden itibaren, konu "Soykırım Atağı" başlığı ile basına tanıtıldı. "İngiltere özür dilemelidir" tezi CHP tarafından izlenen ve hükümete de kabul ettirilen yeni atak stratejinin ana sloganı haline getirildi.⁷³ Basın, "90 Yılın İntikamı", "Mavi Kitap'a Karşı Uluslararası Atak", "Soykırımı Hodri Meydan" başlıklarından geçilmez oldu.⁷⁴ Hemen hemen her köşe yazarı, 2 (veya 3) Aralık 1925'te, İngiltere'nin Almanlardan özür dilediğini büyük bir tarihi hakikat olarak ilan ettiler; hepsi bir ağızdan, "artık sıra Türkiye'den özür dilemeye gelmiştir" diyorlardı.⁷⁵

Tüm bu yaşananların bir komedi mi yoksa bir dram mı olduğuna karar vermek zordur. Çünkü ne İngiltere Bryce Raporu'nun sahte ve uydurma olduğunu resmen ilan etmiştir ne de Almanya'dan özür dilenmiştir.

Kabul etmek gerekir ki, bir Meclis açısından oldukça vahim sayılması gereken bir sonuç ortaya çıkmıştır. Fakat bir ülkenin başta başbakanı, partileri ve parlamentosu olmak üzere en önemli kurumları böyle bir duruma neden düşmüşlerdir? Mektubun altına imza atan bir başbakan, danışmanlarından birisine, "gidin bakın, söz konusu oturumda böyle bir şey olmuş mudur" deme ihtiyacını neden hissetmemiştir?⁷⁶

www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2005/03/050310_blue_book_interviews.shtml

72 *Turkish Daily News*, 27 Nisan 2003.

73 Murat Yetkin, "Soykırım İçin Atak", *Radikal*, 1 Mart 2005.

74 Sırasıyla *Yeni Şafak*, 7 Mart 2005; *Hürriyet*, 9 Mart 2005; *Yeni Şafak*, 9 Mart 2005.

75 Sadece bazı seçmeler için bkz. Oktay Ekşi, *Hürriyet*, 10 Mart 2005; Yılmaz Öztuna, *Türkiye*, 23 Mart 2005; Tufan Türeñç, *Hürriyet*, 25 Mart 2005.

76 Burada yine kişisel bir not düşmek isterim. 12 Nisan 2005 tarihinde Strazburg'da, Avrupa Parlamentosu'nda yaptığım konuşmada en az 5 dakikamı bu konuya ayırdım. Burada uzun uzun ele aldığım her bir noktaya kısaca değindim ve mektubun yazılması halinde Türkiye'nin ciddi ölçüde zarar göreceğini, alaya alınacağını ve rezil olacağını anlattım. Başta televizyon kanalları olmak üzere en az onun üzerinde gazeteci toplantıyı izledi. O gün hiçbir gazeteci gelip, bu konuda söylediklerimin doğru olup olmadığını sormadı. Da-

Eğer bu yapılmış olsaydı görülecekti ki, 2 Aralık 1925 toplantısının ve İngiliz Dışişleri Bakanı'nın sözlerinin ne Bryce Raporu ile uzaktan yakından alakası vardı ne de "özür dileme" ile. Bryce Raporu ilgili oturumda konu edilmemiş, üstüne konuşulmamıştır bile. Konuşulan "Kadavra Factory" (Kadavra Fabrikası) diye bilinen tamamen başka bir konudur ve Dışişleri Bakanı'nın konuya ilişkin sözlerinde tek bir özeleştiri bile yoktur.

Hikâyenin ne olduğunu anlatmadan önce, ilgili oturumda Dışişleri Bakanı'nın sözlerine bakmakta fayda var. Kadavra Fabrikası ile ilgili bilgilerin kaynağının ne olduğu konusunda, İngiliz Parlamentosu'nda 1925 Kasım ayından beri sürmekte olan bir tartışmaya açıklık getirmek amacıyla, Dışişleri Bakanı söz alır ve şunları söyler:

"Savaş Bakanı değerli arkadaşım, hikâyenin [Kadavra Fabrikası hikâyesi] 1917 yılında Majesteleri hükûmetine nasıl ulaştığını geçen hafta bildirmişti. Almanya Şansölyesi, Alman hükûmeti adına bunun [Kadavra Fabrikası'nın] hiçbir aslı bulunmadığı konusunda [sizleri] bilgilendirmem için beni yetkilendirdi. Majesteleri hükûmeti adına bu inkârı kabul ettiğimi hemen ekleme ihtiyacı duyuyorum ve bu yanlış haberin bir daha tekrar edilmeyeceğine inanıyorum."⁷⁷

İşte Elekdağ ve McCarthy'nin, "İngiltere Bryce'in 'Alman Vahşeti' raporu için özür diledi" diye kıyamet koparttıkları,

ha sonra Salzburg ve Erivan'da Türk gazetecileriyle karşılaştım ve elimden geldiğince durumun vahametini anlatmaya çalıştım. Tuhaf, bir tanesi bile bu bilgilere ilgi göstermedi. Bunları, bir tek Başbakan veya partilerle sınırlı olmayan, milletçe hepimizi kapsayan bir sorunla karşı karşıya olduğumuza inanmaya başladığım için yazıyorum. Bilgiye değil şamataya, kuru gürültüye önem veren tuhaf bir topluluğuz galiba.

77 HANSARD, (Parliamentary Debates: Official Report), 5th Session, c. 188, 2 Aralık 1925, His Majesty's Stationary Office, Londra, 1925 s. 22-33. "My right hon. Friend the Secretary of State for War told the House last week how the story reached His Majesty's Government in 1917. The Chancellor of the German Reich has authorised me to say, on the authority of the German Government that there was never any foundation for it. I need scarcely add that, on behalf of His Majesty's Government, I accept this denial, and I trust that this false report will not again be revived."

tüm Türkiye'yi ayağa kaldırdıkları ve TBMM'yi mektup yazmaya ikna ettikleri konuşma ve sözde özeleştirisi budur.

Şimdi Bryce Raporu veya "Alman Vahşeti" ile ilgili *Mavi Kitap*'la uzaktan yakından ilgisi olmayan bu Kadavra Fabrikası hikâyesinin ne olduğuna daha yakından bakabiliriz. Savaş sırasında özellikle günlük gazetelerde birçok abartılı hikâyeler yer almaktaydı. Bunlardan bir tanesi de Kadavra Fabrikası ile ilgili olandı. Hikâye ilk defa 1917 yılı Nisan ayında Berlin'de *Lokalanzeiger* isimli bir Alman gazetesinde çıktı.

Burada Elekdağ, McCarthy ve Mango için özel bir parantez açmak gerekiyor: Birincisi, olay 1917 Nisan ayında yani, bizim "uzmanların", İngiliz hükümeti "sahteliğini kabul etti" dedikleri Bryce Raporu'nun yayımlanmasından tam iki yıl sonra gündeme gelmiştir ve Bryce Raporu ile hiçbir alakası yoktur. İkincisi, bunu İngilizler uydurmuyor; haber önce bir Alman gazetesinde yer alıyor. Haber, kadvraların savaş eşyasına (yağ, sabun vb.) dönüştürülmek üzere kurulmuş bir fabrikanın varlığından bahsetmektedir. Bir hafta sonra İngiliz *Times* gazetesi Almanları, insan cesetlerini kaynatarak sabun yapmakla suçlar. Benzeri haberler Fransa ve Hollanda'da yayımlanan Belçika gazetelerinde de yer alır ve bu haberlere de *Times* gazetesinde yer verilir.

İngiliz hükümeti, aynı ay parlamentoda, "Alman askerî otoritelerinin yaptıkları diğer eylemlerle kıyaslandığında bu yeni suçlamada çok ilginç olan bir taraf yok" açıklamasında bulunur. Basında hangi haberlerin çıkacağı konusunda sıkı bir denetim uygulayan İngiliz hükümeti, haberlerin basında yer almasına da engel olmaz, göz yumar. Zaten ilgili haberlerin İngiliz basınına işgal etmesi topu topu bir aydır ve sorunun Almanca "Kadaver" (Kadavra) kelimesinin, insan değil hayvan cesetleri için kullanıldığının bilinmediğinden kaynaklandığı üzerine bir dilbilgisi tartışması ile birlikte yürütülmüştür.⁷⁸ Ayrıca *Times*, konuya ilişkin Alman yetkililerinin görüşlerine de yer vermiştir.⁷⁹

78 "Kadavar", *The Nation*, c. XXXVIII, no. 5, 31 Ekim 1925 Cumartesi, s. 171-2. Dergide, Kadavra Fabrikası efsanesinin 1925'te yeniden niçin patlak verdiğinin hikâyesi de vardır.

79 Bir Alman yetkilinin kadavra kelimesinin, Almancada asla insan için kullanılmadığı tarzında bir açıklaması için bkz. *The Times*, 23 Nisan 1917.

1925 Ekimi'nde konu yeniden basının gündemine geldiğinde İngiliz Parlamentosu'nda Kasım 1925 ile birlikte konu üzerine soru önergesi verilir; basında ve parlamentoda tartışmalar yapılır.⁸⁰ 1917'deki haberlerin kaynağının ne olduğu ve Savaş Bakanlığı'nın bu bilgiyi propaganda amacıyla kullanıp kullanmadığı sorulmaktadır. Konu hakkında görüşlerine başvurulana, 1917'de Başbakanlık yapmış olan Llyod George, Kadavra Fabrikası hikâyesine hiç inanmadığını, tamamıyla saçma bir hikâyeye olduğunu söyler. "Hükümet de bunun yanlış olduğunu biliyordu" diyen Llyod George, haberin "Propaganda Bürosu tarafından resmî olarak kullanılmadığını" açıklar.⁸¹ Fakat Meclis'te hükümet adına yapılan ilk açıklamadan, İngiliz hükümetinin olayın basında yer almasını engellemediği (yani dolaylı olarak haberi kullandığı) anlaşılır. Tartışma Dışişleri Bakanı'nın yukarıdaki açıklaması ile son bulur.⁸² Gazeteler de haberi zaten, "Chamberlain, [Almanya şansölyesi] Luther'in inkârını kabul etti" biçiminde verirler.⁸³

Elekdağ ve McCarthy'nin bunu niçin yaptıkları tam bir muammadır; ancak ideolojik ve politik tutumlarının gözlerini karartmış olması ile açıklanabilir. Bir başka neden de şu olabilir: Kadavra Fabrikası konusu, 1920'li yıllarda İngiltere'nin savaş dönemi propagandası aleyhine kampanya yapan liberal-pasifist akım tarafından bolca kullanıldı. Arthur Ponsonby, *Falsehood in War-Time* adlı kitabında konuya özel bir bölüm ayırdı ve bu olaydan kalkarak Almanlar aleyhine söylenen her şeyin benzeri tarz propaganda eseri olduğunu savundu.⁸⁴

80 Olay General Charteris'in New York'ta yaptığı bir konuşmanın ertesi gün *New York Times*'ta haber olması ile başlar. Generalin Kadavra Fabrikası hikâyesinin İngilizler tarafından kasıtlı olarak uydurulduğunu söylediği iddia edilir. Haber İngiltere'yi "şok eder" ve basında günlerce tartışılır. Bkz. *New York Times*, 20 ve 23 Ekim 1925.

81 *The Nation*, s. 171.

82 HANSARD, 5th Session, c. 188, a.g.e., s. 11423 ve 2024-5 (24 Kasım ve 1 Aralık 1925 tarihli oturumlar).

83 *The New York Times*, 3 Aralık 1925.

84 Ponsonby, a.g.e, Bölüm 17, s. 102-114. Eklemek gerekir ki, Ponsonby, "Kadavra Fabrikası" hikâyesi ile Bryce'in *Mavi Kitap*'ını birbirine karıştırmayacak derecede ne yaptığını biliyordu.

Ponsonby'nin kitabındaki aynı alıntının, önce Sonyel tarafından kullanılması, sonra da TBMM mektubunda aynen tekrar edilmesi tesadüf sayılmamalıdır.⁸⁵ McCarthy de, İngilizlerin savaş propagandasının sahteliğini göstermesi açısından bu kaynağı tavsiye eder.⁸⁶

Benim açımdan artık sıkıcı hale gelmeye başlayan bu konuyu üç ayrı tespit ile bitirmek istiyorum. Birincisi, Kadavra Fabrikası hakkındaki bilgiler Michael Sanders ve Philip M. Taylor tarafından *British Propaganda During the First World War, 1914-1918* adlı eserde de özetle anlatılmıştır. Sonyel ve McCarthy, Almanlar aleyhine propagandanın sahteliğini göstermek amacıyla sıkça başvurdukları bu kitabın 146-148. sayfalarını dikkatle okusalar, söz konusu hikâyenin Bryce'ın "Alman Vahşeti" raporu ile alakası olmadığını bilir, anlar ve kullanmazlardı. Böylece TBMM mektubunda böyle vahim bir hataya yol açılmazdı.⁸⁷

İkincisi, Ponsonby hakkında iki önemli ek bilgi vermek istiyorum. Birincisi, bu kitap bugün Yahudilerin katledildiğini inkâr eden Amerika'daki Holocaust karşıtı çevrelerce basılmakta ve dağıtılmaktadır.⁸⁸ Mantık gayet basittir: Nasıl ki, Ponsonby'nin Birinci Dünya Savaşı için söyledikleri doğru ise, yani Almanlar aleyhine tüm vahşet iddiaları basit bir propaganda ürünü ise, Holocaust için söylenenler de aynı şekilde yalandır. Ponsonby konusunda vereceğim ikinci bilgi Elekdağ, McCarthy ve Sonyel ekibini üzecek niteliktedir. Ponsonby'nin argümanlarını, Ermenilerin katledildikleri konusunda söylenenlerin yalan ve propaganda eseri olduğunu göstermek amacıy-

85 Sonyel, *The Negative Factor In Turco-Armenian Relations*, 43 no'lu dipnot. <http://www.tallarmentale.com/blue-book.htm>

86 McCarthy, "I. Dünya Savaşında İngiliz Propagandası...", s. 31, dipnot 23.

87 Eklemek isterim ki, burada elde ettiğim bilgilerin çoğu kısa bir internet gezintisi ile elde edilebilecek şeylerdir. Yani çok gizli kalmış, kimsenin bilmediği şeyleri aktarmadığımı, meraklı olan her kişinin derhal öğrenebileceği bilgileri aktardığımı söylemek istiyorum. TBMM'de bir tek milletvekilinde bile bir merakın uyanmamış olması üzücüdür.

88 http://www.noontidepress.com/catalog/advanced_search_result.php?keywords=Ponsonby&osCsid=41924b2bd65494141c8d828a242bb1e0&search_in_description=1

la kullanan McCarthy ve Sonyel, Ponsonby'nin Ermeni meselesi konusunda söylediklerini ya okumadılar ya da kasıtlı olarak görmezlikten geldiler.

Oysa Ponsonby kitabında, "Türklerin [Almanlar açısından] yüz kızartıcı bir müttefik" olduğunu, Almanların "Ermenilerin katledilmesinin üstünü örtmek" zorunda kaldıklarını ve hatta bazı Alman basın organlarının katliamları haklı göstermeye çalıştıklarını anlatmaktadır.⁸⁹ Yani bizimkilerin, "Türkler aleyhine yazılanlar uydurmadır" tezlerini kanıtlamak için kaynak olarak kullandıkları şahıs, cinayetlerin işlendiğini açık açık yazmaktadır.

Sonuç olarak baktığımızda Bryce Raporu'nun İngiliz hükümetince hiçbir zaman "asılsız ve yalan" olarak ilan edilmediğini görürüz. İngiliz hükümeti hiçbir biçimde bu rapor nedeniyle Almanya'dan özür dilememiştir. Konu üzerine çalışan akademisyenlerden tek bir tanesi bile bu anlama gelebilecek tek bir bilgiye ulaşmamış veya bu anlama gelebilecek tek bir bilgi aktarmamıştır. Söz konusu olan, Elekdağ ve McCarthy'nin, kendilerini ve sonuçta TBMM'yi çok utanılacak bir duruma düşürmeleri dışında herhangi bir şey değildir.

89 Ponsonby, s. 168. Burada Ponsonby konusunda önemli olduğunu düşündüğüm bir ayrıntıya dikkat çekmek istiyorum. Alman papaz Lepsius, 1916 yazıyla birlikte Hollanda'ya yerleşmiştir. Alman makamları tarafından tutuklanma tehlikesi nedeniyle Hollanda'ya kaçtığı haberini yaysa da, Lepsius'un Hollanda'ya gidiş nedeni Alman makamları adına casusluk yapmaktır. Alman Genelkurmay'ının Psikolojik Harp Dairesi'ne bağlı olarak görev yapan Lepsius'un görevleri arasında, İngiliz ve Hollanda basınını "barış için herhangi bir sinyal olup olmadığı" noktasından taramak ve İngiliz barış yanlısı pasifistlerle ilişki kurmak vardı. Alman devletine muhalefeti ile tanınan Lepsius'un, İngiliz hükümetinin muhalifleri üzerinde etkili olacağı hesabı yapılıyordu. (Lepsius'un Hollanda faaliyetleri için bkz. Wolfgang Gust, "Magisches Viereck Johannes Lepsius, Deutschland und Armenien", www.armenocide.net içinde) 18 Mayıs 1917'de, Alman Başbakan Bethmann Hollweg'e yazdığı özel bir mektupta Lepsius, eğer istenirse, Ponsonby gibi tanıdıkları ile ilişkiye geçerek, Almanya aleyhine yapılmakta ve yapılacak olan propaganda faaliyetlerini engellemeye çalışacağını yazmaktadır. (DE/PA-AA/R14096. Tam metin için bkz. www.armenocide.net) Ponsonby'nin, Almanya'ya yönelik yapılan suçlamaların "savaş propagandası" olduğu yolundaki iddialarında Lepsius'un özel çabalarının bir rolü olmuş mudur, gerçekten araştırılmaya değer bir konudur.

Sonuç yerine

Eğer siz, İngiliz Parlamentosu'nda olsanız ve elinize böyle bir mektup geçse ne yaparsınız? Benim tek dileğim, İngilizlerin mektubu ciddiye almayıp, cevap vermemeleridir. Aksi, ciddi bir diplomatik skandal anlamına gelebilir. Parlamento ve partiler bu oyuna devam etmek isteyebilirler ama en azından bizler buna sessiz kalmamalıyız.

TBMM'nin başına bu son derece tatsız kazanın gelmesine yol açan Elekdağ ve McCarthy hakkında kişisel bir gözlemle yazıma son vermek istiyorum. McCarthy için söyleyebileceğim şudur: Bu vesileyle, çok kötü bir tarzda olsa bile, akademik dünyada niçin ciddiye alınmadığının ve niçin ciddiye alınmaması gerektiğinin anlaşılmış olduğunu ümit ediyorum. Bir bilim insanına hiçbir biçimde yakışmayan yazı ve davranışı ile üniversitesindeki konumunu zora sokar mı bilemem. Ama yol açtığı skandalın bilinmesinden sonra, eğer emekliliğinin keyfini –Türkiye devletine hizmet sunan benzeri diğer profesörlerin yaptığı gibi– Türkiye üniversitelerinde çalışarak çıkarmayı düşünüyorsa, bu skandaldan sonra, artık üniversiteler McCarthy konusunda daha dikkatli olurlar diye ümit ediyorum.

Sayın Elekdağ'a gelince, bence yapacağı en önemli şey, Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin tarihini okumasıdır. Çünkü farkında olmadan CHP'yi Nazizmin yoluna sokmuştur. CHP, Elekdağ'ın dayattığı bu yeni çizgi sayesinde hızla 1920'lerdeki Hitler'in izinden gitmektedir. Elekdağ, Birinci Dünya Savaşı'nda "Alman Vahşeti" iddialarıyla Almanya'ya iftira atıldığını söyleyip, Nazilerin söylediklerini, doğru olarak kabul ederken, Alman Sosyal Demokratları'nın bu konudaki tutumundan (her konuda olduğu gibi bu konuda da) habersiz gözüküyor. Naziler, Belçika'da vahşete yol açtıkları suçlamalarına karşı "Alman ulusuna hakaret ediliyor", "Alman ulusunun onuru ile oynanıyor", "söylenenlerin hepsi yalan ve propaganda mahsulüdür", "Belçika'da söz konusu olan Almanya'nın meşru savunma hakkının kullanılmasıdır" diye propaganda yapırlarken, Alman Sosyal Demokratları, Belçikalıları ve onların

şikâyetlerini haklı buluyor ve Birinci Dünya Savaşı konusundaki suçlamaların “ciddi” ve “inkâr edilemez” olduğunu kabul ediyorlar; bu cinayetler nedeniyle “Belçika’ya karşı moral sorumluluk” borcu olduğundan söz ediyorlardı.⁹⁰ Bilmem bu satırlar Türkiye’de size bir şeyleri hatırlatıyor mu?

Birikim, sayı 193-4, Mayıs 2005

90 Horne ve Kramer, s. 391-2 ve 395.

Bir Kitap ya da Bir Cinayetin Anatomisi

Türk Tarih Kurumu tarafından, beş ortak yazarlı (Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık ve Yusuf Halaçoğlu) bir kitap yayımlandı: *Ermeniler: Sürgün ve Göç* (Ankara, 2004). [Bundan sonra sadece “Kitap” olarak anacağım-T.A.] Kitabın sunuş yazısı, Türk Tarih Kurumu başkanı ve kitabın yazarlarından Yusuf Halaçoğlu tarafından kaleme alınmış. Halaçoğlu, oldukça kuvvetli bir iddiada bulunuyor: “Kitapta sunduğumuz çeşitli ülkelere ait belgeler, bugüne kadar Ermenilerle ilgili ileri sürülen iddiaları tamamen ortadan kaldıracak niteliktedir,” (s. VII). Aslında kitapta bu iddiayı haklı çıkartacak herhangi yeni bir belge ve bilgi yok. Kitap, esas olarak sürgün öncesi ve sonrası Ermeni nüfusu üzerine bir tartışma yapıyor ve sürgün edilen Ermenilerin çoğunun hayatta kaldığını iddia ederek, sistemli ve planlı bir katliam olmadığı tezi ni ispat etmeye çalışıyor. Gerçi yazarlar, “Birinci Dünya Savaşı esnasında vuku bulan olaylarda Ermenilerin toplam olarak 200.000 kayıp verdiklerini” kabul ediyorlar (s. 106) ama bunun planlı bir katliam sonucu olmadığını da belirtiyorlar.

Yazarların, ölüm olaylarının nedenleri konusunda yaptıkları izahlar da, bugüne kadar bilinen iddiaların basit bir tekrardan ibarettir. “Ermeni örgütleri, Osmanlı Devleti’yle resmen

mücadeleye girmişler, öldürmüşler ve ölmüşlerdir.” “Tehcir”, “Osmanlı Devleti’nin meşru müdafaa” hakkıydı ve tabii ki “kursuz değildi”; “yeterli yiyecek bulunamaması, eşkiya gruplarının kontrol edilememesi, bulaşıcı hastalıklarla mücadelede yetersiz kalınması, bir kısım devlet görevlilerinin suiistimalleri gibi sebepler” nedeniyle “Ermeniler acılarla dolu bir dönem” yaşamışlardır. (Kitap, s. 179)

Hatta yazarlar daha da ileri giderek, Ermenilerin tüm bunları hak ettiklerini bile iddia etmektedirler. “Ermeni tehciri, Osmanlı toplumunda kendi halinde yaşayan bir topluluğa karşı alınmış bir karar olarak değerlendirilmemelidir. Yani Ermeniler bu konuda tümüyle masum değildir. Öyle ki, tam Çanakkale’de ölüm-kalım mücadelesinin verildiği bir sırada, düşmanla işbirliği yapan ve planlı bir biçimde isyan eden bir topluluğa karşı her devletin alacağı yasal tedbirler ne olabilir? Neticede Ermeniler kaybetmiştir. Kazanmış olsalardı, tıpkı Yunanistan gibi, Sırbistan gibi, Bulgaristan gibi bağımsız bir devlet kuracaklardı. Ermenilerin bu hareketi, onların Anadolu’dan çıkarılmalarıyla neticelenmiştir.” (Kitap, s. 179)

“Devlet, eğer zorunlu olursa, kendi vatandaşlarının önemli bir kısmının ölümünü de göze alarak, onları sürebilir ve bu da çok normaldir” biçiminde özetlenebilecek bu tezin, günümüzde herhangi bir devlet adamı tarafından bile bu kadar fütursuzca savunulamayacağı ileri sürülebilir. Hatta hiçbir devletin böyle bir hakka sahip olmadığı, bunun çok açık bir temel hak ihlali olduğu da ileri sürülebilir. Ama benim bu makaledeki amacım, ne yazarların savundukları bu tezin doğru olup olmadığı ne de doğru olsa bile etik açıdan savunulup savunulmayacağı değil. Yazarların, kendi rakamlarıyla, 200.000 Ermeni’nin ölmesini “haklı” bulmaları ve “normal” karşılamaları her ne kadar, Türkiye’de 1915 olaylarını ele alış mantığı konusunda bize önemli bir ipucu verse de, ben burada konunun çok başka bir boyutuyla ilgileneceğim. Kitabın yazarları, kendi tezlerini haklı göstermek amacıyla ellerindeki belgeleri tahrif etmişlerdir. Hangi tezi savunursanız savunun, elinizdeki belgelerle oynama hakkına sahip değilsiniz; bu makalenin ana fikri budur.

Kitap üç ana bölümden oluşuyor. Birinci bölümde, Ermeni nüfusu konusunda bugüne kadar yapılan çeşitli çalışmaların genel bir özeti veriliyor. İkinci bölümde, tehcir ve Suriye'ye nakil konusunda gene birtakım rakamlar ve bilgiler aktarılıyor. Üçüncü bölümde ise geri dönen Ermeniler konusunda özellikle Amerikan misyonier raporlarına ve Ermeni kaynaklara dayanarak bazı rakamlar aktarılmakta. Birinci Bölüm'de, 53 sayfa boyunca, yazarlar, zaten bilinen ve konuyla ilgilenenlerin neredeyse ezberlediği nüfusa ilişkin rakamlar konusundaki çeşitli çalışmaları tanıtıyorlar. Aslında bir tekrar olmasına rağmen, bu kadar kaynağı bir arada görme şansına sahip olmayanlar için kitabın iyi bir başvuru kaynağı olabileceği de ileri sürülebilir.

Yazarlar, yaptıkları geniş özeti sonunda, Osmanlılar'da Ermeni nüfusu konusunda kesin rakamlar olmaması nedeniyle, var olan tahminlerin ortalaması olan bir tahminde bulunmayı tercih ediyorlar: "Bilimsel yöntemlerle ortaya konulan tüm çalışmalarda 'kabul edilebilir' bulunan rakam(ın)", "1.500.000'den az olmadığını tahmin etmekteyiz. Maalesef bu verdiğimiz rakam da kesin ve net rakamlar değildir." (Kitap, s. 52)

Yazarlar, kendi nüfus tahminlerinde bulunurken de, iç tutarlılık göstermeye çok itina etmiyorlar. Bilinen bir konudur; Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusu rakamlarının, Osmanlılar tarafından kasıtlı olarak "az" ve Ermeniler tarafından ise kasıtlı olarak "olduğundan fazla" gösterildiği iddia edilir. Özellikle, politik nedenlerden dolayı Osmanlı yöneticilerinin Ermeni sayısını bilerek ve kasıtlı olarak az gösterdiği oldukça yaygın bir tezdur. Kitap yazarları, Osmanlı topraklarında en az 1.5 milyon Ermeni'nin yaşadığını ileri sürerek, Ermeni nüfusunu 1.23 milyon gösteren Osmanlı istatistiklerine yönelik bu eleştiriye katılıyorlar ama kitap boyunca Osmanlı kaynaklarının tek güvenilir kaynak olduğunu tekrar etmekten geri de durmuyorlar. (Kitap, s. 49)

Bu iç tutarsızlık, Ermeni kaynakların aktardığı rakamlar ele alınırken de gözleniyor. Bilindiği gibi, Ermeni kaynaklarındaki, özellikle Kilise nüfus kayıtları konusunda iki karşıt argüman kullanılır. Birinci argüman esas olarak "Türk tarafı"na kullanılır ve Ermenilerin, politik nedenlerle, kasıtlı olarak ken-

di sayılarını yüksek gösterdikleri iddia edilir. Diğerisi ise “Ermeni tarafı”nca ileri sürülür ve Ermenilerin devlete daha az vergi vermek için kasıtlı olarak sayılarını düşük gösterdikleri iddia edilir. *Kitap* boyunca, tuhaf bir biçimde yazarlar bu iki argümanı da kullanıyorlar. Ne zaman Ermeni kaynaklı bir rakam aktarsalar, “kasıtlı olarak abartılmıştır”, “tutarsızdır” diye ekleyerek bu argümanı tekrar ediyorlar. (*Kitap*, s. 22, 23, 24 vb.) Yani yazarlara göre de, Ermeniler, kasıtlı olarak kendi rakamlarını “yüksek” göstermektedirler. Ama *kitap* boyunca, karşı tez de aynı şekilde, doğru kabul edilerek ileri sürülüyor. Birçok yerde, “cemaat liderleri”nin, “vergi yükünden kaçmak amacıyla, her zaman nüfusu olduğundan düşük gösterme eğiliminde” oldukları tekrar ediliyor. (*Kitap*, s. 9, 31) Burada ayrıntısına girmeyeceğim, bunun gibi birçok başka iç tutarsızlık tüm bir *kitap* boyunca söz konusu.

Niçin kitap eleştirisi?

Eğer *kitap*, hem herhangi yeni bir belge-tez ileri sürmüyor ve bilinen argümanları tekrar ediyorsa hem de çok basit iç tutarsızlıklara sahipse, niçin hakkında tanıtım –eleştiri– yazısı yazmak gerekiyor? Bunun üç önemli nedeni var. Birincisi, kitabın Türkiye’de, “büyük bir olay” olarak basın toplantısı ile tanıtılmasıdır. *Kitap* ve bulguları, çok önemli bir haber olarak hemen her gazete tarafından kamuoyuna duyuruldu ve Türk Tarih Kurumu “Ermeni tezlerini çürüttü” biçiminde lanse edildi. Kitabın, “yıllarca süren” ve “yabancı arşiv belgelerine dayanarak yapılmış bir çalışma” olduğu önemle belirtildi; “İngiliz, Amerikan, İtalyan, Fransız, Alman, Avusturya ve Rus arşivlerinden toplanan belgelerle” Ermeni tezlerinin geçersizliğinin kanıtlandığı iddia edildi.¹ Sonuçta kitabın, alanında değişiklik yaratan, son derece önemli bir eser olduğu doğrultusunda ciddi bir propaganda faaliyeti yürütüldü. Bu durum, Türkiye kamuoyunun bilinçli olarak nasıl yönlendirildiği konusunda önemli bir ör-

1 *Turkish Daily News*, http://www.turkishdailynews.com/old_editions/05_28_03/for.htm

nek teşkil etmektedir. Kitap, kamuoyu yönlendirmenin bir aracı olması itibarıyla ele alınmayı hak etmektedir.

İkincisi, “resmî Türk tezi” olarak adlandıracağım tez savunucuları, bugüne kadar yabancı arşiv belgelerine karşı son derece eleştirel (soğuk) bir tutum takınıyorlardı. Bu arşiv malzemelerinin gerçekleri yansıtmadığı ve propaganda amacıyla üretilmiş oldukları bugün dahi yaygın olarak kullanılan bir tezdır.² Nitekim elimizdeki kitapta da benzeri fikirlere bolca yer verilmiştir. Kitap boyunca, “Lepsius, Morgenthau, Bryce ve Toynbee” gibi şahsiyetler, “o günün şartlarında ülkelerinin propaganda görevini yerine getiren” kişiler olarak takdim edilmiştir. Bunların kullandıkları materyalin, “o dönemin savaş şartlarında olağan olarak tarafgir yazılmış raporlar ve uydurulmuş propaganda malzeme(si)” olduğu sıkça tekrar edilmiştir. (Kitap, s. 176, ayrıca s. 67-9)

Fakat yine de kitabın bir ilke imza attığından söz edebiliriz. “Resmî Türk tezi” ilk defa, esas olarak yabancı arşiv malzemelerine dayanılarak savunulmuş ve bu arşiv malzemelerinin “resmî Türk tezi”nin doğruluğunu kanıtladığı ileri sürülmüştür. (Kitap, s. VII-VIII) Yazarlar, Lepsius, Morgenthau ve Toynbee gibi şahısların, “dayanıksız katliam bilgileri, tutarsız haber ve raporlar, birbirleriyle çelişkili beyanatlar”a dayanarak kitaplarını hazırladıklarını, kendilerinin ise “ciddi makamlara sunulmuş resmî raporlar ve yazışmalar”a dayanarak elimizdeki araştırmayı yaptıklarını söylemişlerdir. (Kitap, s.177)

Başta Almanya olmak üzere, Amerikan, Avusturya ve İngiliz arşiv malzemelerinin Osmanlı Hükümeti’ni ve onun Ermenilere yönelik politikalarını suçlayıcı karakteri yeteri kadar bilinen bir konudur. Bilim dünyasında, 1915’in sistemli bir imha olduğu yolundaki tezler büyük ölçüde bu ülkelerin arşiv malzemeleri esas alınarak savunulur. Bu nedenle, bu malzemeler, çoğun-

2 İngiliz dokümanları hakkındaki bu iddialar için bkz. Ara Sarafian (ed.), (önsöz) *James Bryce and Arnold Toynbee, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, Documents Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce*, Gomidas Institut, Princeton, New Jersey, 2000, s. VII-X. Amerikan belgeleri için bkz. Heath Lowry, *The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story*, Isis Press, İstanbul, 1991.

lukla Ermeni kökenli araştırmacılar tarafından, özellikle de soykırım tezini ispat etmek amacıyla önemli ölçüde yayımlanmışlardır.³ Eğer bu arşiv malzemelerine dayanarak, “Ermenilerin, planlı olarak imha edilmek gibi bir harekete uğramadığı” (Kıtap, s. 177) ileri sürülüyorsa, bu iddia ele alınmak zorundadır.

Üçüncüsü, ikinci nedenin doğrudan devamıdır ve bu arşiv malzemelerinin nasıl kullanılmış olduğu ile doğrudan ilgilidir. Kontrol ettiğim Alman ve bazı Amerikan belgeleri, yazarlar tarafından, kendi tezlerine uygun hale sokmak amacıyla kasıtlı olarak tahrif edilmişlerdir. Bu tahrifat dört biçimde yapılmıştır. Birincisi, (belki dil yetersizliği nedeniyle) çeviri açıkça yanlış yapılmıştır; ikincisi, çeviri sırasında orijinal belgedeki bilgiler kasıtlı olarak değiştirilmiştir; üçüncüsü, belgelerden kendi iddialarını çürütecek kelime veya cümleler çıkartılmıştır; dördüncüsü, yazarlar belgeleri çevirmek yerine özetlemişlerdir ancak cümle ve paragrafların atıldığını belirtmemiş, göstermemişlerdir. Açık anlam tahrifatına yol açan bu özetler orijinal belge gibi sunulmuştur. Ayrıca yazarlar, alıntı yaptıkları kişilerin hiçbir biçimde kastetmedikleri şeyleri, sanki onların fikri gibi aktarmışlardır. Ortada bilim adına işlenmiş bir cinayetin var olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır.

Bu nedenle, Türk Tarih Kurumu ve yazarlarının yaptığı, Alman Dışişleri Bakanlığı ve Lepsius’un 1919’da yaptıkları ile kıyaslanmalıdır. Alman Hükümeti, Almanya’nın Ermeni Soykırımında suçsuz olduğunu ispat için Lepsius ile işbirliği içinde, ellerindeki belgeleri kasıtlı olarak tahrif ederek, değiştirerek,

3 Alman belgeleri için www.armenocide.net; Avusturya belgeleri için Artem Ohandjanian, *Österreich-Armenien 1872-1936, Faksimliesammlung diplomatischer Akenstücke*, 12 cilt, Viyana, 1995; Amerikan belgeleri, *The Armenian genocide in the U.S. Archives, 1915-1918 [microform]*, basılı rehberle birlikte, Rouben Paul Adalian (ed.), *Guide to The Armenian genocide in the U.S. Archives, 1915-1918*, Chadwyck-Healey, Alexandria, Va, 1991; *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, (Ara Sarafian tarafından yazılmış önsözle), Gomidas Institute, Princeton ve Londra, 2004. Bu arşiv malzemeleri üzerine yapılmış birçok da çalışma vardır. Sadece bir örnek V. N. Dadrian, “The Armenian Question and the Wartime Fate of the Armenians as Documented by Officials of the Ottoman Empire’s World War I Allies: Germany and Austria-Hungary”, *International Journal of Middle East Studies*, 34, Şubat 2002, s. 59-85.

kendilerini suçlayıcı bölümleri çıkartarak yayınlamıştı.⁴ Türk Tarih Kurumu ve onun memurları olarak beş yazar, yabancı arşiv belgelerinin orijinallerini, Türk hükümetinin Ermeni Soykırımı konusundaki resmî tezine uygun olarak çarpıtmış, yanlış çevirmiş ve tahrif etmişlerdir. Yapılan tahrifatın ve çarpıtmaların boyutu göstermek, 1915 konusunda faaliyet gösteren “inkâr endüstrisi”nin varlığını anlamak açısından gereklidir.

Bu üç nedene belki bir dördüncü neden daha eklemek gerekmektedir. Haftalık *Agos* gazetesinde yazdığım köşe yazılarında, üç hafta üst üste kitap hakkında eleştirilerimi dile getirdim ve yazarlar tarafından yapılan kasıtlı tahrifatlara ilişkin birkaç örnek verdim.⁵ Kitabın yazarlarından Prof. Kemal Çiçek, eleştirilerime, şahsıma yönelik hakaretlerle dolu uzun bir cevap gönderdi.⁶ *Agos*’ta yayımlanan cevabında Prof. Çiçek yeni iddialarda daha bulundu ve daha da önemlisi, farkında olmadan, belgeleri tahrif etmede belli bir metod takip etmiş oldukları konusunda şaşırtıcı bilgiler verdi.

Burada, kitapta ileri sürülen tezlerin tümü ele alınmayacaktır. Sadece bazı belgelerin nasıl tahrif edildiği gösterilecek ve bunun arkasındaki mantık açığa çıkartılmaya çalışılacaktır.

Birinci örnek: Almanya Trabzon Konsolosu Bergfeld’in 25 Temmuz 1915 raporu

1915’te, Ermenilerin sürgünleri sırasında sistemli ve planlı bir katliam olmadığını ispat etmek isteyen yazarların başvurduğu

4 Alman Dışişleri Bakanlığı ve Lepsius tarafından, Alman belgelerinde yapılan tahrifatlar www.armenocide.net adresinde İngilizce olarak da görülebilir. Ayrıca Wolfgang Gust’un ilgili sitedeki, “Magical Square, Johannes Lepsius, Germany and Armenia” makalesinde bu tahrifata ilişkin arkaplan bilgisi mevcuttur.

5 *Agos*, 9, 16, 23 Temmuz 2004.

6 *Agos*, 3 Eylül 2004. Bu hakaretlere bazı örnekler: “Çirkin, saldırgan ve ‘panik atak’ bir kişi”; “tarih metodolojisinden habersiz olan, bu nedenle onu okuyup yorumlayacak yeterlilikte ve objektiflikte olmayan bir yazar”; “Akşam gibi... sözde tarihçi”; “cahilce ve adeta kendisine bazı çevrelerce verilen ‘köyün delisi’ rolünü hak edecek tutarsızlıklara imza atma(k)”; “hiç tarih okumamış birisi”; “amatör bir tarihçi olarak haddini aş(an)”; “O’na, arşiv belgelerini okuyabilmesi için bedelsiz Osmanlıca kursu vermeyi de taahhüt ediyorum.”

kaynaklardan birisi, Alman Trabzon Konsolosu Bergfeld'in 25 Temmuz 1915 tarihli mektubudur.⁷ Mektup, sadece planlı bir katliam olmadığının kanıtı değil, aynı zamanda Ermenilerin "değerli ev eşyalarını satabil(dikleri)"nin kanıtı olarak da kullanılmıştır. Çevirideki çok önemli dil hatalarının yanı sıra, belge kasıtlı olarak çarpıtılarak çevrilmiş, yazarların tezlerini çürütebilecek ifadeler çeviriden çıkartılmıştır.

Önce çok basit çeviri hatasına bir örnek: "Ermenilerin Trabzon'dan sevklerinden hemen sonra, öldürülmelerinin başlamış olduğu... söylentileri yükselmeye başladı. Trabzon'da Türk düşmanı fantezilerin en inanılmaz biçimde [topraktan] fışkırdığı tecrübeyle sabittir [tecrübe göstermiştir]. Bu söylentiler, bu nedenle, Şansölye Konsolosluğu tarafından büyük itidalle karşılandı. Mamafih, söylentiler bu arada öyle kesin iddialar biçimini aldılar ki, Türk ve Alman itibarının menfaatleri açısından kendimi, bu iddiaların doğruluk derecesini araştırmakla yükümlü hissettim"⁸cümleleri şöyle çevrilmiştir:

"Ermenilerin Trabzon'dan tehcir edilmesinden sonra, onların idamlarının başladığı... spekülasyonu dolaşmaya başladı. Düşman fantezisinin Türklere, Trabzon'da akan kanın sorumluluğunu yüklediği ortaya çıkmaktadır. Spekülasyonlar, Alman konsolosluğu tarafından derin bir sessizlik içerisinde araştırıldı. Onların doğruluğunu ortaya çıkarmak Alman ve Türk prestijinin menfaatleri açısından vazife kabul edildi ve konsolosluk görevlileri belirli iddialar üzerinde yoğunlaştılar." (Kitap, s. 78)

Dil hatalarından daha önemli olan, belgenin içeriğinin açıkça tahrif edilmesidir. Almanca, "Ausserdem begegneten wir drei Arbeitern, welche uns berichteten, am Morgen mit der Absuchung des Flusses und der Beerdigung gefundener Leichen

7 PA-AA/R14087/MF7124/28-30; BoKon/170/MF7251/66-70.

8 Orijinal Almancası: "Bald nach dem Abtransport der Armenier aus Trapezunt traten Gerüchte auf, dass ihre Hinmordung bereits begonnen habe... Die Erfahrung hat gelehrt, dass die den Türken feindliche Phantasie in Trapezunt die unglaublichsten Blüten treibt. Die Gerüchte wurden daher seitens des Kaiserlichen Konsulats mit grosser Zurückhaltung aufgenommen. Sie verdichteten sich indessen zu derart bestimmten Behauptungen, dass ich mich im Interesse des deutschen und türkischen Ansehens für verpflichtet hielt, die Angaben auf ihre Wahrheit nachzuprüfen."

beauftragt worden zu sein" cümlesi "Bundan başka bize malumat veren üç işçiye de rastladık" biçiminde çevrilmiştir. Oysa cümlelerin aslı, "Bundan başka, sabahleyin, ırmağın aranması ve bulunan cesetlerin gömülmesi ile görevlendirilmiş olduklarını söyleyen üç işçiye rastladık" şeklindedir. Yine bunun gibi, "...ein Beweis, dass eine planmässige Beseitigung etwaiger Leichen bisher nicht erfolgt war" cümlesi, "bu muhtemel cesetlerin planlı olarak yok edilmediğinin bir delili" olarak çevrilmiştir. Oysa anlam tam tersidir: "Muhtemel cesetlerin planlı olarak imha edilmelerinin şimdiye kadar yapılmamış (başlamamış) olduğunun bir delili."

Sonuçta, "Bu sırada yaklaşık yedi gündür suda bulunduğu tahmin edilen bir ceset bulduk ki, bu da muhtemel cesetlerin planlı olarak imha edilmelerinin şimdiye kadar yapılmamış (başlamamış) olduğunun bir deliliydi. Bundan başka, sabahleyin, ırmağın aranması ve bulunan cesetlerin gömülmesi ile görevlendirilmiş olduklarını söyleyen üç işçiye rastladık. İnandırıcı görünen ifadelerine göre şimdiye kadar birisi kadın olmak üzere dört ceset bulmuşlardı. Son olarak bölgenin sakinleri, bir cesedin nehirden aşağıya doğru aktığını gördüklerini söylediler"⁹ cümleleri tahrif edilerek şu hale sokulmuştur: "Yaklaşık yedi günden beri suda bulunduğu tahmin edilen bir ceset bulduk. Bu muhtemel cesetlerin planlı olarak yok edilmediğinin bir delili. Bundan başka bize malumat veren üç işçiye de rastladık. Ertesi günü ırmağın aranması ve bulunan cesetlerin defin işlemleriyle uğraşıldı. Şimdiye kadar aralarında bir bayanın da yer aldığı toplam dört ceset bulundu. Bunlarla ilgili güvenilir bilgilere ulaşıldı. Son olarak yerliler bize, bir cesedin ırmağa atıldığını gördüklerini bildirdiler."⁹(*Kitap*, s. 78)

9 Orijinal Almancası: "Wir haben dabei eine Leiche gefunden, welche etwa 7 Tage im Wasser gelegen hatte, ein Beweis, dass eine planmässige Beseitigung etwaiger Leichen bisher nicht erfolgt war. Ausserdem begegneten wir drei Arbeitern, welche uns berichteten, am Morgen mit der Absuchung des Flusses und der Beerdigung gefundener Leichen beauftragt worden zu sein. Nach ihren glaubwürdig erscheinenden Angaben hatten sie bisher vier Leichen, darunter eine Frauenleiche, gefunden. Endlich wurde uns von Einwohnern berichtet, dass sie eine Leiche den Fluss hätten heruntertreiben sehen."

Prof. Çiçek, eleştirilerime verdiği cevapta, bu çeviri hatalarını hem savunmuş hem de çevirinin yanlış yapılmış olabileceğini çok dolaylı biçimde kabul etmiştir. Çiçek bir taraftan, *“Alman Konsolosunun raporu tarafımızdan esere neredeyse tamamen alınmıştır”* diyerek ortada bir tahrifat olmadığını iddia etmiş ama öbür taraftan, *“Akçam’ın çevirisini daha doğrusu kabul ettiğimiz takdirde bile...”* ifadesini kullanarak kendi çevirilerinin yanlış olabileceğini ima etmiştir. Bu birbiriyle çelişkili-tutumun ana nedeni, Çiçek için çevirinin tahrif edilmesinin önemli olmamasıdır. Çünkü ona göre, çeviri hangi tarzda yapılmış olursa olsun anlamı değişmemektedir ve hangi çeviri esas alınırса alınsın, belgeden, planlı bir katliam olduğunu gösterecek bir bilgi elde edilemez. Benim çeviriyi tahrif ettikleri eleştirim son derece önemsiz bir ayrıntı olarak görüldüğünden Prof. Çiçek epey öfkelenmiştir: *“Bu satırlara dayanarak planlı katliam yapıldığını kabul etmek ancak Akçam’a yakışır.”*

Bergfeld’in belgesinden kalkarak planlı bir katliamın ispat edilebileceği ne benim ilk eleştiri yazımda ne de şimdi söz konusu edildi. Çünkü bir tek belgeden kalkarak, 1915’te yaşananların planlı bir katliam olup olmadığı sonucunu çıkarmanın pek ciddiye alınacak bir yöntem olmadığı ortadadır. Fakat bu noktadan daha önemli olan Prof. Çiçek’in belgeyi çevirirken hangi metodu uyguladıkları konusunda söyledikleridir.

Belge nasıl tahrif edilir?

Benim bir belgenin, savunulan fikre uymuyor diye tahrif edilmesinin cinayet sayılayacağı eleştiriye verilen cevapta şunlar söyleniyor: *“Aslında durum onun (yani benim- T.A.) naklettiği ve görmek istediği kadar basit değildir ve eserin yazarları da belgeleri değerlendirirken mümkün olduğu kadar her belgeyi başka arşiv belgeleriyle beraber okumuşlardır. Nitekim Alman konsolosunun raporu da, onunla beraber soruşturma yapan Amerikan konsolosu Oscar S. Heizer’in raporu ile birlikte değerlendirilmiştir.”* Burada kastedilen, her iki belgede de (Alman ve Amerikan bel-

gesinde), 17 Temmuz tarihinde Trabzon dışına yapılmış bir gezintinin anlatılıyor olmasıdır. Alman konsolosun önerisi ile her iki konsolos, Vali'nin özel izni ile, Trabzon civarında Ermenilerin öldürülmeleri ile ilgili duydukları söylentilerin doğruluğunu araştırmak üzere ufak bir gezinti yapmışlardır. Dolayısıyla Prof. Çiçek, "Bergfeld'in olayı anlattığı raporu, Heizer'in raporu ile birlikte değerlendirilmelidir" diyor. Elbette bir belge herhangi bir başka dile çevrilirken ilgili diğer belgelere bakmak son derece normaldir. Özellikle söz konusu belgenin ilgilendiği olayları anlatan başka belgelere de bakmak, çevrilecek belgeyi daha iyi anlamak açısından zorunlu da olabilir. Ama ne kadar başka belgeye bakarsanız bakın, sonuçta elinizdeki belgeye sadık kalarak çevirmek zorundasınızdır.

Prof. Çiçek, "Heizer'in belgesini dikkate almak gerekir" derken yukarıda anlattığım türden bir şeyi kastetmiyor. İnandırması zor olsa bile Prof. Çiçek, tüm bu bilgileri niçin ellerindeki Bergfeld belgesine sadık kalmadıklarını açıklamak için vermektedir. Prof. Çiçek, "bir belgeyi çevirirken, başka belgelere de bakıp, çevireceğiniz belgede değişiklikler yapabilirsiniz; bu son derece normaldir" demek istiyor. Anlaşılmaz olsa da, Bergfeld'in söz konusu belgesi çevrilirken yapılan budur. Alman belgesi, Amerikan Konsolosu Heizer'in raporuna bakılarak değiştirilmiştir.

Prof. Çiçek, bu son derece ilginç "belge tahrif etme metodunu" anlatırken bir başka önemli itirafta daha bulunuyor. Aslında yayımladıkları Bergfeld'in raporu da orijinal bir belge olmayıp, Lepsius tarafından tahrif edilmiş bir belgedir. Bu çarpıcı bilgiye aşağıda yeniden değineceğim, fakat burada şu kadarını söylemek gerekir ki, kitaplarında Bergfeld'in belgesine tam sayfa yer verirken belgenin sahte olduğu yolunda en ufak bir bilgi verilmemiştir. Üstelik Bergfeld raporu, yazarların tezlerini ispat eden son derece önemli bir belge olarak sunulmuştur.

Lepsius, Bergfeld'in belgesini nasıl tahrif etmiştir? Prof. Çiçek bu konuya cevap için önce Heizer'den uzun bir alıntı yaparak konuya giriyor:

“On the 17th of July while on horseback riding with the German Consul we came across three Turks digging a grave in the sand for a naked body which we saw in the river near by. The corpse looked as though it had been in the water for 10 days or more. The Turks said they had just buried four more bodies further up the river. Another Turk told us that a body had floated down the river and out into the sea a few moments before we arrived” (altını çizen Çiçek – T.A.).

Bu alıntıdan sonra Prof. Çiçek şunları söylüyor:

“Yukarıda altını çizdiğim satırlara dikkatinizi çekmek istiyorum. İlk olarak konsolosların karşılaştıkları kişiler ‘üç Türktür (three Turks)’, Lepsius’un çarpıttığı gibi ‘üç işçi’ değildir. İkinci olarak, cesetleri gömenler ‘Türk (The Turks)’tür ama ‘görevlendirilmiş’ olduklarına dair bir kelime, hattâ imâ dahi bulunmamaktadır. Üçüncüsü, başka bir Türk (Another Turk) nehir üzerinde yüzen bir ceset görmüştür ve muhtemelen samimi bir şekilde konsoloslara gördüklerini aktarmıştır.”

Anlaşılan sayın Çiçek’e göre Lepsius, Bergfeld’in raporunda iki noktayı çarpıtmıştır. Birincisi “kişiler”i, “işçi” haline döndürmüştür; ikincisi belgede olmayan “görevlendirilmiş” kelimesini belgeye eklemiştir. Dolayısıyla Bergfeld’in belgesini çevirirken, Heizer’in belgesine bakılarak, orada olmayan bazı kelimelerin örneğin, “görevlendirilmiş” gibi bir kelimenin çıkartılmasında herhangi bir mahzur yoktur. Ayrıca Prof. Çiçek, beni, Lepsius tarafından tahrif edilmiş bir metne bağlı kalmakla da suçlamaktadır. “Lepsius’un yazdıklarını olduğu gibi kabul eden ve üzerini çizdiği satırları görmeyen yazarlar, gerçekte... ‘rezil’ olmaktadır.”

Burada salt polemik amaçlı birçok soru sorulabilir: Örneğin yazarlar kitaplarında, çok önemli bir belge olarak kullandıkları Bergfeld belgesinin, Lepsius tarafından tahrif edildiği konusunda niçin tek bir uyarıda bulunmamışlardır? Veya “görevlendirilmiş” kelimesini tahrifat olarak gördükleri için çıkardılar ise “işçi” kelimesini niçin aynen bırakmışlardır? Veya niçin tahrif edildiğini bildikleri bir belgeyi kendi tezleri için kaynak olarak

kullanmışlardır? Bu ve benzeri artırılabilir soruları, sadece basit polemik soruları olarak görüp geçmekte fayda var. Çünkü asıl ciddi sorun başka bir yerde yatmaktadır.

Sayın Çiçek'in aktardığı bilgilerden sonra akla gelebilecek en makul soru Lepsius'un, Bergfeld'in belgesinde nelerin tahrif ettiğini anlamak için niçin Heizer'in belgesine baktıklarıdır. Eğer Lepsius bir belgeyi tahrif etmişse, bu belgenin bir de Bergfeld tarafından kaleme alınmış orijinali olması gerekir ve doğaldır ki, tahrifat, bu belgenin orijinaline bakılarak çıkartılmalıdır. Niçin sayın Çiçek ve arkadaşları, Lepsius'un tahrif ettiği belgeyi, Bergfeld'in orijinal belgesi ile karşılaştırmıyorlar? Niçin Lepsius'un neleri değiştirmiş olduğunu Heizer'in belgesine bakarak çıkartma yolunu seçiyorlar? Eğer sayın Çiçek ve arkadaşlarının metodunu, tarih bilimine önemli bir katkı olarak görmek istemiyorsak, ortada komik bir durumun olduğunu kabul etmemiz gerekecektir. Komiklik sadece, bir belgenin üzerinde nelerin değiştirildiğinin, alakasız bir başka belgeye bakılarak keşfedilmiş olmasında değildir. Komiklik ortada böyle tahrif edilmiş bir belgenin olmamasındadır.

Sayın Çiçek'in, Lepsius'un, Bergfeld'in belgesini tahrif ettiği konusunda ileri sürdüğü tüm tezler boş bir hayal ürünüdür. Ortada böyle bir belge yoktur. Lepsius, ne Bergfeld'in sözü geçen belgesini çarpıtmıştır ne de muhtemelen böyle bir belgenin varlığından haberi vardır. Lepsius, Bergfeld'e ait tam on bir adet belge yayımlamıştır¹⁰ (Sırasıyla belge no: 8, 12, 94, 97, 100, 102, 105, 109, 155, 156, 162). Bu belgelerden üç tanesi (12, 100 ve 109 numaralı olanları) tahrif edilmiştir. Diğer belgelerde de dil düzeltmeleri vardır ama bunlar anlam açısından bir değişiklik yaratmamaktadırlar.¹¹ Bergfeld'e ait, 1914-8 yıllarını kapsayan başka belgeler de vardır ama bunlar Lepsius tarafından yayımlanmamıştır. Çünkü kendisine sadece yayımlaması amacıyla belli belgeler verildiği için, büyük ihtimal-

10 J. Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung Diplomatischer Aktenstücke*, Potsdam, 1919.

11 Belgenin orijinali ve Lepsius tarafından yayımlanmış hali www.armenocide.net adresinden elde edilebilir.

le, Lepsius'un kendisine verilmeyen böyle bir belgenin varlığından haberi bile yoktur. 25 Temmuz 1915 tarihli belge de Lepsius tarafından yayımlanmayan bu belgelerden biridir. Lepsius'a yayımlanması için verilen ve sonra Lepsius tarafından yayımlandıktan sonra geri gönderilen belgelerin tümü Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından yakılmıştır.¹² Ayrıca Lepsius arşivi –Lepsius'un elindeki belgeler– mikrofilm olarak mevcuttur.¹³ Orada 40.000 sayfa civarında belge vardır, bu belgeler arasında da Bergfeld'e ait tahrif edilmiş bir belge örneği yoktur.

Sonuçta sayın Çiçek, hem kullandıkları belgenin orijinal bir Alman belgesi olduğundan habersizdir hem de Heizer'in belgesine bakarak, bu belgeden beğenmedikleri şeyleri çıkarttıklarını dolaylı da olsa kabul etmektedir. Bunu işlenmiş bir suçun itirafı olarak da kabul edebiliriz.

İkinci örnek: Erzurum Konsolosu Scheubner Richter'in 5 Ağustos 1915 raporu

Yazarlar, sadece belgeleri tahrif etmekle yetinmemişler ayrıca bu belge sahiplerinin kendileri gibi düşündüklerini de iddia etmişlerdir. Buna bir örnek olarak Erzurum Konsolos Vekili Scheubner Richter verilebilir. 1915 tehciri sırasında, Osmanlı yetkililerini suçlayıcı belgeleri yazarların belki de en başında sayılması gerekebilecek Richter, yazarların elinde, "tehcirin sorunsuz yapıldığının" tanığı haline sokulmuştur.

Yazarlar, kitaplarının 80 ve 81. sayfalarında, Scheubner Richter'in yolladığı 5 Ağustos 1915 tarihli rapordan uzun bir aktarma yapmışlardır.¹⁴ Raporun önemli yerleri yanlış çevrilmiş ve belgedeki bazı bilgiler kasıtlı olarak tahrif edilmiştir. Aslında ekleriyle birlikte çok uzun olan bu raporun da tümünün çevrilmesi gerekir ki, yapılan tahrifat tüm boyutlarıyla

12 Wolfgang Gust, "Magical Square, Johannes Lepsius, Germany and Armenia", www.armenocide.net

13 *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895-1915. Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes-Lepsius-Archiv an der Martin-Luther-Universität Halle Wittenberg*, (ed.) Hermann Goltz ve Axel Meissner, K. G. Saur, Münih, 1999.

14 PA-AA/R14088/MF7129/23-50.

la görülebilsin. Ama ben burada sadece iki ufak örnekle yetineceğim.

Birincisi: Richter raporunun iki yerinde, o da sadece Erzurum şehir merkezi ile sınırlı olmak üzere, “14 günlük süre”den söz eder. Önce, “Erzurum eşrafından ilk grup” için bu sürenin tanındığını söyler. Prof. Çiçek ve arkadaşları bu ifadenin yer aldığı “*Haziran ayı başlarında, tanınan 14 günlük süre sonrası, Ermeni eşrafından ilk grup, Erzurum dışına çıkarıldı*” cümlesini “Haziran’da Ermeniler 14 gün ara ile göç ettirildi” diye çevirmişlerdir. Raporun daha ileri bir yerinde Richter, yine sadece Erzurum için “**çoğunluk** 14 günlük süre elde etti” (abç) ifadesini kullanmıştır. Prof. Çiçek ve arkadaşları bu bilgiyi, alıntı yapmadan, sadece özet bilgi olarak aktarmışlar ve şöyle demişlerdir: “Öte yandan bu raporda görülmektedir ki, **hemen her yerde** göç için 14 günlük süre tanınmıştır.” (s. 81, abç) Görüldüğü gibi, “Erzurum’daki Ermenilerin çoğunluğu” ifadesi ustaca, Anadolu’nun “hemen her yeri” haline sokulmuştur.

Ayrıca Richter’in, raporunda gene her yerde, “tehcir edilenlere eşyalarını yanlarına alma ve satma, bazı tüccar ve Ermenilere, malları ve değerli eşyalarını emniyete almak için Osmanlı Bankası’na teslim etme izni verilmiştir”(s. 81) dediğini ileri sürmüşlerdir. Oysa belge okunduğunda görülecektir ki, Richter, sadece Erzurum şehir merkezi ile sınırlı ancak özellikle kendi girişimleriyle ve Vali’nin izin vermesiyle elde edilen geçici bir uygulamadan söz etmektedir. “Benim çabalarımın ve Vali’nin imtiyaz tanınması sonucu, onlara aşağıdaki kolaylıklar sağlanmıştır” dedikten sonra, “Bazı işadamları ve eşraf, mallarını, şahsa mahsus eşyalarını ve kıymetli malzemelerini Ermeni Kilisesi’nde saklanmak üzere Osmanlı Bankası’na verme şansına sahip oldular” diye eklemektedir. Görüldüğü gibi, aslında sadece Erzurum’da bazı Ermeni işadamlarına sağlanan kolaylık, yazarlarımız tarafından gene tüm Anadolu sathına ait yaygın bir uygulama haline sokulmuştur.

Bırakınız Anadolu’nun diğer yerlerini, Erzurum şehir merkezi dışında, kırsal bölgelerde, insanların değil gün, saat far-

kı ile yola çıkartıldıkları bilinen bir olgudur.¹⁵ Kitap yazarları, hem Richter'in belgesini kendi istekleri doğrultusunda çarpıtmışlardır hem de bu tek belgeden hareketle Erzurum'un бүтүнү hakkında bu tür genel değerlendirme yapmaya kalkmışlardır.¹⁶ Sadece söz konusu edilen rapor bile dikkatle okundığında görülecektir ki, Richter, sadece Erzurum ile sınırlı elde edilen hakların bile sonra kısmen ortadan kaldırıldığını bildirmektedir.

Richter'in aktardığına göre, yukarıdaki tedbirlerin ortadan kaldırılma nedeni de kendisi ve Vali'nin şehirde olmamalarıdır. Richter aynen şöyle diyor: "*Vali ve benim şehirde olmadığımız bir sırada, üst düzey asker komutanların emriyle bu kişilere verilen oturma izinleri aniden iptal edildi.*" Çiçek ve arkadaşları kendi tezlerini çürüttüğü için yukarıdaki cümleden italik olan kısımları çıkartarak cümleyi, "ama bu özel izin, bir anda ordu komutanlığınca iptal edildi" şekline sokmuşlardır. Yine ayrıca kendilerinin, "herkes yanına istediği şeyi almıştır" tezini çürütecek, "*yolculuğa çıkamayacak durumda olan birçok kişi kendilerine erzak dahi sağlayamadan Erzurum'u kısa sürede terk etmek zorunda kaldı*" cümlesi de belgeden yok edilmiştir. Cümle, "Onlar kısa sürede Erzurum'u terk etmek zorunda kaldılar" biçimine sokulmuştur.

Özetle: "*Vali ve benim şehirde olmadığımız bir sırada, üst düzey asker komutanların emriyle bu kişilere verilen oturma izinleri aniden geri alındı. Yolculuğa çıkamayacak durumda olan birçok kişi kendilerine erzak dahi sağlayamadan Erzurum'u kısa sürede terk etmek zorunda kaldılar*" cümleleri, "*Ama bu özel izin, bir anda ordu komutanlığınca iptal edildi. Onlar kısa süre içerisinde Erzurum'u terk etmek zorunda kaldılar*"

15 Erzurum civarında boşaltma işlerinin saat farkı ile yapıldığına bir örnek teşkil etmesi bakımından Alman subay Stange'nin, 23 Ağustos 1915 tarihli raporu anılabilir, PA-AA/Botschaft Konstantinopel/Bd. 170/MF7254/27-35.

16 Erzurum ve civarından yapılan sürgünler ve bunların akıbeti hakkında bkz. Hilmar Kaiser, "A Scene from the Inferno", *The Armenians of Erzurum and the Genocide 1915-1916, The Armenian Genocide and the Shoah*, Hans-Lukas Kieser, Dominik J. Schaller (ed), Chronos Verlag, Zürich, 2002, s. 129-187.

haline sokulmuştur. (s. 80, aşağıdan iki, üç ve dördüncü satırlar) Çeviride bu cümlelerden yukarıdaki italik ifadelerin atıldığına dair en ufak bir işaret bile konulmamıştır. Metni okuyan herkes, belgenin düzenli ve devamlı bir tarzda devam ettiğini zannetmektedir.

İkincisi, Prof. Çiçek ve arkadaşları, Richter'in kendi tezlerini savunduğunu ima eden ifadelere de bolca yer vermişlerdir. (s. 81) Oysa uzun alıntı yaptıkları rapor, gerçekten Osmanlı yetkililerini suçlayıcı raporlar arasında yer alır ve tehcir konusunda oldukça önemli bilgiler içerir. Richter raporunda şunları söyler:¹⁷

“Mayıs ayı başında Van'da meydana gelen ve bilinen olaylar hükümet ve ordunun Ermenilere karşı sert önlemler almasına yol açtı. Orduda silahlı hizmette bulunan tüm Ermeniler ordudan uzaklaştırıldı ve çalışma taburlarına konuldu. Erzurum ve Pasin Ovası'nda bulunan ve sadece kadın, çocuk ve yaşlı erkeklerden oluşan halk, zorla Mezopotamya'ya gönderilmek üzere köylerinden sürüldü. Askerî nedenlerle gerekçelendirilen bu önlemler gereksiz gaddarlıkla ve zalim bir biçimde yerine getirildi. Sürülenlere Erzincan yolunda, Mamachatun, Sansar, Fırat Köprüsü ve Perez'de Kürtler ve gönüllü Türkler tarafından saldırı düzenlendi, bu kişiler soyuldu ve

17 Orijinal Almancası: “Zu Beginn des Mai führten die bekannten Vorgänge von Wan dazu, dass die Regierung und die Militärbehörden zu scharfen Massregeln gegen die Armenier griffen. Alle noch mit der Waffe dienenden Armenier wurden aus dem Heere entfernt und in Arbeiter-Bataillone gesteckt. Die Bewohner der Erserumer und der Passin Ebene, die nur noch aus Frauen, Kindern und alten Männern bestand, wurden aus ihren Dörfern vertrieben und sollten zwangsweise nach Mesopotamien gebracht werden. Diese mit militärischen Rücksichten begründete Massnahme wurde mit unnötig rücksichtsloser und grausamer Weise durchgeführt. Auf dem Wege nach Ersindjan wurden die Betreffenden bei Mamachatun, Sansar, Euphrat Brücke und Pärâz von Kurden und türkischen Freiwilligen überfallen, beraubt und getötet. Die Zahl der Umgekommenen dürfte zwischen 10-20000 betragen, nach Angabe der Regierung nur 3 bis 4000.

In derselben Zeit wurden die Bewohner der Ersindjaner Ebene bei ihrem Durchzug durch die Schlucht von Kemach gleichfalls bis auf wenige beraubt und getötet, die Frauen entführt. Hierbei soll, wie mir glaubwürdig mitgeteilt wurde, türkisches Militär bezw. Gendarmen beteiligt gewesen sein.”

öldürüldü. Ölenlerin sayısı 10 bin ile 20 bin arasında olabilir. Hükümet ölenlerin sayısının 3 bin ile 4 bin arasında olduğunu duyurdu.¹⁸

Aynı tarihte Erzincan Ovası sakinleri Kemah geçidinden geçerlerken, aynı şekilde, birkaç istisna hariç, soyuldu, öldürüldü, kadınlar ise kaçırıldı. Bana ulaşan haberlere göre, bu saldırıya Türk askeri, yani jandarma da katılmış...” [Bundan sonra rapor, yukarıda aktardığım çarpıtmaların yapıldığı paragraf ile devam etmektedir.]

Richter’in söyledikleri bunlarla sınırlı değil. Özellikle Türk Tarih Kurumu ve Lepsius arasındaki paralellığe dikkat çekmek açısından, Richter’in aynı raporundan bir alıntı daha yapmakta fayda var:¹⁹

-
- 18 Bu son iki cümle, Çiçek ve arkadaşları tarafından, ileriki sayfalarda, “hükümetin güvenlik konusunda her zaman başarılı olmadığı”nın örneği olarak aktarılmış. (s. 82) Oysa bölgeden gönderilen diğer belgeleri de, örneğin gene Scheubner Richter’in 9 Temmuz 1915, PA-AA/BoKon/169/MF7249/93-95 numaralı raporunu okusalardı, bu olayın bile İttihat ve Terakki Partisi –ve Erzurum Polis Müdürlüğü tarafından– örgütlendiğini bileceklerdi ama bunlar ayrı tartışma konusu.
- 19 Original Almanca: “Es ist tief bedauerlich, dass infolge der von der Militärbehörde geduldeten Haltung des Komitees und seiner dunklen Hintermänner die militärisch und politisch in mancher Hinsicht vielleicht zu begründende Massnahme der Aussiedelung der Armenier aus den Grenzgebieten in einen Rache-, Vernichtungs- und Raubfeldzug gegen sie umgewandelt wurde. Von vernünftig denkenden weiten Kreisen der türkischen Bevölkerung, besonders von den Grundbesitzern, wird diese Ausrottungspolitik auch nicht gebilligt. Diese Kreise, die mit den Armeniern zusammengearbeitet haben und gut mit ihnen ausgekommen sind, erkennen die grosse wirtschaftliche und politische Gefahr dieses neuen “Systems der Lösung der Armenier-Frage”. Ich bin auch mehrfach bei meinen Fahrten durch das Land von Grosgrundbesitzern, deren Gast ich war, gefragt worden, warum denn die deutsche Regierung die türkische zu einem solchen Vorgehen gegen die Armenier veranlasst habe. Einer der Fragesteller, ein sehr angesehener und einflussreicher Bey, fügte hinzu, es habe wohl früher Armenier-Massaker gegeben, aber diese hätten sich meist auf Kämpfe der Männer beschränkt, jetzt morde man entgegen den Vorschriften des Korans zu Tausenden unschuldige Frauen und Kinder. Dieses geschehe nicht etwa von in Erregung geratenen Volksmengen, sondern systematisch und auf Befehl der Regierung - “des Komitees”, wie er mit Betonung hinzufügte. Hierbei sei bemerkt, dass hier geflissentlich verbreitet wurde, die Aussiedelung geschehe auf Betreiben der deutschen Regierung.”

“Askerî ve politik açılardan belki gerekçelendirilecek olan Ermenilerin sınır bölgelerinden gönderilmeleri tedbirinin, askerî yetkililerin komite ve onun karanlık adamlarının davranışlarına göz yumulması nedeniyle bir oç alma, yok etme ve çeteciliğe dönüştürülmesi (abç) çok üzücüdür. Türk halkı içinde akıllı düşünen geniş çevreler, özellikle toprak sahipleri, bu imha [kökünü kurutma] politikasını (abç) onaylamıyorlar. Ermenilerle birlikte çalışmış ve iyi geçinmiş olan bu çevreler, bu yeni ‘Ermeni Sorununu Çözme Sistemi’nin taşıdığı ekonomik ve politik tehlikeleri görmekteler. Yaptığım yolculuklarda çok kez, kendilerine konuk olduğum büyük toprak sahipleri bana Alman hükümetinin Türk hükümetini Ermenilere karşı neden böyle davranmaya teşvik ettiklerini sordular. Soru soranlar arasından çok saygın bir bey, eskiden Ermeni kıyımı yapıldığını, ancak bunun genelde sadece erkeklere karşı yapıldığını, şimdi ise Kuran’a da karşı gelerek binlerce suçsuz kadın ve çocuğa kıyıldığını söyledi. Bunu söyleyen kişi ayrıca bu kıyımın, öfkeye kapılan halk tarafından değil, sistemli olarak ve hükümetin, yani ‘Komite’nin [İttihat ve Terakki’nin – T.A.] emri ile yapıldığını özellikle vurgulayarak sözlerine ekledi. Burada eklemeliyim ki, sürgünlerin Alman hükümetinin girişimleri sonucu yapıldığı çok yaygın olarak söylenmektedir.”

J. Lepsius kitabında yukarıdaki belgeyi “129. Belge” olarak yayımlamıştır ve yukarıda italik olarak verdiğim kısımları belgeden çıkartmıştır.²⁰ Ama aynen Prof. Çiçek ve arkadaşlarında olduğu gibi, Lepsius da belgeden bazı bölümleri çıkarttığına dair en ufak bir işaret koymamıştır. Lepsius ayrıca buraya almadığım, Almanların sorumluluğuna ilişkin bazı bilgileri de çıkartmıştır. Özetle, Çiçek ve arkadaşları aynen Lepsius ve Alman Dışişleri Bakanlığı memurları gibi hareket etmişler, belgeleri kendi istedikleri hale sokmak amacıyla açıkça yanlış çevirmiş ve tahrif etmişlerdir.

20 Lepsius, a.g.e., Belge no: 129, s. 116-121.

Üçüncü örnek: Halep Konsolosu Rössler'in 20 Aralık 1915 raporu

Benzeri bir durum, Almanya Halep Konsolosu Rössler'in de başına gelmiştir. Önce kitaptan bir bölümü, oldukça uzun olmasına rağmen, aktarmak gerekmektedir: “Birinci Dünya Savaşı müddetince 500.000 civarında Ermeni o zaman savaş bölgesi olmayan bugünkü Suriye ve Irak topraklarına tehcir edilmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında 350.000-500.000 civarında Ermeni de çeşitli sebeplerle Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerinden Kafkaslar’a gitmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı esnasında vuku bulan olaylarda Ermenilerin toplam olarak 200.000 civarında kayıp verdiklerini ve 400.000-500.000 civarında Ermeni’nin Osmanlı sınırları içerisinde kaldığını göz önünde tutarsak ve Birinci Dünya Savaşı başları itibarıyla Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin nüfusunun 1.500.000 civarında olduğunu hatırlarsak, hesaplarımızın tutarlı bir bütünlük oluşturduğu görülür. Alman Konsolos Rössler 1915 sonu itibarıyla ‘yaklaşık 500.000 Ermeni’nin tehcirden muaf tutulduğunu, 500.000’inin de Mezopotamya ve Suriye’ye getirildiğini’ ifade ederken yukarıdaki ifademizi teyid etmektedir.” (Kitap, s. 105-6, abç.)

Yukarıdaki paragrafı okuyan ne anlayacaktır? Söylenen, Rössler’in de, Prof. Çiçek ve arkadaşlarının söylediklerini paylaşıyor ve onların rakamlarını haklı çıkartıyor olduğudur. Acaba bu doğru mu? Rössler’i okuyalım bakalım ne diyor: “Gönderilmelerin hangi bölgelerden yapıldığına bağlı olarak kayıp sayısı yüksek veya daha az olmaktadır. Bu oran, Küçük Asya’nın doğusundan gelenlerde Batı’ya göre çok çok yüksektir. Doğudaki konvoyların birçoğunun, eğer kadınlar ve kızlar Müslüman haremle kapılmamışlar veya şanslı durumlarda Müslüman ailelerde sığınak imkânı bulamamışlarsa, yüzde 75’i ölmüştür. Mezopotamya’ya (örneğin Res-ul Ayn veya Tell Abiad) gelen artıklar da o denli bitkindirler ki, onların da büyük bir kısmı ölecektir. Bu koşullarda, İngilizler tarafından açıklanmış 800.000 öldürülmüş Ermeni rakamına karşı çıkmak başından imkânsız görülüyor.”²¹

21 PA-AA/R14089/MF7136/98-7137/11.

Burada *Frankfurter Zeitung*'dan "bu rakamlarla, Türkiye'de yaşayan kadın ve çocuklar dahil Ermenilerin yüzde 30'unun öldürülmüş olduğunu kabul etmek gerekir. Bu mümkün değildir" sözlerini aktaran Rössler, "maalesef mümkündür" der ve devam eder: "İmhaya yol açan veya imhaya eşlik eden olaylar ve korkunç koşullar hakkında geçtiğimiz aylarda tekrar tekrar raporlar yazdım." Rössler daha sonra özetle şu rakamları verir: Türkiye'deki Ermenilerin toplam nüfusu 2.5 milyondur. Altı vilâyetteki sayı 1.2 milyondur. Bütün Anadolu'da sürgün edilmeyen Ermeni sayısı, en yüksek hesapla 500.000'dir. Suriye'ye gelenlerin sayısı 500.000 civarındadır. Suriye'ye gelenler arasında ölüm oranlarının da çok yüksek olduğunu aktaran Rössler, "800.000 ölü sayısı mümkündür ve hatta sayısının daha yüksek olma ihtimali vardır" der.

Bu yukarıdaki satırlardan Rössler'in, Çiçek ve arkadaşlarının tezlerini "teyit" ettiğini iddia edebilecek kimse var mıdır acaba?

Dördüncü örnek: Amerikan Mersin Konsolosu Edward I. Nathan'ın 11 Eylül 1915 raporu

Söz konusu tarihli raporunda Nathan şunları diyor: "I have the honor to inform you that since the writing of my despatch No.478 dated August 30, 1915, (sent to-day with other correspondence by special privilege of Governor General) thousands of additional Armenians from the North have arrived here and been transported to the Aleppo region."²² Bu cümlemin çevirisi şöyle yapılmış: "478 numaralı gönderimden beri (30 Ağustos 1915) yüz binlerce Ermeni daha buraya ulaştı ve Halep'e sevk ediliyorlar." (Kitap, s. 72)

Burada iki ayrı ciddi sorun var. Birincisi, kitabın yazarları, yukarıdaki çeviriden de anlaşılacağı gibi, belgeyi çevirmemişler belli ifadeleri çıkartarak belgeyi özetlemişlerdir ama yaptıkları özet bir alıntı gibi göstermişlerdir. Bu tutumun bilimsel dü-

22 *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, (ed. ve ön-söz) Ara Sarafian, a.g.e., s. 270.

rüstlkle bağdaşmayacağı açıktır; akademik dürüstlük bu kısımların, belgeden çıkartıldıklarının belirgin hale getirilmesini gerektirir.

İkinci sorun daha vahimdir ve doğrudan belge çarpıtmaya ilişkindir. Belgedeki bilgi kasıtlı olarak değiştirilerek, “binlerce” ifadesi, “yüz binlerce” yapılmıştır. Bu tahrifatın çok mantıklı bir nedeni var. Çünkü yazarlar, kitabın bu sayfalarında ne kadar çok Ermeni’nin sağ olarak varış yerlerine ulaştıklarını anlatmaktadırlar. Dolayısıyla, rakamlar ne kadar yüksek gösterilirse o kadar haklı çıkacaklardır. Bu nedenle belgelerdeki rakamlarla oynamakta fazla bir sorun görmemişlerdir.

Beşinci örnek: Şam Amerikan konsolosluk görevlisi Greg Young’ın 20 Eylül 1915 raporu

Yazarlar, Amerikan Mersin Konsolosu Edward I. Nathan’a ait olduğunu iddia ettikleri, 20 Eylül 1915 tarihli bir belgeden çok uzun bir alıntı yaparlar (*Kitap*, s. 72-4). Bu alıntının amacı, Suriye’ye ulaşan Ermeni konvoylarının ne kadar iyi durumda olduğunu göstermek ve hükümetin bunlara elinden gelen yardımı yaptığını kanıtlamaktır. Yazarlar, Nathan’ı belgede aktardığı bilgilerden dolayı özel olarak da övmektedirler: “[Nathan] Ermeni naklinden bahsetmekte ve Suriye’deki kampları ziyaret ettiğini bildirmektedir. Bu ziyaretiyle ilgili bilgi verirken Edward Nathan, diğer bazı konsolosların duyumlarını rapora koymak yerine, bizzat olay mahallinde incelemeler yaptığını ve bu incelemeler esnasında gördüklerini aktarmaktadır... Nathan, önemli bilgiler vermektedir.” (*Kitap*, s. 72-73)

Bu belgeye ilişkin de iki ciddi sorun var. Birincisi, Edward I. Nathan’a ait böyle bir belge yok. Belgenin kime ait olduğunu aramak ve bulmak gerekiyor. Nathan’a ait olduğu söylenen bu raporun gerçek sahibi, Şam’daki Amerikan Konsolosluk görevlisi Greg Young. Tahmin edilebileceği gibi, bu belge de tahrif edilmiş ve yanlış çevrilmiş. Young’ın raporu son derece uzun ve yazarlar da bu belgeden oldukça uzun bir bölüm almışlar. Belge, iki önemli metod kullanılarak tahrif edilmiş. Bi-

rincisi, kasıtlı biçimde yanlış çevirmişler ve belgede iddia edile- nin tam zıddı bir anlam çıkmasını sağlamışlardır; ikincisi, bel- geyi özetlemişlerdir. Ama bu özetleme sırasında birçok cüm- le ve paragraf atmışlar, attıkları kısımlara ilişkin en küçük bir işaret koymamışlardır. Yazarların aktardığı belgeyi okuyanlar, düzgün devam eden ve içinden herhangi bir çıkartma yapılmamış bir belge okudukları intibasına kapılmaktadırlar. Ama ger- çekte tamamen tahrif edilmiş, aslı ile alakası olmayan başka bir belge söz konusudur.

Önce özetleyerek, kasıtlı yanlış çeviriye bir örnek: “Ekse- lansları ayrıca kendilerine, hükümet izin verirse Amerikan Kı- zıl Haçı’ndan muhtaç durumda oldukları şüphe götürmeyen bu insanlar için yardım temin edebileceğimi belirttiğimde hükü- metin buna izin vermeyeceğini ve yiyecek, çadır vb. temini gibi mümkün olan her şeyi hükümetin bizzat yaptığını belirtti.”²³ Bu paragraf şöyle çevrilmiş: “Vali isteğim üzerine Amerikan Kı- zıl Haçı’ndan Ermenilere yardım için fon alabileceğimi bildir- di.” Sadece bütün bir paragraf özetlenerek tek bir cümleye in- dirilmekle yetinilmemiş, ifade ettiği anlam da değiştirilmiştir. Yapılan tahrifatla, Young’a, “Osmanlı yöneticileri, yabancı yar- dımları kabul etmeye hazırdır” dedirtilmiştir; oysa bilgi tam tersidir. Ayrıca paragrafın özetlenmiş veya belli kısımların çı- kartılmış olduğuna dair en ufak bir işaret yoktur.

Tüm bir çeviri boyunca benzeri tahrifatlar devam etmekte- dir. Paragraf ve cümlelerin nasıl atıldığına ve bunun hiç belli edilmediğine ilişkin bir örnek verebilmek için rapordan uzun bir alıntı yapmak gerekiyor:

“Eziyet, yokluk, açlık sıkıntısı, halî olmayanların zorla yürü- tülmesi, nöbetçi askerlerin zulmü, genç kadınlara el konul- ması, kendilerine ev bulmak üzere küçük çocukların verilme-

23 Greg Young’ın, 20 Eylül 1915 tarihli raporu, *a.g.e.* içinde, s. 296. Orijinal İn- gilizcesi: “His Excellency also informed me –upon my statement that if the Government permitted I believed that I could secure funds from the Ameri- can Red Cross to aid these people who undoubtedly would be very needy– that the Government would not permit of this and that the Government was doing everything possible, furnishing food, tents et cetera.”

si ya da satılması vs gibi pek çok hikâye ortalıkta dolaşıyor ancak ben bunlara inanmıyorum ve şu an bile en kötü söylentilerin pek çoğunun fazlasıyla abartılı olduğuna eminim. Yine de, inandığım bazı hikâyeler var.

Bunlardan bir tanesi altı ya da yedi aylık hamile olan ve doğal olarak yürüyemeyecek konumdaki bir kadınla ilgili. Kafileye ayak uydurmaya zorlanan kadın sonunda yol üstüne devrilererek öldü. Bir şekilde yardım etmek isteyen ve bir evleri olsun diye bizzat aileleri tarafından ısrarla hizmetli olarak çocuklarını almaları telkin edilen insanlar tarafından satın alınan genç kız ve oğlan vakalarını işittim. Aynı zamanda bana kimi muhafız askerlerin yürüyüşte bitap düşen insanları zorla yola devam ettirmek için ya da munis Hristiyan sakinlerden yiyecek ve para almak için bu insanları kırbaçladıkları bildirildi.

Eziyet çeken bu insanlara acıyan iyi Müslümanların yaptıkları iyilikleri de işittim ve kendilerine bile yetecek paraları olmadığı bilinen Müslüman askerlerden birinin Hristiyan sürgünlere iki Mecidiye altını verdiğine de kulak misafiri oldum.

Pek çok defa kendi gözlerimle görmek üzere sürgünlerin yürüdüğü yerlere gittim. Ancak hiçbir zaman bu gidişlerimi onların yürüyüşlerine denk getiremedim.

Şehrin dış mahallerinden biri olan Kahdem, Şam'dan geçtikten sonra tüm sürgünlerin nihai olarak kalacakları değişik şehirlere dağıtılmadan önce ön hazırlık olarak toplandıkları geniş bir alan.

Birkaç gün önce koşullar hakkında fikir sahibi olmak üzere burayı ziyaret ettim. Burası hiç ot bitmemiş, bir iki ağacı olan büyük bir açıklık alan. Tüm alan neredeyse tamamen üstü başı yırtık pırtık, yola zorlanmış, kederli ve tamamen tükenmiş öbek öbek insanla kaplıydı. Ancak bir iki tane çadır ya da benzeri sığınak vardı ve bunlar da daha ziyade uydurukça yapılmış gibiydi. Bu insanların dış halkasında beni kamptan sorumlu adama götürən bir polis tarafından karşılandım. Hemen hemen hiçbir şey görmedim ve yalnızca o adamın bana anlattığı kadarını öğrendim. Son derece kibarlı.”²⁴

24 Orijinal İngilizcesi: “Numerous stories are current of hardship, want, suffering from hunger, forced marching when in no condition to walk, cruelty

Yukarıda italikle yazılan tüm ifadeler metinden çıkartılmış ve düz cümleler birbirini takip ediyorlar gibi çevrilmiştir ama bu hiç belli değildir: “Ne var ki, bazılarının doğru olma ihtimali vardır. Birkaç gün önce ben kampı (Şam’da) ziyaret ettim. Girişte beni bir polis memuru karşıladı ve kamp sorumlusuna götürdü. Çok kibar biriydi.” Beş paragraf iki cümleye düşürülmüş, böylece sürgünlerin kötü hayat koşullarına ilişkin her şey yok edilmiştir. “*Hemen hemen hiçbir şey görmedim ve yalnızca o adamın bana anlattığı kadarını öğrendim*” cümlesi de silinerek, Şam kampına ait bilgilerin, Young’ın doğrudan gözlemlerine dayandığı intibası verilmiştir. Bundan sonra da sanki metin devam ediyormuş gibi gösterilerek, içlerinden bazı cümlelerin seçildiği birçok paragraf toptan atılmıştır. Örneğin “Osmania

of guards, seizure of young women, giving away and selling of children that they might find homes et cetera et cetera, but I did not believe them and even now I'm sure that many of the worst stories that are circulating are much exaggerated. Still, there are some which I must credit.

One, is that of a woman who though six or seven months pregnant and naturally in no condition whatever to make the marches, was obliged to keep up with the procession until she dropped in her tracks and died. I have heard of several cases of young girls or boys being bought by people who wished to aid in some way and were importuned by parents to take their children as servants so they might have homes. It was stated to me also that some soldier guards, in order to urge them on, whipped those who struggled in the march from utter exhaustion or to get food or money from compassionate Christian inhabitants.

I have also heard of kindnesses extended by good Moslems who pitied these sufferers and I overheard a common Moslem soldier—and it is known that such have hardly enough money for themselves—say he had given two Medjdis to the Christian exiles.

Several times I went to the quarter through which the exiles were marched to see them with my own eyes. Never however could I time my visit with their passage.

Kahdem, on the outskirts of the city, is a large commons after passing through Damascus all the exiles are collected preparatory, it seems, to being dispersed to the various towns where they are finally to stay.

Some days ago I visited this place to get some idea of conditions. It is a large open tract, practically devoid of grass and possessing but few trees. It was nearly covered with groups of ragged road-strained dejected wholly dispirited individuals. There were only a very few tents or shelters of any kind and these had the air of being more improvisations. At the [entrance] outer fringe of people I was met by a policeman who conducted me to the man in charge of the encampment. I saw practically nothing and learned only what he told me. He was most courteous.”

were quartered some 8.000 exiled" (Osmaniye'de 8 bin sürgün yerleştirilmişti) cümlesi alınmış çevrilmiş ama onun hemen önündeki, "söyledikleri hiç sorgulanamayacak bu bilgi kaynağın-
dan binlerce Ermeni'nin bu yoldan geçip gittiğini öğrendim. Deh-
şet verici bir durumdaydılar" cümleleri atılmıştır. Yine bunun
gibi, bir Ermeni şahidin aktardığı, "Bu yerden birkaç mil uzak-
ta sanki kirli bir tavuk kümesinden yayılmışa benzeyen iğrenç bir
koku yükseldiğini anlattı. Zemine yakın duran sürgün yığınları-
na yaklaştıkça koku daha da tiksindirici bir hal almış ve pis ka-
ra sinekler bu adamın çevresini kuşatmış. Kamptan geçerken has-
ta pek çok insanla, yarısı yerdeki su birikintilerinde yatan cesetler
görmüş. Sürgünlerden bazıları ona bir tek ölümün gelip kendileri-
ni kurtarmasını beklediklerini anlatmışlar" cümleleri atılarak,²⁵
çeviriye "Buradan Halep'e giden yol üzerinde yürümekte olan
binlerce sürgüne rastlamış ve Halep yakınında küçük bir şehir-
de 100 bin Ermeni'nin kampta tutulduğunu görmüş" cümlele-
riyle (çeviride aslına sadık kalınmasa da) devam edilmiştir. Bu-
nun gibi Urfa katliamının anlatıldığı yerlerde de birçok ifade ya
değiştirilmiş ya da çıkartılmıştır.

Aslında orijinal belgeyi yazarların yaptığı çeviri ile yan yana
koymak yapılan tahrifatı daha açık gösterebilir ama yer darlı-
ğı nedeniyle bunu yapma şansımız yok. Tüm bu aktarmalarda-
ki ana amaç, Ermenilerin Suriye'ye büyük kayıplar vermeden
ulaştığını ve oradaki koşullarının iyi olduğunu gösterebilmek-
tir. Burada da, Alman Dışişleri ve Lepsius'un çabalarıyla ciddi
bir paralellik söz konusudur.

Belgeyi nereden aldıklarını bile bilememe ve bir başka çeviri hatası

Çiçek ve arkadaşlarının, kitapta yaptıkları diğer çeviri ve alıntı
hatalarının tümünü burada ele almam mümkün değil. İki son

25 Orijinal İngilizcesi: "Upon approaching low ground of concentration of exi-
les, the odor became sickening and noisome flies swarmed about him. Pas-
sing through the encampment he saw many people ill and bodies of others
half in the water collected in pools on the low-lying ground. Some told him
they were only waiting for death to free them."

örnekle bu konuyu kapatmak istiyorum. Birincisi Lepsius'dan yaptıklarını söyledikleri ve ama Lepsius'da bulunmayan bir alıntıya ilişkin. İkincisi ise bir başka çok önemli çeviri hatası. Kitapta, Bergfeld'e ait 24-25 Haziran 1915 tarihli olduğu iddia edilen bir belgeden alıntı yapılıyor. Belgeye ilişkin herhangi bir arşiv kaydı verilmez ve sadece "Lepsius, Armenien, s. 22" ifadesi kullanılır. (Kitap, s. 79) Oysa Lepsius'un sözü edilen kitabında, 22. sayfada böyle bir belge yoktur. Bu bir dizgi hatasıdır, denebilir ama Lepsius'un kitabında böyle bir belge hiç yoktur.

Ancak tarih olarak verilen 24-25 Haziran 1915'e ait bir belge bulunmaktadır ve bu belge Lepsius tarafından yayımlanmıştır.²⁶ Fakat Çiçek ve arkadaşlarının kitapta yaptıkları alıntı bu belgede de yoktur; yani aktarılan paragrafla alakası olmayan başka bir belge söz konusudur. Sonuçta sözü geçen paragrafın hangi belgeden alındığını bulmak epey vaktimi aldı ama buldum. İşin gerçeği şu ki, Çiçek ve arkadaşlarının yaptıkları alıntı, 9 Temmuz 1915 tarihli başka bir belgedendir. Bu belge gerçi Lepsius tarafından yayımlanmıştır ama Prof. Çiçek ve arkadaşları tarafından yapılan alıntı Lepsius tarafından yayımlanan belgede yoktur, yani Lepsius tarafından çıkartılmıştır.²⁷ Özetle Lepsius ile hiç alakası olmayan, tarih ve numarası başka olan orijinal bir belge kullanılmıştır. Benzeri bir durum, 209 ve 211 no'lu dipnotları için de geçerlidir. Yine Lepsius'un belgeden çıkarttığı bir paragraf, Lepsius kaynak gösterilerek, üstelik gene yanlış tarih ve gene yanlış sayfa numarasıyla verilerek aktarılmıştır. Maalesef yazarların kullandıkları malzemeye yeteri kadar hâkim olmadıkları gözükmektedir. Yapılan çeviri de doğru değildir ama şimdilik bunu bir kenara bırakalım.

İkinci noktaya gelince: Yazarlar, Traßzon Alman Konsolosu Bergfeld'e ait 29 Haziran 1915 tarihli bir belgeden alıntı yapıyorlar. (Kitap, s. 76). Belgenin Almancası şöyledir: "Ich teile die Ansicht meiner sämtlichen Kollegen, daß der Transport der Frauen und Kinder unter den im Telegramm Nr. 5 geschil-

26 Lepsius, a.g.e., Belge no: 94, s. 89. Bu belge, ufak dil düzeltmeleri dışında tahrif edilmeden yayımlanmıştır.

27 A.g.e., Belge no: 109, s. 99-101.

derten Verhältnissen an Massenmord grenzt.”²⁸ Çeviri şöyle yapılmış: “27 Haziran tarihli telgrafımda bahsettiğim şartlarda kadın ve çocukların tehcir edilmesinin olası bir katliama neden olabileceği konusunda bütün meslektaşlarımla aynı görüşteyiz.” Oysa cümlelerin doğru çevirisi şu: “Tüm meslektaşlarımla, kadınların ve çocukların 5 no’lu telgrafta belirttiğim koşullar altında sevklerinin kitlesel katliam sınırında bir eylem olduğu doğrultusundaki görüşlerini paylaşıyorum.” Burada önemli olan, metinde bulunmayan 27 Haziran tarihinin metne eklenmesi değildir. “Katliama neden olmak” ile “kitlesel katliam sınırındaki eylem” arasındaki fark oldukça önemlidir. Ortada ciddi anlam kayması söz konusudur. Çünkü Bergfeld, 27 Haziran tarihli, 5 no’lu telgrafında, kalacak yer ve yiyecek yokluğunda, 300 kilometre boyunca tifüs salgınının yaygın olduğu bir bölgede, insanların yüzlerce kilometre yürütülmesinin, kadın ve çocuklar arasında büyük kayıplara yol açacağını anlatmaktadır.²⁹ Yani Bergfeld, doğrudan bu gönderme eyleminin kendisini “kitlesel katliam sınırında bir eylem” olarak tanımlamaktadır. Yoksa eylem sırasında veya sonrasında bir katliam olabileceği ihtimalinden söz etmemektedir.

Amerikan Konsolosu Heizer’in 28 Temmuz 1915 tarihli raporu

Agos gazetesinde yayımlanan cevabında Prof. Çiçek, ortada sistemli ve planlı bir katliam olmadığını göstermek amacıyla, Amerikan Trabzon Konsolosu Heizer’in yolladığı raporlardan birisini kullanıyor. Bu belgenin kullanılış tarzı, kitaptaki belge kullanma mantığının aynen devamı niteliğindedir. Prof. Çiçek iki önemli konu nedeniyle belgeden alıntı yapıyor. Birincisi, Alman konsolos Bergfeld ile Heizer’in, Trabzon dışına yaptıkları gezide gördükleri altı cesede ilişkin. Prof. Çiçek, bu sayıyı, rakam ve yazı ile tekrar ederek, ortada sistemli bir öldürmenin olmadığını en önemli bir kanıtı olarak sunuyor: “Kon-

28 DE/PA-AA/Botschaft Konstantinopel/Bd. 169/MF7249/06.

29 DE/PA-AA/Botschaft Konstantinopel/Bd. 169/MF7248/73-75.

soloslar keşif esnasında toplam 6 ceset bulmuşlardır. Akşam için tekrar etmek istiyorum, bulunan ceset sayısı sadece 6 (altı)dır. Acaba devlet, gömülen 4 cesedi 'imha' için plân mı yapmıştır? Bu satırlara dayanarak plânlı katliam yapıldığını kabul etmek ancak Akçam'a yakışmaktadır." Çiçek'e göre, cesetleri gömmek işi ile ilgili üç işçinin görevlendirilmiş olması da ayrı bir kanıttır. Çünkü "üç kişi ile binlerce cesedin gömülmesi de imkânsızdır."³⁰

Ortadaki tuhaflik bir tek, Heizer'in Trabzon dışına yaptığı gezi sırasında karşılaştığı altı ceset ile tüm bir soykırım olayına yorum getirme çabasıyla sınırlı değil. Asıl tuhaflik, Heizer'in, bizzat aynı belgede, Ermenilerin katledilmelerine ilişkin başka olayları da aktarıyor olmasıdır. Samsun istikametine kayıklar-la gönderilen ve denizde boğularak öldürülen Ermenilerle ilgili anlatılanlar bu olaylardan bir tanesidir. Bir başka olay Trabzon'a iki saat uzaklıktaki Tots köyünden, kırk beş Ermeni'nin, kadın-çocuk ayırımı yapılmadan imha edilmesidir: "...Güvenilir bir tanığa göre, Boğos Marimian adlı varlıklı ve nüfuzlu bir Ermeni iki oğluyla birlikte arka arkaya sıralanarak kurşuna dizildiler. 45 erkek ve kadın köyden kısa mesafe uzaktaki vadiye götürüldü. Önce jandarmanın komutanları tarafından tecavüz edilen kadınlar ardından da yararlanmaları için jandarmalara teslim edildi. Bu tanığa göre bir çocuk kafası kayalarda patlatılmak suretiyle öldürüldü. Erkeklerin tamamı öldürüldü ve bu 45 kişilik gruptan tek bir kişi bile sağ kurtulmadı."³¹ Yine aynı belgede aktarılan bir başka olay da şudur: "Askerlik hizmetini inşaat taburunda, Gümüşhane dışındaki yollarda çalışarak yapan genç bir adamla konuştum. Bana 15 gün önce tüm Ermenilerin (yaklaşık

30 Agos, 3 Eylül 2004.

31 *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, (ed. ve önsöz) Ara Sarafian, s. 181. Orijinal İngilizcesi: "Boghos Marimian a wealthy and influentid Armenian together with his two sons, according to a reliable witness, were placed one behind the other and shot through. 45 men and women were taken a short distance from the village into a valley. The women were first outraged by the officers of the gendarmerie and then turned over to the gendarmes to dispose of. According to this witness a child was killed by beating its brains out on a rock. The men were all killed and not a single person survived from this group of 45."

180 kişi) diğer çalışanlardan ayrılarak kampa belli bir uzaklığa doğru yürütüldüklerini ve kurşuna dizildiklerini anlattı. Tüfeklerin patlama seslerini duymuştu ve sonradan cesetleri gömmek için gönderilenler arasında yer almıştı. Cesetlerin hepsinin çıplak olduğunu anlattı.”³² Sadece bu belgede bile aktarılan öldürme ve imha olaylarını yok saymak ve sadece altı ölünün var olduğunu savunmak gerçekten anlaşılması zor bir tutumdur. Çiçek’in yaptığı bir izah, “gözlem” ile “duyum” arasında ayırım yapmak gerektiğidir. Bu mantığa göre, konsolosların doğrudan gözlemediği cinayetler ve saydıkları cesetler dışında hiçbir bilginin geçerliliği olmaması gerekiyor. Gerçi Heizer’in tüm raporları okunduğunda, kendisinin altıdan daha fazla ceset gördüğü ayrı bir gerçektir³³ ama konsolosların gözleri ile görmedikleri öldürmelerin geçersiz olduğunu söylemenin ilginç bir icat olduğunu kabul etmek gerekiyor.

Elbette kulaktan duyma haberler ve söylentiler ile doğruluğu kanıtlanabilen bilgi arasında fark vardır. Konsoloslar da raporlarını yollarlarken bu noktaya özel dikkat göstermişlerdir. Heizer’in yukarıda sözünü ettiğim raporunda söylediği, “Ermenilere uygulanan mezalime ilişkin başka ayrıntılar da eklenebilir ancak ortalıkta dolaşan tüm hikâyeleri doğrulamak güç ve ben kendimi doğru olduğuna inandıklarımı aktarmakla sınırladım”³⁴ biçimindeki ifadeler birçok raporda rastlamak mümkündür. Ayrıca konsolosluk raporları içerisinde, öldürme eylemlerine ilişkin, doğrudan sağ kalmayı tesadüf eseri başarılar tarafından anlatılan birinci el kayıtların var olduğu bi-

32 A.g.e. Orijinal İngilizcesi: “I have just been talking with a young man who has been performing his military service on the “inshaat tabouri” (construction regiment) working on the roads out toward Gumushane. He told me that fifteen days ago all the Armenians, about 180, were separated from the other workmen and marched off some distance from the camp and shot. He heard the report of the rifles and later was one of the number sent to bury the bodies which he stated were all naked having been stripped of clothing.”

33 Örneğin 1919 yılında kaleme aldığı bir raporunda Heizer, bir başka olayı aktarırken, “I myself saw where 16 bodies were washed ashore and buried by a Greek women near the Italian Monastery” der. (11 Nisan 1919 tarihli rapor, a.g.e., s. 687.)

34 *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, a.g.e., s. 181.

linmektedir. Bunun da ötesinde, Amerikan Harput Konsolosu Leslie A. Davis örneğinden bildiğimiz, cinayetlere ilişkin doğrudan yapılmış gözlemler de mevcuttur.³⁵

İkinci nokta, Trabzon bölgesinden gönderilecek Ermenilere ilişkin başlangıçta yapılan bazı istisnalara ilişkindir. Gerek Amerikan ve gerek Alman konsolosları bu istisnaların neler olduğunu raporlarında belirtmişlerdir. Özellikle Alman Konsolos Bergfeld'in girişimlerinin bu istisnaların elde edilmesinde önemli bir rolü olmuştur. Örneğin Bergfeld bir raporunda şunları aktarır: "Vali benim dostane ilişkiler çerçevesindeki düşüncelerimi dikkatle dinledi ve büyük oranda fikirlerime katıldığını belirtti. Bunun üzerine ilk önce şunlar hariç bırakıldı: 10 yaşın altındaki bütün çocuklar, dul ve yetimler ve herhangi bir erkeğin koruması altında olmayan bütün kadın ve kızlar; bunlara silah altında olan Ermenilerin aileleri de dahil oluyordu, hastalar, hamile kadınlar ve Katolik Ermeniler. Bunun haricinde hastaların ve hamile kadınların kendi evlerinde kalmalarına ve kendilerine bakmak için aile fertlerinden bir kadın veya kızın yanlarında kalmasına müsaade edildi. Çocuklar tanıdıklarının evlerinde kalabileceklerdi. Nihayet, sürgüne gönderilenlerin emniyet müdürlüğünden müsaade alarak değerli eşyalarını ve ev eşyalarını satmalarına izin verildi."³⁶ Prof. Çiçek, bu sözü geçen konsolosluk raporlarına dayanarak şu iddiada bulunur: "*Konsolos raporlarında çocuk, yaşlı, hasta, kadın ve yetimlerin hastane, yetimhane ve Müslüman evlerine dağıtıldığı ve daha sonra bir kısmının peyderpey sevk edildiği yer almaktadır. 'Soykırım' yapmayı plânlayan devlet neden bu kadar seçici ve müşfik olsun? Neden muaf kategoriler belirlesin?*"³⁷

35 Leslie A. Davis'in Harput'tan, Gölçük gölü etrafında kendi gözleriyle gördüğü binlerce cesede ilişkin aktardığı raporlar için bkz. Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province, An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, (ed.) Susan K. Blair, Aristide D. Caratzas, New Rochelle, New York, 1989.

36 Konsolos Bergfeld'in, Trapezunt, 9 Temmuz 1915 tarihli raporu, DE/PA-AA/R14086; Heizer'in istisnalara ilişkin raporlarına bir örnek olarak 3 Temmuz 1915 tarihli raporu verilebilir. *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, a.g.e., s. 88.

37 Agos, 3 Eylül 2004.

Burada son derece ciddi bir çarpıtma söz konusudur. Çünkü sözü geçen tüm konsolosluk raporlarında bu uygulamaların hemen kaldırıldığı da bildirilmektedir. Örneğin Bergfeld, yukarıda aktardığım cümlelerin hemen devamında, “Maalesef üçüncü günde, görünüşe bakılırsa İstanbul’dan gelen direktifler üzerine, çocukların kalmalarına müsaade edilmesi dışında burada elde ettiğimiz bütün istisnalar tekrar iptal edildi” bilgisini aktarır.³⁸ Problem sadece, kitap yazarlarının, üstelik istisnaların anlatıldığı belgelerde yer almasına rağmen, aynı istisnaların birkaç gün içinde ortadan kaldırılmış olduğu bilgisini kasıtlı olarak saklamaları ile sınırlı değildir. Bu sınırlamaların merkezî bir uygulama olduğunu söyleyerek de yalan söylemektedirler. Çünkü bilinmektedir ki, bu istisnalar tümüyle Vali’nin özel girişimiydi. Vali’nin kararı, İttihat ve Terakki Partisi’nin hoşuna gitmemiş ve Alman Konsolos Bergfeld’in yukarıda söylediği İstanbul’dan gelen emirle derhal ortadan kaldırılmıştır. Bu ayrıcalıkların kaldırılmasında en büyük rolü, hiçbir resmî görevi olmamasına rağmen İttihat ve Terakki Partisi’nin sekreteri Nail oynamıştır.³⁹

İstisnaya tâbi tutularak, sürgüne gönderilmeyen çocukların akıbeti hakkında da yeteri kadar bilgi vardır. Hepsı kaldıkları yerlerden toplandılar ve çoğu ya hastanede zehirlenerek ya da denize dökülerek öldürüldüler. Çeşitli konsolosluk raporları yanı sıra, bu boğulma olayları, 1919 yılında İstanbul’da Trabzon’daki tehcir olayı sanıkları aleyhine açılan davada da dile getirildi. İlgili davanın, 12 Nisan 1919 tarihli onuncu; 1 Mayıs 1919 tarihli on beşinci; 5 Mayıs 1919 tarihli on altıncı ve 10 Mayıs 1919 tarihli on yedinci oturumlarında vali, tüccar, asker (hepsi Türk) tanıklar, sürgünden geriye kalan çocukların ve hastaların öldürülmelerine ilişkin bilgiler aktarmışlardır.⁴⁰

38 Bergfeld, 9 Temmuz 1915, DE/PA-AA/R14086. Bergfeld, 6 Temmuz 1915 tarihli bir başka raporunda da bu kısıtlamaların kaldırıldığını bildirmiştir. PA-AA/BoKon/ 169/MF7249/30.

39 Nail’in özel rolü Heinze’nin çeşitli raporlarında ele alınır. 11 Nisan 1919 tarihli rapor için bkz. *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, a.g.e., s. 687-8.

40 Trabzon ve civarındaki sürgün ve öldürmelere ilişkin daha ayrıntılı bilgi için şu çalışmalara bakılabilir. V. N. Dadrian, “The Armenian Genocide: an inter-

Sonuç

Kitapta, akademik dürüstlük ile bağdaşması çok zor olan başka kasıtlı bilgi çarpıtmaları da yapılmıştır. Sadece bir örnek vermek gerekirse, Rus ordusunda savaşan 250.000 civarında Ermeni'nin olduğu bilgisi sürekli tekrar edilmiştir. (*Kitap*, s. 58-59, 66) Fakat bu sayının 200 bininin Rus vatandaşı olduğu ve Avrupa cephesinde bulundukları hiçbir biçimde belirtilmemiştir. İlgili sayfaları okuyanlar, bilginin veriliş tarzından, 250.000 Ermeni'nin, Osmanlı ordusuna karşı savaştığını anlamaktadır. Bu son derece kasıtlı yapılmış, ideolojik amaçlı bir bilgi çarpıtmasından başka bir şey değildir.⁴¹ Bu ve benzeri diğer bilgi yanlışları ve çarpıtmaları bu makalede ele almadım.

Ele aldığım tahrifatlar ışığında denebilir ki; Türk Tarih Kurumu ve yazarları, en hafif deyiimiyle, biliminsanları arasında olması gereken en temel duyguyu, “güven duygusunu” tahrip etmişlerdir. Akademik dünyaya, “acaba alıntılar doğru mu aktarılmış” biçiminde bir kuşkunun egemen olması bilimsel ortamı zehirleyecek en önemli kuşkudur. Karşınızdakinin, elindeki belgeyi tahrif etmeden aktardığına inanmanız, yani akademik dürüstlük, bilimsel tartışmanın olmazsa olmaz ön koşuludur. *Ermeniler: Sürgün ve Göç* kitabının yazarları, hemen hemen her belgeyi aynı tarzda tahrif ederek, hem akademik dürüstlük kuralını tahrif etmişler ve hem de güven ortamını dinamitlemişlerdir.

Bugüne kadar “resmî Türk tezi”, yabancı arşiv malzemelerini “tek yanlı” ve “propaganda amaçlı” buluyor ve güvenilmez

pretation”, *America and the Arneian Genocide of 1915*, (ed.) Jay Winter, s. 52-103; Kevork Y. Suakjian, *Genocide in Trabizond: A Case Study of Armenio-Turkish Relation During the First World War*, (Disseratation), Lincoln, Nebraska, Şubat 1981, s. 107-152.

- 41 Prof. Çiçek bana cevap yazısında, benim ilk kitap eleştirisinde yer alan bu eleştirime de değinmiş ve “Akçam’ın eleştirisini okuyanlar sanki Rusya vatandaşı Ermenilerin ayrı bir devlet, Osmanlı vatandaşı Ermenilerin bir başka devlet kuracağını zannedebilir... Akçam’ın eleştirisi bağımsız Ermenistan kurulması hususunda Ermenilerin topyekûn hareket etmiş olmaları sebebiyle anlamsızdır” demiştir. Bu da yapılan bilgi tahrifatının kasıtlı yapıldığını göstermektedir.

kaynak sayıyordu; resmî Türk tezi esas olarak Osmanlı arşiv malzemesi esas alınarak ve yabancı arşiv malzemelerinin reddi temelinde savunuluyordu. Türk Tarih Kurumu bu kitap ile birlikte yeni bir ilke imza attı. Artık yabancı arşiv malzemeleri de resmî tez için kullanılmaya başlanmıştır. Fakat bu arşiv malzemelerinin “doğal” karakteri, Türk Tarih Kurumu’nu belgeleri tahrif etmeye itmiştir. Ortada bu anlamda, yabancı arşiv malzemelerinin doğasından kaynaklanan yapısal bir sorun olduğundan söz edebiliriz.

Türk Tarih Kurumu ve onun çalışanları bu yeni adımları ile esas olarak Alman hükümeti ve Lepsius’un mirasını devralmışlardır. 1919’da Alman hükümeti ve Lepsius, barış görüşmeleri sırasında, Almanya’nın Ermeni soykırımında suçsuz olduğunu ispat etmek için belgelerle oynamışlar ve kasıtlı belge tahrifatı yapmışlardı. Şimdi de, Türk Tarih Kurumu ve onun yazarları, mevcut yabancı arşiv belgelerini Türk hükümetlerinin politikalarına ve resmî tezlerine uygun hale getirmek için tahrif etmektedirler. Bu salt Türk bilim dünyasına değil, uluslararası bilim dünyasına karşı da işlenmiş bir suçtur.

Sonsöz yerine

Kemal Çiçek’ten, yaptığım eleştirilere ilişkin Agos’ta da yayımlanan bir cevap geldi. Cevapta yukarıda yaptığım tüm eleştiriler kabul edilerek şunlar söyleniyor:

“Eserin çok yazarlı olması ve üslup birliğinin yeterince sağlanamaması yüzünden, bazı teknik ve maddi hatalar yapılmış olması doğaldır. Ancak şu hususun altı çizilmelidir ki, yazarların belge tahrifatı yapma veya gerçekleri değiştirme gibi bir art niyetlerinin olması düşünülemez.” Yani denilen şu: “Evet! Tamer Akçam’ın eleştirileri doğrudur, bu hatalar yapılmıştır. Ama bunlar kasıtlı yapılmış değil, gözden kaçan teknik ve maddi hatalardır.”

Sadece yedi ayrı belge ile sınırlı tuttuğum belge tahrifatçılığının “teknik ve maddi hata” olduğuna inanmak oldukça zor. Çünkü kasıtlı çeviri hataları dışında yazarlar, özellikle Lepsius

ve Alman belgeleri konusunda son derece iddialı bazı tezler ile-
ri sürmüşler ve beni konuyu bilmemekle itham etmişlerdi. Bu
konuda maalesef herhangi bir açıklama yok.

Bir an için her şeyin, istenmeyen “teknik ve maddi hata” ol-
duğunu kabul edelim. O halde ne yapılması gerekir? Eğer ya-
zarlar gerçekten, iddia ettikleri gibi, herhangi bir art niyete sa-
hip değillerse, bize bir özeleştiri yapma borçları olduğunu ka-
bul etmeleri gerekir. Dürüst ve akademik ölçüler içerisinde bu
özeleştiri nasıl yapılır? Cevap verilmesi gereken soru son dere-
ce basittir: Yazarlar, bu kadar fazla “teknik hata” ile dolu bir ki-
tabı piyasada tutmayı doğru buluyorlar mı? Yapılması gereken
tek şey kitabı piyasadan derhal toplatmaktır, aksi takdirde, ya-
zarlar bilim adına suç işlemeye devam ettiklerini kabul etmek
zorundadırlar.

Birikim, sayı 191, Mart 2005

Vahakn N. Dadrian: Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller¹

Belge Yayınları, Vahakn N. Dadrian'ın çeşitli makalelerini derleyip bir kitap olarak yayımladı. *Toplu Makaleler Kitap-1* denmesi de devamının geleceğini gösteriyor. Belge Yayınları'nı kutlamak gerek. Yaptıkları, Türkiye'de, konuya ilişkin tartışmalar açısından paha biçilmez bir girişim, çünkü bu çeviriler sayesinde Türk okuyucu, konunun uluslararası düzeyde tartışılış ve ele alınış tarzı konusunda bir fikre sahip olabilecek.

Dadrian, sadece Ermeni soykırımı konusunda değil, genel olarak soykırım bilimi alanının en önemli otoritelerinden birisi olarak kabul edilir. Sosyoloji ve tarih dışında, uluslararası hukuk alanında da uzman bir akademisyendir. Dadrian'ı önemli kılan bir nokta da en az beş ayrı dile (İngilizce, Almanca, Fransızca, Türkçe-Osmanlıca dahil, Ermenice) ana dili gibi egemen olması, başta Ermeni soykırımı olmak üzere, diğer soykırımlar konusundaki derin bilgisidir. Ek olarak, Ermeni soykırımı konusunda ağırlıklı olarak Türkçe kaynakları kullanmayı tercih etmesi, zorunlu olmadıkça diğer kaynaklara başvurmaması onun bir başka ayırıcı özelliğidir.

Kitap bir makaleler derlemesi olduğu için Dadrian, Erme-

1 Bu yazı "Vahakn N. Dadrian: Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller" (Virgöl, sayı 76, Eylül 2004) adlı makalenin gözden geçirilmiş halidir.

ni soykırımı konusundaki görüşlerinin tümünü sistemli olarak aktarmaktan uzak. Gerçi, “Bir Yorum Denemesi” adlı makalesinde bir çerçeve çiziyor ama bu da son derece sınırlı. Bu nedenle Dadrian’ın Ermeni soykırımı konusundaki perspektifi konusunda genel bir değerlendirme yapmak zor olsa da makalelere egemen olan bakış açısının genel bir özetini verebilmek mümkün.

Bu genel değerlendirmeye geçmeden önce, makaleler konusunda kısa bilgi vereyim. Kitap, çeşitli Osmanlı kurumlarının soykırımdaki rolünü incelemeye ayrılmış toplam sekiz makaleden oluşuyor. Parti ve devlet ilişkisi, parti ve ordu ilişkisi, ordunun soykırımdaki rolü, Teşkilat-ı Mahsusa ve soykırım, doktorların özel rolü, İttihatçı yöneticilere karşı açılan ana davanın iddianamesinin analizi başta olmak üzere Trabzon, Yozgat dahil toplam dört dava sırasında gün ışığına çıkan bilgilerin değerlendirilmesi makalelerin ağırlıkla ilgilendiği konular arasında geliyor.

Bilgilerden ufak bir demet

Okuyucunun makalelerden elde ettiği ilk intibanın, bir “bilgi bombardımanı” olduğunu söyleyebiliriz. Hele hele konuya ilişkin tartışmalara yabancı ise ve “1915’te Ermeniler sadece sürüldü; Osmanlı yöneticileri sürgünleri, Ermeniler savaş sırasında Rusları destekledikleri ve ayaklandıkları için askerî bir tedbir olarak yapmak zorunda kaldı ve sürgünler sadece savaş bölgesi ile sınırlıydı; Osmanlı yöneticilerin Ermenileri imha etmek gibi bir amaçları yoktu ve meydana gelen ölümler hava koşulları, hastalıklar ve savaş koşulları nedeniyle bazı çetelerin kontrol edilemeyen saldırıları sonucu meydana geldi. Ama aynı dönemde, benzeri koşullar nedeniyle Müslümanlar da ölüyordu” gibi 85 yıldır tekrarlanan resmî tezlerle büyümüşlerse, Dadrian’ın kitabından elde edecekleri bilgiler ile yaşayacaklarının bir şok olacağını da ileri sürebiliriz. Altını tekrar tekrar çizmek gerekir ki, Dadrian’ın kitabını okuyanlar, “resmî Türk tezi” olarak bilinen ve yazılan şeylerin uluslararası platformda ni-

çin ciddiye alınmadığını fark edecek ve anlayacaklardır. Bir tarafta, akademik kriterlere son derece titiz bir tarzda riayet ederek, kaynaklarını son derece dikkatle kullanan, aksi görüş ve bilgiler varsa onları aktarmakta hiçbir tereddüt göstermeyen ve tezlerini en az üç-dört ayrı kaynaktan teyit eden ciddi bir biliminsanı, öte tarafta ise Çetin Altan'ın deyişiyle, "Türk'ün Türk'e nutuk atmasından" ibaret gayri ciddi, "600 yıllık Türk'ün ve Osmanlı'nın Ermeni'ye gösterdiği tolerans" üzerine bol salçalı edebiyat yapanlar... Örneğin "Türk her devirde, her dönemde, her gittiği yerde kurtarıcı olmuş; adalet dağıtıcı, medeniyet kurucu ve hürriyet getirici bir rol üstlenmiştir"² cümlesini Dadrian'ın yazdıklarıyla kıyaslayan her ortalama akıl sahibi insan ortada ciddi bir problem olduğunu fark edecektir. Bu tür "vatan-millet-Sakarya" nutuklarıyla vaziyeti idare edeceklerini zannedenler; uluslararası planda, olayları belgelerle aktaran ve analiz eden ciddi akademisyenler karşısında yapabilecekleri bir şeyleri olmadığını ne zaman fark edecekler acaba? Çünkü "Türklerin bir türlü anlaşılamadığı" konusunda yıllardır dilden düşmeyen yakınmalar, aslında farkına varılmak istenmeyen bu açık kalite farkından doğmaktadır.

Dadrian, esas olarak Osmanlı-Türk belgelerine dayanarak 1915'in planlanması ve uygulanması konusunda son derece detaylı bilgiler aktarıyor. Alman, Avusturya veya Amerikan arşiv belgelerine sadece, Türk kaynaklarından elde ettiği bilgi ve belgeleri teyit etmek amacıyla başvuruyor. Bu metot sayesinde, değişik ülke arşivlerindeki bilgilerin birbirleriyle çeliştiği yolundaki inancın yanlış olduğunu da açık bir biçimde kanıtıyor: Farklı kaynaklar, birbirlerinden habersiz aynı bilgileri aktarmaktadır ve birbirleri ile uyum içindedirler. Arşivlerdeki bilgiler arasında aslında ciddi bir çelişki yoktur ve aslında birbirlerini tamamlamaktadırlar.

Dadrian'ın aktardığı bilgilerden, hem soykırımın nasıl organize edilmiş olduğu konusunda hem de tek tek kişilerin rolleri konusunda detaylı bilgiye sahip oluyoruz. Burada bu bilgile-

2 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, cilt 1, 1906-1918, s. IX, Ankara, 1995.

ri tek tek aktarma şansım yok ama okuyucular örneğin III. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa, Miralay Seyfi (sonra Düzgören), Halil (Kut) Paşa, Ali İhsan Sabis gibi ordu komutanları ve karargâh subayları hakkında bilgi sahibi olmak istiyorlarsa, ilgili makalelere bakabilirler.

Dadrian, tek yanlı bir resim sunmuyor. Örneğin soykırımın organize edilmesine doğrudan katılan ordu mensupları kadar buna muhalefet eden ordu kumandanlarını da tek tek sayıyor. Bunların ya mahkeme ifadelerine ya da verdikleri beyanatlara yer veriyor. Mahmut Kâmil'den sonra, III. Ordu Komutanı olan Vehip Paşa bu subayların başında geliyor. Trabzon Garnizon Komutanı Avni Paşa, Harput Kumandanı ve 1915 yaz ve sonbaharında eyaletin Vali Muavini Süleyman Faik Paşa, Sivas III. Ordu 10. (Müfreze) Kolordu Kumandanı Pertev bunlardan sadece bazıları.

Doktorlar hakkında yazdıkları da oldukça detaylı bilgilerle dolu. Gerçi, birçoğu doktor olmalarına rağmen, bu mesleği icra etmeyen kişiler. Bu doktorların, özel olarak doktorluk meslekleri nedeniyle icra ettikleri herhangi bir rol olmadığı için, onların “doktorların rolü” gibi bir makalede ele alınmaları çok anlamlı gözüküyor. Herhalde Dadrian, bizim 1968 kuşağının “tıbbiyeden her şey çıkar arada sırada da doktor çıkar” deyişini bilemediği için doktorların bu denli siyasetle haşır neşir olmalarına özel bir anlam vermek istiyor. Beri yandan doğrudan doktorluk mesleği ve soykırım konusunda aktardıkları bilgiler kelimenin gerçek anlamıyla tüyler ürpertici. Bunların başında, başta Erzincan hastanelerinde Ermenilerin kobay olarak kullanılması konusu geliyor. Yüzlerce Ermeni bu tıbbi deneylerle bilerek öldürülüyor. Benzeri öldürme olayları, Trabzon ve Halep'te de var. Daha sonra, bu deneyler sanki hayvanlar üzerinde yapılmış gibi, sadece Türkiye'de değil, Almanya'da da bilimsel makaleler yayınlanıyor.

Bugün açısından daha da vahim olan başka bir şey de öğreniyoruz. Dadrian, bu doktorlardan Erzincan Askeri Hastanesi'ndeki deneylerin sorumlusu Dr. Hamdi Suat (Aknar) adına Beyazıt İstanbul Kampusu'nda adına kurulmuş bir anıt müze-

nin varlığından haberdar ediyor bizleri ve bu şahsın Türkiye’de “bakteriyolojinin babası” olarak bilindiğini aktarıyor. Şüphesiz bu üniversite mensuplarının hiçbirisi bu kişinin Nazi doktorlarını önceleyen deneyleri hakkında bilgi sahibi değildir. Dadrian’ın verdiği bilgilere göre, Ermenilere yönelik bu cinayetleri açığa çıkartanlar da Türk doktorları: Cerrah Cemal Haydar ve Dr. Salahaddin (Erzincan Kızılay Hastanesi Baştabibi). Acaba bu kitabı okuduktan sonra, İstanbul Üniversitesi öğrencileri, söz konusu müzenin adının bu iki doktordan birisine verilmesi için bir kampanya başlatırlar mı?

Kitapta, bunun gibi “yüzlerce çarpıcı bilgi” var. Bunlardan bir tanesi de, Taşnak Partisi yöneticilerinin anılarından aktarılanlar. Taşnak ileri gelenleri ya öldürülmeden önce yazdıkları günlüklerinde ya da hayatta kalanların sonradan yazdıkları anılarda 1913-1914 yıllarında İttihatçı yöneticilerle yaptıkları görüşmeleri aktarıyorlar. Bence soykırıma giden sürecin, psikolojik boyutunu anlamamıza yarayacak son derece değerli bilgiler bunlar. Bir tarafta, reformlar konusunda verilen sözlerin yerine getirilmemesinden, kandırılmaktan bıkmış ve son bir ümit olarak dış devletlere güven bağlamak isteyen Taşnak yöneticileri; diğer taraftan dış devletlerin müdahalesinin Makedonya’da yarattığı benzeri sonuçları Doğu Anadolu’da da yaratacağına kesin olarak inanan İttihatçı önderler. Ve belki daha da önemlisi, bu iki tarafın birbirini çok iyi tanıyan yakın arkadaşlar olmaları...

İttihatçılar, daha 1913 yılında, Doğu Anadolu’da Makedonya benzeri bir reform paketine asla müsaade etmeyeceklerini ve buna mecbur kalırlarsa, “milletlerinin başına kötü şeyler gelebileceği” konusunda Taşnakları uyarıyor ve tehdit ediyorlar. Taşnaklar da bu tehditlerin altında kalmayıp, İttihatçıları tehdit ediyorlar. Bu bilgiler, 1914 Şubatı’nda uygulamaya geçen ve Yeniköy Anlaşması olarak bilinen Ermeni reform programının, soykırımın hayata geçmesindeki özel yerini göstermesi açısından son derece anlamlı. İttihatçı yöneticiler bu reform paketi ve uygulamaya konacak şeyleri, “Türk milletinin varlık ve yokluk” sorunu olarak algılıyorlar ve Doğu’da ikinci bir Balkan felaketi yaşamak istemiyorlar. (s. 16-28 arasındaki bilgiler)

Bilgiler demeti açısından çok çarpıcı bir başka örnek ise Dadrian'ın "Yozgat ayaklanması" konusunda aktardıklarıdır. Türk tezlerini savunan standart tüm eserlerde, 1915 yılında Yozgat'ta ayaklanma olduğu bilgisi vardır. Dadrian, Yozgat davası oturumlarında bu ayaklanma iddiasının yeniden gündeme geldiğini aktarır. Sonuçta, İstanbul'a "Yozgat'ta ayaklanma var" diye tel çeken askerî görevli de dahil, birçok Türk tanık, aslında ortada bir ayaklanma olmadığını itiraf ederler. Söz konusu olan; askerden kaçmış beş-altı Ermeni askerdir. (s. 288-9) Yozgat, III. Ordu'nun sorumluluk bölgesindedir. Dadrian, Sivas III. Ordu, 10. Müfrezesi'nin Muvakkat Kumandanı Pertev'in, Kâmil Paşa'nın, bölge hakkında kasıtlı haberler ürettiği bilgisini aktarır. (s. 48) Böylece Ermenilere karşı yapılacaklar, "askerî bir ihtiyacın" ürünü olarak açıklanabilecektir. Dadrian'ın aktardığı bu bilgiler, resmî Türk tezleri ile gerçekte yaşananlar arasındaki uçurumu anlamak için çok önemlidir. Türk resmî tezlerinin işlendiği kitaplarda yer alan, "Ermeni ayaklanması" diye iddia edilen bilgilerin çoğu, bölgedeki İttihatçı görevliler tarafından, Ermenilere yönelik uygulamaları haklı gösterebilmek amacıyla kasıtlı olarak abartılmış veya üretilmiş haberlerdir.

Aktardığım gibi, kitap gerçekten şurada çok sınırlı kısmına değinebildiğim, son derece ilginç, detay bilgiler ihtiva etmekte, yakın tarihimizin bilinmeyen yönlerine ışık tutmaktadır. Sırf bu yönüyle bile son derece önemlidir ve mutlaka okunması gerekir.

Soykırım konusunda bir çerçeve

"Ermeni Soykırımı: Bir Yorum" makalesinde Dadrian'ın soykırım konusundaki temel görüşlerini çok özet olarak okumak mümkün. Dadrian'a göre, ana sorun, Osmanlı teokratik sisteminin Müslümanlarla-Müslüman olmayanları eşit saymayan hukuki yapısıdır. Ermenilerin hem ikinci sınıf vatandaş sayılması ve hem de genel eşitliğin sağlanması yönündeki çabaların başarısızlığı sorunun özünü oluşturur. Reform çabalarının başarısız olduğu noktada, Balkan modeli olarak adlandırılabil-

cek bir model Ermeni konusunda da yürürlüğe girmiş ve savaş özel koşullarında soykırım halini almıştır. Bu modele göre, dış ülkeler reform konusunda bastırmakta, bu bastırmalar belli anlaşmalar ile sonuçlanmakta (Berlin Antlaşması'nın 23. maddesi Makedonya ile ilgilidir) ancak uygulama gelmeyince dış güçlerden de güvence alan milliyetçi-ihtilalci hareketler doğmaktadır. Osmanlı yöneticileri bu milliyetçi hareketlere, daha fazla bir şiddet ile cevap verir ve katliamlara başvurmaktan çekinmez. Balkanlar'da şiddet sarmalını (hortumunu) artıran bu gelişmeler nasıl 1912 Balkan Harbi'ne yol açtı ve Balkanlar'ın kaybı ile sonuçlandı ise Ermeniler bağlamında da gelişmeler önce Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile başladı; verilen sözlerin yerine getirilmemesi, şiddete de başvuran Ermeni milliyetçi örgütlerini doğurdu. Abdülhamit katliamları bu ikiliye (reform taleplerine ve milliyetçi hareketlere) bir cevap gibidir. Bu şiddet sarmalı, 1914 reform paketinin ardından Dünya Savaşı'ndaki imha siyaseti ile noktalandı. Dadrian, dış müdahalelerin Ermeni sorununun radikalleşmesindeki olumsuz etkisine dikkat çekmektedir.

Fakat ortada duran soru şudur: Niçin bu gelişmeler soykırım ile sonuçlandı? Benzeri gelişmeler ne Balkanlar'da ne de benzeri çatışmaların yaşandığı başka yerlerde soykırımla sonuçlanmamıştır. O halde, olayların niçin Ermenilerin toptan imha edilmeleri kararı ile sonuçlanmış olduğunun izahı gerekmektedir. Soykırım konusunda geliştirilecek teorik bir modele bu nedenle ihtiyaç vardır.

Dadrian'ın modeli

Dadrian'ın açısından, soykırımın anlaşılması için "süreklilik" olgusunun bilinmesi gerekir. Dadrian'ın en büyük itirazı, soykırımın "global savaşın zaruretlerinin ve krizlerinin bir yan ürünü olduğu" yolunda ileri sürülen tezlerdir. (s. 179) Ona göre, "soykırım, kitlesel bir cinayete yol açan bir savaş zamanı dalaleti ve de geçici bir sapıklık" değildir. (s. 221) Çok önemli ön aşamalar ve belli bir olgunlaşma süreci olmadan, soykırım

gerçekleşemez. “Soykırım, birikmiş gerilimler, kinler ve beraberlerinde gelen kanlı zulümler ile yazılan bir tarihin noktalandığı” bir gelişmedir. (s. 179)

Dadrian’ın söylediklerini anlayabilmek için kullandığı şemayı iyi bilmek gerekiyor. Dadrian soykırımda dört ana aşamadan söz ediyor: Başlangıç, Planlama, Organizasyon ve Yürütme. (s. 135) Bu süreçleri, “karar alma ve niyet; ölümcül şiddetin organizasyonu; gözetim ve denetim mekanizmaları; fiili imha makineleri” olarak da tanımlar. (s. 39) Dadrian bu süreçlerin hangi dönemde egemen olduğu ve birinden diğerine geçişler konusunda kesin bilgiler veremiyor. Bunun en önemli nedeni şüphesiz bilgi, belge eksikliği ve bunun doğal bir sonucu olarak Dadrian’da da var olduğunu gördüğüm kesin bir kanaate sahip olamama... Bu durum, söylenen aşamaları dönemlere ayırma konusuna spekülatif bir karakter kazandırıyor. Sonuçta Dadrian’da gözlediğim, yaşanan tarihe ilişkin bir model değil de, modele uygun bir tarih kurma çabasının daha öne çıkıyor olduğudur. Bu da bazı yorumların spekülatif bir karakter kazanmasına yol açar gibidir.

Dadrian’ın modeline göre aşamaları şöyle tanımlamak mümkün: Başlangıç aşaması niyet ile doğrudan ilgilidir. İmha kastı olmadan, soykırım olamayacağına göre, Dadrian, Türklerde imhaya yönelik bir kastın var olup olmadığı sorusuna cevap arar. Bilindiği gibi Nazizmde, Hitler’in 1924’lerde “Yahudilerin imhalarının gerektiği” konusunda dile getirdikleri; ırkçılık ve anti-Semit ideoloji bu “imha kastının” teorik temelini oluşturur. Dadrian, İttihatçılardaki “imha kastı”nın “ırkçılık” ideolojisine bağlı olmadığını söyler (s. 177) ancak bu imha kastını bir “kültür” olarak açıklar. Türklerin şiddet düşkünlüğü ve sorunları şiddete dayalı çözme gelenekleri, Nazilerin Yahudileri imha kastının yerini tutar. Bu noktada, çok önemli sosyolojik iki ayrı kategoriye denk düşen “Türkler” ve “İttihatçılar” ayırımının Dadrian açısından önemini kaybettiğini söylemek mümkün.

Dadrian, soykırıma yol açan nedenleri sayarken ve özellikle “niyet” unsurunu açıklarken, bunların başında İttihatçılara değil “Türklerle” ait bazı genel özellikleri sayar. İslâmî teok-

ratik gelenek ve Osmanlı-Türk şiddet kültürü, soykırımın “imha niyeti” ve “imha kastı”na ilişkin kısımlarını doldurur. Galiba analizlerindeki en sorunlu yan da bu.

Dadrian, “Türklerin... Osmanlı Ermeni nüfusunu imha etme niyeti”nden “soykırım dürtüsünün egemen olduğu” (s. 104) eğilimlerin varlığından söz eder. “Türklerde” var olduğunu anladığımız bu “soykırım dürtüsü”nün önemli bir altkültürden kaynaklandığını söyler. Bu altkültür, “kısmen veya tamamen imhası hedeflenen kurban nüfuslara karşı neredeyse sınırsız ölçekte eylemler yürütülmesine imkan veren gizli askeri etiklerden” oluşur. (s. 80) Bu altkültürün önemli bir unsuru, Osmanlı-Türk askerine egemen “toptan harp” doktrinidir. Bu “toptan harp” doktrininin altını dolduran ve “Türk devlet adamlarının bazılarının düşüncelerinde belirgin olan”, bir “vahşilik ruhu”dur. (s. 63) Bazen bunu partiye egemen olan “gizli arzu” (s. 173) olarak da tanımlar Dadrian. Partiye, “harp kahramanları, semboller ve terminolojiyle tamamlanan şiddet kültürü” egemen hale gelmiştir. (s. 74) “İmparatorluğun muhalif milliyetlerine yönelik Jön Türk-İttihatçı düzen, militarist bir siyaset... bir terör saltanatı” anlamına gelmekteydi ve bu “siyasi hayatın vahşileşmesini” meşru kılan bir şiddet kültürüdür. (s. 75)

İşte soykırım, daha çok bu “Osmanlı siyasi altkültürünün modern vekayinamesinin açık bir özelliğidir.” (s. 221) Bu militarist değerlerce beslenmiş altkültür, “neredeyse rutin bir şekilde, muhalif uyruklara ve azınlıklara karşı resmî bir baskı ve zulüm aracı olarak katliama başvurma iznini vermiştir.” (s. 221-2) Özetle, Dadrian’a göre soykırım, Osmanlı-Türk kültürünün bir alt ögesi olarak vardır.

Dadrian bu yaklaşımı ile soykırım için gerekli “niyet” ve “imha kastı”nın varlığını ispatlamış olduğuna inanmaktadır. Şimdi sorun, zaten potansiyel olarak var olan bu imha kültürünün ne zaman açığa çıktığını izlemeye kalmıştır. Soykırım niyetini Türk kültürünün içinde potansiyel olarak var olan bir unsur olarak tanımladığı için Dadrian’a göre Ermenileri imha amacı, imha etme niyeti, Birinci Dünya Savaşı’ndan çok önce mevcuttu. Gerçi Dadrian, bu imha niyetinin ne zaman somut planlar

haline dönüştüğü konusunda tek bir tarih veya belli aşamalar vermez ama tüm makaleleri boyunca, böyle bir kesinleşmiş imha niyetinin varlığından söz edilebileceği iki ayrı tarihten söz eder. Birisi, İttihat ve Terakki'nin 1910 Kongresi öncesidir. Talat Paşa'nın yaptığı bir konuşmaya atfen, Dadrian çeşitli yerlerde, bu tarihte "fırkanın gizli tasarıları"nın var olduğundan söz eder (s. VIII, 77, 82) ve İttihatçıların, bu gizli tasarılar uygun olarak, "üst düzey askeri ve sivil otoriteleri"ni, "büyük bir titizlikle seçtikten sonra" bu "gizli tasarıları hayata geçirecek angaryacılar olarak" bölgelere yolladıklarını aktarır. (s. 82) Dadrian, bu gizli tasarıların doğrudan Ermenilerin imhasına yönelik olduğu konusunda açık bir ifade kullanmaz ama Yusuf Hikmet Bayur'un İttihatçıların "iş i ordu ile çözmek kararı" cümlesini sürekli olarak aktararak, bu tasarıların Ermenilere de yönelik olduğu havasını verir.

Eğer yanılmıyorsam Dadrian'a göre, 1910'da "imha niyeti" artık gizli olarak, yöneticiler tarafından ifade edilir haldedir ve bu doğrultuda atılan adımlarla da imha planı "billurlaşmaktadır." Billurlaşma, 1910 Kongresi'nde "ülkenin zorla Türkleştirilmesi bağlamında bir genel politika" belirlenmesi ile başlamıştır. Buna bağlı olarak iki önemli girişimde bulunulmuş ve böylece bu genel politikanın "açık bir Ermeni karşıtı imha planı halinde billurlaşm(ası)" sağlanmıştır. Bu iki artçı girişim, "ordunun siyasallaştırılması ve askerin siyasete alenen dahil i" ile "ordunun, özellikle Ermenilerin tasfiyesiyle ilgili olarak fırkanın gizli tasarılarının bir aracı olarak yetiştirilmesi idi." (s. 78) Bu nedenle, Dadrian açısından 1910 Kongresi, "1915 Soykırımını müjdeleyen çok çarpıcı bir olay"dır. (s. 10)

İkinci önemli aşama 1912-1913 yıllarıdır. Dadrian, 1912 Balkan yenilgisinin, "Ermeni soykırımı fikrinin doğuşunda büyük bir rol oynadığını" savunur. Aslında bu "doğuş" fikri, konuya ilişkin söylediği diğer şeylerle çelişir gibi durmaktadır. Çünkü eğer bir fikir 1912'de doğmuş ise daha önce böyle bir fikrin egemen olmaması hatta var olmaması gerekir. Ama başka bir yerde, "şimdiye kadar [1913-T.A.] olgunlaşmamış biçimde var olan Ermeni karşıtı eğilimlerin" bu tarihle birlikte "bil-

lurlaşmaya" ve "hükümet politikası alanına kök salmaya başladığından" söz eder. (s. 35) Konuya ilişkin söylenenlerden, Dadrian'ın, bir "doğuş"tan çok, zaten var olan olgunlaşmamış bir fikrin partiye bu tarihte egemen hale gelmesini kastettiğini anlayabiliriz. Dadrian bu doğrultudaki en önemli değişikliğin, İttihatçı yönetimin yapısında olduğunu söyler. Bu yıl, Dr. Nâzım ve Bahaettin Şakir merkez komiteye seçilirler. Ziya Gökalp ile birlikte bu üçlü soykırım planının belirleyicisi olurlar. Dadrian'a göre, "1912-3 arasında İttihatçı fırka programının temel noktalarından biri olarak gizlice onaylanan" bir fikir vardır ve bu, "şiddet yoluyla Türkiye'yi 'temizleme' fikri"dir. Yani 1912-1913 yıllarında bu konuda alınmış "gizli bir karar" vardır. (s. 16) Görüldüğü gibi, 1910'a ilave olarak Dadrian, 1912-1913'te de alınmış olduğunu söylediği ikinci bir "gizli karar"dan bahsetmektedir.

Dadrian, 1910 ve 1912-1913'te alınan bu gizli kararların savaşa girmeden önce genel bir politika haline geldiğini söyler. Ona göre, savaşa girildiğinde artık, "*tard, tehcir, kıtal* da dahil olmak üzere gayrimüslimlere karşı uygulanacak cebri yöntemlerle Türkiye'yi homojenleştirmeyi hedefleyen... milliyetçilik çizgisi" kabul edilmiştir. (s. 77) Buradan kolayca Ermenileri imhaya yönelik "olgunlaşmamış bir plan"ın (s. 29) savaş öncesinde mevcut olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Kendisi de zaten bunu söyler: "Ermeni soykırımı, olgunlaşmamış bir idea olarak, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden önceye ait" bir olgudur. (s. 237) Savaş öncesi "itilafların radikal çözümüne ilişkin gizli tasarılar" (s.105) vardır.

Her ne kadar, 1910 ve 1912-1913 tarihleri önemle altı çizilerek verilse de, Dadrian'a göre bir üçüncü tarih daha vardır. Bu, 1914 Ermeni reform tasarısıdır. Ona göre bu tasarı soykırımın "billurlaşmasının" üçüncü adımı gibi durur. Reform tasarısı, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni nüfusu ortadan kaldırma tasarısının billurlaşması"na yol açmıştır. (s. 277) Savaşa girmenin önemli bir nedeni de, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki son tabiyet anlaşmazlıklarını, özellikle en tehlikelisi Ermeni anlaşmazlığını ortadan kaldırma dürtüsü"dür. (s. 277)

Buna göre savaş ile birlikte içine girilen süreç, var olan bu imha planının hayata geçmesinin evreleridir. Dadrian bu evreleri tanımlamak için “hazırlık”, “olgunlaşmamış plan”, “genel planlar” gibi ifadeleri çok sık kullanır. Değişik tarihlerdeki olayları tasvir etmek için aynı kavramları kullanması belli karışıklığa yol açar. Birkaç örnek vermek gerekirse, savaşa girme, genel seferberlik ve bunun bir sonucu olarak Ermeni askerlerin silahsızlandırılmasını, “soykırıma bir başlangıç” olarak görür (s. 222); 1914 sonbaharında Kafkaslar ve Van civarında ki, İran ve Rusya içlerine yönelik Teşkilat-ı Mahsusa eylemleri ise “yakın gelecekteki soykırımın hazırlık aşamasına işaret” etmektedir. (s. 118) Ahmet Esat (Uras) adlı bir Osmanlı Emniyet görevlisinin İngilizlere verdiği tarihsiz bir belgeyi yorumlarken, “1915 Kışında Osmanlı Ermeni nüfuslarının imhasının kararlaştırıldığı çok gizli bir konferans”tan söz eder. (s. 44) Bu tutanak, Dadrian’a göre, “daha ileriki gizli oturumlar sırasında olgunlaştırılacak bir hazırlık programı gibi gözükmektedir.” (s. 134) Eğer daha önce bir imha kararı varsa, bu toplantıdaki imha kararı nedir ve eğer 1914 başı ve sonbaharı “başlangıç” ve “hazırlık” aşamaları sayılıyorsa, 1915 kışındaki “hazırlık programı” nedir gibi sorular ise havada kalmaktadır.

Dadrian, 1915 Mart ayında ise “olgunlaşmamış biçimde var olan plan”ın uygulamaya konduğundan bahseder. (s. 29) Aynı olayı bir başka makalede, “Ermeni nüfusunun tasfiyesini amaçlayan yardımcı bir planı yürürlüğe soktular” biçiminde tanımlar. (s. 309) [Dadrian bir başka yerde, “Ermeni soykırımına yönelik ilk adımlar Şakir’in 1915 baharında Erzurum’a dönüşüne denk düşer” (s. 122) der ama burada kastedilen herhalde uygulamaya başlangıç olsa gerek.]

Özetle Dünya Savaşı, Dadrian’ın analizlerinde, sadece var olan bir planın, alınmış bir kararın uygulamaya konulması için fırsat yaratmış gibi durmaktadır. (s. 105, 180) Yani savaşın kendisi soykırıma yol açan bir neden değildir. Dadrian’a göre savaş, var olan nedenlerin harekete geçmesini sağlayan bir katalizördür. Ermenileri imha niyeti zaten vardır ve bu niyeti hayata geçirmek için “uygun bir fırsat” beklenir. Bu bek-

leyiş sırasında “geçici planlar uygulamaya sokul”ur. (s. 88-89) Dadrian’ın bakış açısı ile 1915 Martı’nda alınan karar, daha çok, daha önce alınmış bir imha kararının uygulanmaya konmasına ilişkindir. Bir imha planı hazırdır, rafta duruyordur ve oradan alınarak uygulanmaya konmuştur. Bu nedenle, savaş sırasındaki gelişmeler Dadrian için, “Türklerin... Osmanlı Ermeni nüfusunu imha etmek niyetlerini hızlandıran ‘mekanik’ faktörlerdir.” (s. 104) Tüm savaş boyunca, çeşitli tarihler için kullandığı “başlangıç”, “hazırlık” vb. gibi kavramlar, esasa (imha kararına) ilişkin değil, var olan kararın pratiğe geçirilme aşamalarına ilişkindir. Bence bu tür bir yorum, yeterli belgelerle tam olarak desteklenememiş olduğu için spekülatif olma tehlikesi taşımaktadır.

Süreklilik, muafiyet ve partinin rolü

Yukarıda çizilen genel çerçeve içinde Dadrian için süreklilik kavramının niçin önemli olduğu anlaşılmış olur. Bu nedenle Dadrian’ın, “I. Dünya Savaşı Ermeni soykırımının unsurlarından çoğunun 1894-96 katliamları serisinde önemli oranda görüldüğü”nü ileri sürmesi şaşırtıcı değildir. (s. 67) Ona göre, soykırımsal imha dönemine geçişin yolu Hamidiye katliamları sırasında döşenmiştir. (s. 67) Dadrian’ın niçin tarihi bu denli determinist bir tarzda yorumladığını ve niçin 1894-1896 ile 1915 arasında “tek yönlü mecburi yol” ilişkisi kurduğunu, sıraladığı bazı faktörlerin varlığına dayandığını görüyoruz. Bunların başında, askerin rolündeki iki dönem arasında görülen benzerlik gelir. Dadrian’a göre, askerlerin rolü her iki dönem arasındaki sürekliliğin en temel karakteristiğidir. “Türk askerinin doğrudan ve ölümcül dahil” (s. 70) yukarıda da aktardığım militarist altkültürün sürekliliğinin de en önemli göstergesidir. İkinci önemli benzerlik, Abdülhamit döneminde de tıpkı 1915’te olduğu gibi hapishanelerin boşaltılmış olması ve katillerin cinayetlerde kullanılmış olmasıdır. Kürt başıbozukların her iki dönemde de kullanılmış olması, emirlerin gizlilik içinde bölgelere aktarılmış olması Dadrian’ın altını çizdiği diğer benzerliklerdir. (s. 70)

Dadrian'da sürekliliği açıklamada kullanılan merkezî kavramlardan bir diğeri ise "cezadan muafiyet" olgusudur. Ona göre, Abdülhamit döneminde katliamlar öncesinde caydırıcılık, sonrasında ise cezalandırma unsurunun bulunmayışı, soykırım kararını almaya iten en önemli faktörlerden birisidir. "Muafiyet mirası" Dadrian tarafından soykırıma giden süreci açıklamada merkezî bir kategori olarak kullanılır. (s. 180-1)

Süreklilik kapsamında gündeme gelen önemli bir başka konu, dış güçlerin tavırlarıdır. Dadrian'a göre, 1878'de büyük devletler Berlin Antlaşması ile "gözleme ve denetleme" sözü vermişlerdi. Ama reformların gerçekleştirilmesi için üzerlerine aldıkları bu görevleri yerine getirmedikleri gibi, 1894-1896 olayları karşısında hareketsizlik, hatta sessiz onay sayılabilecek bir tutum takınmışlardır. Bunlar, "Ermenilere karşı gaddarca önlemlere başvurma şeklindeki Osmanlı çözümünü etkileyen faktördü."(s. 181)

Dadrian'ın modelinde, soykırımın bir üçlü sacayağından söz etmek gerekirse, imha niyetinin, kastının bir altkültür olarak var olması ve yukarıda saydığım süreklilik öğeleri bu üçlünün iki önemli ayağını oluşturur. Üçüncü ve tamamlayıcı ayak ise monolitik ve diktatoryal bir partinin egemenliğidir. (s. 188) Dadrian, soykırımı bir devlet eylemi olarak değil, bir parti eylemi olarak tanımlar ve bu ayırma büyük önem verir. Monolitik bir partinin devletin karar süreçlerine egemen olması, kararları genellikle gizli olarak alması, devletin belli işlevlerinin devreden çıkartılması (yasama organının kapatılması vb.) soykırım kararının hayata geçirilmesi için şarttır. (s. 1-3) Dadrian'a göre, İttihatçıların, 1913 sonrasında devleti tamamıyla ele geçirmesi ile birlikte bu süreç tamamlanmış olur. Merkez Komite sayısının artırılması ve doktorların etkin rol oynamaya başlaması çok önemlidir. Dadrian için Bahaettin Şakir, Doktor Nâzım ve Ziya Gökalp merkezî üç isimdir ve partinin Osmanlılıktan Türkçülüğe geçişini sağlamışlardır: "Ermeni meselesi ile ilgili bütün isteklerini... empoze ediyorlardı." (s. 31) Dr. Nâzım ve Şakir, "Ermeni soykırımına ilişkin tüm ana düzenlemelerin sorumlusudur"lar. (s. 227) Soykırım konusunda "nihai kararı

verenler İttihat ve Terakki fırkasının merkezi umumisinde yer alan hizibin üyeleri idi.” (s. 227) Bu merkezin en önemli özelliği hemen hiçbir resmî statülerinin olmayışı idi. Bu “yetkisiz üstünlük”, Dadrian açısından, devletin normal işleyişinden çıkarılmasına verilecek en iyi örnektir. Bu zatların herhangi bir resmî görevleri yok ve tam bir gayri resmî ve fakat asıl gizli otorite olarak çalışıyorlardı. (s. 114) (Soykırım sırasında da parti kâtib-i mesullerinin valilere bile emir verecek olmaları Dadrian’ın altını çizdiği bir başka noktadır.)

Bir sonuç denemesi

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Dadrian’ın, Holocaust etrafında yapılan tartışmalarda oluşan iki uçtan “niyetçi” (kasıtcı) ekibe çok yakın düşündüğünü söylemek mümkündür. Buna göre soykırım; bir ideolojinin, egemen bir grubun veya liderin niyetinin ve aşırı hiyerarşik-merkezî yapıların uzun dönem saklı tutulması başarılan gizli planlarının ürünüdür. Bu bakış açısına göre ya kültürel ya tanımlanacak başka nedenlerle, “imha etme isteği” neredeyse bir genetik kod gibi bu suçu işleyen grupta mevcuttur. Sorun sadece, bu fikrin uygulamaya konacağı anın oluşması, şartların olgunlaşması ile ilgilidir.

Bu “özcü” (essentialist) olarak da tanımlanabilecek yaklaşım, soykırımı belli sosyal ve politik koşulların sonucu, belli bir ekip tarafından alınan bir politik karar olarak açıklamak yerine, gurubun tümünü suçlamayı tercih eder ve bu haliyle ırkçı bir bakış açısına kapı açabileceğini söylemek yanlış olmaz.

Dadrian’ın, “niyet”, “kasıt”, “gizli plan” ve İttihatçı yapı unsurlarına yaptığı aşırı vurgular, onun kasıtcı yaklaşıma yakınlığını gösterir. Diğer uç, “işlevselci-fonksiyonalist” olarak tanımlanabilir. Buna göre, imha kararı, bir niyetin ürünü olarak açıklanamaz ve politik gelişmelerin bir ürünü olarak, süreç içinde ortaya çıkar. Yani gelişmeler, öylesi bir sonuca yönelmeseydi, “niyetin varlığı” soykırım için yeterli olmazdı. İşlevselci yaklaşım, önceden hedeflenmiş bir kasıt unsurunu neredeyse yok saymaya yatkın olduğu için eleştirilmiştir.

Her iki yaklaşımın da Holocaust etrafındaki sorulara ve tartışmalara önemli katkılar yaptığı kabul edilse bile artık bu ayırımların geçmişe ait olduğu genel kabul görmektedir. Gerçekliğin, bu iki ucun ortalarında bir yerlerde durduğu artık konuyla ilgilenen tüm araştırmacıların üzerinde anlaştığı bir olgudur. Bu ayırımlar konusunda yapılan en önemli değerlendirme, bu tartışmaların daha çok “bilgi ve belge eksikliği” nedeniyle ortaya çıktığı; aşırı teorik, soyut ve spekülatif bir karakter taşıdığıdır.

Ermeni soykırımı konusunda eldeki bilgi ve belgelerin az olması nedeniyle, spekülatif ve soyut tartışma tehlikesi daha da fazladır. Bir örnek vermek gerekirse, eğer “plan” ve “karar” kelimelerini hakkıyla kullanacaksak, elimizde “imha kastı” ve “plan”a işaret eden iki önemli döneme ait belge yumağının var olduğunu görürüz. Bunlardan birincisi, 1914 başı ile birlikte yapılan “Anadolu’nun gayri Türk unsurlardan temizlenmesi”ne ilişkin planlar konusunda bildiklerimizdir. Bu dönemde gayri Müslimlerin Anadolu’dan temizlenmesi için geniş planların yapıldığı bizzat anı sahipleri tarafından aktarılır. Birçok değişik kaynaktan, bu planların ilk önce Batı Anadolu’dan Rumların temizlenmesi için uygulamaya konduğunu da biliyoruz ama Rumlara yönelik bu uygulama bir soykırım olarak yaşanmamıştır. Diğeri ise 1915 Martı’nda alındığı tahmin edilen İttihatçı Merkez-i Umumi’nin tehcir ve imha kararıdır (Dadrian’ın aktardığı, Ahmet Esat’a ait belge de bu ikinci grup içinde ele alınabilir). Bunun dışında, özellikle imha planının uygulanmasına ve denetlenmesine ilişkin elimizde bolca bilgi vardır ama İttihatçıların, Ermenilerin imha edilmesi gerektiğine yönelik “kast” ve “niyet”lerinin ne zaman oluştuğu veya bu “niyet”in ne zaman bir “plan” halini aldığı konusunda söylenebilecek şeyler spekülasyon olma tehlikesine son derece açıktır. Nitekim ben- ce Dadrian’ı, “plan” ve “kastın oluşması” konusunda durmadan değişik tarihler vermeye iten ve yaklaşımına spekülatif bir özellik veren de bu zorluktur. Yine Dadrian’ın, soykırım kararının “billurlaşması” tanımını kullanırken, buna ilişkin en az üç-dört değişik tarih vermesi bu zorluğun bir sonucudur.

Bence, spekülâtif tartışmayı derinleştirmek yerine asıl önemli olan konuya ilişkin kaynakların zenginleştirilmesi ve bilgi hazinesinin artırılmasıdır. Aksi takdirde, İttihatçıların 1908 sonrası, milliyetçi politikalara yönelmek zorunda kalmaları bile, “gizli planların” ve “imha niyetinin” ürünü (sonucu) olarak açıklanmaya çalışılır. Ayrıca imha niyetini ispat zorluğu, “ille de niyeti ispat etme” eğiliminde olanları zorlama teoriler üretme tehlikesi ile karşı karşıya bırakabilir. Bunların başında, imha niyetini ve soykırımı, Türklerin kültürel olarak soykırıma nasıl yatkın oldukları veya barbarlıkları ile açıklamaya çalışan, çok da fazla ciddiye alınamayacak teoriler gelir.

Dadrian’da, söylediğim gibi, tarih, başlangıçta var olduğu düşünülen bir niyetin, bir kastın adım adım hayata geçirildiği bir mecburiyetler silsilesi gibi ele alınır. Gelişmeler, süreç içinde, aktörlerin ve çözüm yollarının radikalleşmesi olarak değil, başta var olan kesin bir niyeti hayata geçirmenin fırsatlarının doğmuş olması ve bu fırsatların, niyet doğrultusunda kullanılması olarak açıklanır. Burada Dadrian’ın, tarihi fazlası ile 1915’ten geriye doğru okuduğunu söyleyebiliriz. 1915 öncesi her olay, onun için, 1915’e doğru atılmış bilinçli adımların bir parçasıdır. 1915 öncesi yaşananlar, olayların karşılıklı etkileşimi ve gelişiminin ürünü değil, bir karara sahip bir grubun adım adım mevcut (saklı, gizli vb.) kararlarını hayata geçirmeleridir. Bu nedenle, örneğin 1909 Adana olaylarını değerlendirirken, bundan bir “deneme tahtası” olarak söz eder. Bunun kararını çoktan vermiş birilerinin birtakım deneylere başvurması gibi bir açıklama tarzı olduğunu söylemek haksızlık olmaz.

Eklenebilecek bir nokta da, Dadrian’ın ağırlıkla kriminolojinin terminolojisi (kavramları) ile olayları analiz etmesi ve bunun sosyal süreçleri açıklamada karşılaştığı zorluklardır. Tüm makaleleri boyunca Dadrian, fail-kurban ikilisini olayın taraflarını tanımlamak için kullanır. Bu nedenle, failin güçlü ve iktidar sahibi olması, kurbanın ise tüm etkilere açık olması ve kolay yaralanabilirliği ana açıklayıcıdır. Bu fail ile kurban arasında oldukça statik bir ilişkiye denk düşer ve belki bir mahkeme cinayetin aydınlatılmasında faydalı olabilir. Oysa sosyal

olaylar daha kompleks bir ilişkiler ağına ve sürecine sahiptirler. Sosyal olayların anlaşılması ve açıklanabilmesi bir tek kriminolojik yaklaşım ile mümkün değildir. Örneğin kriminolojinin kavramlarına bağlı kalıp kuvvetli fail ve yaralanabilir kurban özneleri ile süreci açıklamaya çalıştığımız an, 19. yüzyıl modernleşmesi ve bunun yarattığı statü değişikliklerinin anlaşılabilmesi ve açıklanabilmesi mümkün değildir. Oysa bilindiği gibi, Türk-Ermeni geriliminde, bu modernleşme sürecinin bir ürünü olarak, Müslüman-gayri Müslim ekseninde oluşmuş geleneksel yapıların bozulması ve statülerin değişmesi son derece önemli sonuçlar doğurmuştur. Sonuçta, Dadrian'ın analizlerinde, sürecin sosyolojik boyutlarının analizi ve anlaşılması analizi biraz arkaplanda kalıyor gibidir.

Tarih genellikle 1915'ten geriye bakılarak okunduğu için, 1915 öncesi bazı olaylar, doğrudan alakaları olmasa bile, 1915'te verilen imha kararı ile hak etmedikleri bir tarzda ilintilendirilmektedirler. 1913 yılında kabul edilen İttihat ve Terakki Partisi siyasi programı, her şeyin önceden verilmiş bir kararın, bir kastın adım adım gerçekleştirilmesi olarak açıklanmasına bir örnek olarak verilebilir. Kabul edilen program ile parti, "muvakkat kanunlar" çıkartma yetkisiyle ilgili Anayasa'nın ilgili hükmünün değiştirilmesi konusunda bir öneride bulunmayı kabul etmektedir. Amaç, Anayasa'nın 36. maddesi gereği, sadece "tehlike altındaki devleti müdafaa ve amme emniyetini muhafaza" amacıyla çıkartılmasına izin verilen "muvakkat kanunların" daha kolay çıkartılmasını sağlamaktır. Dadrian, parti programında yapılan bu değişikliği hem "sınırsız tehcirler için verilen bir yetki" olarak açıklıyor hem de muvakkat kanunların "uygulama alanı esas olarak Ermenilerdi" diyor. Oysa geçici kanun çıkartmak 1908'den beri çok sık başvurulan bir yöntemdir. İttihatçıların çıkardıkları bu tür kanunlar binlerle ifade edilmektedir. Meclisin açık olduğu günlerde bu kanunlardan yüzlercesinin toptan okunarak kabul edildiği bilinmektedir. Yani doğrudan Ermeni konusu ile ilgili atılmış bir adımdan söz etmek oldukça zordur. Örneğin Tarık Zafar Tunaya, laiklik ve eğitim konularında çok ciddi modernleş-

tirme adımlarının da, dinî muhalefet by-pass edilerek bu sayede atıldığını söyler.³

Bazı ekler

Dadrian'ın diğer makaleleri henüz çevrilmemiş olduğu için değerlendirme dışı bıraktım. Bu nedenle onun örneğin İslâm'ı ele alış tarzı ve İslâm ile soykırım ilişkisi konusunda söylediklerine hiç girmedim. Ayrıca askerlerin rolü konusunda, Türkçeye çevrilen makalelerinde Dadrian'ın konuyu tüm boyutuyla ele almadığını eklemek isterim. Sorun, Türkçeye çevrilen makalelerinde ele aldığı kadarıyla, yani askerlerin İttihat ideolojisine yakın ve itaatkâr olmaları ve bu nedenle soykırımı katılmaları ile sınırlı değildir. Kurum olarak ordunun rolü bunun daha ötesinde kapsamlı bir analizi gerektirir. Elimizdeki bilgiler çok daha çetrefilli, karmaşık bir olgu ile karşı karşıya olduğumuza işaret etmektedir.

Örneğin Dadrian ilgili makalelerinde, ordu birliklerinin doğrudan öldürme eylemlerine katılmamaları konusunda bölgele-re tamimler yollanmasıyla yeteri kadar uğraşmaz. Oysa ordunun sevk ve imha işlerine karışmaması gerektiği doğrultusunda İstanbul'da alınmış kararlar vardır. Bunlardan bazıları, sahte oldukları iddia edilen Andonian belgeleri arasında da yer alır. Dadrian bu belgelerin otantik (orijinal) olduklarını da savunur ama dediğim gibi, çevrilen makalelerinde bu konuya girmez.

Ayrıca ordunun, tehcir işine doğrudan karışmaması gerektiği konusunda kararlar olmasına rağmen, 1915 baharında özellikle Bitlis, Muş ve Siirt civarlarında doğrudan ordu birliklerinin düzenlediği katliamlar vardır. Üstelik bu bölge halkı, herhangi bir tehcire tâbi tutulmadan, kendi yerleşim yerlerinde imha edilmişlerdir. Bu katliamların ne denli merkezî plan ve program dahilinde olduğu ciddi bir araştırma konusudur. Ortada, sadece İstanbul'da alınmış bir kararın uygulanması ile sınırlı olmayan, farklı süreçlerin varlığı söz konusu gibidir. Bu farklı süreçlerin

3 İlgili tartışmalar için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 3, s. 385-388, İstanbul, 1989.

neler olduğu ve birbirleriyle çakışma momentlerini en iyi açıklayacak akademisyenlerin başında Dadrian gelir.

Bazı makalelerin yazılma tarihleri de oldukça eskidir ve bilgilerin tazelenmeye ihtiyacı vardır. Dadrian, elinde bilgiler olmasına rağmen, doktorların rolü makalesi dışında yenileme yoluna gitmemiştir. Bu makaledeki değişiklik ufak bir özeleştirici olarak yapılır ama özeleştirisinin konusu olan paragrafların makaleden çıkartıldığı belirtilmez. Yahudi soykırımı ile kuvvetli paralellikler kurulan bu paragraflar bırakılmış olsaydı, özeleştirisinin neyi içerdiği daha iyi anlaşılabilirdi.

Dadrian elindeki yeni bilgileri eski makalelerine ekleme yoluna da gitmez. Örneğin İstanbul'da İttihatçılar aleyhine açılan davaların sayısı olarak "iki düzine" ifadesini kullanır. (s. 242) Oysa Dadrian şu anda, 50'nin üzerinde davanın açılmış olduğu bilgisine sahiptir. Benzeri teknik bilgiler diğer bazı davalar için de gereklidir (örneğin üç oturum olarak bildirilen Kâtib-i Mesuller davasının toplam on üç oturum olduğu vb.).

Çevirmen konusunda da ufak bir not düşmekte fayda var. Dadrian, dili oldukça "ağır" olarak tanımlanabilecek bir yazı stiline sahiptir. Bu nedenle, çevirisi gerçekten çok zordur ve bu zor işi başardığı için Atilla Tuygan'ı kutlamak gerek. Gene de bazı ufak tefek hatalar söz konusu olmuş. Birinci önemli nokta şudur ki, Türkçe eserler, Dadrian'ın İngilizce çevirisinden Türkçeye geri çevrilmiştir. Bu doğru bir metot değil ve anlam kaymalarına yol açabiliyor. Keşke biraz daha zahmet edilip, alıntılar Türkçe orijinallerinden verilebilseydi. Harbiye Nezareti'nin, İngilizce "defense ministry"den Türkçeye "Müdafaa Nezareti" gibi olmayan bir bakanlık olarak çevrilmesi; Meclis oturumlarının bazen "duruşma" olarak çevrilmesi gibi... Ayrıca "accountability" kelimesinin "sorumlu olarak hesap verebilme" anlamında çevrilmesi gerekirken "sayılabilirlik" (s. 140) olarak çevrilmesi anlaşılabilir birtakım cümleler dizinine yol açmış vb. Burada bu tür hataların yeni baskılarda düzeltilmesi ümidimi dile getirmek isterim.

Son söz olarak şunu eklemek isterim: Soykırım konusunda yapılan tartışmalar daima iki temel soru etrafında döner: "NE

OLDU?”, “NİÇİN?” Birinci soru aslında, Holocaust örneğinde olduğu gibi, fazlasıyla bilinir ve cevaplanmış durumdadır. Soykırım konularındaki asıl tartışmalar esas olarak NİÇİN sorusu etrafında döner. Ermeni soykırımı konusunda ise bizler hâlâ NE OLDU sorusu ile uğraşıyoruz. Bana göre, Dadrian’ın eserleri, “NE OLDU” sorusuna ilişkin merkezî birçok konuyu açığa çıkartan, köşe taşları niteliğinde önemli yapıtlardır ve Türkçeye kazandırılmaya başlanması bu nedenle son derece önemlidir.

Ermeni soykırımı konusunda, NİÇİN sorusu etrafında tartışmaya ise henüz ciddi olarak başlayabildiğimizi söyleyemeyiz. Ama yapacağımız tartışmaların, Dadrian’ın sağladığı, “NE OLDU” bilgisi üzerine yükseleceğinden kuşku yok. Onun eserlerinin, bizim üzerinde tartışmayı yürüteceğimiz binanın temelini oluşturduğunu söylemek abartı sayılmamalıdır. Tüm ömrünü, Türk tezlerinin yanlışlığını ispata ayırmış ve bu konuda uluslararası planda ciddi başarılarla imza atmış Dadrian’ın NİÇİN sorusuna vermeye çalıştığı cevaplar yeterli bulunmayabilir. Hatta eksik ve yanlışlıklar içerdiği de ileri sürülebilir. Bunu da Dadrian’ın açtığı yoldan ilerleyecek genç akademisyenlerden beklemek hakkımızdır. Dadrian’ın çalışmaları ancak, onun çalışmaları daha ileriye götürülebilirse, hak ettiği biçimde taçlanmış olacaktır. Tanınmış sosyolog Norbert Elias, 1977 yılında “Adorno Ödülü”nü aldığı törende yaptığı konuşmada, kendisinin, kendisinden önce yakılmış bir meşalenin bir dönem “taşıyıcısı” olduğunu ve kendisinden sonra da başkalarının bu meşaleyi taşımaya devam edeceklerini söyler.⁴ Zannederim Dadrian’ın da en büyük arzusu, kendisinin taşıdığı bu meşalenin, genç akademisyenlerce taşınmasıdır. Ve eklemek de gerekir ki, Dadrian’dan önce bu meşaleyi yakmış kimse gerçekten çok azdır. Bu nedenle, *Ermeni Soykırımında Kuramsal Roller*, NE OLDU sorusunu öğrenmek isteyen ve NİÇİN konusunda tartışmaya katılmak isteyen herkesin mutlaka okuması gereken bir kitaptır.

Virgöl, sayı 76, Eylül 2004

4 Norbert Elias, Wolf Lepenies, *Zwei Reden anlässlich der Verleihung des Theodor W. Adorno-Preises 1977*, Frankfurt a.M., 1977.

Türk-Ermeni Gerilimi ve Atılması Gereken Adımlar

Giriş

Bu yazının merkezî tezi Türk-Ermeni geriliminin çözümü için soruna yeni bir yaklaşımın şart olduğudur. Bugüne kadar Türk-Ermeni meselesi, Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki çeşitli etnik ya da ulusal grupların çatışması çerçevesinde ele alınmıştır. Bu paradigma en genel anlamıyla ulusal devletlerin kurulması veya etnik ya da ulusal gruplar arası çatışmalar ve bu çatışma sürecinde, grupların belirli bir toprak parçasının kendilerine ait olduğunu iddia etmeleri ve belli bir sınır çizme arzuları olarak tanımlanabilir. Her ulusal grup, kendisine ait ilan ettiği sınırlar içinde kalan ve kendisinden olmayan, “öteki” diye tanımladığı ulus veya din gruplarının etnik temizlik veya göç/sürgün yolu ile yok etmeyi tercih etmişti¹. Ermeni-Türk meselesi de esas olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılma sürecinde, böyle çatışmanın ürünü olarak ortaya çıkmış ve bugün hâlâ bu paradigmanın kavramları ile ele alınmakta ve anlaşıl-maya çalışılmaktadır.

Benim bu konudaki teklifim, sorunun yeni bir tarzda kavramlaştırılmasının gerektiğidir. Önerim sorunun, ulus-devletlerin demokratikleşmesi meselesinin bir parçası olarak, “geçiş

dönemi adalet paradigması” alanına taşınmasıdır. Bunun anlamı şudur: Çatışma, imparatorluğun dağılma sürecinde ortaya çıkmış, sonuçta toprak ve sınırlar üzerinde yürütülen bir çatışmaya dönüşmüş, bu anlamda geçmişten miras kalmış bir sorun olarak ele alınmamalıdır. Bunun yerine soruna her iki toplumun bugünkü demokratikleşmesi meselesinin bir parçası olarak, yani bir insan hakları sorunu olarak yaklaşılmalıdır.

Türk-Ermeni gerilimi ve yeni bir paradigma gereği

Bu demektir ki, Türkiye ve Ermenistan soruna, iki komşu devlet olarak, her ikisi de demokrasiye geçiş sürecinde olan iki ülke olarak, kendi demokratikleşmelerinin ve bölge ilişkilerinin demokratikleşmesinin bir parçası olarak yaklaşmalıdırlar. Türkiye AB’ye kabul edilmek üzere olan; Ermenistan ise SSCB’den ayrıldıktan sonra bağımsızlığını kazanan, geçiş sürecinde ülkelerdir. Bu geçiş sürecinin en temel özelliği, her iki toplumun da, hem geçmişlerini hem bugünlerini; kendilerini ve “ötekini” kimliğini yeniden tanımlamak zorunda olmalarıdır.

Kendi kimliklerinin demokratik bir temelde tanımlanabilmesi ise her iki toplumun da “ötekini” sadece geçmiş üzerinden değil, bugünün örüntüsü içinde yeniden ve derinlemesine tanımlamasını zorunlu kılar. Böylesi bir sürecin başlayabilmesi için iki toplumun da birbirleriyle doğrudan ilişki içine girmesi ve geçmişin tutsağı olmaktan kurtulmaları gerekir. Bunun yolu ise her iki toplumun da geçmişleriyle, bugünleri arasında açık bir ayrım yapmayı başarabilmeleridir. Zor olan veya sorun olan, geçmiş ile bugün arasında bir ayrımın henüz yapılmamış olmasıdır.

Temel argümanım, bugünkü Türk-Ermeni ilişkilerinde, geçmiş, bugün ve gelecek arasında farklılıkların hemen hemen hiç olmadığıdır. Geçmişle bugün arasındaki sınırlar silinmiş, bir çeşit zamansızlık duygusu ortaya çıkmıştır. Tina Rosenberg, Doğu Avrupa toplumları üzerinde, onların geçiş süreçlerini gözledikten sonra şu tespitte bulunmuştu: “Öğrendiğim

ilk ders şu oldu: Bazı toplumlar geçmişle uğraşmıyorlar, çünkü geçmiş hâlâ onlarla birlikte yaşıyor.”¹

Benzer şekilde Türk-Ermeni ilişkilerinde de geçmişin hali hazırda bizimle birlikte yaşar olması ve bakış açılarının, karşılıklı ilişkilerin ve aktörlerin değişmediği hissinin sürmesi durumu var. Bugünün aktörleri, atalarının tarihsel figürlerinin arkasına gizlenmiş bir biçimde aynen ataları gibi davranmaya devam etmektedirler. Bu aynılığın inandırıcı olabilmesi için tarafların, “öteki”nin kolektif kimliğinin zaman içinde değişmeden kaldığını kabul etmesi gerekiyor. Geçmişin asıl failleri ile kurbanları arasındaki ilişki fiktif bir soyağacı yaratılarak bugüne aktarılıyor. Böylesi bir bağ kurmanın doğal sonucu olarak da bugünün kolektif kimlikleri ve geçmiştekiler arasında aynılık hissi doğuyor.

Kurgusal kavramlar: “Türk” ve “Ermeni”

Böyle bir mantıkla tarihe yaklaşanlar, tarihi iki farklı biçimde kullanıyorlar: Birinciler tarihin bir anını (1915) esas alıyorlar ve bu anı birbirlerini tanımlamak için kullanılıyorlar. İkinciler ise bugünkü Türk ve Ermeni taraflarını tanımlarken koskoca bir tarihsel süreci, hiç yaşanmamış gibi yok sayıyorlar. Tarihsizlik bugünün temsilcilerinin birbirleri ile ilişkilerini belirlemede esas alınıyor. Sonuç olarak bugün Türkler ve Ermeniler bir diğeri için bir nevi soyutlama, bir tarihsel genellemeden başka bir şey değildir. Ortada kullanılan “Türk” ve “Ermeni” kavramları bir kurgudan ibarettir. Bir başka deyişle, tarihsel olarak tanımlanmış, bugün yaşayan Türk veya Ermeni’yi tanımlayan kategoriler yerine, içi boş kuşgularla karşı karşıyayız. Sonuç olarak diyebiliriz ki; Türk demek Ermeni olmayan, Ermeni demek ise Türk olmayan demektir.

Her iki toplumun da dün ve bugün arasında ayırım yapamamaları ve geçmişin tutsağı olmaları bu toplumların hâlâ travmatik bir durumda olduklarının işareti. Belli bir travmayı

1 Tina Rosenberg’in sözünü aktaran Martha Minow, *Between Vengeance and Forgiveness*, Beacon Press, Boston, 1998, s. 120.

hâlâ yaşamaya devam eden toplumların geçmişle bugün arasındaki farkları görebilmelerinin ve geleceği inşa edebilmelerinin yegâne yolu, geçmişleri ile yüzleşmeleri ve birbiriyle doğrudan ilişki içine girmeleridir.

Özür dileme çağı

“Geçiş dönemi adalet paradigması”, diktatörlük rejimlerinden demokrasiye geçme sürecinde olan tüm ülkelerin karşılaştığı bir sorundur. Sorunun merkezi, bu geçişte tarihte yaşanmış zorluklarla, insan hakları ihlalleriyle nasıl yüzleşileceği meselesidir. Geçiş toplumlarında tarihle yüzleşmenin bu denli ciddi bir önem kazanması, 20. yüzyıldaki gelişmelerle doğrudan bağlantılıdır. Bu gelişmelerin doğrudan sonucu “özür dileme politikası” denilen yeni bir politik anlayışın ortaya çıkmış olmasıdır.

Özür dileme siyaseti 20. yüzyılda öyle bir hal almıştır ki, bazıları çağımıza “Özür Dileme Çağı” adını bile takmıştır. Bu özür dileme politikaları, sadece geçiş toplumları ile sınırlı bir uygulama değildir. Tarihin bir döneminde yaşanmış yanlışlıklardan kendisini sorumlu hisseden demokratik devletler de, değişik ulusal ve uluslararası kurumlar da bu özür dileme kervanına katılmış görünüyorlar. Yerine göre bireyler, meslek adamları, ticari organizasyonlar, dinsel liderler gibi sivil kuruluşlar ya da devlet temsilcileri, hükümetler, devlet başkanları tarihte yaşanmış haksızlıklar konusunda özür diliyorlar.

Özür dileme patlamasının arkasında yatan nedenler hakkında değişik fikirler ileri sürülmektedir. Küreselleşme, ulus-devletlerin yıkılması, Nazi Soykırımı’nın etkisi bu izah tarzlarının başında geliyor. Elazar Barkan özür dilemelerde dünya çapında yaşanan patlamayı, “uluslararası ahlâk” kavramının yeniden önem kazanmasıyla açıklıyor. Barkan’a göre, “uluslararası ahlâk”, insan hakları konusundaki duyarlılığın ve bu alandaki hukuk normlarının gelişmesinin bir ürünü. Barkan, hukuk ve ahlâki normlar alanında yaşanan gelişmelerin, global bir olgu olarak özür dilemeyi ve değişik özür dileme stratejile-

rini öne çıkarttığını savunuyor.² Bu konuda kafa yoran bir başka biliminsanı John Torpey'e göre ise "politik özür", Holocaust yani Nazi Soykırımı'nın ne anlama geldiği konusunda yürütülen başarılı çalışmaların sonucu ortaya çıkan uluslararası normların bir ürünüdür. Torpey, Nazi Soykırımı'nın bu tür özürler için küresel bir ölçüt oluşturduğunu düşünüyor.³ Michel-Rolph Trouillot'ya göre ise özür dileme dalgası, politik düzeyde, bireysel özgürlüklerin kolektif özgürlüklere galebe çalmasının bir ifadesidir. Küreselleşen dünyamızda farkında olmadan kolektif kimliklere sanki bireysel kimliklermiş gibi davrandığımızı ve onlara bireysel kimliklere ait "ayıp", "onur", "suç", "haysiyet", "gurur" gibi kavramlarla yaklaştığımızı söyleyen Trouillot, kolektif kimliklerin aynen bireysel kimlikler gibi yerleşmiş ahlâki kategorilerle ele alındığını ekliyor.⁴ Jeffrey K. Olick ve Brenda Coughlin ise bu görüşe katılmıyorlar ve esef, keder ya da pişmanlık diye çevirebileceğimiz "regret" duygusunun artışı, devletin yeterli psikolojik savunma mekanizmaları geliştirememesinin bir işareti, yani devletin bir zaafı olarak görüyorlar. Bu açıdan bakıldığında, onlara göre özür dilemek bir kolektif kimliğin örneğin ulus-devletin çöküşünün bir işaretidir.⁵ Jürgen Habermas'a göre ise tarihin "geçici ufku tersine çevrilmiştir" ve "bugün, geçmişin ürküntüsü, kurbanların anıları kendimize dair görüşlerimize esin veren 19. ve 20. yüzyıl ütopyalarının yerini almaktadır." Habermas'a göre artık ütopyanın kendisi değil, onun kurbanlarını hatırlamak daha önemlidir ve kurbanları hatırlamak kolektif kimliğin en önemli parçası olan ahlâki değer yargılarımızın sorgulanamaz temelini oluşturmaktadır.⁶

2 Elazar Barkan, *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices*, W.W. Norton, New York, 2000, s. XVII.

3 John Torpey, "Making Whole What Has Been Smashed: Reflection and Reparations", *Journal of Modern History*, 73, Haziran 2001, s. 334 ve 338.

4 Michel-Rolph Trouillot, "Abortive Rituals, Historical Apologies in the Global Era", *Interventions* 2, no. 2, 2000, s. 171-186.

5 Jeffrey K. Olick ve Brenda Coughlin, "The Politics of Regret: Analytical Frames," John Torpey (ed.), *Politics and the Past on Repairing Historical Injustices* içinde, Rowman&Littlefield Publishers Inc., New York, Oxford, 2003, s. 56.

6 Aktaran Bernard Giesen, "The Trauma of Perpetrators", Jeffrey C. Alexander, Roy Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka (ed.), *Cultural*

Bernard Giesen büyük ütopyaların yıkılması ya da kültürel anlamda kurban edilmesi gibi genel kalıpsal fikirleri doğru olsalar bile tek başlarına yeterli bulmaz. Bunun bir nedeni, büyük ütopyaların yıkımının değişik toplumların belleklerinde değişik biçimlerde anılara dönüştüğü gerçeğidir.⁷ Giesen'e göre iletişimdeki hızlı gelişmeler, insanlar, kültürler ve bölgeler arasındaki mesafelerin giderek önemini yitirmesi sonucunu uluslararası iletişim ve grupların birbirini gözleme tarzları öylesine değişmiş ve gelişmiştir ki, bu yeni koşullar yeni tür itiraf ritüellerinin gelişmesine yol açmıştır. Giderek yakınlaşan dünyada artık "öteki" görülmez yabancılar değildir, aksine öylesine yakındırlar ki onları her gün görebilir ve iletişim kurabiliriz. Böylece "öteki"ni tanımlamakta kullandığımız tüm küçültücü eski klişeler artık kullanılamaz hale gelmiştir. Bunun bir sonucu, düşmanı aşağılamadan duyduğumuz onurdan ya da etnik saflığımızı sağlamak için başkalarını imha etmek üzerine oturtulmuş olan şanlı tarihimizden söz etmemizin artık anlamını yitirmesidir. Ona göre kültürel hafızanın yaşaması ancak olayların ağırbaşlı ve ciddi milli bir mesele olmaktan çıkıp, tehlikesiz folklor düzeyine aktarılması ile mümkündür. Hafızanın edindiği bu yeni biçim, dışarıda bıraktıklarına artık saldırmak zorunda değildir, hatta turistlerin ilgisini çekmesi bile muhtemeldir. Böylece artık muzaffer olan yerine kurbana, gelecek yerine geçmişe, içeridekilerin homojenliği yerine dışarıda kalanların kader arkadaşlığına, geçmiş ve gelecek arasındaki devamlılık yerine tarihsel kesintilere odaklanmak mümkün olacaktır.⁸

Özür dileme siyasetinin bu denli yaygınlaşmasının elbette bu izah tarzları dışında çok basit bir biçimde açıklanması da mümkündür. Özür dilemenin sonuçta ciddi hiçbir bedeli yoktur. "Özür dileme çabalarının çoğu, hatta hepsi, geçmişte yaşanmış bazı 'kötülüklerin' acısını teskin etmeye yönelik ucuz çabalar"dır. Özür dileme ciddi politik analizcilerin ve gazeteci-

Trauma and Collective Identity içinde, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londra, 2004, s.146.

7 A.g.e., s. 151-4.

8 A.g.e.

lerin sıkça dile getirdikleri gibi içi boş jestler dışında hiçbir anlam ifade etmemektedir.”⁹ Bu eleştiri, kendi içinde ciddi haklılık payı taşısa bile görmek zorundayız ki özür dileme geleneği uluslararası ilişkilerde yeni standartlar ve yeni normların geliştirilmesine katkıda bulunmaktadır. Özür dilemenin arkasında hangi gerçek olursa olsun, önemli olan şudur ki, bu akımla birlikte artık tarihle yüzleşme meselesi yeni paradigmaların içine yerleştirilmiştir.

Cevap verilmesi gereken soru, uluslararası toplumun tarih ile yüzleşmek konusunda özür dileme çağına girdiği bir ortamda, Türkiye’nin demokratikleşme sürecinin de bir parçası olarak, tarihi ile yüzleşme sorununu nasıl gerçekleştireceğidir.

Türkiye, tarihi ile yüzleşmekte neden zorluk yaşıyor?

Başlangıç sorum şu: Türkiye neden geçmişiyile yüzleşmekten kaçınıyor? Kaçınmak sözcüğü aslında durumu anlatmakta yetersiz bile kalmaktadır. Adını nasıl koyarsak koyalım 1915 ve etrafında yaşananlar konusu açıldığında Türkiye’nin gösterdiği direnci anlatmak için kızgınlık ve saldırganlık daha açıklayıcı terimler olabilir belki. Sorunun cevabının, ilk bakışta çok basit bir nedene dayandığını düşünebiliriz. Türkiye haksız şekilde suçlandığına inanmaktadır ve bu koşullar altında savunma pozisyonunda olması gayet anlaşılır bir durumdur. Ancak mesele o kadar basit olmadığını söyleyebilecek güçlü nedenlerimiz var. Haksız bir şekilde suçlandığını düşünen bir kişinin, suçlayan ile yüzleşmesi, kanıtlar istemesi ve iddialara karşı kendi tavrını koyması beklenir. Türkiye 90 yıldır böyle yapmadığı gibi, Ceza Kanunu’nun 301. maddesi ile konunun tartışılmasını suç haline de getirmiştir. Bu da durumu anlamak ve çözüm önerileri getirmek için konuya daha derin bir bakış atmamızı gerekli kılmaktadır.

9 Mark Gibney ve Erik Roxstrom, “The Status of State Apologies”, *Human Rights Quarterly*, 23, 2001, s. 912-3.

Toplumsal bellek yitimi

Türkiye'nin geçmişe ilişkin tavrını iki biçimde ele alabiliriz. Önce genel bir gözlemle başlamak ardından da özel meseleye yani 1915'e gelmek istiyorum. Türkiye'deki tarih bilinci eksikliği çok çarpıcıdır. Bu *amnezya* (bellek yitimi) durumunu sosyal bir hastalık olarak görmek bile mümkündür. Üstelik bu hatırlamada zaafılar gösterme hali sadece Birinci Dünya Savaşı dönemine ait değildir. Aynı şekilde 1960'lar ve 1970'ler de uzun bir süredir toplumsal belleğin dışına çıkarılmıştır.

Toplum olarak geçmiş üzerine, tarih üzerine konuşmayı pek sevmeyiz ve dilimiz bu gönülsüzlüğü ifade eden bol miktarda tanıma sahiptir: “Boşver”, “takma kafana”, “başka işin gücün mü yok”, “bırak Allahını seversen”, “geçmiş mazi, geleceğe gazi derler” vb... Bu cümleler günlük konuşmalarda “geçmiş önemli değildir, geçmişle uğraşmak sağlıklı bir iş değildir” anlamında sıkça kullanılır. Geçmişin üstüne konuşulmak istenmesi, “yaranın kaşınması” olarak anlaşılır ve gereksiz bir iş olarak değerlendirilir. Böylece sadece Ermeni soykırımını değil yakın ya da uzak geçmişte olan her şey unutulmalıdır. Anadolu İslâmı'nın içine sinmiş güçlü kadercilik duygusu ile de pekişen böylesi bir kültürün egemen hale gelmesinin birçok nedeni vardır ve bu kendi başına bir araştırma konusudur.

Türk toplumu unutmaya meyyaldir ve unutmayı marifet sayar. Bunda Türkiye'nin mevcut problemlerinin büyüklüğünün büyük bir payı olduğunu söyleyenler vardır ve bunlar şüphesiz haklı olabilirler. Ama bunun da ötesinde bir sorunun altını çizmek gerekmektedir. Türkiye'de sorunlara ve gerekli çözümlere nasıl yaklaşıldığı konusunda egemen bir davranış normundan bahsetmek gerekir. Türk toplumu, ta ki beklenmeyen bir patlama ve kaçınılmaz bir dayatma anına kadar, mevcut sorunlarının ve çözümlerinin ne olduğu yolunda kafa yormak yerine onları bilinmez bir geleceğe ertelemeyi tercih eder gibidir.

Türk kültürüne sinmiş olan bu her şeyi bilinmez bir geleceğe atma arzusu bir başka tarihsel olgu ile daha da pekişti. İmparatorluğun yıkımından sonra kurulan yeni cumhuriyet ken-

disine yeni bir tarih icat etmek zorunda kaldı. Bilindiği bir ulusun inşası sürecinde bir parçasına sahip olmak ve bunun içinde yaşayanların da homojen bir grup olduklarını iddia etmek gereklidir ancak bunlar yeterli değildir. Bu “etno-kültürel” ya da “etno-dinsel” olarak da tanımlanacak sözde objektif unsurlara bir de sübjektif faktör, yani “kolektif bellek” eklemek gerekir.

Kolektif bellek, “hayal edilmiş” ulusun ulus-devlete dönüşmesi için gerekli psikolojik temeli oluşturur. Kolektif belleğin yaratılmasında, o grubun tarih içindeki deneyimlerini yansıtan “ortak bir tarih”in yazılması önemli rol oynar. Burada amaç, ulusu oluşturacak grubun üyeleri arasında geçmiş ortak davranış kalıplarını sürdürdüklerine dair ortak bir duygu yaratmaktır. Ernest Renan’ın gözüpek ifadesi ile “bir devlet sadece geçmişin deforme edilmesi ile oluşabilir. Bir ulusun yaratılması geçmiş deforme edilmeden mümkün değildir.”¹⁰ Yine Renan’a göre, geçmişin bozunuma uğratılmasının en bilinen biçimi ise unutmaktır.¹¹

Bu görevi yerine getirirken, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucuları ilave bir sorun ile karşılaştılar. Türk ulusal kimliğini oluşturmak ve bu kimliğe meşruiyet kazandırmak için kendi yakın geçmişlerini de kapsayan bir geçmiş kurmakta zorlandılar. Bunun temel nedenlerinden biri İslâm dininin uluslaşmaya izin vermeyen, daha doğrusu buna gerek duyurmayan karakteriydi. Bilindiği gibi İslâm, Osmanlı İmparatorluğu’nda etnik kimliklerin kendilerini İslâm dini ile tanımlayarak, bir arada yaşamalarını sağlamıştı. Hatta bu öyle bir noktaya varmıştı ki, İslâm’ın ulusal kimlikler karşısındaki egemen konumu yüzünden, neredeyse tüm İslâm öncesi Türk tarihi unutulmuştu.

Cumhuriyetin kurucuları, yeni bir Türk tarihi bulmak ya da icat etmek için Osmanlı’nın altı yüz yılını atlamak ve çok ge-

10 Ernest Renan’dan aktaran Ulrich Schneckener, *Das Recht auf Selbstbestimmung, Ethno-nationale und internationale Politik*, Hamburg, 1996, s. 26.

11 Ernest Renan’dan aktaran Gary Smith, “Arbeit am Vergessen”, Gary Smith ve Hinderk M. Emrich (ed.), *Vom Nutzen des Vergessens* içinde, Berlin, 1996, s. 15.

rilere gitmek, Türklük duygusunu yaratmak adına, toplumun Osmanlı geçmişi ile bağını koparmak zorunda kaldılar. De-yim yerinde ise bu dönemin kolektif hafızadaki yerini yok et-mek için özel bir çaba sarf edildi. Örneğin 1928’de Arap alfabe-si yerine Latin alfabesi getirildi. İzleyen yıl Türkçeyi yaygınlaşt-ırmak ve bazı durumlarda Türkçe sözcükler icat etmek üzere Türk Dil Kurumu kuruldu. Dilin Türkleştirilmesi öylesine ra-dikal bir şekilde yapıldı ki, sonraki kuşaklar artık 1930 önce-sinde yazılmış hiçbir belgeyi okuyamaz hale geldi. Osmanlıca, Cumhuriyet kuşağı için yabancı bir dil haline geldi.

Bunun sonucu, geçmişle bağların artık bu konuyla devle-tin istediği tarzda ilgilenen tarih profesörlerinin tanımladığı şe-kilde kurulması oldu. Bir toplumun 1928’den önceki tarihiyle bütün ilişkilerini birden koparmış olmasını kavramak zordur. Gerçekten de bugün Türkiye’de –Osmanlıca’yı bilen küçük bir azınlık dışında– hemen herkes aile büyüklerinin, hatta ana-ba-basının yazdığı mektupları, günlükleri bile okuyamaz haldedir. Bugün Türk toplumu geçmişi kendi öz deneyimleri ve sözlü gelenekler aracılığıyla kavramaktan başka yola sahip değildir. Türkiye’ye ve Türk insanının geçmişe yaklaşımına ilişkin bu gözlemler, her ne kadar Ermeni soykırımı meselesinin Türk-lerde neden böyle sinirli bir tepki yarattığını açıklamakta yeter-siz kalsa da, Türklerin içinde yaşadıkları sosyal amnezya (sos-yal unutmama) halini anlamakta yararlı olacaktır. Bu noktada Er-meni meselesine ilişkin tepkileri anlayabilmek için başka has-sasiyetlerin altını çizmek zorundayız:

Suçlu bulunma ve/veya ayıplanma korkusu

Türkiye’nin geçmişi ile yüzleşmesinin neden güç olduğunu kavramak için akla gelen ilk neden, suçlu bulunmak ve bundan dolayı utanç içine girmenin yarattığı korku duygusudur diyebi-lir miyiz? Sosyolog Ruth Benedict’in dünya yüzündeki toplum-ları genel olarak “suç” ve “ayıp” kültürleri olarak ikiye ayırdı-ğı bilinir. Benedict’in yaptığı ayrıma göre “suç kültürleri” geç-mişte yapılan yanlışlıklar üzerine konuşmaya kendilerini mec-

bur hissederler; “ayıp kültürleri” ise geçmişin yanlışlıkları üzerinde konuşmayı reddederler. Geçmiş suskunlukla geçirirler.¹²

Türkiye’de bu değer yargılarından hangisi daha ağır basmaktadır? Araştırılması gereken ilginç bir sorudur bu. Fakat ister “suç” kültürünün ister “ayıp” kültürünün etkisinde olsun, Türkiye’nin şu anda içinde bulunduğu durumu en iyi Nazi kasaplarından Adolph Eichmann’ın sözleri anlatmaktadır. İdamından önce, bir rahibin onu günah çıkarmaya teşvik etmek istemesi üzerine Eichmann, “Olayların üzerinden bunca zaman geçtikten sonra, size kalbimde şüphe tohumları yeşertme izni veremem” der.¹³ Türk devleti veya Türk toplumu da benzer bir sorunla karşı karşıyadır. Bir ulusal kimlik-devlet yarattıktan 85 yıl sonra, geçmişin kabahatlerini yüklenmek ve bunun maddi-manevi sonuçlarına katlanmanın bedeli ağır olsa gerektir. Hele de bu suçun farkına varmak demek, Türk ulusal kimliğine ve bunun algılanış biçimine ciddi bir darbe vuracak, hatta yıkacak bir karakterde ise. Kısacası Türkiye, Türk toplumunun tarihsel dokusunu tümüyle tahrip edecek bir tarihi gerçekle yüzleşmekten kaçınmaktadır.

“Gizli şiddet”

Bu olguyu açıklayabilmek için Habermas’a başvurmakta fayda var. Habermas, toplumların sosyal dokuları ve kurumları içine yerleşik, gizli bir şiddet olgusunun var olduğuna dikkat çeker. Habermas bu şiddet sayesinde, toplumun tümü tarafından benimsenmiş bir iletişim biçimi yaratıldığını savunur. Bu “kolektif iletişim tarzı” sayesinde, hem bazı olguların toplumun dikkatinden kaçırılması başarılı hem de toplumda gözle görülmez bazı sınırlamaların yasallaştırılması sağlanır.¹⁴ Burada önemli olan nokta, toplumun bu tarzda örülmesinin, ya-

12 Ian Buruma, *The Wages of Guilt. Memories of War in Germany and Japan*, Phoenix, Londra, 2002, s. 252-3.

13 Gesine Swan, *Politik und Schuld, die Zerstörische Macht des Schweigens*, Frankfurt a.M., 1997, s. 109.

14 Jürgen Habermas, “Die Utopie des guten Herrschers”, *Kultur and Kritik* içinde, Frankfurt a.M., 1973, s. 386-7.

pılanmasının toplumun yöneticileri tarafından topluma açık bir biçimde empoze edilmediğidir. Aksine bu yapı, yönetilenler tarafından farkına bile varılmadan içselleştirilmiştir. Zamanla topluma egemen olan bu iletişim metodu konusunda sessiz bir konsensüs doğar. Habermas'ın "gizli şiddet" adını taktığı bu iletişim metodu sayesinde, toplumun kaçınması istenen konular sadece geçmişe havale edilmekle kalmaz, giderek unutulmasının hayırlı olduğu konusunda sessiz bir anlaşma sağlanır.

Freud bu durumu insan psikolojisi açısından son derece olağan bulur. Ona göre bir insanın hoşlanmadığı bir fikri ya da olayı önemsiz bulduğunu söylemesi ve giderek ona karşı argümanlar geliştirmesi insan doğasının bir parçasıdır.¹⁵ Bir toplum için de hoş olmayan şeylerin önemsiz kılınması ya da onu reddetmesi gayet doğaldır. Bu Ermeni Soykırımı konusunda da böyle olmuştur. Nahoş olaylar giderek kamuoyunun gündeminden "haksız" olarak nitelenerek dışlanmış, hatta daha ileri gidilerek böyle bir olayın var olmadığı ileri sürülmüştür. Soykırım ile ilgili olarak toplumsal düzeyde bir duygusuzluk hali gelişmiş gibi görünmektedir.

Toplumsal hafızanın "kara deliği"

Şu ana kadar hep toplumdaki "iletişimsel gerçeklik"ten (yani belli bir iletişim tarzı sayesinde yaratılmış olan gerçeklikten) söz ediyorum.¹⁶ Eklemek gerekir ki, bu iletişimsel gerçeklik toplumların düşünme ve varoluş biçimlerini; duygularını tanımlandığı inanç sistemlerini yani toplumların tüm sosyal-

15 "Es liegt in der menschlichen Natur, daß man geneigt ist, etwas für unrichtig zu halten, wenn man es nicht mag, und dann ist es leicht, Argumente dagegen zu finden. Die Gesellschaft macht also das Unliebsame zum Unrichtigen." S. Freud, *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, Collected Works, c. XI, Frankfurt a.M., s. 16.

16 İletişimsel gerçeklik (die kommunikativen Wirklichkeit) tanımını Elias Siberski'den aldım. Elias Siberski bu tanımını illegal örgütlerin önemli bir karakterini açıklamak için kullanır. Ona göre illegal örgütler, yarattıkları iletişim tarzı ile içinde yaşananın dışında bir başka gerçeklik yaratırlar. Elias Siberski, *Untergrund und Offene Gesellschaft, Zur Fragen der strukturellen Deutung des sozialen Phaenomens*, Stuttgart, 1967, s. 51.

kültürel ilişkiler örüntüsünü belirlemektedir. Bahsedilenler ve bahsedilmeyenler ayırımı yaptığınızda, bu “iletişimsel gerçeklik”, topluma has kolektif bir sır da yaratmaktadır. Daha doğrusu, “iletişimsel gerçeklik” toplumun sırlarını örten bir örtü haline de gelmektedir. Benim düşünceme göre Ermeni Soykırımı Türk toplumunun bu tarz bir kolektif sırrıdır ve bu soykırım toplumsal hafızanın “kara deliğine” yollanmış durumdadır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan beri bu konuda kolektif bir “suskunluk koalisyonu” devrededir. Ara sıra bizi dışarıdan rahatsız edenlere duyduğumuz kolektif toplumsal öfkemizin bir nedeni de budur. Kendimiz hakkında, düşünme ve varoluş tarzımız konusunda, bizi bir yorgan gibi saran, kurduğumuz “iletişimsel gerçeklik” saldırıya uğramaktadır.

Bugün eğer Türk toplumu tarihi ile yüzleşmek zorunda kalırsa, sosyal kurumlar, zihniyetler, inanç sistemleri, inanışlar, kültür ve hatta dil de dahil olmak üzere her şey sorgulanmaya başlayacaktır. Her şeyin ötesinde, bir toplumun kendisine ait algılayışı da sorgulanır olacaktır. Şüphesiz bu sorgulananın yıkıcı ve zarar verici etkileri olacaktır. Bir toplumun 85 yıldır özenle oluşturduğu sosyal gerçekliğini bir kalemde yıkmaya hazır olmasını beklemek açıktır ki kolay değildir.

Cezalandırılma korkusu

Türkiye toplumunun tarihsel gerçeklikle yüzleşmekten kaçınmasının ikinci bir nedeni cezalandırılma korkusu olabilir mi? Kamuoyundaki yaygın kanıya göre, Türkiye eğer Ermeni Soykırımı’nı tanırsa, soykırım kurbanlarına toprak ve para tazmininde bulunması gerekecektir. Bazıları için ödenecek tazminatın miktarı değil ahlâki boyutu yıkıcıdır, çünkü suçluluğu kabullenmenin onur kırıcı bir şey olduğu düşünülmektedir. Fakat belki bundan daha da önemlisi, Türkiye’nin uğrayacağı maddi zarardır. “Verilecek tek bir karış vatan toprağı yoktur ve bir çakıl taşı bile vermeyiz” sözü Türkiye’de çok sık tekrarlanan bir ifadedir. Peki gerçek durum nedir? Para meselesi bir yana bırakılırsa, toprak talep edilmesinin veya verilmesi-

nin yasal veya gerçekçi bir zemini var mıdır? Bilindiği gibi Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti arasındaki sınırlar, iki ülke arasında 1921’de imzalanan Moskova ve Kars Antlaşmaları’yla kesinleştirilmiştir. Bugün geçerli olan uluslararası yasalara göre Türkiye, Ermenistan Cumhuriyeti’ne ait herhangi bir toprağı işgal altında tutmamaktadır. Yani Ermenistan Cumhuriyeti’nin bugün Türkiye sınırları içindeki bir toprak parçasının kendisine ait olduğunu iddia etmesinin hiçbir hukuki temeli yoktur ve böyle bir iddia hiçbir çevre tarafından da ciddiye alınmaz. Nitekim konu hakkında Türkiye’nin hassasiyetlerini bilen Ermenistan, neredeyse bir ritüel halinde, hiçbir toprak talebinde bulunmadığını tekrar eder durur. Her iki tarafın aşırı milliyetçi unsurlarının sık sık (bazen de kasıtlı olarak) toprak meselesini gündeme getirmesinin bu nedenle fazla üzerinde durulacak bir boyutu yoktur.

Türkiye maddi tazminat öder mi?

Eğer, sadece içi boş ideolojik bir propaganda aracı olmak dışında bir işe yaramayan toprak talebi meselesini bir yana bırakırsak, geriye maddi tazminat ödenmesi meselesi kalır ki, bu da bir zamanlar Ermenilere ait olduğu bilinen, ancak tehirden sonra başkalarının eline geçen mal ve mülklerin karşılığı olarak Türkiye’nin mağdurlara ya da mirasçılarına belli bir miktarda para ödemeyi göze alması demektir. Yani Türkiye’nin geçmişteki haksızlıklarını kabul etmesi aynı zamanda, bunu telafi etmek için tazminat ödemeyi kabul etmesi anlamını taşıyacaktır.

Eğer Türkiye’nin bu yüzden tarihiyle yüzleşmekten kaçındığını söylersek, şunu da ekleyebiliriz: Türkiye’nin asıl derdi, geçmişte ne olup bittiğinden çok, bunu kabul etmenin doğuracağı sonuçlardır. Ancak durum bu kadar basit değildir. Çünkü Avrupa Parlamentosu’nun 1987’de kabul ettiği karara göre, parlamento 1915 olaylarının 1948 tarihli Soykırım Sözleşmesi’nin tanımladığı unsurlara göre soykırım olarak tanımlanabileceğini ancak bu tarihsel gerçekliğin tespitinden ha-

reket ederek olanlardan bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin mesul tutulamayacağını ve ona karşı ne politik ne yasal ne de maddi bir talebin ileri sürülemeyeceğini karara bağlamıştır. Parlamento konu hakkında daha sonra başka kararlar da almıştır ama bunlar yukarıdaki tutumu esastan değiştiren kararlar değildir.¹⁷ Ayrıca Ermenistan Başkanı Robert Koçaryan, bu olaylardaki sorumluluklarını kabul etmeleri karşılığında Türklerden herhangi bir toprak ve tazminat talebinde bulunmayacaklarını, Türklerin bu olaylardan duydukları üzüntüyü duy-makla yetineceklerini çeşitli defalar beyan etmiştir.¹⁸

Özetle Türk tarafı, Ermeni hükümetinden toprak ve maddi tazminat konusunda herhangi bir girişimde bulunulmayacağını bilmektedir. Fakat tüm bu verilen sözler Türkiye'yi fazla etkiler görülmemektedir. Bunun iki nedeni olabilir: Birincisi, Türkiye Avrupa Parlamentosu'nun ve Ermenistan hükümetlerinin verdikleri sözleri yeteri kadar inandırıcı bulmamaktadır. İkincisi, Türkiye'nin konuyu tartışmaktan bu kadar kaçınmasının derinde yatan başka nedenleri vardır.

Birinci konu için denebilir ki uluslararası toplum tarafından bazı ilave garantiler verilmesi, Türkiye'nin kendini daha güvenli hissetmesini sağlayabilir. Ancak bu yapılsa bile sorunun halledilemeyeceğini de görmek gerekiyor. Çünkü sonuçta eğer problem geçmişte uğranılmış zararların telafi edilmesi ile sınırlı olsaydı, bu konu çok kolaylıkla halledilebilirdi. Bu konuda başvurulacak onlarca değişik yöntem vardır ve uluslararası planda, yaşanmış diğer deneylerden de çok şey öğrenilebilir.

İnancım odur ki, Türkiye'nin tarihiyle yüzleşmeye hazır olmamasının nedeni tazminat ödemek korkusu değildir ve ortada irdelenmeye muhtaç bazı başka nedenler de vardır. Bunları "ahlâki nedenler" başlığı altında toplayabiliriz.

17 Ermeni Soykırımı konusunda alınmış parlamento kararlarının bir listesi için bkz. www.armenian-genocide.org/affirmation/resolutions/index.php.

18 Koçaryan'ın bu konuda yaptığı çeşitli açıklamalardan bir tanesi için bkz. Agos, sayı: 253, 2 Şubat 2001.

Post-travmatik şok ve geçmiş korkusu

Ortada Türkiye cephesinden yapılan ve “ahlâki” olarak niteleyebileceğimiz bir dizi itiraz vardır ve bunlar yukarıda saydığım nedenlerden daha önemlidir. Bunlardan biri post-travmatik şok (travma sonrası şok) ve bununla yüzleşmenin zorluklarına dairdir.¹⁹ Bir diğer önemli neden, Cumhuriyetin kurucu kadrolarından bazılarını, kahramanlar olarak değil de aynı zamanda hırsız ya da katil olarak tanımlamak tehlikesinin mevcudiyetidir. Üçüncü önemli neden de, toplumun bu “suçluluk-savunma-özür” meselesinin nereye kadar gideceği, bu işin sonunun nereye varacağına ilişkin taşıdığı endişelerdir diyebiliriz.

Kanımca Ermeniler, Türk toplumuna, tarihlerindeki en travmatik olay olan Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkımını hatırlatan bir sembol gibidirler ve Türklere sürekli olarak bu kötü tarihi çöküşü anımsatmaktadırlar. Konuyu biraz daha açmakta fayda var.

Bilindiği gibi, üç kıtaya yayılmış büyük Osmanlı İmparatorluğu son 150 yılında bir çözülme sürecine girmişti. Bitmez tükenmez savaşlar, yenilgiler ve büyük insan kayıpları imparatorluğun devamı konusunda derin endişeler yaratmıştı. Bu yok olma korkusunun ne kadar yoğun olduğunu anlamak için sadece 1870-1920 yılları arasında imparatorluğun topraklarının yüzde 85’ini, nüfusunun ise yüzde 75’ini kaybettiğini hatırlamak yeterlidir.²⁰ Bu süreç boyunca, imparatorluğun yıkılmasını önlemek için yapılan her girişim başarısızlıkla sonuçlanırken, yönetici elit, bütün bu olan bitenlerden emperyalist güçleri sorumlu tutmak eğilimindeydi. Onlara göre büyük devletler Osmanlı

19 Bu konuyu tartışırken kullanacağım “kolektif travma” teriminin, gerek tanım gerekse değişik olaylara uygulanabilirliği açısından çok tartışmalı olduğunu biliyorum. Ancak buna rağmen böyle bir terim olmadan olan biteni açıklamak da zor görünmektedir. Kolektif travma kavramının tanımı ve sınırları konusunda bir tartışma için bkz. Angela Kühner, *Kollektive Traumata, Eine Bestandsaufnahme, Annahmen, Argumente, Konzepte, nach dem 11. September, Berghof Report* Nr. 9, Aralık 2002, özellikle s. 10-45.

20 *Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, Ottoman Archives, Yıldız Collection: The Armenian Question*, c. I, İstanbul, 1999, s. XII.

İmparatorluğu'nu yıkmak ve onurunu ayaklar altına almak için sistematik bir çaba içindeydiler. İmparatorluğun yönetici sınıfı o yıllarda, artık tarihin dışına itildiklerine, artık “hiç kimse” haline geldiklerine, emperyalist güçler ve Anadolu'da yaşayan diğer etnik-ulusal gruplar tarafından yok edilmeye çalışıldıklarına çok güçlü biçimde inanıyorlardı. Kısaca devletin toptan imhası ile karşı karşıya olduklarını düşünüyorlardı.

Bu zihniyet atmosferinde, yeni Türk devletinin kurucu kadroları, Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte geçmişin bu karanlık sayfalarını kapattıklarına, yaralarını sardıklarına inandılar. 1923 onlar için yepyeni bir başlangıç, bir çeşit sıfır noktası oldu. Bu yüzden de, “sıfır noktası”ndan önceki o sıkıntılı yılları anımsatan her şeyden ne pahasına olursa olsun kaçınmak istediler. Cumhuriyetin ilk yıllarında üzerinde konuşulmaktan hiç çekinilmeyen bir konunun zamanla bir tabu haline dönüştürülmesinde bu noktanın büyük bir önemi olsa gerekir. Eğer bir benzetme yapmak gerekirse, Türk toplumu kendini, küllerinden doğan Zümrüdü Anka Kuşu gibi gördü. Ermeniler de sanki onların içinden doğdukları “külleri” sembolize ediyordu. Cumhuriyet, Türkler için imparatorluğun yıkıntıları üzerinde yükselen, düşmanları tarafından bile saygıyla karşılanan kolektif bir projenin ahlâki zafer abidesi gibiydi ve bu haliyle daha önce yaşanmış yenilgilerin ve ölümlerin merhemi gibiydi. Bu arkaplan bilgisiyle, Cumhuriyetin neden daha önceki dönemlere ilişkin fazlaca konuşmak istemediğini anlamak mümkündür.

Psikoloji biliminden biliyoruz ki, hasta olan kişi, hastalığa sebep olan travma ile yüzleşmek için gereken duygusal esneklikten uzaktır. Bu durum, kolektif kimliklerde de aynen bireylerdekine benzer bir seyir izler.²¹ Tarihinde büyük bir travma yaşamış ama bu travma ile yüzleşme cesaretine sahip olmayan hatta onu bastırmayı ve unutmayı tercih eden bir toplumun bireylere benzer bir tepki verdiğini söylemek mümkündür. Daha önce yayımladığım değişik makalelerde ayrıntılı ola-

21 Daha fazla bilgi için bkz. Stavros Mentzos, *Hysterie, Zur Psychodynamik unbewußter Inszenierungen*, Münih, 1980, s. 72-82.

rak tartıştığım gibi Türkiye, bu türden bir sosyo-psikolojik sorun yaşamaktadır ve sorunun tek çözümü Türkiye'nin geçmişi ile doğrudan yüzleşmesi, tarihi üzerine açıkça konuşmasıdır. Türk toplumu, geçmişiyile yüzleşemediği ve travmanın anılarını tutarlı bir tarihsel anlatı içine yerleştiremediği sürece iyileşemeyecektir.²²

Kahramanları kötü adamlara dönüştürme ikilemi

Yukarıda söylenenlerden başka, tarihle yüzleşmeyi neredeyse imkânsız hale getiren ilave bir faktör daha vardır. Eğer bir toplum, bugününü borçlu olduğu kişilerin (bizim örneğimizde içlerinden bir kesimin), birer kahraman değil de aslında kendi öz kimliğinin kültürel bileşenlerini tehdit eder türden suçlar işleyen kişiler olduğunu keşfederse bunu ne kadar kaldırabilir? Eğer varsa böyle bir gerçekliğin yaratacağı şok kabul edilmek durumundadır. Bu durum, bir toplumun, sahip olduğuna inandığı kendi kimliği ile bunun başkaları tarafından kabul edilmiş hali arasındaki büyük bir çelişkinin varlığına denk düşer. Bir toplumun, kurucularının bir kısmının “kahraman” ile “katil veya hırsız” sayılmaları arasındaki korkunç uçurumla baş edebilmek için başvurabileceği yollar sınırlı gibi gözükür: Kolektif şizofreni, inkâr, o olayla ilişkisini yok saymak veya içine kapanmak.²³ Türkiye’de konu üzerine konuşmaktan kaçılmasında böyle bir gerçekliğin ağır payı vardır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun yönetici elitinin, fazla bir değişikliğe uğramadan Cumhuriyet döneminin de yönetici eliti olması, doğal olarak Ermeni soykırımı ile Cumhuriyetin kuruluşu arasında bir ilişki doğurmuştur. Bu üç yönlü bir ilişkidir.²⁴

22 Bazı örnekler için bkz. Taner Akçam, “Tarihimizi Tabulaştırma Nedenleri ve Sonuçları”, *Birikim*, 107, Mart 1988, s. 21-30 ve Taner Akçam, *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*, Londra, 2004, s. 208-226.

23 Giesen, s. 114.

24 Burada ele alınan konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki’den Kurtuluş Savaşına*, İmge Yayınları, Ankara, 1999, Üçüncü Bölüm.

Birincisi, 1918'de Birinci Dünya Savaşı'nda yenildikten sonra Anadolu'da direniş hareketini örgütleyen parti ile soykırımı uygulayan parti aynı partidir. Türk tarih yazımında İttihat ve Terakki Partisi'nin Anadolu hareketi içindeki rolü küçümsendiği için bu bağlantı ortalama bir kişinin kafasında kolayca kurulmaz ama Mustafa Kemal bile İttihat ve Terakki Partisi üyesidir ancak bu parti içinde sivrilmiş biri değildir. Anadolu'ya görevle gönderilmesinde sakınca görülmeyecek, öne çıkmamış bir politik kimliğe sahiptir. Mustafa Kemal kendisinin başlangıç yıllarında arkaplanda kalışını, Enver Paşa tarafından yapılan komplolarla izah eder. Bilindiği gibi İttihat ve Terakki Partisi, askeri bir yenilgi halinde, direnişe ne şekilde devam edileceğinin planlarını daha savaş öncesinde yapmıştı. Aslında yenilgiye rağmen Enver Paşa için savaş bitmemiştir ve ikinci perdesi Kafkaslar'da yeniden açılacaktı. Savaşın bitiminden önce, Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Anadolu'nun birçok yerinde gizli depolara silahlar saklandı. Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra da, İttihat ve Terakki Fırkası, ilk savunma ve direniş örgütlerini Anadolu'da kurmaya başladı. Bunlardan Karakol adıyla bilineni, doğrudan İttihat ve Terakki liderleri Enver ve Talat Paşalar tarafından kurulmuştur. Karakol örgütünün birinci görevi direnişi örgütlemek olduğu kadar, Ermenilere karşı işlenmiş suçlardan dolayı aranan İttihat ve Terakki lider kadrosunun yurtdışına gizlice kaçırılmasını örgütlemektir.

Cumhuriyetin kuruluşu ile soykırım arasındaki ikinci önemli bağ ise birincisinin doğal bir sonucuydu. Ulusal kurtuluş savaşını örgütleyen ve yürüten kadroların bir kısmı soykırımı doğrudan katılmış kimselerdi. Tehcir suçlarından dolayı aranan ya da yargılanan pek çok kişi arasında Topal Osman, Deli Halit Paşa, Yenibahçeli Şükrü, Hilmi, Nail Beyler en çok bilinen isimlerin başında gelir. Bunun gibi, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra önemli görevlere atanan kadrolar arasında da Soykırım'da doğrudan görev almış olanlar vardı. Örneğin Ermeni Tehciri'nin İskân-ı Aşair ve Muhacirin Umum Müdürü (Sevkiyat Reisi Umumisi) Şükrü Kaya İçişleri Bakanlığı ve CHP'nin genel sekreterliğini yaptı. Şükrü Paşa, Malta'ya sürgün edilmiş an-

cak 6 Eylül 1921'de firar etmişti. Kırım sırasında önce Bitlis daha sonra Halep valisi olan Abdülhalik Renda, Malta'dan döndükten sonra, önce Maliye, Milli Eğitim ve Milli Savunma bakanlıklarında bulunmuş ardından TBMM Başkanlığı yapmıştır. Soykırım yıllarında Diyarbakır milletvekili olan Arif Fevzi (Pirinççizade) bir süre Malta'da gözetim altında tutulduktan sonra dönmüş, Mayıs 1922-Ekim 1923 arasında Nafia Vekilliği yapmıştır. Yine Malta'da 2805 no'lu tutuklu olarak bulunan İttihat Terakki'nin Antep milletvekili Ali Cenani Bey, Kasım 1924-Mayıs 1926 arasında Ticaret Bakanı olurken; Ermeni ölülerinin gömülmesinden sorumlu Sağlık Genel Müfettişi olan Dr. Tevfik Rüştü Aras, 1925-1938 arasında birçok önemli görevinin yanı sıra İkinci Dünya Savaşı sırasında Dışişleri Bakanlığı'nı yürütmüştü. Şüphesiz bu liste, benzeri isimlerden sadece birkaçıdır ve onlarcasını daha eklemek mümkündür.

Soykırım zenginleri

Cumhuriyetle Ermeni Soykırımı arasındaki üçüncü bağlantı ise Anadolu'nun bazı bölgelerinde Soykırım'dan zengin olan yeni bir tabakanın oluşmuş olmasıdır. Soykırım zengini eşraf, Ermenilerin geri gelip hem intikam alacaklarından hem de mallarını geri isteyeceklerinden korkmuşlardır. Nitekim savaş sonrasında ittifak güçlerinin bu kesimin peşine düşeceğinin anlaşılması üzerine bu yeni zenginler tabakası, ulusal direniş hareketinin destekçisi olurlar.

Bütün bunları alt alta yazdığımızda, gayet açık olan şey, ulusun kolektif belleğine "bir ulusu yoktan var eden" adamlar olarak kazanmış kişilerden (çok sınırlı sayıda dahi olsa) bazılarının birden hırsızlar ya da caniler olarak tanımlanmasının bir toplum için ne kadar yıkıcı olacağıdır. Bu nedenle Ermeni Soykırımı, hem 1923 öncesi için hem de cumhuriyetin kurulduğu yıllar için unutulması gereken bir referans noktasıdır. Ermeni Soykırımı'nı tümüyle inkâr etmek, bu sorunlarla yüzleşmek için inisiyatif almaktan elbette çok kolay bir yoldur.

Fakat eklemek gerekir ki Türkler, cumhuriyetlerinin kuru-

cusu olan Mustafa Kemal'in kişiliğinde, konunun üzerine gitmek için son derece önemli bir desteğe sahiptirler. Mustafa Kemal'in Ermenilere yapılanları "alçaklık", "vahşet" olarak tanımladığı, katliam olarak adlandırdığı onlarca konuşma vardır. Sınırlı birkaç örnek vermek gerekirse, Eylül 1919'da Sivas'ta Mustafa Kemal'i ziyaret eden Amerikan Generali Harbord, M. Kemal için "Ermeni kütâlini o da takbih ediyordu" der. M. Kemal'e göre, "Ermenilerin katledilip sürülmeleri hükümeti ele geçiren küçük bir komitenin eseri"ydi.²⁵ Yine aynı tarihlerde, ABD Radyo Gazetesi'ne verdiği mülakatta "Hiçbir yayılma planımız yoktur... Ermenilere karşı yeni bir Türk vahşetinin olmayacağını garantisini veririz" der.²⁶ Kâzım Karabekir'e 6 Mayıs 1920'de çektiği telde, Karabekir'in yeniden bir *Ermeni kütali* anlamına gelecek her türlü girişimden uzak durmasını ister.²⁷ 24 Nisan'da Meclis'te yaptığı konuşmada, 1915'te Ermenilere yapılanları "fazahat" (alçaklık) olarak tanımlar.²⁸

Mustafa Kemal'in, o son derece zor günlerde bile göstermekten çekinmediği cinayetleri lanetleyen bu ahlâki tavır alış, bugünkü kuşaklara, konuya yaklaşımda işe nereden başlanacağını ışığını tutar gibidir. Daha sonraki kuşaklar, neredeyse tapınmak derecesinde saygı gösterdikleri liderlerinin Ermeni Soykırımını konusundaki dürüst tutumunun çok ama çok gerisine düşmüş görünüyorlar.

"Bu işin sonu nereye varacak?" korkusu

Türkiye'de bir başka yaygın kanı da, bu konuyu tartışmaya başlamanın tarihsel haksızlıklar konusunda bir nevi "Pandora'nın Kutusu"nun açılması sonucu doğuracağıdır. Yani tarihle yüzleşmeye hangi tarihten itibaren başlanmalıdır ve bu nereye kadar götürülmelidir? Ve bunun arkasından ne gelecektir?

25 Rauf Orbay'ın Hatıraları, *Yakın Tarihimiz*, c. 3, s. 179.

26 Bilal Şimşir, *British Documents on Atatürk*, c.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973, s. 171.

27 K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960, s. 707.

28 *Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*, c. I, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992, s.59.

Türkiye’de bugün pek çok kişi, “geçmişin böyle didiklenmesi zararlı sonuçlar doğurabilir” diye düşünebilmektedir. Bunun bir nedeni, acaba tarihinde pek çok yanlış yapmış bir toplumun bu kadar çok sorunla baş edemeyeceği gerçeği olabilir mi? Gerçekten de Osmanlı-Türk tarihindeki kitlesel şiddetin tarihi dipsiz bir kuyuya benzer.

Eğer tarihi tartışmaya, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarından itibaren başlarsak, tarihsel haksızlıkları iki kategoride toplayabiliriz. Bu kategorilerden ilki 1923 öncesinde esasen Müslümanlar ile gayri Müslimler arasında yaşanan çatışmaların ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu çatışmalar Cumhuriyet dönemi boyunca da gayri Müslimlere düşmanlık duyulması ve onlara karşı çeşitli haksız uygulamaların gündeme getirilmesi biçiminde devam etmiştir. Bu düşmanlığın en meşhur örnekleri arasında 1934’te Trakya’da yaşayan Yahudilere karşı yürütülen saldırılar ve 15 bine yakın Yahudi’nin yerlerinden edilmesi, dahası ülkeden göç etmek zorunda bırakılması; 1942’de esas olarak gayri Müslimlere uygulanan Varlık Vergisi; 1955’te İstanbul’da yaşanan ve 6-7 Eylül Olayları diye bilinen, başta Rumlar olmak üzere tüm gayri Müslimlere karşı kitlesel saldırı hareketleri; 1963’te Rumların İstanbul’dan kaçırtılması, Süryanilerin Avrupa’ya ve ABD’ye göç etmesi sayılabilir.

İkinci kategori ise Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan yeni çatışmalarda yaşanan haksızlıklardır. Bu çatışmalar esas olarak Müslümanlar ile Müslümanlar arasındadır. Örneğin 1920 ile 1938 arasında, yüzlerce ölüyle sonuçlanan yirmiden fazla Kürt ayaklanması yaşanmıştır.²⁹ Bu daha çok geleneksel sayılabilecek çatışma ve haksızlıklara bir de 20. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan askerî darbeleri eklemek gerekir. Türkiye toplumunun neredeyse her kesimi, son kırk yılında askerî darbeler, idamlar, işkenceler, faili meçhul cinayetler çerçevesinde birçok olayla sarsılmıştır. Yakın tarihinde bunca yıkıcı olay yaşayan hangi toplum hiçbir şey olmamış gibi yaşamaya devam edebilir? Şu andaki başbakanı bile kısa bir süre önce hapisten çıkmış

29 Kürt ayaklanmalarının bir listesi için bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar 1924-1938*, Ankara, 1972, s. 496.

bir hükümlü olan bir toplumdur Türkiye. Böylesi bir tarihe sahip olan ve geçmişle yüzleşmeye cesareti olmayan her toplumun yapacağı gibi Türkler de unutmayı tercih ediyorlar ve asıl sorun bu unutmanın mümkün olmadığının kavranılamamasından kaynaklanıyor. Türkiye'nin öğrenmesi gereken, unutmanın en iyi yolunun sorunun üstüne örtü örtmek değil, konuşmak olduğunu kavramasıdır.

Fakat Cumhuriyet dönemindeki çatışmaların bir önemli özelliği, Türkiye'de konuşmayı zorlaştıran bir faktör olmaktadır. Bilindiği gibi, toplumun değişik katmanları (Kürtler, Aleviler, laikler vb.) çatışmalar boyunca birbirleriyle sürekli yer değiştiren ittifaklara girmişlerdir. Tarih boyunca yaşanmış her çatışmanın kurbanı, faili, sempatizanı ya da destekçisi rolleri, çatışmanın karakterine bağlı olarak değişmiştir. Belli bir çatışmada kurban durumunda olabilen bir grup (örneğin Aleviler) bir başka çatışmada fail veya faillerin destekçisi (İslâmla çatışma ya da Kürt sorunu) olabilmektedir. Toplumsal gruplar genel kural olarak çatışmalar içindeki kendi rollerini ya kurban ya da son derece haklı olmak temelinde kurgulama eğilimindedirler. Türkiye tarihi ise bu konuda hiçbir gruba temiz bir sayfa sunmaz. Bu girift tarih, geçmişle yüzleşmek konusunda ege-men olan kültürel gönülsüzlükle de birleşince Türkiye'de tarihsel haksızlıklarla yüzleşmek hiç arzu edilmez bir iş haline gelmiştir.

Kolektif amnezyaya devam

Bu durumu açıklamak için ikisi de aynı gün yaşanan bir örnek vermek istiyorum. Geçtiğimiz yıllarda Diyarbakır'da, İnsan Hakları Derneği'nin büyük çabasıyla on Kürt köylüsünün cesedinin gömülü olduğu bir toplu mezar bulundu.³⁰ Bu “kayıp kişilerin” daha önce devlet güçleri tarafından tutuklandıkları ama gözaltındayken vuruldukları ve gömüldükleri anlaşıldı. Aynı gün gazetelerde on yıllık bir hapislik hayatından sonra serbest kalan önemli Kürt önderlerinden Leyla Zana'nın DYP

30 Radikal, 10 Kasım 2004.

lideri Mehmet Ağar ile görüşme talebinde bulunduğu yazıldı. Mehmet Ağar, toplu mezardan çıkarılan Kürt köylülerinin kaybolduğu dönemde İçişleri Bakanı'ydı. Zana ve Ağar'ın, buluşma öncesi ve sonrasındaki tutumları, o kötü olaylarla yüzleşmekten ve üzerinde konuşmaktansa o olayları tarihe gömmenin daha doğru olacağını öne çıkaran bir kültürel duruşa denk düşüyordu. "Kolektif amnezya"yı devam ettirmek her ikisi için de çok sorunsuz bir tutum olarak gözükmektedir. Gazeteler ise bu buluşmayı "geçmişin yaralarını onarma yolunda dostça ve cesur bir adım olarak" alkışlamışlardır.³¹ Bu, amnezyanın devam ettirilmesine iyi bir örnek teşkil eder ve maalesef Türkiye'deki sorunun nerede yattığına işaret eder. Amnezyanın tek alternatifini kavga etmek veya dövüşmek olarak kuran bir kültürel çatının çok sağlıklı olmayacağı kabul edilmek durumundadır.

Tarihle yüzleşme konusunda seçenekler

Genel soru şudur: Geçmişte gündeme gelmiş tarihsel haksızlıkların zararlarını giderme konusunda neler yapılabilir? Çatışmaların değişik toplum ve gruplarda açtığı yaralar nasıl tedavi edilir? Bir insan (bir toplum) kolektif travmayı nasıl atlatabilir? Bu sorulara hangi yanıtları vereceğimiz, "katıksız adalet" ile "ne pahasına olursa olsun bir barış sağlama" arasında yapacağımız kesin ve açık tercihe bağlı olarak değişir. En uç alternatifleri "kurbanın intikam ateşi ile yanıp tutuşması" ile "failin suçunu örtbas etmeye çalışması" arasında, ya da bir başka deyişle "suçlulara yönelik süreklilik avı" ile "ellerimizi yıkayıp olaydan sıyrılmak" arasında yapılacak seçim olarak formüle edebiliriz.

Max Weber bu iki uç noktayı, politik tavır alışlarımızı da sıkça başvurduğumuz, iki ayrı ahlâki sistemin varlığı olarak teorileştirir.³² Weber'e göre, birincisi "nihai inanç" ahlâkidir. Bu ahlâk, bir değerler ve idealler dizgesine yılmaz biçimde bağlanma ile karakterize olur. Diğeri ise "sorumluluk etiğidir" ve mevcut

31 Bir örnek: Ertuğrul Özkök, *Hürriyet*, 10 Kasım 2004.

32 Andrew Rigby, *Justice and Reconciliation After the Violence*, Lynne Rienner Publisher, Londra, 2001, s. ix.

dünya içinde pratik olarak yerine getirilmesi mümkün olan koşullar tarafından belirlenir. Bu ahlâka göre yapılacak olan “eh-ven-i şer” (kötünün iyisi) olana ulaşmaktır.

Geçmiş üzerine konuşmak, onu ele almak istediğimizde, bu iki uç arasında nerede durmalıyız ki, geleceğe yönelik yapıcı biçimde yaklaşabilelim? Bu konuda, Batı düşünce sistemine ege-men olan bir anlayışı hatırlatmakta fayda var. Bu anlayış, bireysel psikolojiyi anlamak konusunda kullanılan çözümleme metotlarına dayanarak, geçmiş travmalarla baş etmenin en iyi yolunun “acıyı seslendirmek” ve bu acıyla birlikte yaşamayı öğrenmek olduğunu söyler. Bu metodun başarısı, söz konusu bireyin hikâyesini anlatabileceği güvenli bir ortamın sağlanmasına bağlıdır. Bireysel psikoloji için önerilen bu metodu ulusal düzeye uyarlarsak, bu model, ulusun kendi tarihindeki travma veya tarihî haksızlıkların üstündeki örtüyü kaldırmasının, bunlarla yüzleşme arzusunun gelecek kuşakların rahat etmesinin şartı olduğunu savunur. Bu anlayış, toplumların kendi tarihiyle yüzleşmeyi başaramadıkları durumlarda, o toplumların, kendilerini bir zamanlar yaşadıkları travmaya götüren yanlışları tekrarlama ihtimallerinin kuvvetli olduğunu savunur. Fikir kısa ve özdür: Konuş. Eğer konuşmazsan aynı hatayı tekrar edersin.³³

“Fazla hatırlama” ile “unutma” arasında

Bu yaklaşıma karşı bazı haklı itirazlar ileri sürülebilir. Denebilir ki, bazı durumlarda geçmişin yaralarını açmak fazla iyi değildir ve onlar üzerinde durmamak, bir anlamda onlarla birlikte yaşamak daha iyi bir seçenektir. Hatta bir görüşe göre, “geçmiş üzerinde fazla ısrarlı olmak bir nevi hastalıktır”. Burada yine iki uç nokta arasında; “fazla hatırlama” ile “unutma” arasında gidip geliyoruz. O zaman soruyu şöyle formüle edelim: Gelecekte aynı hataları tekrarlamak riskine düşmeden geçmişin travmalarından kendimizi nasıl kurtarabiliriz? Veya bir başka deyişle, geçmişin tutsağı olmadan geçmişi canlı tutmak için ne

33 A.g.e., s. 1-2.

kadar derine inmeliyiz? Bu konudaki örnekler, iki uç arasında “kolektif unutmama” ile “cezaya dayalı adalet” arasında geniş bir yelpazede toplanmaktadır. Fakat genel kural olarak diyebiliriz ki, toplumların kendi geçmişlerinde yaptıkları hak ihlallerinin tam bir listelemesini yapmaları, bu toplumların zorunlu demokratik dönüşümlerini yapabilmeleri açısından önemli görünüyor. Burada, geçmişle ilgilenme tarzının üç değişik biçimi, “kolektif unutmama”, “cezai yargılamalar” ve “gerçeği araştırma komisyonları” üzerinde durmak istiyorum.

Affet ve unut yöntemi

Bazı ülkeler tarihleri ile uğraşmak, geçmişle yüzleşmek yerine, unutmayı tercih etmişlerdir. Bu unutmama eylemi, söz konusu durumlarda, kendiliğinden oluşmamış aksine bilinçli bir kararın sonucu olmuştur. Toplumun önemli bir kesimi unutmamanın son derece doğru ve yararlı olduğuna inandıkları için bu kararı almışlardır. Garip gelebilir ama kolektif amnezya (kolektif unutmama) İspanya ve Mozambik’te iyi sonuçlar vermiş bir yöntemdir.

İlk olarak İspanya’yı ele alalım. 1975’te faşist diktatörlüğün devrilmesinden sonra demokrasiye geçiş barışçıl biçimde yapılmıştı. Politik elit, Franko dönemini lekelerse, askerleri ve güvenlik güçlerini suçlarsa, bunun yeni bir darbeye çanak tutabileceği korkusu içindeydi. Fakat halkın geçmişte yaşanmışların üstünü kapatma arzusu da çok güçlü idi. Bu özellikle geçmişteki olaylara bizzat katılanlar ya da suç ortaklığı edenler açısından geçerliydi çünkü ileride, yapmadıkları şeyler de dahil olmak üzere geçmişin bütün kötülükleri onların üzerine yıkılabilirdi. Bu nedenle parlamento 1977 yılında, diktatörlük yönetiminde görev almış herkesi kapsayan genel bir af çıkardığında kimsenin itirazı olmadı.³⁴

Benzeri bir durum Mozambik için de söz konusu oldu. Önce Portekiz’e karşı bağımsızlık savaşı veren, ardından Marksist-Leninist çizgideki Frelimo hükümeti ile komşu ülke Güney Af-

34 İspanya için daha fazla bilgi için bkz. Rigby, a.g.e., s. 39-63.

rika Cumhuriyeti ile savaşan ve büyük bir iç savaş yıkımı yaşayan Mozambik, geçmişi üzerine konuşmayı değil, unutmayı tercih etti. Mozambik'te, "toplumsal barışın tesisi" konusunda alışan Priscilla B. Hayner'ın aktardığına göre, eskiden birbirleri ile çatışma içinde olan tüm taraflar, "Hayır, tekrar çatışma, nefret ve acı bataklığına gömülmek istemiyoruz. Artık geleceğe odaklanmak istiyoruz. şu anda geçmiş, halen bugünün yaşayan bir parçası, henüz detaylı olarak irdelemek için ondan yeterince uzaklaşmadık" diyerek, çatışmalar ve acılar üzerinde konuşmak yerine sessizliği seçiyorlardı.³⁵

İspanya ve Mozambik örneklerinin bize gösterdiği, "kolektif amnezya" metodunun şu durumlarda olumlu sonuç verebildiğidir:

- Eğer yüzleşmenin olumsuz sonuçlarından korkuluyorsa (örneğin bu yüzleşme iç savaşın yeniden başlaması ihtimalini içeriyorsa),
- Yüzleşmeyi göğsleyecek bir politik irade yoksa, ya da ülke insanı halihazırdaki yaşamını sürdürmek konusunda ciddi sorunlarla karşı karşıya ise (örneğin ülke yok olmanın eşiğindeyse),
- Toplumda yüzleşmeye karşı güçlü bir kültürel tercih varsa, "unutma" tercih edilebilir bir alternatif olabilmektedir.
- Belki tüm bunlardan daha önemli olan bir başka nedenin daha burada altını çizmek gerekmektedir:
- Eğer kurban ile fail aynı aileden geliyorsa geçmişle yüzleşmek imkânsız gibidir; bu durumlarda, susmak ve unutmak en iyi yoldur.

Bu kısmı bir uyarı notu ile kapatmak isterim. Kolektif amnezyanın bir ömrü vardır. Bir kuşak geçmişi unutmaya razıdır, ancak bu tavır sonraki kuşağı ya da kuşakları bağlamaz. Belki de tarihsel uzaklığın yarattığı rahatlık duygusu ile yeni bir kuşak "o günlerde gerçekten ne olduğu" konusunda bir önceki kuşağa meydan okuyabilir. Tıpkı bugün Kamboçya'da olduğu gibi...

35 Priscilla B. Hayner, *Unspeakable Truths, Confronting State Terror and Atrocity*, Routledge, New York ve Londra, 2001, s. 185.

“Unutma”nın tam karşı ucunda ise insan hakları ihlallerine teşebbüs edenlerin yargılanmasına ve cezalandırılmalarına yönelik aktif tutum yer alır. Buna en iyi örnekler İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Nazi savaş suçlularının Nürnberg’deki yargılanmaları ya da 1989 sonrasında Doğu Alman Komünist Partisi yöneticilerinin yargılanmasıdır. Her iki olayda da, yeni politik kadrolar, politik ve sosyal rahatsızlıklara yol açma riski olmaksızın, hem suçluları cezalandırmak için gereken iradeye ve araçlara sahiptiler hem de bu eylemlerinin sonunda herhangi bir politik ya da sosyal rahatsızlığa neden olmayacaklarının güveni içindeydiler. “Cezaya dayalı adalet” modeli, sadece gerçek ya da potansiyel failleri caydırmakla kalmaz, aynı zamanda bu faillerin içinde yeşerdiği eski rejimin şiddet kullanarak iktidarı yeniden ele geçirmeye kalkışmasında da caydırıcı rol oynar.

Bu modelin, kurbanların onurunu ve yaraları sarmakta da başarılı olduğu ve daha önemlisi aynı zamanda kişisel öç alma ihtiyaçlarını ortadan kaldırdığı da görülmüştür. Bu yöntemin bir diğer faydası da, silahlı güvenlik güçlerinin, içlerine yuvalanmış kötü unsurlardan arınmasına fırsat vermesidir. Kısacası, “cezaya dayalı adalet” yöntemi sadece yeni rejimin, eski rejimin çirkin meşruiyeti ile bağlarını şüpheye yer bırakmayacak biçimde koparmasını sembolize etmekle kalmaz, aynı zamanda toplumun yeni demokratik değerlere sıkıca bağlanmasını da garanti eder.

Genel kural olarak, bu yaklaşım ya eski yönetici elitin tümüyle alaşağı edildiği dramatik sosyal değişimlerin yaşandığı ülkelerde ya da toplumun kurbanlar ve suçlular (failler) arasındaki ayrımı hiçbir kuşkuyla yer bırakmaksızın yapabildiği hallerde başarılı sonuçlar vermektedir. Pek çok durumda, bu model, dönüşüm halindeki (özellikle de işgal ya da baskı altındaki) toplumların karmaşık sorunlarına çare bulamaz. Bu metoden en önemli sakıncaları ise günah keçisi yaratmak, suçlu avına çıkmaktır. Yani bu yöntem bir diğer deyişle “muzaffer olanın adaletini” sağlar.

Bir önceki metodun esas gayesi suçluları cezalandırmakken, yani odak “suçlular”ken, “gerçeği arama komisyonları” esas olarak kurbanlara odaklanırlar. Burada amaç onların kimliğini tanımak ve saygı göstermek; başlarına gelenleri tanımlamak ve zararlarını telafi etmek için uygun yöntemleri bulmaktır. “Onarıcı adalet” süreci boyunca bir suçlama ve/veya yargılama süreci başlatılabilir de başlatılmayabilir de, çünkü asıl umut edilen, kurbanların ve ailelerinin bu süreç içinde kızgınlık ve acıları ile baş etmeyi başarabilmeleridir.

“Gerçeği Arama Komisyonları”nın başarısını şu faktörler belirler:

- Tarihi haksızlık ne kadar önce meydana geldi? (Çatışmanın tarihi eskiyse, araya giren zamanın çözümü kolaylaştırması mümkündür.)

- Çatışma aynı etnik-dinsel grubun üyeleri arasında mı yaşandı yoksa değişik gruplar arasında mı? (Deneyimler göstermiştir ki, tek bir sosyal grubun içinde yaşanan çatışmaların çözülmesi veya affedilmesi daha kolaydır.)

- Toplum, kurbanlar ile suçluların kimler olduğunu açıklıkla biliyor mu? (Eğer bu fark belirgin değilse, örneğin çatışma nedeniyle bir aile parçalanmış ve aynı ailenin üyeleri farklı kamplarda yer almışsa, onları çatışma üzerinde konuşmaya davet etmek ailenin yaralarının daha da derinleşmesine neden olabilir.)

- Tarihi haksızlığa yol açanlar iktidardan nasıl uzaklaştırılmışlardır? Eski rejim üyeleri ile onların yerine göreve gelen yeni rejim üyeleri arasındaki ilişki nedir ve yetki devri nasıl olmuştur? Yeni rejime geçiş görüşmeler yoluyla, barışçıl biçimde mi yoksa birinin diğeri tarafından alaşağı edilmesi suretiyle, zora dayanarak mı olmuştur? (Eğer “eski düzenin savunucularının bir bölümü” gizli ya da açık biçimde hâlâ iktidarı ve kaynakları ellerinde tutuyorlarsa, gerçeği aramak tam anlamıyla boş hayaldir.)

- En önemlisi de, bu çalışmaların sonunda elde edilecek sonuçlar, sosyal istikrarın ve barışın artmasına hizmet edecek mi-

dir? (Eğer ortaya çıkarılan gerçek, düzeni bozacak ve barışı tehlikeye sokacaksa, bu yönteme başvurulmaması dahi ileri sürülebilir, ki eski rejim temsilcilerinin en çok başvurdukları argümanların başında bu gelir.)

Özetle, Türkiye'nin tarihi ile yüzleşme sorunu ile karşı karşıya olduğu günümüzde, başta Latin Amerika ve Afrika olmak üzere, çeşitli yerlerde faaliyet göstermiş ve hâlâ faaliyet göstermekte olan komisyon deneylerinin yakından bilinmesinde fayda vardır. Bu farklı deneylerin bilinmesindeki asıl önemli olan şey, Türkiye insanının şu anda karşılaştığı sorunun bir tek kendisine has bir sorun olmadığını farkına varmasına sunacağı katkıda yatar. Kendi karşılaştığı sorunun, "olağan" veya "sıradan" sorunlardan birisi olduğunun bilinmesi, sorunun çözümü doğrultusunda adım atma medeni cesaretini de hızlandırabilir.

Türkiye nerede duruyor?

Genel ilke olarak, geçmiş bir tarihte yaşanmış insan hakları ihlalleriyle uğraşanlar iki amacı gütmelidirler: Birincisi bu türden ihlallerin ve haksızlıkların yeniden olmamasını sağlamak ve ikincisi bu haksızlıkların doğurduğu zararları gidermek. Geçmişle hesaplaşmanın anlamlı olması için, özür dileme ve onarmaya ek olarak alınabilecek en etkin bir başka tedbir, eğer mümkünse, örneğin halen yaşıyorlarsa, faillerin cezalandırılması konusunda güçlü ve etkili adımlar atmaktır. Cezalandırmanın faillerin dahil olduğu toplumsal kesimlerin bir daha böyle işlere tevessül etmemeleri yönünde caydırıcı bir özelliği vardır. Fakat tüm bu adımlar, eğer tüm toplumun eğitilmesini de kapsamaz ise başarılı olamayabilir.³⁶

Türkiye gerek iç dinamikleri sayesinde gerek Avrupa Birliği'ne katılma sürecinin etkileriyle, otoriter rejimden demokrasiye doğru hızla yol alan bir geçiş toplumdur. Türkiye'nin demokratik bir topluma evrilme süreci, Avrupa Birliği'nin üye-

36 Alan Cairns, "Coming to Terms with the Past", *Politics and the Past on Repairing Historical Injustices* içinde, a.g.e., s. 84-5.

liğı yolunda benzeri evrimleri geçiren İspanya, Portekiz ve Yunanistan'ın yaşadıkları ile kıyaslanabilir. Bir farkla ki, Türkiye'de eski militarist-bürokratik yapı hâlâ iktidarın önemli kilit noktalarını elinde tutmaya devam etmektedir. Hatta bu güçlerin demokrasiye geçiş sürecini etkisizleştirmek, uzatmak ve karmaşık hale getirmek konusunda oldukça başarılı oldukları dahi ileri sürülebilir.

Tarihle yüzleşmek, bir toplumun demokratikleşme sürecinin en önemli göstergesidir. Bu süreçte, Avrupa baskısı ve sivil toplumun gelişmesi, Türkiye'nin tarihsel adaletsizlikler üzerinde kendiliğinden düşünmesini etkileyen birbiriyle bağıntılı iki faktör olarak karşımıza çıkıyor. AB hem bu süreci hızlandırıcı hem de teşvik edici bir rol oynuyor. Örneğin geçmişle yüzleşmenin doğurabileceği olumsuz koşullar, AB üyeliğinin sağlayacağı sosyal ve ekonomik avantajlarla telafi edilebilecek gözüküyor. Sorunlara son derece "fayda" ve "çıkart" mantığı ile yaklaşmaya alışmış militarist-bürokratik güç odakları, eğer tarihle yüzleşmenin bazı "faydalarını", "ödüllerini" görürse bu konuda çok fazla engel çıkarmayabilir.

Bu noktada gerek AKP iktidarının gerek Türkiye'de demokratik ilişkilerin gerçekten egemen olmasını isteyenlerin cevap vermesi gereken bir soru karşımıza çıkıyor. Eğer Türkiye'de mevcut insan haklarını korumak ve geliştirmek istiyorsak, geçmişteki insan hakları ihlalleri ile ilgili olarak, toplumca hangi sorumluluklara sahibiz? Hükümet ve toplum olarak geçmiş haksızlıklar konusunda yerine getirmemiz gereken yükümlülükler nelerdir? Bu soruyu sormamın nedeni, geçmişle yüzleşme yeteneğine sahip olmayan bir toplumun mevcut insan haklarını koruma ve geliştirme konusunda yetersiz kalacağına ilişkin bir tezdten hareket etmemdir.

Ayrıca biliyoruz ki, AB de kendi geçmişı ile yüzleşemeyen, yüzleşmek istemeyen ya da yüzleşmeyi beceremeyen bir toplumu içine almaya hazır değildir. Hele bir de Türkiye'ye yönelik mevcut önyargılarla birlikte, bu noktanın, diğert ülkeler açısından teşkil ettiğı önemin ötesinde bir anlam kazanacağını da görmek gerekiyor.

Yakın tarihi hatırlamak

Türkiye’de geçmişte yaşanan ihlaller farklı tarihsel dönemlerde, farklı gruplara yönelik olarak gündeme gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarında, katliamların ve şiddetin ana hedefi Hristiyan azınlıklardı. Cumhuriyet döneminde, devlet destekli şiddet değişik Müslüman grupları ve seküler solcuları hedef aldı. Elimizdeki yazılı kanıtları ve de sözel tarihle kulaktan kulağa aktarılanları bir araya getirirsek, Cumhuriyet döneminde yaşanan şiddetin tüm boyutlarının henüz tam anlamıyla bir dökümünün yapılmamış olduğu görülecektir. Öte yandan, hak ihlallerinin oldukça kabarık olmasına ve de bu ihlallere muhatap olmuş grupların oldukça geniş ve yaygın niteliğine rağmen Türkiye insanı, başlarına gelen kötülükleri mahkemeler, gerçeği arama komisyonları ya da diğer formal, kurumsal araçları kullanarak sorgulama eğilimine girmemiştir. Bunun nedenleri arasında sadece geçmiş karşısındaki tavır alışını belirleyen “kayıtsızlık” kültürünü saymak yeterli değildir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne başvuru miktarının büyüklüğü, toplumda haksızlıkların giderilmesi doğrultusundaki güçlü bir özlemin varlığına işaret eder.

Geçmiş haksızlıkların Türkiye’de fazla ele alınmıyor olmasının başında, her bir grubun değişik çatışmalardaki rollerinin değişik olması gerçekliği yatar. Bir çatışmada kurban olanın, bir diğer çatışmada fail veya destekçi olması hak arama eğilimlerinin hızını kesen bir faktördür. Çünkü sonuçta, hiçbir grup kendisinin suçlu veya sorumlu gösterildiği bir geçmiş hesaplaşmasına sıcak bakmaz ve geçmişin üstünü örtmek arzulanır bir ortak bileşke olarak ortaya çıkar.

Güven eksikliği

Burada eklenmesi gereken son nokta, toplumda geçmiş üzerine konuşmada “güven eksikliği” sorunudur. Geçmişteki çatışmaların girift karakteri, tuhaf bir biçimde, her grubun sadece kendisinin kurban olduğu çatışmaları gündeme taşıması so-

nucunu doğurmuştur. Bu ise bu grupların fail veya destekçi olduğu durumlarda kurban topluluklarda ciddi bir güvensizlik duygusu doğurmuştur. En azından her grup, diğerinin haksızlıklar konusundaki konuşma tarzını “samimi” bulmamakta ve bu ele alış tarzına güvenmemektedir. Tüm bu faktörlerin geçmişin üstünü örtme eğilimlerini güçlendirdiğine kuşku yoktur.

Özellikle Cumhuriyet döneminde Müslüman topluluklar arasında yaşanan hak ihlallerinin bu ana karakteristiğinden hareket ederek, Türkiye’nin AB üyeliği sürecinde giderek önüne gelecek olan, “geçmişle yüzleşme” sorunda ne tür bir yol izleyeceği konusunda bazı şeyler söyleyebiliriz. Türkiye şu haliyle, özellikle Cumhuriyet döneminde yaşanan ihlaller konusunda, İspanya gibi “yakın geçmişi unutmaya üzerine kolektif anlaşıma”ya dayalı bir demokrasiye geçiş türünü sergiliyor görünüyor. Ne askerî darbeler ne Alevilere yönelik bazen kitlesel katliam boyutuna varan saldırılar ne de Kürtlere yönelik haksızlıklar ciddi bir yüzleşmenin konusu olacak gibi gözüküyor. Belki bu sorunlar üzerine daha bol yayın, tartışma vb. görmek mümkün olabilecektir ancak bu ele alışların, “cezaya dayalı adalet (mahkeme, cezalandırma)” veya “hakikat komisyonları” vb. biçimini alma şansı çok zayıf gözüküyor.

Bu noktada Ermeni soykırımının bir istisna teşkil ettiğini görmek gerek. Bunda birkaç faktör önemli rol oynamaktadır. Birincisi, çatışma esas olarak farklı din-kültür grupları arasında meydana gelmiştir; tarafları çok açık ve kolay tanımlamak mümkündür. İkincisi, Ermenilerin kendilerini kurban grup olarak tanımlamaları kolaydır. Yani 1915-1917 döneminde yaşananlar itibarıyla, kurban-fail ayrımı kolaylıkla yapılabilir. Üçüncüsü, söz konusu suçun boyutları, Cumhuriyet dönemi hak ihlalleri ile kıyaslanmayacak çaptadır. Dördüncüsü, konu uluslararası düzeyde Türkiye’nin 85 yıllık açık inkâr ve red politikaları nedeniyle özel bir önem kazanmıştır. Gerek bilim dünyasında gerek politik düzeyde, “geçmişin nasıl ele alınması gerektiği” konusunda Türkiye negatif sembol bir ülke haline gelmiştir. Bu noktada, Türkiye özel bir dış baskı çeşidiyle de karşı karşıya olduğunu görmek zorundadır.

Ermeni-Türk barışması

Ermeni Soykırımı'ndan haberdar olan pek çok kişi, bugünkü Ermeni-Türk geriliminin Türkler ve Ermenilerin tarihsel olayları farklı biçimde yorumlamalarından kaynaklandığını düşünüyor. Bu sınırlı bir ölçüde doğru olsa bile bugünkü sorunu anlamakta yeterli değildir. Türkler ve Ermeniler arasındaki bugünkü ilişkiler, tarafların birbirlerini bugünkü algılayış tarzları, geçmişte yaşanmışlar kadar ve hatta ondan daha da önemlidir.

Büyük ölçüde Türkiye'nin tarihine yüz çevirmesi ve inkâr politikalarıyla da beslenerek ve belki de ona tepki olarak gerek Ermeniler gerek Türkler farklı bir tarih anlatımı geliştirdiler. Tarafların bugün oluşturdukları geçmiş üzerine konuşma tarzı esas olarak birbirini tümüyle dışlayan karakterdedir. Egemen konumdaki tarih anlatımlarında taraflar birbirlerini sürekli olumsuz terimlerle tanımlarlar. Ötekinin son derece negatif bir aktör olarak yer aldığı bu tarih anlatıları, tarafların kolektif grup kimliklerinin en önemli parçasıdır ve mevcut ulusal stereotiplmeleri güçlendirmek için kullanılmaktadır. Bu anlamda, tarafların şu anda kendilerini ve öteki tarafı algılayış tarzları, tarihte neler olduğu tartışmasının tamamıyla dışında ve hatta tarih üzerine konuşmanın da önünde engel durumundadır. İddia edebilirim ki, tarafların birbirlerini bugünkü algılayış tarzları tarafların birbirlerini anlamalarının ve konuşmalarının önündeki en büyük engelidir.

Hrant Dink'in de sürekli altını çizdiği bir nokta idi bu. Tarihi veya tarihte yaşanmışları değil, bugünkü algılayışları daha ciddi bir sorun olarak görüyordu ve bu nedenle önceliği, bugünkü algılayış tarzlarının değiştirilmesine veriyordu. Tarihin önemsizliği değildi Hrant Dink'in söylemek istediği. Veya bugünkü algılayış tarzlarının büyük ölçüde tarihçe belirlendiğini de görmezlikten gelmiyordu. Ama bugünkü ilişkilerini normalleştiremeyenlerin tarih üzerine de konuşmayı başaramayacaklarını savunuyordu.

Uzlaşmayı ve barışmayı zorlaştıran bir diğer faktör ise her iki toplumun yaşadığı travmanın derinliğidir. Gerçi bu travmalar

tümüyle farklı karakterdedirler ancak her iki travmanın sonuçlarından biri de geçmiş, bugün ve geleceğin tek bir parça gibi algılanması olmuştur. Kısaca söylemek gerekirse, her iki toplum da bugünkü ilişkilerini geçmişin paradigmaları içinde yaşamaktadır.

Bu çatışma dışarıdan nasıl görünüyor?

Olaylara kuşbakışı bakan biri için, sanki bu çatışmada iki temel fraksiyon varmış gibi görünüyor: Bir tarafta Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında yaşanan bütün olayları, özellikle de Ermeni Soykırımı'nı göz ardı eden Türkiye Cumhuriyeti Devleti, diğer tarafta da Ermeni Cumhuriyeti Devleti ve Ermeni diasporası. Bu iki taraf, soykırımı ispatlamaya ya da inkâr etmeye dayalı politik ve psikolojik bir savaşa adanmış gibi görünüyorlar. Ermeni diasporası ve Ermenistan Cumhuriyeti, Türkiye'nin Soykırımı tanıması için baskı yapmak amacıyla Batılı güçleri ve Batı kamuoyunun hassasiyetlerini kullanmaya çalışırken; Türk tarafı politik ve askerî gücünü Ermeni Soykırımı'nın tanınmaması için seferber ediyor. Uluslararası kamuoyu, parlamentolar ve diğer kurumlar giderek Türkiye ile Ermeniler arasındaki çatışmanın savaş alanı haline dönmeğe başladılar. Durum öyle bir hal aldı ki, taraflar birbirini üzerinde üstünlük sağlamanın tek yolu olarak üçüncü tarafların ikna edilmesine bel bağlar hale geldiler. Burada sorulması gereken soru şu olmalıdır: Türkler ve Ermeniler arasındaki sorun üçüncü tarafların kazanılmasıyla çözümlenebilir mi? Böyle bir strateji bu problemi çözer mi yoksa daha da içinden çıkılmaz bir hale mi dönüştürür?

Üçüncü tarafı kazanma stratejisinin bazı avantaj ve dezavantajları vardır. Ermeniler için, iki açık avantaj söz konusu: Birincisi Soykırım'ın başka ulusal parlamentolar tarafından tanınması bir anlamda Türkiye'nin Soykırım'ı inkâr etmesini giderici, telafi edici bir işleve sahip. Ayrıca Türkiye'de kimsenin pek görmek istemediği bir başka gerçek daha var. Parlamentolarda kararların alındığı ülkelerde Ermeniler vatandaşlıklar ve kendi

devletlerinden tarihte kendilerine karşı yapılmış bir haksızlığın tanınması gibi son derece doğal ve demokratik bir talep ile sürmektedirler. Bu ülkelerde, tarihteki çeşitli sorunlara ilişkin benzer kararlar alma geleneğinin olduğunu da burada eklemek gerekmektedir. Tartışmanın üçüncü taraflar nezdinde yürütülmesinin bir diğer nedeni ise Ermenilerin konuyu ancak bu şekilde gündemde tutabildikleri gerçeğidir. İddialı gibi görünse bile söylemeliyiz ki, eğer bu teşebbüsler olmasaydı, konu çoktan unutkanlığın dipsiz kuyusunda yok olup gidebilirdi.

Üçüncü tarafların konuya dahil olmasının sakıncalarına ilişkin birçok gerekçe bulsak da, Türkiye’de de tartışma ancak bu yolla canlı tutulabiliyor gibidir. Zira konu Türkiye’de ancak ve ancak bu tür kararlar vb. nedeniyle gündeme gelmektedir çünkü konunun özgürce ve tüm açıklığıyla tartışılması için gerekli ortam ve koşullar ne yazık ki henüz yoktur. Mevcut koşullar altında, çeşitli ülkelerin parlamentolarında alınan kararları protesto etmenin ya da üçüncü tarafların müdahalelerine karşı çıkmanın yeterli olmayacağı görülmek zorundadır. Yapılabilecek yegâne şey, Türkiye’nin sorunun çözümü için yeni yollar, yeni platformlar yaratabilmesidir. Eğer konunun tartışılacağı yeni platformlar yaratılabilirse, üçüncü ülkelerin parlamentoları anlam ve önemlerini yitireceklerdir.

Üçüncü tarafları konuya dahil etmenin her iki taraf açısından da temel bir dezavantajı vardır. Tarafların “çaresizliğinin” ve sorun çözme yeteneksizliğinin farkında olan üçüncü taraflar genellikle tarafların bu durumunu kendi lehlerine kullanmak isterler. Bu tür müdahaleler ise çatışmayı uzatır ve de başka yeni problemler doğurur. Çatışmayı üçüncü taraf üzerinden yürütmenin bir diğer dezavantajı ise Soykırım’ı tanıma-tanımama çatışması sırasında tarafların söylemlerini giderek keskinleştirmeleri ve karşı tarafı düşman gibi tanımlayan stereotipler geliştirmeleridir.

Bütün bunlara rağmen üçüncü tarafı konuya dahil etmenin belli avantajları da vardır. Eğer iki taraf sorunu kendi aralarında çözemezlerse, üçüncü tarafın müdahalesi bazen gerekli ve yararlı olabilir. Buradaki esas soru şudur: Üçüncü tarafın mü-

dahalesi nasıl yapılmalıdır, hangi yollar kullanılmalıdır ve ne-reye kadar gidilmelidir? Burada genel bir kural tekrar edilebi-lir: Üçüncü taraf müdahalesi ancak ve ancak birbirine düşman iki tarafın sorunu doğrudan çözemedikleri noktada ve iki tara-fın da bu aracı müdahaleye gerek duyması ve onay vermesi ha-linde faydalı olabilir. Yine genel kural olarak üçüncü taraf mü-dahalesi, parlamentoların yüzeysel ve kuru deklarasyonların-dan farklı olmak ve onarıcı, yapıcı bir içeriğe sahip olmak zo-rundadır. Ancak böyle olursa, birbiriyle uzlaşmakta güçlük çe-ken taraflar birbirini anlamaya ve sorunla yapıcı biçimde ilgi-lenmeye başlayabilirler. Türk-Ermeni meselesinde bu rolü Av-rupa Birliği'nin oynaması mümkündür.

Uzlaşma/barışma sürecinin yol haritası

Eğer iki ülke arasındaki sorunu, tarihsel ve bugünkü sorun-lar şeklinde iki başlık altında toplarsak, Türkiye'nin tarihsel bir mesele olan soykırım ile güncel bir sorun olan Karabağ mese-lesini ve sınır meselelerini birbirine karıştırdığı görülür. Konu-nun çözümü açısından atılması gereken ilk adım, bu iki tip so-runu birbirinden ayırmaktır. Tarihî bir sorunun çözümü doğ-rultusunda adımlar atmadan önce, her iki ülke arasında güven artırıcı bazı adımların atılması şarttır. Bir sorun, ancak o soru-nun çözülmesine ilişkin bir iradenin varlığı varsa çözülür. Bu-nun için ise bu sorunu çözmeye uygun bir dilin, bir anlayışın geliştirilmesi şarttır. Bu nedenle, bugünkü ilişkilerin normal-leştirilmesi, tarihe ilişkin bir sorunun çözümü için kaçınılmaz bir ön şart olarak durmaktadır.

Türkiye'nin Ermenistan sınırını açması ve Ankara ile Erivan arasında diplomatik ilişkilerin kurulması bu anlamda tüm bu süreci başlatacak en önemli adım olarak görülmelidir. İki ülke arasında diplomatik ilişkinin, doğrudan görüşmelerin yokluğu ortamında, ne bugüne ne de tarihe ilişkin bir çözümün müm-kün olmadığı, olamayacağı görülmek zorundadır. Ancak ve an-cak bugünkü ilişkilerin normalleştirildiği bir ortamda tarihe ilişkin bir problem de zamana yayılarak çözülebilir.

Burada sorun çözmeye ilişkin genel bir kuralı tekrar etmek gerekiyor: Eğer bir sorunu çözmek istiyorsanız, ilk ve her şeyden önce, kamuoyunun sorunu algılayış tarzını değiştirmek zorundasınız. Egemen bilgi edinme ve konuşma tarzının değiştirilerek kamuoyunun bilgilendirilmesi ve bilincinin uyarılması her sorun çözme stratejisinin merkezinde durur. Sonuçta, görölmek zorundadır ki, çatışma üzerine normal konuşabilmenin kendisi, çatışma hakkında alınacak karardan çok daha önemlidir. Toplumların kendi tarihleri üzerine konuşabilmeyi, kendi kimliklerinin bir parçası haline getirebilmeleri son derece kuvvetli bir demokrasi göstergesidir. Tarih üzerine konuşma kültürü, demokratikleşme kültürüdür ve toplumlar tarihleri üzerine konuşabildikçe demokratikleşirler.

O halde bu gerçeği yeniden tekrar etmekte fayda var: Türkiye, 1915'te nelerin yaşandığının "kararının alınmasından" çok daha önemli olarak, bugün ve geçmiş hakkında normal konuşmasını becerebilmek sorunu ile karşı karşıyadır. Demokratikleşme ancak konuşmanın normalleşmesi ile mümkündür ve konuşmanın kendisi güçlü bir demokratikleşme potansiyele taşır.

Üçüncü tarafların kolaylaştırıcılığında ya da hakemliğinde yürütülen benzeri toplumlararası sorunların çözümünde sıkça tekrar edilen genel bir kural vardır: Sorunun çözümü ancak ve ancak iki tarafın birbirleriyle doğrudan ilişki kurmasıyla mümkündür. İki toplum arasındaki ilişkiyi arttırmak için tarafların birbiri hakkında oluşturdıkları gerçek dışı stereotipler yerine daha olumlu kavramların konulması gerekir. Aynı şekilde, sorunu tartışırken "biz ve onlar" söylemiyle, "kurbanlar ve suçlular" söyleminden uzaklaşmak gerekir. Ortak ahlâki değerler üzerinde yükselen fakat aynı zamanda farklılıkları da vurgulayan "hayatta kalanlar" ve "insan" söylemine doğru bir dönüşüm gerçekleştirilmelidir.³⁷

Özellikle 1915'ten hemen hemen yüz yıl sonra, bugünkü Türkiye insanını fail olarak gösteren veya suçlayan bir dilin, sorunun çözümüne çok katkı yapmadığı biliniyor. Böyle-

37 Rigby, *Justice and Reconciliation*, s. 186.

ce Türkiye’de, tarihi üzerine tartışmak istemeyen ve tarih karşısında ahlâki ve politik sorumluluğunu kabul etmek istemeyen çevrelerin, “suçlama” ile “sorumluluk” arasındaki sınırı yok eden dil tercihlerini bir bahane olarak kullanmalarının da önünde geçilecektir.

En az bunlar kadar önemli olan bir başka nokta ise Türkiye’nin konuyu Türkiye kamuoyunda tartışmayı suç haline getiren tüm karar ve uygulamaları bir an önce ortadan kaldırmasıdır. Bu konuda kamuoyunun herhangi bir baskı ya da cezalandırma korkusu yaşamadan özgürce tartışmaya derhal başlaması gerekir. Başta Hrant Dink cinayeti olmak üzere, aydınlara yönelik fiziki saldırı ve baskılar varken, 301. maddenin varlığı koşullarında Türkiye’nin tarihi üzerine konuşmayı normalleştirebileceğini düşünmek zordur.

Türk ve Ermeni taraflarının, tarihte yaşadıkları travmayı aşabilmeleri büyük ölçüde birbirleri ile konuşmalarına bağlıdır. Doğrudan, karşılıklı normal konuşmalar, taraflara geçmiş, bugün ve gelecek arasında ayırım yapma imkânını sunacaktır. Hikâyelerin bütün çıplaklığı ile anlatılıp, tarihte ne olup bittiğinin öğrenilmesi, yani meselenin açıkça konuşulur ve bilinir bir mahiyet kazanmasından sonra travma artık geçmişe ait bir husus haline gelecektir. Taraflar böylece yüzlerini, geleceği inşa etmeye çevirebileceklerdir. Geçmiş için yas tutmaya olanak sağlayan böylesi bir süreç, tarafların birbiri hakkında daha gerçekçi bir kavramlaştırmaya gitmelerine ve birlikte geleceği inşa etmeye yardımcı olacaktır.³⁸

Hakikate ulaşmak için

Geçmişle uğraşmanın temel amacı elbette hakikate ulaşmak olmalıdır. Bu işin abc’sidir. Burada “hakikat” kavramını çok geniş bir anlamda ve Türkiye Cumhuriyeti’nin gerçekleri çarpıtmasına karşı kullanıyorum. Yoksa tarihte “tek bir hakikat” olmadı, tarihçiliğin geçmiş üzerine farklı konuşma tarzları de-

38 Tüm sorun çözümlerinde karşılaşılan bu ve benzeri sorunlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Minow, s. 67.

mek olduğunu bilmek gerekiyor. Fakat Türkiye’de tarih üzerine konuşabilmek için, devlet tarafından üretilen fantezilerin ve uydurmaların, “hakikat” diye tanımlayabileceğimiz geçmiş olaylar bütünü ile yer değiştirmesi gerekiyor. Geçmişle ilgili olarak bu genel “hakikat”i tespit etmenin üç temel nedeni vardır: 1) Kurbanlar için adalet arama ve onların ayaklar altına alınan haysiyetlerini onarma 2) Uluslar, toplumlar arasındaki uzlaşmayı ve barışmayı kolaylaştırma 3) İleride olması muhtemel hak ihlallerini önleme.³⁹

Ancak amaç sadece kamuoyunun ya da basının olaylar hakkında bilgilendirilmesi, bu kesimlerin gerçeği etraflarına yaymaları değildir, daha doğrusu bunlar gereklidir ancak yeterli değildir. Asıl önemli olan gerçeğin resmî düzeyde kabul görmesi, resmî makamlarca tüm yönleriyle kamuoyuna mal edilmesi ve gerçeğin ulusun tarih kayıtlarına resmen düşülmesidir. 1915, Türkiye tarihyazımının bir köşe taşı, Türkiye’nin kendini tanımlamasında önemli bir mihenk noktası haline gelebil-melidir.

Avrupa Birliği önderliğinde oluşturulabilecek “hakikat komisyonu” ya da “tarihçiler komisyonu” belki bu işlevi üstlenebilir. Bu noktada Türkiye tarafından önerilen “tarihçiler komisyonu” önerisini hatırlamakta fayda vardır. Bu öneri, özellikle politik nedenlerle çok sık olarak tekrar ediliyor olsa da, gerekli yankı ve desteği bulmadı. Nedeni ise çok basit gözüküyor. İki ülke arasında diplomatik ilişkilerin yokluğunda, doğrudan yazışmanın bile mümkün olmadığı bir ortamda, böyle bir komisyonun iki ülkenin katılımıyla nasıl oluşturulabileceği tam bir muammadır. Ayrıca öneri, bir programdan çok propaganda amacıyla tekrar edilen bir slogan görünümündedir. Çünkü bu komisyondan ne anladığı ve hangi konuyla nasıl uğraşacağı konusunda herhangi bir program ve yöntemle sahip değildir.

Komisyon fikri, genel olarak son derece önemli ve olumlu

39 Mary Albion, “Project on Justice in Times of Transition: Report of the Projects Inaugural Meeting”, Neil J. Kritz (ed.), *Transitional Justice, How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes, General Considerations Volume I* içinde, United States Institute of Peace Press, Washington, D.C., 1995, s. 42.

bir fikirdir ancak bu ve benzeri komisyonların oluşturulması taraflar arasında normal ilişkilerin varlığında işlev kazanabilir. Komisyon oluşturmak ancak her iki tarafın eşit katılımıyla, komisyonun görev ve yetkilerinin açık tanımlanabilmesiyle ve tüm bunlar için gerekli güven ortamının yaratılabilmesiyle mümkündür. Ayrıca görülmesi gerekir ki, bu tür komisyonların faaliyetleri şeffaf ve açık olmak zorundadır. Komisyonlar tarih hakkında hüküm verecek makamlar olmaktan çok bulgularını, toplumun ahlâki eğitiminin bir parçası olarak herkesle paylaşacak kurumlar olmalıdırlar. Demokratik bir kültürün oluşturulması ile kamuoyunun gerçeğe vakıf olması arasında güçlü bir ilişki vardır.

Çözümün bir diğer parçası ise 1915 döneminde Ermenilerin uğradığı zararların nasıl karşılanacağı konusunu açık olarak tartışabilmektir. Bu tür olaylarda kurbanların yaralarının nasıl sarılacağı konusunda uluslararası yasaların hükümleri açıktır. Bu yasalara göre 1) Devletler, hükümetlerin neden olduğu insan hakları ihlallerinden dolayı tazminat ödemekle yükümlüdürler 2) Eğer söz konusu insan hakkı ihlali yapan rejim bu tazminatı ödeyemeyecek durumdaysa bunu bir sonraki hükümet yapar.⁴⁰ Türkiye'nin görmesi gereken şey, önünde böyle bir sorunun durduğu ve bunun üzerine konuşmak zorunluluğudur.

Bu bağlamda Ermenilerin uğradığı zararların nasıl telafi edileceği, en azından ahlâki bir sorun olarak Türkiye'nin önünde durmaktadır; sorun, hukuki olmanın ötesinde öncelikle ahlâkidir. Fakat Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı olarak kabul edilip edilmeyeceği sorusu başta olmak üzere cevap verilecek birçok hukuki sorun vardır. Burada altını çizmek istediğim nokta, bu ve benzeri sorunlar üzerine tartışmanın kendisinin, konuşma tarzının kendisinin alınacak kararlar kadar önemli olduğudur.

Elbette bu süreçte, Ermeni Soykırımı'nda ortaya çıkan zararların tazmin edilmesi isteğinin karşısına, aynı dönemde ya-

40 Neil J. Kritz, "The Dilemma of Transitional Justice", Neil J. Kritz, *Transitional Justice*, a.g.e., s. xix.

şanan Müslüman kayıplarının ve bunların zararlarının tazmin edilmesi meselesi de çıkartılabilir. Bunlar kadar önemli olan bir nokta ise bu tür bir tartışmanın acıları ve kayıpları pazarlık masasına koymak anlamına geldiğidir. Özellikle kurbanlar veya onların hayatta kalan akrabaları açısından bu kabul edilemez bir ahlâki açmazdır. Ama tüm dünya örneklerinden bildiğimiz, kurbanların veya mirasçılarının bu tür bir “acı ilacı” içmek zorunda kaldıklarıdır.

Benzer bir sıkıntı da Türkiye’nin geçmişte yaşanan olayların adını koymaksızın ve belki de özür bile dilemeksizin tazminat verip olaydan sıyrılmaya kalkışmasıyla yaşanabilir.⁴¹ Ya da Japonya’nın geçen yıllarda yaptığı, hiçbir toplumsal sonucu olmayan yarım ağız bir özür dileme ile de geçirilebilir mesele. Bunlar taraflar arası görüşme ve konuşmalar başlamadan önce dikkate alınması gereken ciddi sorunlardır. Ancak bu sorunlarla karşılaşmayı göze almadan tarafların tazminat ve uzlaşma gibi konularda bir anlaşmaya varmaları da mümkün değildir.

Tazminat ve hasar giderme taleplerinin hukuki açıdan can sıkıcı yanları olmasına rağmen, tazminatın aslında sembolik bir adım olduğunun, bunun sadece ahlâki bir jest olduğunun unutulmaması gerekir. Çünkü can ve toprak kayıplarının tam anlamıyla karşılanmasını sağlayacak bir tazminat mekanizması ne yazık ki henüz icat edilmemiştir. Sorunun çözümü bu kayıpların neler olduğundan kamuoyunun haberdar olmasına ve tarafların vicdanlarında, geçmişteki adaletsizliğin kısmen de olsa, manevi olarak giderildiğine dair güçlü bir duygunun yaratılmasına bağlıdır.

Bir yol haritası

Bütün bunlardan sonra Türk-Ermeni çatışmasına ilişkin şöyle bir yol haritası önermek mümkündür:

a) İlk adım güncel meselelerle (sınırların açılması, diplomatik ilişkilerin kurulması gibi) tarihsel olanların ayrılması olma-

41 Roy L. Brooks, “Reflection on Reparations,” John Torpey (ed.), *Politics and the Past*, a.g.e., s. 107.

lıdır. Bunun anlamı şudur ki, Türkiye, Ermenistan ile görüşmelere ve diplomatik ilişkilere başlamak için Ermeni diasporasının uluslararası platformlarda Soykırım'ın tanınması yolundaki taleplerinden vazgeçmesini ön şart olarak koymaktan vazgeçmelidir.

b) İkinci adım her iki devletin de karşılıklı güveni artırıcı bazı pratik adımlar atmasıdır. Örneğin sınırların açılması, diplomatik ilişkilerin kurulması, tarafların ortalığı kızıştırıcı, kin ve nefreti besleyen söylemlerden vazgeçmesi gerekir. Örneğin bu konuda atılacak ilk adım olarak Türkiye'deki bakanlıkların internet sitelerinde, 1915 konusunda yer alan ve Ermenilere yönelik kin ve nefret kusan bilgilerin ortadan kaldırılması gelir. Burada bir noktanın altının çizilmesi gerek. Bu internet sitelerindeki yaklaşım aslında Türkiye'nin devlet politikasıyla da çelişmektedir. Bilindiği gibi Türkiye, konunun devletlerce tartışılmasından vazgeçilmesini ve konunun tarihçilere bırakılmasını istemektedir. Oysa konunun ele alınmadığı devlet kurumu yok gibidir.

c) Anadolu'daki Ermeni kültürel varlıklarının korunmaya alınması ve restore edilmesi barışma yolunda önemli bir adım olarak görülmelidir. Örneğin eski Ermeni şehirlerini ve harabe halindeki kiliselerini onarmak, bunların mimarlarının adını, bu yerlerin Ermenice orijinal isimlerini kullanmak, Ermenilerin Anadolu kültürüne yaptıkları katkıları vurgulamak gibi adımlar iyi ilişkiler için güzel jestler olacağı gibi, en önemli ürünlerini Anadolu topraklarında veren Ermeni kültürüne ve yaşamına ilişkin izlerin yeryüzünden silinmesinin de önüne geçecektir. Ahtamar Kilisesi'nin tamiri gibi uygulamaların sistemleştirilmesi ve bir program çevrilmesi bu açıdan önemlidir.

d) Sembolik adımların önemi: Ermeni tarihi ve kültür anıtlarının korunması kadar, başka sembolik adımlar atılabilir. Örneğin 24 Nisan'da, 1915'te hayatlarını kaybeden Ermeniler adına merkezî bir camide, İslâm âdetine göre Mevlit okunması son derece önemli sembolik değere sahip bir adım olarak ciddiyetle düşünülmelidir. Ayrıca tehcir sırasında ülkeden ayrılmak zo-

runda kalmış Ermenilerin eski şehirlerinin fahri vatandaşı yapılması ya da özel bir statü ile Türkiye’de ikâmetlerine izin verilmesi gibi benzer sembolik adımlar atılabilir.

e) Tarafların diğere ne yapması gerektiğini hatırlatan bir dilden uzak durmaları gerekir. Çünkü sorun çözme ve barışma girişimlerindeki tecrübeler göstermiştir ki, karşı tarafın ne yapması gerektiğini onlara hatırlatan bir diskur çok yanlış sonuçlar doğuran bir metottur. Bu nedenle, “Soykırım kelimesini kullanmayın” veya “Soykırım’ı kabul etmeden olmaz” gibi karşı tarafa şart sürmeler işi ancak çözümsüzlüğe götürür. Her iki taraf da diğere olduğu gibi kabul etmeyi başarabilmelidir. En önemli ön şart galiba diğere dinlemeyi bilebilmektir.

f) Bu noktada tarafların birbirlerini anlamalarını kolaylaştıracağına inandığım bir noktanın altını çizmek isterim. Türkiye’de yaşayan Ermenilerin farkında oldukları ama Ermenistan’daki veya diasporadaki Ermenilerin pek fark etmedikleri bir gerçek vardır: Ermenistan ve Ermeniler Türkiye’de hâlâ 19. yüzyıl paradigmaları ile algılanmaktadırlar. Bugün Türk insanı Ermenileri hâlâ Osmanlı İmparatorluğu’nu ve onun devamı olan Türkiye Cumhuriyeti’ni yıkmak için çalışan insanlar olarak kavramlaştırıyor. Daha da ötesi, Türkiye’de önemli bir kısım insan hâlâ, Ermenilerin katıksız bir Türk düşmanı olduğuna, tek hedeflerinin bir zamanlar atalarının yaşadığı toprakları geri almak olduğuna ve buldukları ilk fırsatta 1915’te yaşadıkları olayların intikamını almak isteyeceklerine inanıyor.

Kanımcı ilk yapılması gereken başta Türk devleti olmak üzere değişik milliyetçi çevrelerce empoze edilen bu önyargıların değiştirilmesi için çalışmaya başlamaktır. Bu konuda ilk yapılacak şey ise Ermenilerin Türkiye’den istediklerinin “tarihsel gerçekliğin tespiti” ve “Ermenilerin acılarının kabul edilmesi” olduğunun açık bir biçimde anlatılmayı başarabilmeleridir. Bu bağlamda Ermenilerin, Türk toplumunda yaygın Ermeni stereotiplemesini değiştirmek için artık sadece Türk devleti ile değil, aynı zamanda Türk toplumu ile ilişki içine girmeleri gerekir. Ermenistan Parlamentosu’nun Türkiye’den herhangi bir toprak talebi olmadığının açıklanması, Türk diplomatlarını öl-

düren ASALA'nın cinayetlerinin açık olarak kınanması gibi bazı jestler yaparak resmî propaganda boşa çıkarılabilir ve Türk kamuoyu yeniden şekillendirilebilir.

g) Son bir konu, tarafların birbirini tanımlarken kullandığı dille ilgilidir. Tarafların birbiri hakkında soyut ve tarihdışı kavramlarla konuşmaması son derece önemlidir. Her iki taraf da farkına varmalıdır ki, bugüne kadar kullanılan dil, çatışma politikasının bir ürünüdür ve bu dilin kullanılmaya devam edilmesi halinde çatışmayı şiddetlendirmesi tehlikesi vardır. Gayet iyi bilinir ki, sorun çözümü yani barış politikaları kendine has bir dile ve terminolojiye sahiptir ve bu, esas olarak bugün çatışma içinde olan Türk ve Ermenilerin kullandığı dilden farklıdır. Şu anda ilk olarak bir uzlaşma dili geliştirmek zorundayız ve bunu yapmak için her iki tarafın da tarihsel gerçekliği doğru biçimde ele almasını ve tanımlamasını sağlayacak yeni ve ayırt edici terimler kullanmalıyız. Örneğin Ermeni çevrelerde yaygın olarak kullanılan “Türk” kelimesinin kullanılış tarzı çok fazlasıyla sorunu çözmeye değil, karmaşıklığa yarıyor. Bu “soyut ve tarihsiz” Türk kavramı, aralarında pek çok farklılık bulunan Türk devleti ile Türk halkını aynı kefeye koymakla kalmıyor, aynı zamanda toplumun değişik kesimlerini de tek bir bütünlük gibi sunuyor. Halbuki ortada tek bir Türk yeri-ne, Kürtler, Türkler, Aleviler, Müslümanlar, Çerkezler kısacası çeşitli kesimler var. Açıktır ki ilk adımlardan biri devletle toplum ve toplumun değişik kesimleri arasındaki farklılıkları ortaya koyan bir dil geliştirmek olmalıdır.

Benzeri durum, Türkiye’de kullanılan “Ermeni” kavramı açısından da geçerlidir. Bu kavram son derece negatif bir içerikte kullanılmanın ötesinde, Ermeni toplulukları içerisindeki farklılıkları da yok saymaktadır. Salt bu kavramların daha ayrıntılı kavramlarla yer değiştirmesi durumunda bile ilk ortaya çıkacak gerçek şu olacaktır: Ortada bir tarafta “Ermenilerin” öbür tarafta “Türklerin” olduğu bir sorun yoktur. Aksine, çatışma ve sorun isteyen Ermenilerle Türklerin bir tarafı, geçmişle yüzleşerek yarını kurmak isteyen Ermeni ve Türklerin diğer tarafı oluşturduğu bir sorun söz konusudur.

h) Tarafların üzerinde konuştukları tarih malzemesinin bütünlüğünün sağlanması ve taraflar için bilinir hale sokulması gerekir. Ana sorun, “bilginin ortak havuzu”nun yokluğudur. Tarih üzerine bu ortak bilgi havuzu eksikliği tarafları değişik dağlarda, değişik türküler söyleyen insanlara çevirmiştir.

Bu adımın atılmasının önünde bazı ciddi engeller vardır. Önemli engellerden birisi konuya ilişkin birincil kaynakların, arşiv malzemelerinin değişik dillerde ve değişik ülkelerin arşivlerinde dağınık olarak bulunmasıdır. Bu da konuyla ilgilenen tüm tarafların bu kaynaklara ulaşımını ve kullanımını zorlaştırmaktadır. Bu yüzden konu, hâlâ dil bilen ve maddi olanaklara sahip birkaç uzmanın tekelinde kalmış gibi görünmektedir. Örneğin Türk dokümanları Arap harfleriyle yazılmış olduğu gibi, bunlar arasından devlet tarafından seçilen az miktarda belge tercüme edilmiştir. Üstelik bu belgelerin tutulduğu arşivler maalesef aksi yönde onlarca söz söylenmesine rağmen konuyla ilgili taraflara tümüyle açık değildir. Örneğin Başbakanlık Arşivi’nde çalışan özellikle genç Türklerin sorgulanması sıradan bir uygulamadır. Boston’da bulunan Ermeni Taşnak Partisi Arşivi de araştırmacılara büyük ölçüde kapalıdır. Bu yasakçı mantığın aşılması sorunun çözümü için şarttır.

Aynı şekilde Türkiye toplumunun büyük kesimi Amerikan, İngiliz, Alman ve Avusturya arşivlerinden habersizdir. Bu nedenle bu belgelerin toparlanması, tercüme edilmesi ve yayımlanması çok önemli bir adım olacaktır. Bunlar yapılmaksızın olaylar hakkında bütüncül bir görüşe sahip olmak, bu olmadan da iki toplum arasında diyalog sağlamak mümkün değildir.

“Tarihçiler komisyonu” ya da “gerçeği arama komisyonu” türünden girişimlerin ilk gerçekleştirmesi gereken işlerin başında bu tarihin bilinmesine ilişkin zorlukların önünü açmak, “bilginin ortak havuzunu” yaratmak olmalıdır.

Tarihe ilişkin bir çatışmayı çözmek amacıyla yapılacak bu ve benzeri girişimlerin esas amacı sadece bu çatışmanın gerçek mahiyetinin ne olduğunu açığa çıkartmak değildir. Ana amaç, daha uzun vadede bu konulara dair toplumsal bir etik oluşturmaya katkıda bulunmaktır. Çünkü üzerinde toplumsal kon-

sensüs sağlanan böylesi bir etik sayesinde ileride kutuplaşmaya ya da uzlaşmazlığa dayalı tarih yazımlarının önüne geçilebilir. Burada bir noktanın altını çizmek gerekir: Amaç, her iki tarafın yaşananlar üzerinde tam bir uzlaşmaya varması ya da tarihin her iki taraf için de “aynı” yazılması değildir. Asıl önemli olan, her iki tarafın da üzerinde anlaşabileceği ve iletişim kurmasına yardımcı olacak bir genel etik zemini oluşturabilmektir. Bu etik zemin, tarih üzerine farklı konuşma tarzlarına da imkân tanır ki, olması gereken de budur.

Her iki ülkenin tarihçilerinden ve öğretmenlerinden oluşturulacak karma komiteler sayesinde her iki toplumun da yüzlerce yıllık tarihleri, her iki tarafın kabul edebileceği bir anlatı içine sokulabilir. Tarihe ilişkin taraflarca genel kabul görmüş bir tarih anlatımının Türk ve Ermeni müfredatlarına girmesi sayesinde her iki toplum arasındaki düşmanlık duyguları ve nefretin de azalacağı görülmek durumundadır.

Sonsöz

Sorun, Türkiye’nin ve bölgenin demokratikleşmesi, Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi, bölgede barış ve huzur içinde yaşamının çok önemli bir parçasıdır. Ortadoğu’da barışın önündeki en önemli engellerden birisi, bölge halklarının birbirleri hakkında hâlâ üzerinde konuşulmamış tarihî deneylere dayanan yargılara sahip olmalarıdır. Tarih hâlâ bölge barışının önünde bir engel gibidir. Her bir halk için aynı zamanda büyük acılar anlamına gelen bu ortak tarih üzerine konuşulmadıkça, halklar arasındaki kuşku ve önyargılar aşılamaz. Bölgede halklar arasındaki güvenin yaratılması ve demokratik ilişkilerin geliştirilmesi, tarih üzerine konuşma ile de doğru orantılıdır.

"ÖZÜR DİLEME" ÖRNEKLERİ

1970

- Batı Almanya Şansölyesi Willy Brandt, eskiden Varşova Gettosu'nun olduğu yerde, diz çökerek Almanya'nın soykırımdaki sorumluluğunu, bundan duyduğu suçluluk duygusunu, üzüntüyü dile getirdi.

1988

- ABD, İkinci Dünya Savaşı sırasında toplama kamplarında "enterne" edilen Japon asıllı Amerikan vatandaşlarından resmen özür dilediği gibi, enterne edilenlerden halen sağ olanların her birine 20'şer bin dolardan toplam 1.2 milyar dolar tazminat ödenmesi ve bu kesimin kültürel ve tarihsel meselelerini kamuoyuna duyurmalarında kullanılmak üzere 50 milyon dolarlık bir fon oluşturulmasına karar verdi.

1993

- Güney Afrika Cumhuriyeti Başbakanı F.W. de Klerk, "apartheid" (ırk ayrımı) politikalarından dolayı özür diledi. Nelson Mandela da Afrika Ulusal Kongresi tarafından "düşmanlara" karşı yürütülen katliamlardan dolayı özür diledi.
- Japonya Başbakanı Tomiichi Murayama, 1937'de 200 bin Asyalı kadının Japon askerleri tarafından seks kölesi olarak kullanılmasından dolayı özür dilerken, Asyalı kadınlar için bir de fon kurdu.
- İngiltere Kraliçesi II. Elizabeth, 1863'te Maorilerin topraklarını ellerinden aldıkları için Yeni Zelanda hükümetinden özür diledi. 39 bin dönümlük toprağı Maorilere iade etmekle kalmadı, ayrıca 112 milyon dolarlık tazminat ödemeyi kabul etti.

1996

- ABD Enerji Bakanı Hazel O'Leary 1944-1974 yılları arasında yapılan radyasyon denemelerinden sağ kalan son kişiden özür diledikten sonra olaydan etkilenen on bir ailenin sağ kalan üyelerine 4.8 milyon dolar tazminat ödeneceğini açıkladı.

1998

- Kanada hükümeti ülkenin yerlilerine karşı yürütülen geçmiş politikalarından dolayı resmen özür diledi.
- Vatikan, Nazi soykırımına sessiz kaldığı için özür diledi.

1999

- Danimarka Başbakanı Poul Nyrup Rasmussen, ABD'ye askeri üs açmak için Grönland'ın yerlileri olan Inuitleri göçe zorladıkları için özür diledi.

2000

- Hollanda hükümeti, geçmişte verdikleri zararlardan dolayı Yahudiler, Çingeneler ve Endenozyalılarından özür diledi ve 180 milyon dolar tazminat ödemeyi kabul etti.

2002

- Belçika hükümeti, Kongo Başbakanı Patrice Lumumba'nın öldürülmesine karıştıkları için özür diledi; Kongo gençliğine ve demokrasisine adanmış bir fon kurdu.
- Norveç Parlamentosu, İkinci Dünya Savaşı sırasında ülkeyi işgal eden Alman askerlerinin geride bıraktığı 12 bin gayrimeşru çocuğa, yetişmeleri sırasında ayrımcılık yapıldığı için tazminat ödemeye karar verdi.

Bir Zamanlar Ermeniler Vardı, İstanbul, Birikim, 2008, s. 149

İttihat ve Terakki Geleneği ile Hesaplaşmadıkça...

Hrant Dink'in öldürölmesiyle birlikte, ciddi bir "yükselen ırkçılık" ve "radikal milliyetçilik" tehlikesinin söz konusu olduğu günlük basında daha sık işlenir oldu. Fakat bu "ırkçılık ve milliyetçiliğin" daha çok modern bir olgu olarak anlaşılmaması, şehirleşme, yoksullaşma, işsizlik ve globalleşmeye tepki vb. gibi kavramlarla açıklanması gerektiği öneriliyor. Oysa mevcut ırkçılık ve milliyetçilik son derece güçlü bir tarihî mirasın üzerinden yükseliyor. Bu tarihî kök üzerine düşünölmeden ve bu kökler anlaşılmadan ne ırkçılığa ne de yükselen milliyetçiliğe karşı ciddi bir önlem alınabilir. Söz konusu olan, İttihat ve Terakki geleneği ve bu gelenek ile hâlâ hesaplaşılmamış olduğu gerçeğidir. Bugün Türkiye'de gerçek iktidar İttihat ve Terakki geleneğinin elindedir ve bu gelenek ile açıkça hesaplaşmazsak yani tarihimize açık yüzleşmezsek maaleşef daha çok siyasi cinayetler ile karşılaşacağız.

Nedir bu İttihat ve Terakki geleneği ve nasıl bugünkü yükselen milliyetçi ve hatta faşist dalganın ana merkezini oluşturmaktadır?

Bilindiği gibi Almanya ve Osmanlı, Birinci Dünya Savaşı'na ortak girmişlerdi ve her iki ölke arasında, yönetici elit davranışları ve topluma egemen siyaset kültür bakımından güçlü benzerlikler

vardı. Almanya da Osmanlı da savaştan yenik çıktı. Yenilgiye de bir cevap olarak Almanya'da faşizm işbaşına geldi. Cevabını aramamız gereken soru şu: Türkiye, Almanya ile büyük benzerlikler göstermesine rağmen niçin faşizm gibi bir deneyi yaşamadı?

Konuyu sadece Almanya ile sınırlı tutmayalım, daha genişletirerek soralım: Avrupa'da İspanya, Portekiz, İtalya'da da değişik faşizmleri işbaşına getiren derin bir dalgadan söz edebilir miyiz? Ben, bu ülkelerde yaşanan faşizm deneylerinin tüm farklarına rağmen, daha arkaplandan, bir ulusun gelişmesinin belli bir evresindeki belli bir ruh haline verilen cevaplar oldukları biçiminde, ortak bir yerden okunmalarının mümkün olduğunu düşünüyorum.

İtalyan, İspanyol ve Almanya özelinde ele aldığımızda aşağı yukarı şu önemli özellikleri görebiliriz:

a) Ulusun birliğinin henüz sağlanamamış olduğuna inanmak ve ama bu birliği sağlamanın tehdit altında olduğunu düşünmek,

b) Ulusun onuru ile oynandığına, onurunun ayaklar altına alındığına inanmak,

c) Ulusun içinde bulunduğu durumu bir varlık-yokluk sorunu olarak kavramak,

d) Ulusa karşı büyük bir iftira kampanyasının yürütölmekte olduğuna inanmak,

e) Bu iftira kampanyasının belli dış güçler (Türkiye'de bu Batı olarak tanımlanır) ve onların iç uzantıları tarafından organize edildiğine inanmak,

e) Tarihin gerçek kurbanının aslında sizin ulusunuzun olduğuna inanmak.

Bu düşüncelerin egemenliğinde ulus, kendi varlığına yönelmiş bu büyük tehlikeye karşı bir "onur savaşına" bir "varlık-yokluk savaşına" davet edilir.

Avrupa totaliter deneyimlerini bu ruh hallerine verilmiş cevaplar olarak okumak mümkündür.

Avrupa'da faşizmler bir süre iktidarda kaldıktan sonra yenildiler ve bugün bu toplumlar faşist veya totaliter tarihleriyle yüzleşiyorlar. Avrupa demokrasilerinin (tüm eksik ve fazlalık-

larına rağmen) üç önemli sacayağı üzerinde yükseldiğini söyleyebilirim: Eski rejimleri kontrol eden yönetici elit yapısında ciddi değişimler; eski rejimlere egemen olan zihniyet dünyasının ciddi darbeler yemesi ve toplumların tarihi ile yüzleşmeyi kendisini tanımlamanın önemli bir unsuru haline getirmesi, yani geçmiş üzerine sürekli bir konuşmanın varlığı...

Soruma geri dönüyorum. Eğer bir toplumda var olan siyasi ve fikri akımlar, belli zihniyet kalıpları, tıpkı biriken enerjiler gibi kendiliğinden yok olmuyorlarsa; Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasına ve Avrupa'da faşizmi işbaşına getiren –yukarıda saydığım– bütün düşünce ve davranış kalıplarına sahip olmasına rağmen niçin Türkiye'de bir faşizm deneyi yaşanmadı?

Bu soruya verilebilecek değişik cevaplardan bir tanesi şudur: Türkler, Kurtuluş Savaşı zaferi ile “yaralanmış ulusal onurlarına” geçici bir merhem sürmüşlerdi. Cumhuriyet, Türkler için imparatorluğun yıkıntıları üzerinde yükselen kolektif bir projenin, düşmanları tarafından bile saygıyla karşılanan ahlâki zafer abidesi gibiydi; bu haliyle de daha önce yaşanmış yenilgi ve ölümlerin merhemiydi.

Bu geçici zafer, bu yaraya sürülmüş merhem, ne faşizmi işbaşına getirdi ne de tarihle yüzleşmeyi bir ihtiyaç olarak sundu. Belki bunun kadar önemli bir üçüncü faktörü de eklemek gerekiyor: Yönetici ekip esas olarak değişmedi. Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı'na sokan kadro ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kuran kadro esas olarak aynı İttihatçı kadrodur. Türkiye'de faşizm gibi bir rejim yaşanmadığı ve bununla da hesaplaşma olmadığı için de tüm bir Cumhuriyet dönemi boyunca bu kadro esas olarak egemenliğini korumuştur.

Avrupa'da görülen rejim kırılmalarının bizde yaşanmadığını söylüyor ve sürekliliğin altını çiziyorum. İddiam odur ki, özellikle bu iki neden [faşizmin işbaşına gelmemesi ve tarihle yüzleşme ihtiyacının hissedilmemesi], yönetici elit sürekliliği ile de birleşince, Avrupa'da faşizmi işbaşına getiren o derin dalga'nın, Türkiye'de varlığını çok sorunsuz bir şekilde sürdürmesi sonucunu doğurdu.

Bu derin dalga Türkiye’de hâlâ canlıdır ve çok kuvvetlidir. Şu günlerde kendisini çok güçlü bir milliyetçi kabarış olarak toplum sathına yaymaktadır. Hatta bu dalga, eğer önlemleri ciddi olarak alınmaz ise ülkeyi ciddi bir rejim değişikliği tehlikesinin eşiğine dahi getirebilir. Bir ulusu yok oluştan ve çöküşten kurtarmaya kendini adanmış otoriter-totaliter bir seçenek tehlikesi ile karşı karşıya olduğumuzu iddia ediyorum. Hrant Dink cinayeti, eğer hafife alınırsa, böyle bir sürecin başlangıç sinyali olarak bile okunabilir.

Bu karamsarlığımın en önemli nedeni, yukarıda söylediğim gibi, 1915’lere egemen olan İttihatçı yönetici ekibin ve onun zihniyetinin, Cumhuriyet döneminde de, özellikle asker-sivil bürokrasi ve Türk sosyal demokrasisi ile büyük bir değişikliğe uğramadan iktidarı elinde tutmaya devam ettiği gerçeğidir.

Türkiye tarihinde gözlenen olgu, bu militarist-bürokratik ekibe karşı daha ziyade muhafazakâr temelli direnmelerin başarılı olduğudur. Daha çok seçimler yoluyla elde edilen bu başarılar, muhafazakâr akım ve onların partilerine “hükümet olma” şansı verdi ama hiçbir zaman iktidar olma imkânı tanımadı. Zaten genel kural olarak, bu muhafazakâr kadrolar çok kısa bir süre sonra da bu ana asker-sivil bürokratik ekibe teslim oldular.

Peki niçin şimdi bu milliyetçi kabarma? AKP önderliğinde Avrupa Birliği yolunda yaşanan “Türk Baharı” niçin sona erdi?

Şu anda işbaşında olan ve adını açıkça koyarsak İslâmcı bir partinin, AKP’nin geleneksel yönetici ekip sürekliliğinde ciddi bir çatlak yarattığı konusunda geniş bir uzlaşma var. İlk defa, asker-sivil bürokrasiye oldukça uzak ve ona karşıdan meydana okuma cesaretini göstermiş bir kadro işbaşına gelmişti ve Türkiye’nin son Avrupa yolculuğundaki büyük başarılarının nedeni de buydu. Bu yeni İslâmcı çevre, siyasi iktidarda kalabilmenin yolunun Avrupa Birliği olduğunu fark etmiş görünüyordu. Fakat bu değişmiş gözüküyor.

Avrupa’dan uzaklaşmanın birçok nedeni var ama burada sadece bir tanesini söylemek isterim: Sebep Avrupa Birliği’nin ta kendisidir; negatif anlamda değil ama pozitif anlamda. Çün-

kü Türkiye'nin gerçek yöneticileri yani asker ve sivil bürokrasi, daha genel anlamıyla İttihat ve Terakki zihniyeti, İslâmcı bir partinin başını çektiği Avrupa Birliği kampanyasının ciddi bir üyelik alternatifi haline dönüşebileceğine hiçbir zaman ihtimal vermemişti. Burada en çok da Avrupa'daki (daha çok kültürel ve dinî temelli) "anti-Türk" zihniyete ve bu zihniyetin iktidar-da olduğu devletlere güveniyorlardı.

Fakat AB üyeliği tüm aksi beklentilere rağmen ciddi bir seçenek haline geldi. Türkiye'yi esas olarak kontrol altında tutan, İttihatçı zihniyetin devamcısı ve temsilcisi olan asker-sivil bürokratik elit, Avrupalı olmak sorununun kendi egemenliklerini sorgulamak, kendi zihniyet dünyaları ile hesaplaşmak anlamına geldiğini gördüler. Çünkü Avrupa Birliği, asker-bürokrat elitin hem bugünkü iktidar gücü hem de onların tarihteki büyük insan hakları ihlallerindeki sorumlulukları üzerine ciddi hesaplaşma çağrısı anlamına geliyordu. Asker-sivil bürokrasi, Türk sosyal demokrasisi ile birlikte, doğrudan kendi varlık nedenini sorgulayacak bir sürecin kapısının açılmasına müsaade etmek istemiyor, etmeyecektir de, tüm mesele budur.

İki husus bu noktada çok önemli. Avrupa birçok konunun yanı sıra, iki temel konuda giderek "Batı standardı" istiyor. Kürt sorunu ve tarihle yüzleşme, yani Ermeni sorunu. İşte bu iki nokta, Türkiye'de yönetici elit değişikliğini şart koşacak güçlü dinamiklere sahiptir. Bu nedenle de bu, hem Kürt konusunda hem tarih konusunda Avrupa'nın ileri sürdüklerine karşı ciddi bir direnme çizgisi izleniyor. Türk yönetici eliti, başta merkez medya olmak üzere aylardır Türkiye'nin bu iki sorununun, Kürt ve Ermeni sorununun, "Türklerin varlık ve yokluk" sorunu olduğu yolunda ve böyle algılanması doğrultusunda yoğun bir propaganda yapıyor. Aylardır Türk halkının "ulusal bir tehdit" ile karşı karşıya olduğu fikri işleniyor ve tüm bir ulus "ulusal var oluş savaşı" psikozu altına sokuluyor.

Bugüne kadar "bahar rüzgârı" taşıyıcısı AKP ise burada ele alınamayacak birçok faktörden dolayı, İttihatçı geleneğe ve asker-sivil bürokrasiye teslim olmuş görünüyor. Belki, asker-sivil bürokrasiye teslim olarak kendinden önceki muhafazakâr gele-

neğin izinden gitmek ve iktidar süresini bu şekilde uzatmak istiyor. Bu “teslim oluşun” en önemli göstergesi, Şemdinli savcısının görevden alınması örneğinde yaşandığı gibi iktidar savaşlarında kaybedilen cepheler değildir. En önemli gösterge, iktidar partisinin gerek Kürt konusunda gerek tarihle yüzleşmek –Ermeni konusunda– asker-sivil bürokratlardan farklı bir açılım sergilememeleridir. Belki de göremedikleri şu: Bu iki temel konuda farklı siyaset geliştirmezlerse iktidar süreleri kısılacaktır, uzamayacaktır. Çünkü AKP ancak ve ancak kendisini merkezî askerî-bürokratik yapının dışında ve farklı olarak tanımlayabilirse sahip olduğu kitlesel desteği koruyabilir.

Yükselen ırkçılık ve milliyetçilik konusunda bir başka noktanın daha altının özel olarak çizilmesi gerekiyor: Söz konusu olan milliyetçi yükseliş, ekstremist (aşırı) bir hareketin iktidarı dışarıdan kuşatması değildir. Almanya’da, faşizmin işbaşına gelişi açıklanırken kullanılan “merkezin aşırılaştırılması” diye bilinen bir olgudan söz etmek daha doğru olur. Almanya’da Nazizm, radikal bir çevrenin merkezi kuşatması ile değil, merkezin kendisinin de radikalleştirmesi ve “aşırılaştırması” ile iktidara geldi. Bugün Türkiye’de de olan budur. Merkez, açık milliyetçi tercihlerle, toplumu radikalleştirme stratejisi uyguluyor. Yani çevrenin radikalleşmesi değil, merkezin kendisini radikalleştirerek, gerekirse kitleleri sokağa dökmeyi göze aldığı bir stratejinin sonuçlarını yaşıyoruz. Çeşitli şehirlerde yaşanan linç girişimleri, bombalama eylemleri, Danıştay Baskını, Hrant Dink suikasti böylesi bir merkezî otoritenin toplumu radikalleştirmesi siyasetinin unsurları olarak görülmelidir. Orhan Pamuk, Elif Şafak ve Hrant Dink aleyhine açılan 301. madde davalarında izlenen strateji de buydu.

Merkezin, toplumu radikalleştirmesi stratejisinde en önemli görevi merkez basın yerine getirdi. Örneğin Orhan Pamuk yargılamaları sırasında, Türkiye’nin en çok satan günlük gazetesinin başyazarı, Pamuk’un mahkemeye gelirken arabasına saldıranların yanlış yaptıklarını söylerken, onlarla aynı duyguları paylaştığını yazmayı ihmal etmedi. Ona göre, Pamuk’a yönelen bu öfke haklı bir öfkeydi, çünkü Avrupa’dan da açıkça destek-

lenen, bir ulusa karşı yapılmakta olan büyük bir haksız saldırı vardı ve bu ulusun kendi varlık hakkını savunmasından daha doğal bir şey olamazdı. Hrant Dink'in "Türklüğü aşağılaması" konusunda da benzeri yazılar yazıldı çizildi ve özellikle Batı'nın Türkiye'yi, Ermeni sorunu meselesi nedeniyle sıkıştırmayı, bir ulusun varlık gerekçesi ile oynamak saygısızlığı olarak yorumlandı, hâlâ da öyle görülüyor.

"Asılsız Ermeni Soykırımı İddiaları"na karşı ulusal ve uluslararası planda başlatılan büyük seferberlik ancak bu "radikalleşme" stratejisi çerçevesinde anlaşılabilir. Bugüne kadar az görülen saldırgan bir dil ve radikallikle içeride ve dışarıda Türkler mobilize ediliyor: "Ulusumuza yönelik büyük saldırı" karşısında ulusal seferberlik halindeyiz. "Talat Paşa harekâtı" bu konuda önemli bir örnek teşkil eder. Girişimin organize komitesinde hemen her partiden yüksek düzeyde siyasi temsilciler vardır. Yaklaşık bir-iki yıldır Türkiye toplumu, 1915 ekseninde radikalleşmeye teşvik edilmektedir.

Özetle, 1915 Ermeni tehciri ve Kürt sorunu Türklerin varlık-yokluk kavgalarının sembolü haline getirilmiştir. Gündüz Aktan'ın, "Aynı PKK terörizmi gibi, Ermeni soykırım iddialarına da tahammülümüz azalıyor" sözleri, bugüne kadar ayrı ayrı kulvarlarda akıyor görünen Kürt ve Ermeni damarlarını birleştirmesi bakımından önemlidir. Kürt ve Ermeni meselesi, "Türk sabrının" tükenme noktasıdır. "Tarihin asıl kurbanı biz Türkleriz", "sabrımızı taşırmayın", "onurumuzla oynamayın" sloganları bir tek gazete köşe yazarlarında değil, bazı şehirlerde bildiri dağıtanlara, çadır açanlara karşı linç eylemlerinde ve Hrant Dink'e sıkılan kurşunda ifadesini buldu.

Söylemek istediğim özetle şudur: Türkiye, Avrupa Birliği üyeliği sürecinde geldiği nokta itibarıyla, Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana en ciddi, iktidar değişimi ve zihniyet hesaplaşması sürecine girdi. Ve sivil-asker bürokrasi kendi egemenliğini ve İttihatçı zihniyetini değiştirmek anlamına gelecek hiçbir değişikliğe yer vermeyeceğini açık olarak ilan etti. Söz konusu olan, 1915'lerde egemen olan ve Avrupa'da faşizmi işbaşına getiren, bizde İttihatçı zihniyet olarak adlandırdığımız, zaten

sürekli iktidarda var olan bir ruh halinin Türkiye’de şahlanmasıdır; daha doğrusu asker-sivil bürokratik elit ve merkez medya eliyle şahlandırılmasıdır.

Hükümet bu noktada Hrant Dink’in cenaze törenini doğru okumak zorundadır. Eğer yükselen bir şeyden söz etmek gerekirse, o da askerî-bürokratik elitin merkez medya eliyle kışkırttığı milliyetçi radikallik değil, demokratik bir ortamda huzur içinde yaşamak isteyen bir çoğunluğun son derece sağduyulu tepkisidir. Eğer hükümet, tartışmaya egemen olan dilin, bugüne kadar yaptığı gibi, asker-bürokratik elite egemen İttihatçı zihniyet tarafından belirlenmesine müsaade eder, “milliyetçi yükseliş var” söyleminin arkasına saklanır ve İttihatçı merkez yapı ile açıkça hesaplaşmaz ise kendi sonunu da hazırlayacaktır. Çünkü başarısı a) Yönetici elit değişikliği b) Zihniyet değişikliği c) Tarih ile yüzleşmenin toplumsal kimliğin önemli bir parçası haline gelmesi ile mümkündür. Hrant’ın ölümüne gözyaşı döküp, 1915’e ilişkin İttihatçı katillerin tezlerini tekrar etmek, Hrant’ın niçin öldürüldüğünü anlamamaktır.

Radikal, 9 Şubat 2007

- %10 prensibi (yüzde 10 prensibi) 83-86, 88, 92, 95-97
 1909 Adana olayları 17, 200, 315
 1910 Kongresi 308
 1914 Ermeni reform tasarısı (Yeniköy Anlaşması) 303, 305, 309
 1915 tehirci 93, 111, 276
 1998 Roma Sözleşmesi 118
 6-7 Eylül olayları 342
 II. Elizabeth (İngiltere Kraliçesi) 368
- Abdülhamit (II.) 239, 305, 311, 312
 actus reus 116
 Adil Bey (Erzurum Jandarma Alay Komutanı) 207
 Adil yargılama 169, 170, 198
 Agos 8, 231, 240, 269, 290, 291, 293, 296, 296, 335
 Ağa, Mehmet 344
 Ahmet Esat 310, 314
 Akayesu, Jean Palu (ICTR sanığı) 120, 123-125
 Aktan, Gündüz 5, 12, 129-134, 136, 140-142, 145, 153, 155, 157-163, 181, 186, 377
 Ali Cenani Bey (İttihat ve Terakki Antep Milletvekili) 340
 Ali Münif Bey (Nafia Nazırı) 225
 Amerika'nın Yabancı Misyonları İdare Heyeti 241
 Amerikan misyoner raporları 171, 265
 amnezya 185, 253, 328, 330, 343, 344, 346, 347
 Ana Dava 29, 170, 192, 203-205, 207, 208, 210, 300
 Andonian, Aram 169, 196, 197
- apartheid 148, 368
 Apell, Helene (bkz: Çilingiryan, Helene)
 Arabacı İsmail 25, 26
 Aras, Tevfik Rüşdü 340
 as such (ifadesi) 120, 140, 141, 143-147, 149, 151, 154
 Asaf, Cemal 29
 ASALA 365
 ASAM 181, 186
 Asker-sivil bürokrasi 374-376, 378
 ATASE bkz. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı
 Atatürk, Mustafa Kemal 188, 227, 339, 341
 Atay, Fahri Rıfkı 227
 Atıf Bey (Teşkilat-ı Mahsusa üyesi) 193, 208
 Avni Paşa 196, 206, 302
 Avni, Abdullah 207
 Avrupa Birliği 350, 351, 353, 360, 374, 375, 377
 Avrupa Parlamentosu 334, 335
 ayıp kültürleri 330, 331
 Azadımard (Özgürlük Savaşı) 17
 Azınlıkların Korunması ve Ayrımcılığın Önlenmesi Alt Komisyonu 122
 Azmi, Cemal (Trabzon Valisi) 67
- Bahaettin Şakir 165, 174, 194, 196, 206, 309, 310, 312
 Balkan modeli 304
 Balkanlar 173, 208, 303-305, 308
 Bardakçı, Murat 45, 50-55, 57, 79, 83, 107, 108

- Barkan, Elazar 324, 325
Başbakanlık Osmanlı Arşivleri 37, 109, 176, 180, 197, 204, 205, 210, 215
Bayur, Yusuf Hikmet 177, 308
Bedri Bey (İstanbul Polis Şefi) 18, 19, 21
Benedict, Ruth 330
Bergfeld (Alman Trabzon Konsolosu) 269, 270, 273-276, 289, 290, 293, 294
Berlin Antlaşması 305, 312
Beyaz Kitap 234, 235, 250
Bilinçli taksir 118
Binbaşı Hüsâme'd-din 210
bireysel kimlikler 325
Birleşmiş Milletler 111, 116, 122, 131, 132, 138, 139, 141, 145
Boğosyan, Artin 16, 20
Bolşevikler 145
Brandt, Willy 368
Bryce Raporu 231, 245, 246 250-257, 260
Bryce, James 43, 44, 59, 60, 66, 233, 235, 236, 241, 267
Cemal Paşa 92, 97, 99, 100, 103, 105, 187, 198, 217, 218, 221
Cevad Bey 62, 193, 209
Cevdet (Yarbay) 212
Cezaya dayalı adalet 346, 348, 353
Chamberlain, Austen (İngiltere Dışişleri Bakanı) 244, 254, 255, 258
Coughlin, Brenda 325
Çalık, Ramazan 263
çatışma çözümü 167
Çerkez Hasan Amca 99, 100
Çetinoglu, Sait 39
Çıbukyan, Daniel (Çıbukyaryan, Taniyel) 16, 20
Çiçek, Kemal 263, 269, 296
Çilingiryan, Helene 17-25
Çilingiryan, Rupen Sevag (Doktor) 11, 13, 15-23, 29, 31, 33, 36, 46
Dadrian, Vahakn N. 29, 184, 188, 189, 191, 194-196, 199, 201, 203, 226, 227, 239, 268, 294, 299-319
Danişmend, İsmail Hakkı 226
Davis, Leslie A. (Amerika Harput Konsolosu) 68, 293
de Klerk, Frederik Willem (Güney Afrika Cumhuriyeti Başbakanı) 368
de Nogales Mendez, Rafael 72, 73
“Deli” Halit (Karsıalan) Paşa 339
Deringil, Selim 39, 42, 48, 101
Devlet Arşivleri Ofisi (Public Record Office) (Kew, Londra) 240-242
Dimistikli Efkalidis Efendi 214
Dink, Hrant 7, 14, 354, 359, 371, 374, 376-378
Divan-ı Harb-i Örfi 27- 29, 31- 35, 169, 189, 198-200
dolus specialis 117, 120, 122, 124
Dr. Nâzım 309, 312
Dr. Salaheddin (Erzincan Kızılay Hastanesi Baştabibi) 303
Dündar, Fuat 39- 43, 45-54, 56-58, 60, 63, 66, 68-71, 73-79, 83-91, 93, 96-98, 100-106, 180, 181, 210
Ehrhold, Käthe 74
Eichmann, Adolph 331
Ekonomik ve Sosyal Konsey 122, 140
Elekdag sendromu 43, 90, 100
Elekdag, Şükrü 7, 12, 43, 44, 129, 229-232, 237-240, 243, 246, 247, 249-251, 253-261
Elias, Norbert 319
Enver Paşa 177, 187, 188, 196, 213, 220, 227, 339
Ermeni ayaklanması 73, 304
Ermeni diasporası 355, 363, 364
Ermeni sorunu 185, 186, 196, 375, 377
Ermeni soykırımı 12, 41, 162, 184, 238, 268, 269, 296, 300, 308-312, 314, 319, 328, 330, 332, 333, 335, 338, 340, 341, 353-355, 361, 377
Ermeni Ulusal Enstitüsü 60, 66
Ermenilerin iskânı 48, 83, 86, 93, 94, 96, 98, 100, 105, 213, 219
Esat Paşa 29
Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi (ICYT) 10, 11, 114, 119, 116, 120-122, 124, 126, 127, 147, 149, 151, 156, 157, 162, 199
Eşref Bey (çeteci) 207
etno-dinsel 329, 349
etno-kültürel 329

- faşist 346, 371, 372
faşizm 131, 142, 144, 372, 376, 377
Feyyaz Ali (Yozgat milletvekili) 199
Frankfurter Zeitung 283
Franko, Francisco (İspanya diktatörü) 346
Freud, Sigmund 332
Garabetyan Efendi (Rahip) 29
Garmir Kirk (Kırmızı Kitap) 17
Geçiş dönemi adalet paradigması 312-322, 324
Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı (ATASE) 41, 42, 44, 47, 54-58, 60-63, 66, 68-71, 73, 75, 77-79, 86, 87, 91, 97, 98, 100, 194
genocide 120, 126, 127, 134, 135, 137, 139, 141-143, 150, 151, 160-163, 238, 239
George, Llyod 258
gerçeği arama komisyonları 349, 352, 366
Giesen, Bernard 325, 326, 338
Giraud, Henri 141
gizli şiddet 331, 332
Goltz, von der (Paşa) 18, 19
Gökalp, Ziya 181, 293, 209, 309, 312
Habermas, Jürgen 325, 331, 332
Hacı Adil (Edirne Valisi) 214
hakikat komisyonu 349, 353, 360
Halaçoğlu, Yusuf 55, 101, 263
Halil (Kut) Paşa 209, 302
Hamdi Suat (Aknar) 302
Harbord, James G. (Amerikan generali) 341
Hardegg, Loytved (Almanya Halep Konsolosu) 218
Haydar, Cemal (Cerrah) 303
Hayner, B. Priscilla 347
Heizer, Oscar S. (Amerikan Konsolosu) 272-276, 290-293
Herero katliamı 234, 235, 253
Hilmi Bey (İttihat ve Terakki Parti Sekreteri) 174, 339
Hitler, Adolf 89, 248, 261, 306
Hofmann, Tessa 167
Hollweg, Theobald von Bethmann (Almanya şansölyesi) 19, 23, 260
Holocaust 131, 178, 184, 259, 313, 314, 319, 325
Horne, John 246, 248-250, 253, 254, 262
ICTR bkz. Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi
ICYT bkz. Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi
ırkçılık 44, 129-132, 138, 142, 144, 145, 148, 158-160, 163, 181, 234, 235, 306, 313, 371, 376
imha kastı 11, 121, 122, 183, 306, 307, 314
imha politikası 11, 15, 40, 42, 46, 47, 83, 85, 87, 88, 218
İngiliz Savaş Propaganda Bürosu 230
İnsan Hakları Derneği 343
insanlığa karşı suç 130, 131, 154
insanlık suçu (crime against humanity) 12, 117, 120, 137, 138, 148-150, 152, 154, 161, 169, 186
İnsel, Ahmet 39
iskân 46-48, 52, 64, 83, 84, 86, 87, 91-100, 104, 105, 213, 219, 222
iskân politikası 40, 42, 47, 48, 86, 87, 100, 102
İttihat ve Terakki 10, 15, 16, 23, 28, 29, 35, 40, 41, 46, 86, 89, 111, 165, 168, 170-174, 176, 177, 180, 181, 189, 192, 199, 201, 205-207, 209, 210, 213, 217, 238, 280, 281, 294, 308, 313, 316, 338, 339, 371, 375
İttihatçılar 42, 80, 83-85, 88, 89-91, 96, 97, 174, 177, 199, 200, 202, 213, 300, 304, 306-309, 312-316, 318, 373-375, 377, 378
İzzet Bey (Çankırı Mutasarrıf Vekili) 28, 30, 31
Jeliscic, Goran (ICYT sanığı) 120, 121, 124, 127, 150, 151
Kadavra Fabrikası 256-259
Kaiser, Hilmar 71, 74, 197, 219, 220, 278
Kambanda, Jean (ICTR sanığı) 120, 125

- Karabekir, Kazım 177, 341
Karadzic, Radovan 126
Karasülük (çeteci) 36
Karpat, Kemal 55, 57, 58, 63, 66, 71, 110
kasıt unsuru 7, 12, 111, 113, 114-116, 118-121, 123, 125, 126, 128, 129, 143, 145, 147, 148, 153-157, 313
Kaya, Şükrü 84, 94, 193, 197, 339
Kayishema, Clément (ICTR sanığı) 122, 123, 127, 151
Kazım, Hüseyin 218, 221
Kehyayan, Vahan 16, 20
Kevorkian, Raymond H. 71, 72, 90, 95, 97
Kızılderililer 87, 88
kitlesel cinayet 112, 115, 122, 135, 166
kolektif kimlikler 323, 325, 337
Kongre Kütüphanesi (Washington, D.C.) 241
Kramer, Alan 246, 248, 251, 253, 254, 262
Krstic, Radislav (ICYT sanığı) 121
Kuper, Leo 116, 138, 141-143
Kurtuluş Savaşı 339, 373
Kuzey Aché yerlileri 155
Kürd Alo (Kürt Alo) 27, 29, 33, 34, 36
Kürt sorunu 186, 343, 375, 377
- Lemkin, Raphael 9, 134-138, 140
Lepsius, Johannes 218, 260, 267-269, 273-276, 281, 288, 289, 296
Lewy, Guenter 12, 165-167, 181, 182, 186-188, 191, 208, 210, 212, 221, 225, 226, 228
Locarno Antlaşması 235
Lokalanzeiger 257
Lordlar Kamarası 74, 229, 244, 254
Luther, Hans (Almanya şansölyesi) 258
- Mağazacıyan, Onnik 16, 20
Mahmut Kamil Paşa 45, 49, 50, 302
Maktos, John 141
Mango, Andrew 246, 247, 252, 254, 257
Marimian, Boğos 291
Mavi Kitap 7, 43, 44, 59, 66, 171, 229-246, 253-255, 257, 258
McCarthy, Justin 12, 73, 75, 229, 231, 232, 237-240, 242-247, 249-254, 256-261
- Meclis-i Mebusan 170, 214
Mehmed Kemal Bey (Boğazlayan Kaymakamı) 180, 187, 191, 202
mens rea (suç kastı) 117, 118, 124, 151
Menteşe, Halil 175, 177, 201, 202, 213, 227
Meşveret 179
Metternich (Büyükelçi) 217, 218
Midhat Şükrü 192, 193, 209
Mladic, Ratko 126
Milletler Cemiyeti 253
milliyetçilik 182, 184, 248, 249, 305, 309, 315, 334, 364, 371, 374, 376, 378
Mimar Simon Efendi 30
Mondros Mütarekesi 339
Mordtmann (Alman Büyükelçilik görevlisi) 18-22
Morgenthau, Henry 60, 73, 227, 241, 267
Murayama, Tomiichi (Japonya Başbakanı) 368
- Nadi, Yunus 202
Nail (İttihat ve Terakki Partisi'nin sekreteri) 294, 339
Naim- Andonian Belgeleri 169, 171, 195, 317
Nallıhanlı Mehmed Ali 34
Nasariantz, Liparit 188
Nathan, Edward I. (Amerikan Mersin Konsolosu) 283, 284
Naziler 8, 122, 130, 131, 136, 138, 139, 145, 155, 248, 249, 261, 306, 331, 348
Necati Efendi (Giritli Kıraathaneci) 207
Neurath (Alman Büyükelçiliği Sefaret Müsteşarı) 22
Nurettin (Jandarma Kumandanı) 26, 28, 30, 31
Nürnberg Askeri Mahkemeleri 137, 138, 199, 348
- O'Leary, Hazel (ABD Enerji Bakanı) 369
Oğuz, Cemal 28-33, 207
Ohannes, Mihail 30

- Olick, Jeffery K. 325
omission 123, 125
Orel, Şinasi 169, 195, 197, 219
Osmanlı Ceza Kanunu 190
- önceden tasarlama 183
öteki 141, 182, 321, 322, 323, 326, 354
Özdemir, Hikmet 263
özel kasıt 117, 120, 121, 127, 150, 151
Özür Dileme Çağı 324, 327
özür dileme politikası 324
- Pamuk, Orhan 376
Papazian, Vahan 72
PKK 186, 377
Pasermadjian, Garo 75
Patrice Lumumba (Kongo Başbakanı) 369
Perteve (Sivas III. Ordu 10. Müfrez Kolordü Kumandanı) 302, 304
Pirinçizade, Arif Fevzi (Diyarbakır milletvekili) 340
Ponsonby, Arthur 247, 249, 258-260
- Rasmussen, Poul Nyrup (Danimarka Başbakanı) 369
Recai, Halil 196
Renan, Ernest 329
Renda, Abdülhalik 340
resmî devlet tezi 41-43, 77, 129
resmî Türk tezi 178, 180, 186, 267, 295, 296, 300
Reşit (Diyarbakır Valisi) 11, 69, 202, 214-216
Rıza, Yusuf (Rıza Bey) 194, 205, 207
Richter, Scheubner (Erzurum Konsolos Vekili) 62, 63, 276-280
Roma Uluslararası Ceza Mahkemesi 147
Rosenberg, Tina 322, 323
Rössler (Almanya Halep Konsolosu) 282, 283
Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi (ICTR) 11, 114, 116, 119, 120, 122-124, 127, 147, 149, 150, 156, 157, 162, 199
Ruhashyankiko, Nicodème 146
Ruzindana, Obed 122, 123, 127, 150, 151
- Sabis, Ali İhsan 302
Saik unsuru 130, 132-135, 138, 140-156, 158, 159, 161, 163
Sanders, Michael 232, 233, 237, 252, 259
Sarafyan, Ara 60, 240-243
Sarınay, Yusuf 37
Schabas, William A. 117, 119, 125, 127, 141, 146, 147, 149, 154, 159-163, 183
Seyfi (Miralay) 302
Sonyel, Selahi 246, 247, 249, 254, 259, 260
soykırım 7-13, 39, 41, 55, 60, 88, 89, 111-122, 124-127, 129-133, 135-163, 165, 167, 169, 178, 183-186, 234, 235, 237-239, 255, 268, 291, 293, 299-315, 317-319, 332-334, 339-341, 355-357, 363, 364, 368
Soykırım Sözleşmesi 9, 131, 132, 138, 140, 146-148, 155, 159, 161, 334
Soykırım suçu 10-12, 111, 114-121, 124-126, 129, 133, 135, 136, 138-142, 144, 146, 147, 149-151, 153-157, 161, 163, 238
Stakic, Milomir (ICYT sanığı) 121, 122
Stange (Alman subay) 193, 194, 278
suç kültürleri 330, 331
suçların suçu 111
Surhantag (Atlı Haberci) 16
Süleyman Faik Paşa (Harput Kumandanı ve 1915 Yaz ve Sonbaharında eyaletin Vali Muavini) 302
Süleyman Nafiz 216
sürgün 11, 15, 17, 25, 26, 27, 41, 42, 45-71, 76-80, 90, 92, 105, 106, 155, 168-170, 172, 174, 176, 179-181, 187, 196, 204, 205, 213, 214, 217-219, 222, 224, 225, 238, 241, 246, 263, 269, 278, 281, 283, 286-288, 293, 294, 300, 321, 339
- Şafak, Elif 376
Şahab Bey (Miralay) 191, 192
şifreli telgraf 85, 91, 93, 198, 207, 211, 212, 219
- Tadic, Dusko (ICYT sanığı) 151, 152
Tahsin (Erzurum Valisi) 62, 206

Takvim-i Vekayi 29, 170, 189, 192-194, 203, 205, 206, 208, 209
Talat Paşa 15, 20, 21, 22, 23, 28, 32-36, 51-55, 57, 59-65, 67, 79-84, 92-94, 104, 107-108, 136, 165, 169, 174, 177, 179, 180, 187, 188, 193, 195-198, 210, 211, 213, 215, 216, 219-228, 308, 339, 377
tarihçiler komisyonu 360, 366
tarihle yüzleşme 8, 324, 327, 341, 344, 351, 373, 375, 376
Taşnak 17, 44, 72, 77, 240, 303, 366
Taylor, Philip M. 232, 233, 237, 252, 259
tazminat 9, 23, 24, 333-335, 361, 362, 368, 369
tehcir 29, 42, 51, 53-56, 67, 73, 76, 100, 106-108, 111, 126, 172, 180, 181, 189, 195-197, 205, 206, 216, 221, 237, 264, 265, 270, 276, 277, 279, 282, 290, 294, 309, 314, 316, 317, 334, 339, 363, 377
Tehlirian, Soghomon 136, 137
Teşkilat-ı Mahsusa 170, 192-194, 204-212, 300, 310, 339
Times 257, 258
Topal Osman 339
toplama kampı 90, 97, 246
Torpey, John 325, 362
totaliter 372, 374
Toynbee, Arnold 43, 51, 53, 59, 60, 66, 229, 231, 235-239, 241, 242, 267
Trouillot, Michel-Rolph 325
Tufan Aga 209
Tunaya, Tark Zafer 177, 316, 317
Turan, Ömer 263
Türk Ceza Yasası 118
Türk Dil Kurumu 330
Türk Tarih Kurumu 7, 12, 101, 263, 266, 268, 269, 280, 295, 296, 341

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 12, 229-233, 235-237, 242-244, 250-252, 254, 257, 259-262, 340, 341

Ulusal Arşivler (National Archives) (Washington D.C.) 241, 243
ulus-devlet 321, 324, 325, 329
Uluslararası Ceza Mahkemesi 147
Ussher, Clarence D. 73, 74

Vakit 191, 194, 203, 207, 221
Varlık Vergisi 342
Vehip Paşa (Osmanlı 3. Ordu Komutanı) 72, 105, 203, 302
Versay Antlaşması 248
Versay Konferansı 136

Walker, Christopher J. 72, 77
Wangenheim (Almanya Büyükelçisi) 19, 23, 217
Weber, Max 344
Wellington House 230, 233, 244
Whitaker, Benjamin 108, 146, 147, 156
Wilson, Trevor 247, 252, 253

Yahudi Soykırımı 249, 318
Yalçın, Hüseyin Cahit 165, 177, 202, 227
Yalman, Ahmed Emin 188, 196
Yenibahçeli Şükrü 339
Young, Greg (Şam Amerikan Konsolosluk Görevlisi) 218, 284, 285, 287
Yuca, Süreyya 169, 195, 197, 219

Zana, Leyla 343, 344
zaruri kasıt 116, 122
Zehur 180
Zekeriya Bey 215
zorunlu kast 122, 124, 125

E

rmeni meselesiyle ilgili yaptığı çalışmalarla dikkat çeken Taner Akçam, 1915 Yazıları'nda bir araya getirilen makalelerinde çözümsüzlük girdabında sürüklenen sorunu değişik yönleriyle ele alıyor.

1915 hakkındaki en basit doğruları karartmak için gösterilen çabaları gözler önüne seren; ilgili kişi ve kurumların tarihsel gerçekleri nasıl çarpıttıklarını, belgeler üzerinde tahrifata varan oynamalar yaptıklarını ortaya koyan Akçam, var olduğunu ileri sürdüğü “inkâr endüstrisi” ile hesaplaşıyor. Türkiye’de soykırım konusunda mevcut eksik bilgilenmelerin ve yanlışlıkların giderilmesine önemli bir katkı sağlayan bu kitaptaki makaleler, Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi yolunda atılması gereken adımlara da işaret ederek iki halkın kardeşlik ve dostluk temelinde bir arada yaşamaları yolunda ufuk açıyor.

Türk tarihçiliği ve belge kullanma geleneği konusunda yapılacak tartışmalara da katkı sunan 1915 Yazıları, konuyla ilgili kapsayıcı ve karşılaştırmalı araştırma biçimiyle, Türkiye’de genel olarak hem siyasetçilerde hem akademisyenlerde egemen olan yalnızca ve esas olarak “Osmanlı arşiv belgelerine güvenmek” tutumunun ne kadar doğru olduğunu da sorguluyor.

Tüm bunların yanı sıra “soykırım” kavramını uluslararası hukuk bağlamında gözden geçiren ve Uluslararası Ceza Mahkemeleri kararları ışığında değerlendiren Akçam, sadece Türk diplomasisinin içine düştüğü açmazları değil “soykırım”ın ne olup ne olmadığını da inceliyor.

Geçmiş inkâr etmek yerine, anlamayı tercih edenler için önemli bir çalışma.

